ГОДИШНИК

НА
РЕГИОНАЛЕН
ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
СЛИВЕН

К 069.02
Г62

YEAR-BOOK
OF
THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
SLIVEN

TOM III

ИК •Жажда• Сливен, 2015

ГОДИШНИК
НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
СЛИВЕН, ТОМ III

YEAR-BOOK
OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
SLIVEN, VOLUME III

КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО, МУЗЕЙ: ПРОУЧВАНИЯ, КОЛЕКЦИИ, ЕКСПОЗИЦИИ

CULTURAL HERITAGE, MUSEUM: RESEARCH, COLLECTIONS, EXHIBITIONS

Сливен, 2015

К 069.02
Г62
+ 93/99

ГОДИШНИК

НА
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - СЛИВЕН,
ТОМ III

YEAR-BOOK
OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY - SLIVEN, VOLUME III

ЧИТАЛИЩНА БИБЛИОТЕКА
"ЗОРА" - СЛИВЕН
инв.№ 804/2015

© Научен редактор:
Проф. Иван Маразов д.н.

© Редакционна колегия:
Доц. д-р Валентина Ганева-Райчева
Д-р Владимир Демирев
Мария Кирова
Николай Сираков

© Коректор: Аделина Димитрова

Печатни коли 26.5
Формат 70 х 100/16
Излязла от печат: юни 2015 г.
ПРЕДПЕЧАТНА ПОДГОТОВКА И ПЕЧАТ:
Издателска къща •Жажда• Сливен
тел.044/66 21 77; 68 07 01; GSM 0885/607 726
jajda_sliven@abv.bg

ISSN 1313-4035

ГОДИШНИК
НА
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - СЛИВЕН,
ТОМ III

YEAR-BOOK
OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY - SLIVEN, VOLUME III

ДОКЛАДИ ОТ НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ, ПОСВЕТЕНА НА 100 ГОДИНИ ОТ СЪЗДАВАНЕТО НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ СЛИВЕН И 135 Г. ОТ НАЧАЛОТО НА МУЗЕЙНОТО ДЕЛО В ГРАДА:
"КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО, МУЗЕЙ: ПРОУЧВАНИЯ, КОЛЕКЦИИ, ЕКСПОЗИЦИИ"

REPORTS FROM THE SCIENTIFIC CONFERENCE DEDICATED TO THE 100th ANNIVERSARY OF THE MUSEUM OF HISTORY IN SLIVEN AND 135 YEARS SINCE THE BEGINNING OF THE MUSEUM WORK IN THE TOWN: "CULTURAL HERITAGE, MUSEUM: RESEARCH, COLLECTIONS, EXHIBITIONS"

Сливен, 2015

ИЗДАНИЕТО СЕ ФИНАНСИРА

ОТ

МИНИСТЕРСТВОТО НА КУЛТУРАТА

ОТ ПРАЗНИКА КЪМ ЕЖЕДНЕВНАТА НАУЧНА РАБОТА

Научната конференция, посветена на 100-годишнината от създаването на музея и на 135-годишнината от началото на музейното дело в Сливен, привлече вниманието на много научни и музейни работници от страната. Самата тема: *Културното наследство, музеят: изследване, колекции, изложби* даде възможност да се дискутират проблемите за ролята и дейността на Музея в съвременните условия. Встъпителният доклад на В. Райчева разкри важни аспекти на темата, свързани с тълкувания на задачите пред тази институция в съвременния свят. Беше отбелязано, че феноменът музеификация се обвързва със свръхпроизводството на наследство и с епистемологичната криза на музея. Затова е необходимо обръщане към нови символни ресурси, към насочване на развитието на културната институция от храм на миналото към инструмент за социална критика и музей на идеите. Именно на практическото изграждане на тази нова функция бяха посветени докладите на В. Демирев, Е. Йорданова, С. Кайракова, К. Митева и Л. Кирилова. В тях са посочени пътища за реализацията на музеите като важно звено в организацията на културния туризъм, като се предлагат и готови културни маршрути (В. Демирев). Специфичните особености на музеите, техните колекции, архивите и организираните изложби бяха разкрити в докладите на С. Ботева, И. Миленкова, А. Георгиева, Е. Димитрова, С. Михайлова, К. Стоянова, Н. Тодорова и Н. Умурска.

Музеят е само една от културните институции в историческия живот на нашата страна. В училищата и читалищата често са организирани първите музейни сбирки, които стават ядро на бъдещите местни музеи. Не по-малка е ролята на църквата за националното самоосъзнаване на балгарина. Затова и интересът на музейните работници към тази проблематика е подчертан (З. Петрова, В. Владова, М. Кирова, Р. Георгиева, Д. Чаушева).

Като район на изключително богато културно наследство, Сливенският край предоставя широко изследователско поле за етнологията, археологията и изкуствознанието. Затова на конференцията бяха изнесени много доклади, свързани с археологическите находки. В тях бяха представени и интерпретирани нови паметници от праисторията, античността и средновековието. Въпросът за взаимовръзките в обмена на материали, артефакти и идеи през късния халколит е разгледан в доклада на Т. Кънчева-

Русева. Темата за контактите е развита от Т. Шалганова, която изследва „скитския хоризонт“ в животинския стил на тракийската култура от 5 в. пр. Хр. и от К. Велков през ранната римска епоха. Интересни наблюдения и изводи са направени от А. Атанасов в обобщеното изследавне на цистовите гробници от Южна България, както и от С. Лисицов за ролята на крепостите в Източния Балкан. Комплексното интердисциплинарно изследване е важно за археологията, както показват в своя доклад Г. Господинов, И. Чомаков, К. Рангелов. Миторитуално тълкуване на един интересен миниатюрен обект от РИМ-Сливен предлага Н. Сираков, с което разширява интерпретативното поле на археологията.

С. Милев и Д. Бурулянова разкриват интересни факти от историята съответно на първия паметник на Хаджи Димитър в Сливен и паметника на освободителите в Кърджали като символи на историческата памет на регионите.

По традиция в музеологичните конференции са широко застъпени проблемите на етнологията. Въз основа на фолклорното изследване В. Демирев дава теоретическа база за местното знание, която да залегне не само в изучаването, но и в туристическото използване на културно-историческото наследство. Д. Илиева подкрепя методологията на изследване на специализираните фолклорни текстове чрез анализ на конкретна информация от Сливенско, а Л. Кирилова прави интересен преглед на етномедицински практики в Източните Родопи. На границата между социалната и културната антропология е докладът на Т. Бозова за варненските протести от 2013 г.

Богатата тематика, очертала се в изнесените на конференцията доклади и съобщения, дава представа за широкия спектър на изследванията на музейни работници и специалисти от университети и научни институти в различни области, свързани със съвременните задачи пред музейната дейност: обработка на фондове, организиране на изложби, публикации на нови паметници и материали, алтернативни интерпретации, привличане на публиката, музейна дидактика, бизнес проекти. Обмяната на теоретични постановки и практически реализации между участниците във форуми от подобен вид неъсмнено ще повиши ефективността на музея в актуалната социална среда и ще помогне за постигане на нови резултати в полето на науките.

Проф. Иван Маразов д.н.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД 5

АРХЕОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ, ЕТНОЛОГИЯ

1. **Валентина Ганева-Райчева.** Наследство, музеи, публики: предизвикателствата на XXI век 11
2. **Татяна Кънчева-Русева.** Културни контакти през късния халколит в комплекса КГК VI (по материали от селищните могили Дядово и Гумелница) 29
3. **Атанас Атанасов.** Цистови гробни конструкции от Южна България през V-в. пр. Хр. 37
4. **Иван Маразов.** Ритон с фигура на петел-кон от Крушаре 68
5. **Татяна Шалганова.** Художествени взаимодействия. Животинският стил в Древна Тракия през 5 в.пр. Хр 81
6. **Николай Сираков.** За "играчките на Загрей" 88
7. **Красимир Велков.** Погребение в саркофаг край Злата могила от с. Съдиево, Новозагорско 97
8. **Стефан Лисицов.** Две крепости от късната античност и българското средновековие в Източния балкан 109
9. **Георги Господинов, Иван Чомаков, Б.Рангелов.** Производство на строителна керамика и вар край крепости, разположени в масива Сините камъни от Сливенската планина. Химични, физико-механични и други изследвания на строителните материали и на суровините за производството им 117
10. **Златка Петрова.** Възрожденските училища и просветители в Средните Родопи до Руско-турската Освободителна война 1878 г. 142
11. **Дора Чаушева.** Васил Левски в изследванията и публикациите на Никола Славчев-първият уредник на музея на Апостола в Карлово 157
12. **Иван Иванов.** Новопостъпили документи във фонда на музей "Луканова къща" - Пирдоп за опълченеца и първи кмет на града след Освобождението Димитър Савов 171
13. **Мария Кирова.** Щрихи към биографията на Митрополит Серафим Сливенски (до1873 г.) 181
14. **Росица Георгиева.** Митрополит Серафим в следосвобожденското възграждане на Сливен 194
15. **Ирина Аврамова.** Етнодемографски процеси в Нова Загора през периода от Ос-

вобождението до началото на Втората световна война 205
√ 16. **Светослав Милев.** Сто години от първия конкурс за паметник на Хаджи Димитър в Сливен 217
17. **Даниела Бурулянова.** Паметникът на Освободителите в Кърджали-символ на героичния български дух 222
√ 18. **Вяра Владова.** На кръстопът. Сливенска епархия през 1944-1953 година 232
19. **Тинка Бозова.** Варненските протести 2013 (фотодокументи) 258
20. **Владимир Демирев.** Местното знание -динамично ядро в културно-историческото наследство и културен топос в туристическия продукт 266
21. **Креса Стоянова.** Културното наследство и историческата памет на Перущинци 280
22. **Светла Михайлова.** "Живите" воденици в село Егрек-минало и настояще 288
23. **Лидия Кирилова.** Приложение на някои растителни видове в етномедицински практики за лечение на ушни заболявания. Специфика в Източните Родопи 298
√ 24. **Димка Илиева.** За родителската и кумова клетва в Сливенско 310

МУЗЕЙНО ДЕЛО

25. **Ивета Миленова.** Исторически музей-Севлиево- музейни сгради, експозиции, културни ценности 327
26. **Анастасия Георгиева.** Музейното дело в Бяла черква-зараждане и развитие 339
27. **Елена Йорданова.** Поморие-градът на солта-традиция, наследство, културен туризъм 348
28. **Стойка Кайракова.** "Преоткриването" на артефактите-рекламна или научна тенденция 357
29. **Кремена Митева, Лена Кирилова.** Някои експозиционни аспекти на Европейския проект "Йовковият Добрич-съвременна туристическа дестинация" 365
30. **Надежда Ботева**. Колекцията от боздугани на музея в Севлиево 379
31. **Станислава Ботева.** Фотографска колекция на Янка Кюркчиева (1929-2008) 384
32. **Недялка Тодорова, Николина Умурска.** Изложба "Животът през 50-те и 60-те - щрихи от битието на новия гражданин" - идеи, реализация 401
√ 33. **Елена Димитрова.** Ролята на научната документация от археологически проучвания за разкриване историята на град Сливен 408
34. **Музеен летопис** 420
35. **Списък на авторите** 423
36. **Приложение-илюстрации към статиите** 425

TABLE OF CONTENTS

INTRODUCTION 5

ARCHAEOLOGY, HISTORY, ETHNOLOGY

1. **Valentina Ganeva - Raycheva.** Heritage, Museums and Audiences: the Challenges of the twenty-first Century 11
2. **Tatyana Kancheva - Ruseva.** Cultural contacts in the Late Chalcolithic in the KGK VI complex (according to materials from the settlement mounds in Dyadovo and Gumelnitsa) 29
3. **Atanas Atanasov.** Cyst tombs from Southern Bulgaria in the period between the 5th and 1st century BC 37
4. **Ivan Marazov.** Rhyton with a figure of a cock-horse from Krushare 68
5. **Tatiana Shalganova.** Artistic interactions. The animal style in Ancient Thrace in the 5th century BC 81
6. **Nikolay Sirakov**. About "Zagreus' Toys" 88
7. **Krasimir Velkov.** Burial in a sarcophagus near the Zlata Mogila Mound, the village of Sadievo, Nova Zagora Region 97
8. **Stefan Lisitsov.** Two fortress from the late Antiquity and Bulgarian middle ages in the Eastern Balkan mountain 109
9. **Georgi Gospodinov, Ivan Chomakov, K. Rangelov.** Production of building ceramics and lime near fortresses in the Blue Stones Mountains near Sliven. Chemical, physico-mechanical and other analyses of building materials and resources for their production 117
10. **Zlatka Petrova.** The Revival schools and enlighteners in the Middle Rhodopes until the Russo-Turkish war of 1878 142
11. **Dora Chausheva.** Vasil Levski in the research works and publications of Nikola Slavchev - the first curator of the Apostle's Museum in Karlovo 157
12. **Ivan Ivanov.** New documents in the collection of the "Lukanov's House" Museum - Pirdop regarding Dimitar Savov - a rebel and the first mayor of the town after the Liberation 171
13. **Maria Kirova.** Outlines of the biography of Metropolitan Bishop Seraphim of Sliven /until 1873/ 181
14. **Rositsa Georgieva.** Metropolitan Bishop Seraphim in the Post-Liberation Reconstruction of Sliven 194
15. **Irina Avramova.** Ethnodemographic processes in Nova Zagora from the Liberation to the beginning of World War II 205
16. **Svetoslav Milev.** 100 years of the first competition for the monument of Hadzhi Dimitar in

Sliven 217
17. **Daniela Burulyanova.** The Monument to the liberators in Kardzhali - one of the most impressive and spectacular monuments in Bulgaria and a symbol of the Bulgarian national spirit in this remote corner of the country 222
18. **Vyara Vladova.** At a crossroads 232
19. **Tinka Bozova.** The Protests in Varna 2013 258
20. **Vladimir Demirev.** The local knowledge - a dynamic core in the cultural and historical heritage and a cultural topos in the tourist product 266
21. **Kresa Stoyanova.** Cultural heritage and historical memory of the people of Perushtitsa 280
22. **Svetla Mihaylova.** The "living" water-mills in the village of Egrek - past and present 288
23. **Lidia Kirilova**. Application of some plants in the ethno-medical practice for the treatment of ear diseases. Characteristic features in the Eastern Rhodopes. 298
24. **Dimka Ilieva.** About the parent's and godfather's curse in Sliven region 310

MUSEUM ACTIVITIES

25. **Iveta Milenova.** Museum of History- Sevlievo - museum buildings, exhibitions, cultural values 327
26. **Anastasia Georgieva.** Museum work in the town of Byala Cherkva - origin and development 339
27. **Elena Yordanova.** Pomorie - the town of salt: tradition, heritage, cultural tourism 347
28. **Stoyka Kayrakova.** "Rediscovery" of artifacts - an advertising or a scientific trend? 356
29. **Kremena Miteva, Lena Kirilova.** Some aspects of exposition of the European project "Yovkov's Dobrich - a contemporary tourist destination" 364
30. **Nadezhda Boteva.** The collection of maces at the Museum of Sevlievo 378
31. **Stanislava Boteva.** The photo collection of Yanka Kyurkchieva (1929-2008) - a testimony of a unique contribution to the national photographic art 383
32. **Nedyalka Todorova, Nikolina Umurska.** The exhibition "Life in the 50's and 60's ... outlines of the new citizen's way of life" - ideas, implementation 400
33. **Elena Dimitrova.** The role of scientific documentation from archaeological research revealing the history of Sliven 407
34.Музеум 419
35. List of authors 422
36. Appendix - illustrations to the articles 425

АРХЕОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ, ЕТНОЛОГИЯ

НАСЛЕДСТВА, МУЗЕИ, ПУБЛИКИ: ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА НА XXI ВЕК

Валентина Ганева-Райчева

Резюме

В статията предизвикателствата към музея днес се разглеждат в контекста на развитието в разбиранията за история, култура и наследство през XX в. Феноменът музеификация се обвързва със свръхпроизводството на наследство и с епистемологичната криза на музея. Очертават се основни насоки в създаването и представянето на културни наследства в музейната институция, като се дават примери с български реалности: разчупване на строгата профилираност на класическите музеи, обръщане към нови символни ресурси, свързани с локалните култури или по-широки символни пространства, обхващащи трансгранични региони; предлагане на нови интерпретационни модели; активизиране на връзката с музейните публики чрез използване на интерактивни методи и нови информационни технологии; обръщане на погледа към настоящето; насочване към пазарното пространство и др. Обръща се внимание на развитието на културната институция от храм на миналото към инструмент за социална критика и музей на идеите.

Heritage, Museums and Audiences: the Challenges of the Twenty-first Century

Valentina Ganeva-Raycheva

Abstrakt

This paper discusses today's challenges to museums in the context of the development of our twentieth-century understanding of history, culture, and heritage. *Museification* as a phenomenon is related to the overproduction of heritage and with the epistemological crisis of the museum as an institution. Several trends in the assembling and presentation of cultural heritage in museums can be outlined with examples from the Bulgarian reality: unfettering the strict specialization of classical museums, embracing the new symbolic resources linked with local cultures or wider symbolic spaces in trans-border regions, intensifying the relationship with museum audiences with the help of interactive methods and new information technologies, addressing the present, venturing into market space, etc. The paper considers the development of the cultural institution from a temple of the past towards an instrument of social criticism and a museum of ideas.

Научният контекст

Днес мислим историята и културата в множествено число, говорим за бум на наследства и музеификация. Постмодерната ситуация, белязана с криза на идеологиите и политическото, разклаща легитимността на много дотогава безвъпросни понятия и възгледи. С края на големите наративи (Лиотар 1996) репрезентацията на историята и културните идентичности са поставени под въпрос. **Историята** вече се тълкува не като истината за миналото, а като *възможен* разказ за това, което се е случило. Това различно разбиране за история установяват френската историография и школата „Анали" (20-те години на XX в.), следващите поколения историци, които тя повлиява, новата социална история (от 60-те). Предложено е едно ново тълкуване на миналото, което не се стреми да подрежда в линейна редица историческите факти за политически събития и значими личности, а конструира манталитета на времена и епохи. Погледът, научната рефлексия, се насочва към микро-историята, към историята на всекидневието и пр.

Културата се осмисля като многообразие от изкуства, като среда и начин на живот, като продукт за потребление; като разнообразие от локални/регионални култури. Променя се и **разбирането за наследство**. То обхваща целостта от природните блага или създадените от човека блага, без граници във времето и мястото (вж. Бокова 2013, 112). Културното наследство се интерпретира като динамичен феномен, свързан с формиране на ценности, които се легитимират и трансформират по различен начин в зависимост от променящия се социално-исторически контекст. Чрез наследяването миналото, което сме осъзнали като важно за нас, се вписва в съвременността, създава връзки между общности и култури, между култури и територии. Тези връзки спомагат за осъществяване на континуитета, непрекъснатостта във времето на общностите (Давалон л.). От „следи" наследството се превръща в нещо живо, живеещо днес, което се развива и управлява (Бокова 2006).

Територията и наследството се интерпретират не като дадени априори, а като неразделна част от действията на местни общности и държавни политики, насочени към конструиране, валоризиране и инструментализиране на определени ресурси[1]. В този смисъл в него се включват не само отделни обекти на наследството, а селището (селото, градът), природният ландшафт като територия, която се наследява. Полето на наследяването се разширява от безвъпросното допреди наследство (историческия или архитектурен паметник), към места, които се определят като характерни за даден тип пространство, също към такива, на които се придава ценност като начин на живот. Вниманието се насочва към практики и към създаване на места на наследството, които извеждат проблеми за локуса като сцена на културни дейности, осмислени като традиционни и легитимирани като наследство, за взаимодействието на природни и културни фактори, за естетизацията и символизацията на средата и др. Селото и градът започват да се мислят и изследват като културен пейзаж[2].

Научната рефлексия се насочва към възможностите на наследството да конструира общности и мрежи, да задава колективни и индивидуални идентичности. Изследва се предаването и наследяването на символни капитали, формулирането на социални позиции, конструирането на формални и неформални институции и пространства, в които взаимодействат локално, национално, транснационално[3].

---

[1] Вж. например Давалон л.; Серкле 2004; Бокова 2006; Бокова 2008; Гри 2006; Клементе 2006; Кръстанова 2011; Кръстанова 2012; Живр 2012; Парушева 2012.

[2] В Препоръка 95(9) на Съвета на Европа (1995) понятието „пейзаж" е определено като „формална експресия на многобройните взаимовръзки, съществуващи в даден период от време, между човек или общество и топографски дефинирана територия, чийто облик е резултат от действието през времето на природни и човешки фактори и на комбинацията от тях". Пейзажът притежава културно измерение, защото той се определя и характеризира от начина, по който дадена територия е възприемана от човек или общество; свидетелство е за миналите и настоящи връзки между хората и тяхната обкръжаваща среда; има принос в обособяването на местна култура, чувственост, практики, вярвания и традиции". В Европейската конвенция за пейзажа (Флоренция 2000) той е формулиран като „територия, възприемана като такава от хората, чийто характер е резултат от действието и взаимодействието между природни и/или човешки фактори". Различни рефлексии в тази посока вж. Стоянова 2001; Кръстанова 2004; Златкова 2007; Велков 2009; Бокова 2012; Бокова 2013.

Според френския философ Жил Липовецки в съвременността, която той определя като хипермодерност, съществува парадокс, свързан с бъдещето, и той се изразява в отношението към миналото. Последното „се съживява чрез истинска треска по наследството и възпоменаването. Днес всичко става претекст за запазване и музеифициране, включително и неотдавнашните неща". Тази своеобразна реабилитация, оценностяване, на миналото не е свързана с желанието на съвременника да следва традициите, да бъде традиционалист. Миналото се превръща в инструмент за търсене на добро съществуване, свързано с „качеството на живота, с респекта към природните дадености и наследството, с естетическите удоволствия"[4]. Понятието **„музеификация"** отразява „свръхпроизводството на наследство, минало и история чрез овеществяването им в предмети-образци, натоварени със символна стойност". Този процес „е свързан с редица процедури: деконтекстуализиране, дистанциране от настоящето, реконтекстуализиране и естетизация за масово потребление" (Казаларска 2013, 73). Намира израз в неимоверно нарастване на броя на музеите в последните десетилетия. В България според различни източници броят им е 188, 226 или 330, като не е ясно на каква основа са се получили тези цифри.

Дискурсът за музея

Наблюденията ми не могат да обхванат многообразието от стратегии и дейности на музеите и в този смисъл нямат претенцията за представителност. Все пак ще се опитам да очертая основни насоки в създаването и представянето на културни наследства в музея в съвременността с оглед и на българските реалности.

---

[3] Вж. например публикациите в Ганева-Райчева/ Елчинова/ Златкова/ Вуков 2012; Elchinova and oth. 2012.

[4] Откъс от лекцията му „Време, консумиране и начин на живот в хипермодерните общества" в НБУ, април 2005; вж. също Липовецки/ Шарл 2005.

След разпадане на националния меганаратив за единната национална култура, като противодействие и на глобализацията, локалните/регионалните култури добиват все по-голяма значимост и видимост в общественото пространство. Културите и преживяното се използват като част от символния ресурс за поддържане на връзките с мястото на живеене. Инициират се нови тематични музеи, нови етнографски сбирки, появяват се множество частни колекции. Техните стратегии на репрезентация са свързани с местната култура и природа и се обвързват с местната идентичност и туризма. Музеят днес става фрагментарен и териториално децентрализиран. Примери за тематични музеи, изградени по инициатива и със средства на държавата или неправителствени организации, с помощта на оперативни програми или програми за трансгранично сътрудничество на ЕС представят Музеят на розата край Казънлък (1969), Музеят на Дунавския риболов и лодкостроене в Тутракан (1974), Музеят на солта в Поморие (2002), Музеят на виното в парк „Кайлъка", Плевен (2008), Музеите на мечката в Триград (2008) и парк Витоша, Музеят на лешоядите край Маджарово, на совите (2006), на водното конче в парк Витоша (2008), на киселото мляко в с. Студен извор, община Трън, в това число Ландшафтно-историческият парк „Градището" в община Гърмен (2013) и др., които репрезентират традициони технологии и производства, гео-, зоо- и биоразнообразие, природно наследство и др., емблематични за локалната култура и територия.

Глобализацията деконструира границите и строгата профилираност на класическите музеи. Ханс Белтинг изказва мнението, че съвременното изкуство в глобален контекст завзема териториите на някогашната народна художествена продукция. Появява се въпросът дали мястото на една красива маска е в етнографския музей или в музея за изкуство. В единия случай ще отказано място в изкуството в смисъла на „световно изкуство". В другия тя губи връзка с културата на своя произход и се отчуждава от всякакво местно значение (Белтинг 2013).

Разбирането, че музеите са изправени пред предизвикателството да представят съ-съвременни светове, множество от светове, които съществуват едновременно, т.е. разнообразието от култури в света, девалвира делението на изящни и приложни изкуства. „Светът на изкуството става все по-хетерогенен и все по-малко дефиниран. Това не означава само, че той съдържа множественост в себе си. По-скоро трябва да приемем, че той се променя от едно място до друго. Това важи дори за колекциите, които променят значението си според мястото, където са показани: те не само не притежават едни възможен смисъл или пък универсална значимост, но са подложени на интерпретацията на местната публика" (Белтинг 2013).

Осъзнава се, макар и постепенно, че не е достатъчно музеят да бъде учреждение, което само колекционира, съхранява и публично излага различни предмети с историческа (културна) ценност; не е достатъчно да помещава колекции и да бъде място на паметта. В съвременността музеят е принуден да намери нови основания за съществуването си, за да оцелее в средата на множеството образователни и изследователски институции, развлекателни индустрии и информационни средства. В отговор на кризата, регистрирана през 70-те години на XX в., се появяват т.нар. нови музеологии (вж. Vergo 1989; Казаларска 2007). Създават се и се прилагат концепции за „музей на открито", екомузей, „въображаем музей", „музей без стени", „отворен музей", „ироничен музей" и др. подобни. Музейната институция се обръща към местните общности и се превръща в инструмент за публичен дебат, в „народен университет" (Hauenschild 1988), в „контактна зона" (Clifford 1997). Проведени са и се провеждат множество дискусии относно бъдещето на музея, предлагат се и редица виждания (вж. Бенса 2001; Бокова 2008, 2010; Гечев 1996; Гри 2006; Клементе 2006; Миладинов 2002; Недков 1998; Русев 1998; Duclos 1994; Knell/ MacLeod/ Watson 2007; Message 2006). Дали музеят трябва да бъде хранилище, храм, клуб, форум, базар, театър, училище, библиотека или да съдържа от всичко това по малко, са въпроси, които все още не са намерили адекватен отговор.

При всички случаи се осъзнават нарасналите очаквания на обществото спрямо музейната институция – да създава среда за общуване и да посредничи в общуването между многообразни публики и различни култури; да бъде източник на познание, но и да способства за разбираемост на разказа, за съпреживяване; да се превърне в място за идеи. Водещи умове от световната музеология организират мултидисциплинарни събития с цел взаимно обогатяване и демонстрация на различни гледни точки. За дебат се предлагат теми, свързани с нови идеи за цифрови иновации, електронни стратегии на музея, развитие на изложби, осигуряване на интегрирани преживявания на посетителите, изграждане на тълкувателни пространства, създаване на обществена ангажираност, на ново мислене за участието на музея. Тези събития са възможност и място за споделяне и обмен на кураторски намерения и методологии, водят до нови начини на събиране и представяне на колекции; до нови модели на он-лайн издания, които представят нетрадиционни начини за публикуване на колекции и др[5].

Музеят – в опит да избегне епистемологичната криза

Активизиране на връзката с музейните публики. Развитието на социалната педагогика, конструктивистките теории, концепциите „за учене чрез правене" ("learning-by-doing"), „учене през целия живот" ("life-long learning") поставят по нов начин въпроса за комуникацията в музея. Музеят се насочва към насърчаване на участието и включеността на общностите, чиито култури репрезентира. Търсят се начини експозицията да предизвиква емоция, да възбужда спомени, да произвежда повече от едно послание. Това се осъществява например чрез умело съчетаване на изследователския и потребителския поглед, на миналото и съвременността, на хумористичното и сериозното.

Интерактивността се превръща във важна част от стратегиите на музеите. Тя става вътрешноприсъща на експозицията. Изразява се в пространственото оформление (подреждане на експонатите така, че да насочват към асоциативно възприемане), в стимулирането на повече от едно възприятие (зрение, слух, физически досег, обоняние и др.), в създаване на условия за позитивна интеракция между посетители и служители – места за сядане, съзерцание и някакво занимание, места за напитка и др.

В експозициите активно се използват новите технологии – виртуални реконструкции, компютърни инсталации, оптически илюзии и др. постижения на науката. Ще дам пример с тракийската гробница в Мезек. Тя е обновена с цел интерактивност по проект на община Свиленград „С богатството на миналото към атрактивно бъдеще", финансиран от Оперативна програма „Регионално развитие" 2007–2013 г. на Европейския съюз.

Интерактивност се търси чрез триизмерното улично изкуство (street art), което се предлага по пътя за тракийската гробница в Мезек. То е уникално с илюзията, която създава и забавленията на публиките. Всъщност изображенията от тракийската епоха са двуизмерни, но създават триизмерна

---

[5] През октомври 2013 г. с домакинството на Музея на Лондон бе проведена международна конференция на тема „Музеят на идеите 2013", която събра над 200 специалисти от 20 страни.

ЧИТАЛИЩНА БИБЛИОТЕКА
"ЗОРА" - СЛИВЕН
инв.№ 804/2015

оптична илюзия, ако бъдат погледнати под определен ъгъл. Посетителите могат да станат част от нарисуваната композиция. Автори на проекта за триизмерните изображения са Диляна Първанова и Чавдар Стоянов.

Друг тип интерактивност се постига с изработването и поставянето на холограми. В дромуса на тракийската гробница са изложени 10 холографски копия на намерените през 1931 г. предмети от IV–III в. пр. Хр., чиито оригинали се съхраняват в музея на Националния археологически институт на БАН. Точните холографски копия са закачени на каменните стени в коридора и са осветени от съвременни полупроводникови диоди, за да изникнат триизмерните им образи. Идеята е пионерска. Целият обем се крие в 7-микронен слой емулсия върху стъкло. Използва се ефект – интерференция на светлината, който дава възможност да се кодира обемът на предметите и да се регистрира отразената светлина заедно с информацията от коя точка е отразена. Холограмите са изработени от създадената към Института по оптически материали и технологии „Акад. Й. Малиновски" при БАН фирма „ХОЛОБУЛ" ООД за приложение на научни разработки, по метода на руския учен Юрий Денисюк. Емулсията, т.нар. холографска плака, е ноу-хау на българските учени.

Атрактивност на обекта създават и манекени на тракийски жени в гробницата, две редици платна със сцени, изобразяващи епохата на траките, вън от гробницата.

Тук не е маловажен въпросът докъде желанието за атрактивност може да бъде уместно и къде води до кич и конструира представи, които не отразяват същността на показаното историческо време и култура.

В съвременния музей се прилагат различни методи за въвличане на публиките и местната общност в образователен процес. Интересен опит, свързан с музея като място за учене чрез откривателство и включване на различни сетива, предлага Националният природонаучен музей в София. Посетителят преминава през различни пространства със завързани очи. Чрез техниките на сетивния театър се провокира включването на други сетива освен зрението. Друга техника, която се прилага е т.нар. мултиплициране на ефекта: посетителят получава билет, в който има указания как да открие едно животно по маркирани стъпки. Като ги следва, посетителят преминава през различни табла, всяко от които дава определено познание за животното, като на последното табло вижда търсеното животно.

Игрови ситуации, отговори на въпроси и др. подобни практики спомагат за въвличане на посетителя в комуникация и персонализиране на преживяването. Примери за комуникативност в българските музейни практики има вече много. Засега тя има най-големи резултати при детската и ученическата публика и обхваща творчески ателиета, събития в Нощта на музеите, образователни програми, инициативи като „Ваканция в музея" и др. Добър пример в тази посока предлага Националният музей на текстилната индустрия в Сливен, който впечатлява посетителите с извънредно богатите си колекции, архив и библиотека. В допълнение там се предлагат разнообразни демонстрации с текстилна техника, функционират музейна арт работилница и занимателна текстилна лаборатория. В арт работилницата може да се тъче, рисува, оцветява, украсява с гайтани... В лаботаторията могат да се получат познания и умения за разпознаване на разнообразните текстилни суровини, за техники на боядисване, за установяване съпротивлението на текстилните материали, за определяне сука на преждите и др. В Музея на народните художествени занаяти и приложните изкуства в Троян разширяват комуникацията с детската публика чрез идеите за отворения музей – „музей в куфар" (почерпен от шведски опит). Музейни специалисти гостуват на ученици в училища от района, където изнасят тематични презентации, свързани с празничния календар на българите, като онагледяват разказваното със съответния традиционен предметен свят[6].

В търсене на диалогичност някои музеи осигуряват място, където посетителят е подканен да напише своята история или своя спомен, свързани с темата на изложбата, да довърши започнатата рисунка, схема (например на родствени езици), да напише или допише етикет на определен предмет и др. При експозиции, които са посветени на теми от близкото минало, един от ключовите подходи е въвличането на посетителите в ситуация на двупосочна комуникация, която се обръща към тяхната жива, комуникативна памет (по Асман) и през нейното фиксиране се обогатява експозицията и се стимулира диалог между самите посетители. Ще дам пример с изложбата „СПОМЕНЪТ ДИША. Проф. дфн Тодор Иванов Живков – човекът, ученият, учителят" с автори В. Ганева-Райчева, А. Анчев и Св. Казаларска, представена в залите на Етнографския музей в София в периода 9.07–30.09.2013 г.

Изложбата е посветена на 75-годишнината от рождението на големия български фолклорист и етнолог, представена е в две зали и включва научни трудове, документи, теренни тетрадки, ръкописи на лекции, снимки, лични вещи на проф. Живков, предмети от бита. Паралелно и ненатрапчиво се представя етнографското богатство на региона, където е роден и израснал ученият. Във втората изложбена зала се възпроизвежда работният кабинет на проф. Живков с характерния за него предметен свят, което създава допълнително внушение за личното пространство на човека и учения.

---

[6] Още примери, свързани с научни рефлексии, обмен на идеи и добри практики, вж. Принципи 2010.

В специален албум са подредени снимки от научни и културни събития, като посетителите се призовават да помогнат за разпознаването на лицата от фотографиите. Приканват се да напишат своя спомен за проф. Живков в оставена за тази цел тетрадка, да продължат и довършат започнатата на пишещата машина на учения лекция по етнология, като се стремят да разчетат неговия ръкопис. Посетителите могат да отнесат за спомен билет от изпит по етнология, написан от ръката на преподавателя, да упражнят познанията си, като отговорят на изтеглен въпрос от предложения конспект. Гостите могат да гледат документалния филм за учения, видеозаписи на интервюта с него, виртуално да разгледат част от колекцията от книги на проф. Живков с посвещения от авторите им, да седнат удобно в „кабинета", за да разгърнат броевете на сп. „Български фолклор" и изданията на Асоциация „Онгъл" и др.

Създателите на тази изложба смятат, че недостатъчната площ, финансовите ограничения и старият, амортизиран и некачествен изложбен инвентар, могат да бъдат компенсирани с професионализъм, с добри идеи и търсене на диалог и съпричастност с публиките. Все още аз не зная в български музей да се организира събитие при закриване на една изложба, което освен друго е и възможност за равносметка.

Според Марк Уолкаймер, специалист по музейно планиране, новият музей, музей 4.0, е музей без стени, лабораторен научен център, сложна мрежа от връзки, място на диалогичността. Изгражда се върху мрежа от партньорства, като комуникацията е непрекъснат процес и обхваща времето преди, по време и след посещението на една експозиция.

Създаване на активни посетители. Музейните публики се характеризират с многообразие, което се полага между туриста и ценителя, между случайния и активния посетител. Музеят е дом на музите, място за изследване, за размисъл, за познание... Не бива да забравяме обаче, че посещението в него е свързано със свободното време и музеят трябва да си отвоюва част от свободното време на хората. Сред критериите, които определят как избираме занимание през свободното време, изледователите посочват усещане за спокойствие и комфорт, възможност за активно участие, възможност да се научи нещо ново, възможност за нови преживявания, възможност да се направи нещо смислено. Могат ли нашите музеи да покрият тези критерии?! Да вземем за пример РИМ – Сливен, който притежава уникални колекции. „Един от най-значителните паметници е надписът върху постамент на статуарна група и е в чест на Зевс". Музеят представя „прекрасни накити, образец на майсторството на българските занаятчии", уникални предмети, свързани с публични исторически личности; образци на текстилното изкуство; находки от Долината на тракийските владетели, сред които съдове, гробни дарове, амфори, сред тях „златна маска, 2 златни фиали за пиене на вино и златен пръстен-печат. Може да се види „непознат за Тракия ритон с глава на кон и тяло на петел", „сребърен шлем, който е единствен у нас от този метал" (вж. museum.sliven.net). Невероятни находки, прекрасни образци на традиционните изкуства, на които обикновеният посетител се възхищава, но изтрива бързо от паметта си, защото няма познания за културите, създали тези предмети (за техните ценности, възгледи и начин на живот на хората, свързани с тези култури), не може да ги обвърже в разказ, да си представи тяхното предназначение в съответната култура, да ги свърже с хората, които са ги изработили, носили, употребявали и др. Защото му показват колко е невеж и защото не го насърчават да търси на място познание, не го увличат в нещо занимателно.

Печелившата политика е музеят да насочи своите дейности така, че да създава активни посетители. Разбира се, в музея може да се отиде и по задължение – като част от учебната програма в училище или заради престижа на институцията. Щом си в Рим, не може да не влезеш в Музея на Ватикана, в Санкт Петербург – в Ермитажа, в Париж – в Лувъра и др. За този тип турист посещението в музея е знак за социален и културен статус. За съжаление България не се нарежда сред тези страни, чиито музеи се посещават, защото са престижни. Ние имаме друг шанс за привличане на публики, като създаваме или участваме в създаването на по-широки символни пространства и послания, които надхвърлят националните граници и правят връзки на наднационално ниво – чрез партньорства, съвместни експозиции, включване в общи културни маршрути и събития.

Такъв пример предлагат трансграничните пространства, по-специално трансграничните региони. Споделеното знание за географско-историческата област Тракия (в пределите на трите държави България, Гърция и Турция) включва природни особености, икономически дейности преди установяването на политическите граници, общи начини на живот, трудови дейности, стопански връзки, ориентираност на мобилността от планината към равнината и крайбрежието на Егейско море, общи културни наследства (например мегалитната култура), традиционни практики и кулинария, сходен исторически преживян опит. Всичко това разкрива различни възможности за оценностяване на миналото, за създаване на културни наследства, които се припознават от местните общности в трите държави. Познанието на местните общности е богатство и важен ресурс. То конструира символни територии. Ресурс, който може да послужи за реконструиране на региона като пространство на социални, културни и икономически дейности, както и на индивидуални преживявания. И тук музеите имат важно място. Ще припомня отново, наследяването означава, че миналото, на което сме придали ценност, се вписва в съвременността, свързва общности, култури, територии. Ако едно минало не служи на съвременността, то е обречено на забрава.

Промени в интерпретацията. Музеят интерпретира културни ценности и извежда значения, създава и предава послания и така участва в конструирането на културната идентичност на публиките. Според Айлин Хупър-Гринхил музейните предмети са като информационни генератори и комуникативни медиуми, които актуализират съдържания и отношения. Всеки музеен обект съдържа закодирана история, спомени, култура и може да бъде осмислен по многобройни начини (Hooper-Greenhill 2007: 37). Музейните специалисти търсят различни способи *да покажат и разкажат културната биография на предметите*. Това помага на посетителя да ситуира предмета в културния контекст, да го обвърже с определена човешка дейност, креативност и прокарва по-трайни нишки към времето, обект на репрезентация.

Друга специфика на съвременната музеология е стремежът на специалистите *да разкажат цялото през фрагмента*, през вглеждането в конкретния предмет, човек, място и т.н. Например изложбата „Парите разказват", в която чрез лицата от банкнотите се представят отрязъци от историята на България (София, Централна минерална баня, 2011 г.). В тази посока експозициите се опитват да предложат различни гледни точки, гласове, интерпретации, поставят въпроси. Броят на изложбите провокации нараства.

В музея различните гледни точки за миналото и възгледи за наследството могат да се покажат и чрез конкуриращи се кураторски изложби, в образователните програми.

Трета специфика е *обръщането на „музейния поглед" към настоящето.* Казахме, че културното наследство актуализира ресурсите на миналото именно за целите на настоящето. От една страна, това се постига чрез въвеждане на съвременността при репрезентация на далечното минало (Пример: изпълнение на финския епос „Калевала" в нетрадиционния жанр на рок операта в изложбата „Как ние (унгарците) виждаме фините" на Националния етнографски музей в Будапеща, 2009[7]). От друга страна, това се осъществява чрез обръщане към всекидневната култура, към историята на близкото минало, към историята на невидими допреди това в публичните репрезентации общности и теми (например за ролята на пластмасите в ежедневието). Със своите експозиции съвременният музей се опитва да предизвика активност, да предаде духа на времето, като прокара нишки към съвременността, да докосне емоционално посетителите, да ги превърне в субекти, а не само в обекти на познанието.

Така музеят се превръща в своеобразна лаборатория, в която от миналото се вадят части, които се осмислят, сравняват, реставрират, визуализират. От значение са специфичните стратегии за улавяне и експлоатиране на миналото и най-вече „стилът" на представяне на обектите и съдържанията на миналото, чрез който те стават ценност и се осъществява трансфер (вж. Лиотар 2002: 29). В този „стил", в смисъла на Лиотар, голямо значение се придава на устните истории, на фолклора, на персоналните наративи. В музея започват да се прилагат нови подходи, като биографичният подход, устната история и др. Една възможност са разказите от първо лице. Тези разкази са уникални и представят конкретни съдби, съдържат голям потенциал за контакт с публиката, защото копират всекидневието и начина, по който се предава и възприема всекидневието – чрез лично преживяното, чрез личния опит. (Такъв пример е „Изповедта на каролинското папагалче" в Националния природоноучен музей, която представя аудиоразказ от първо лице, с гласа на професионален актьор, и може да се резюмира така: „Ти кой си? Аз съм ... Роден съм..., хранех се с.. Аз съм важен, единствен, неповторим. Би трябвало да съм горд, но съм тъжен... Сега съм изчезнал вид и само един експонат".)

---

[7] Вж. Ганева-Райчева 2011, 19.

От музейните експозиции се очаква саморефлексия. Историческият наратив става приемлив, когато авторът на една изложба експлицира своите възгледи. Кой, кога и за каква среда разказва е важно за посетителя, за да съумее да влезе в отношение с разказваното. От огромно значение е в каква среда от други разкази (минали и настоящи) се ситуира конкретният наратив (Михайлова/ Генова 2013). Музейните експозиции се преосмислят като незавършени исторически процеси на пътуване, пресичане и кръстосване на култури.

Тони Бенет обръща внимание, че предметите стават ценни не сами по себе си. Тяхната автентичност не се оспорва заради авторитета на автора на изложбата. Изследователят смята, че автентичността всъщност е в събитието – в конкретното време и място на музейното посещение и преживяване, в което посетителят взима участие, превръщайки се в съучастник в създаването на социални значения (Bennett 1995). Това води до изместване на фокуса към *преживяването*, към *идеите*, към *значенията*, които се създават при срещата между куратор, предмети и посетители (вж. и Казаларска 2013).

Така музеят преразглежда формите и начините за предаване на определени културни ценности, предлага нови интерпретационни модели: чрез смяната на един обект с друг и създаване на увеличена реалност, чрез интуитивно произвеждане на събитие, чрез исторически възстановки и др.

Приключването на проекта на Община Свиленград „С богатството на миналото към атрактивно бъдеще" е отбелязано с няколко събития през юни 2013 г. При тракийската куполна гробница край Мезек е представена възстановка на ритуали и обичаи от времето на траките: лов на дивеч, ритуално погребение и тракийски танци. В района на реставрираната средновековна крепост край село Мезек е открит средновековен атракцион. Военен лагер с палаткови съоръжения, каруци и макети на коне са част от атракциите за посетителите. По време на откриването през юни гостите на събитието наблюдават настъпление и мирни преговори между войски в изпълнение на професионални и местни любители актьори. Като постоянна атракция са предвидени различни игри: пейнтбол, стрелба с лъкове, хвърляне на ласо. В процес на изграждане е пикник зона с маси и столове от дънери.

Практиката у нас, поне в етнографските музеи, показва, че е направено много малко по отношение на епистемологичните основания на музейните репрезентации. В нашите етнографски музеи все още не намира място социално-конструктивисткият разказ за културното наследство, например за създаването на „българската национална носия", на „националната кухня", на „българската възрожденска архитектура", за изобретените традиции на основата на фолклорната култура или за инструментализирането на фолклора в държавните политики в определени времеви периоди. В нашите етнографски музеи обектът на интерпретация е ограничен, традицията се приема за статукво (края на XIX и началото на XX в.), музейният разказ най-често се характеризира с монологичност.

Музеят в ситуация на глобализация и засилена мобилност. Съвременните реалности променят музеите, карат ги да преосмислят съществуването си, програмите, колекциите си, творческия процес, за да могат да реагират на една космополитна публика. Обемът на експонатите се разраства и обхваща нови пространства и времеви пластове, музейните публики включват все по-широки социални слоеве, хора с разнообразна национална и етническа принадлежност от различни географски части на света (Бубнова 2013). Технологиите увеличават конкуренцията между музеите в съседни страни, до които не е проблем да отидеш. За внимание на публиките се състезават частни колекции, сред които презентирани от търговски вериги или чрез Интернет.

Музеят се отваря към пазарното пространство, в което потребителите имат важно място. В България могат да се дадат редица примери за експозиции извън стените на музея (на улицата, в заведения, хотели, молове, пощи, по време на бизнес събития на браншови организации на различни производители и др.).

За да оцелеят, музеите обединяват усилия за изследователската и изложбената дейност, създават се международни музейни мрежи, осъществяват се големи проекти, при които се споделят разходи и слава. Сътрудничеството позволява да се компенсират липси в отделни колекции и програми. Инициират се изложбени „борси", в които музеите могат да поканят в своите зали интересуващи ги вече подготвени другаде експозиции (Бубнова 2013). Такива има вече и в България, макар и не в толкова голям мащаб, например Панаирът на музейните изложби в Русе, който заслужава да се подкрепи и развива.

В конкуренцията за привличане на публики всяка публична проява е свързана с инвестиции за уникални изложбени условия, рекламни кампании и маркетингови стратегии. В събитията са въвлечени и множество професионалисти – изследователи, музейни специалисти, специалисти в областта на съвременните технологии, осветлението, инженери по климатизация и охранителни системи, вътрешни дизайнери и дизайнери на печатни издания и уеб страници, администратори, поддържащи Facebook, Twitter, RSS Feed, преводачи на различни езици, екскурзоводи, учители и музейни педагози, подготвени за работа с различни групи посетители (Бубнова 2013).

Принудени да се превърнат в глобални играчи, музеите възприемат и глобални пазарни стратегии. Повечето от тях разчитат и на държавни, и на корпоративни средства. Необходимостта от привличане на спонсори принуждава институциите да си създадат собствен бранд, като изтъкват и формулират предимствата и уникалността си. Музейният бранд може да се базира върху качествата на колекцията, особеностите на нейния произход, архитектурните забележителности на сградата и името на нейния автор, екзотиката на мястото, специалните програми, особените сувенири, включеността в по-широка туристическа програма... Успешните музеи се използват при изработване на брандове на градовете, в които се намират, стават стимулатори на туризма в тези градове и държави (Бубнова 2013).

Виртуалните музеи се вписват в контекста на преосмисляне и реформиране на музейната институция, на усилието на класическите музеи за радикално разчупване на собствените им конвенции и практики. От една страна, самите класически музеи заявяват присъствието си в интернет и социалните мрежи, като правят уебсайтове, *Facebook* страници и *Twitter* акаунти. От друга страна, отделни хора или групи граждани подреждат е-изложби, създават виртуални музеи. Те се възползват от спецификата на виртуалното пространство, което се превръща в платформа за изява на всякаква гражданска активност „отдолу", на различни „идващи отдолу" културни, социални, художествени и политически инициативи (вж. Генчева 2012). Подобен пример е направеното от художника Тоню Цанев от с. Гранит, Старозагорска област, за „първия в света" Музей на мотиката. Художникът вече е събрал над 100 инструмента, а идеята му включва и виртуален вариант[8]. Той самият е запален колекционер на етнографски предмети, на които с таланта си вдъхва нов живот.

Съвременният социокултурен контекст обуславя и развитие на музеологията в духа на критичната социална теория, превръщането ѝ в критична музеология, в която музеите се използват като инструмент за социална критика, чрез експозициите си насърчават социалната справедливост и спазване правата на човека, с други думи, използват и оспорват миналото за изграждане на по-добро бъдеще.

Репрезентациите на всекидневието в музейните експозиции са възможност за многопосочни изследвания на отношенията между минало и настояще, на начините на функциониране на паметта (активно възприемане, спомняне, капсулиране и др.). Като изследователи не можем да не си зададем въпроса как предметите от всекидневието от невидими и банални се трансформират в исторически свидетелства и обекти за образователни и познавателни цели. Не можем да не анализираме отношението между всекидневие и музеифициране, различните интерпретаторски версии на всекидневието от близкото минало, в това число и чрез музейния разказ.

В заключение бих казала, че продължаването на дебата за наследството и музея, за необходимостта от работа в широки партньорства, за социалната роля на музея, за възможностите му да променя общностите чрез сътрудничество е важно не само за бъдещето на тази институция, а и за културните политики, за културните послания, за обществото изобщо.

---

8 Вж. https://www.facebook.com/pages/

ЛИТЕРАТУРА:

Белтинг 2013: Х. Белтинг. Съвременното изкуство и музеят в Глобалната епоха. – *Пирон.* Софийско студентско електронно списание за изкуства и култура, 2013, 4, http://piron.culturecenter-su.org.

Бенса 2001: А. Бенса. Краят на световете или изпразненият музей на културите. – В: *История, разказ, памет.* София, Дом на науките за човека и обществото, 2001, 236–248.

Бокова 2006: И. Бокова. Местни културни ресурси и политики за конструиране на наследства (отношение между „национално" и „местно" в български прочит). – В: *България – Италия. Дебати, локални култури, традиции.* Съст. М. Сантова, М. Паванело. София, АИ „Проф. Марин Дринов", 2006, 49–60.

Бокова 2008: И. Бокова. Музеят – преоткриване на културни наследства (Промяна на видимото или видимости на промяната). – В: *Стою Шишков и българската наука. Годишник на РЕМ.* Т. 5. Пловдив, 2008, 115–123.

Бокова 2010: И. Бокова. Институцията „Приятели на музея" или за музея като среда за общуване. – В: *Принципи на музейната мрежа и образованието. Учебният музей. Функции и стратегии.* Музей на НБУ. София, Изд. „Захарий Стоянов", 2010, 38–55.

Бокова 2012: И. Бокова. Градски пейзажи, културно наследство и туризъм. – В: *Изкуство и идеология. Юбилеен сборник, посветен на 70-годишнината на проф. д. изк. Иван Маразов.* София, Издателство на СУ „Св. Климент Охридски", 2012, 677–686.

Бокова 2013: И. Бокова. Градове и културни пейзажи. – В: С. Алексиева, С., И. Бокова. *Туризъм и културно наследство.* София, Издателство на НБУ, 2013, 193–216.

Бубнова 2013: Я. Бубнова. „... че без миражи е нашият бряг...". – *Пирон.* Софийско студентско електронно списание за изкуства и култура, 2013, 4, http://piron.culturecenter-su.org.

Велков 2009: М. Велков. Културните пейзажи – вид интегрално наследство. – В: *Културно наследство: образование – наука – опазване, интегрирани в туризма (Heritage: ESPRIT).* Под ред. на Т. Кръстев. Варна, Електронно издателство LiterNet, 05.06.2009, http://liternet.bg/publish25/m_velkov/kulturnite.htm.

Ганева-Райчева 2011: В. Ганева-Райчева. Съвременният музей – посредник в общуването (Българо-унгарски паралели). – *Български фолклор,* 37, 2011, 1, 17–28.

Ганева-Райчева/ Елчинова/ Златкова/ Вуков 2012: В. Ганева-Райчева, М. Елчинова, М. Златкова, Н. Вуков (съст.). *Миграции от двете страни на българо-турската граница: наследства, идентичности, интеркултурни взаимодействия.* Сборник с изследвания и доклади от едноименната научна конференция проведена в София, 2–3 декември 2011 г. София, ИЕФЕМ – БАН, 2012. 298. – http://www.2sidesborder.org; също в: http://books.google.com/books?isbn=9548458411.

Генчева 2012: Р. Генчева. Е-соц: виртуалните музеи на комунизма в България. – http://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy7-kiberfolk/item/350/350.html.

Гечев 1996: В. Гечев. Музеите в условията на пазарното стопанство. София, 1996.

Гри 2006: Дж. П. Гри. Местна автономия, политики на припознаване и употреба на етнографското наследство. В: *България – Италия. Дебати, локални култури, традиции.* Съст. М. Сантова, М. Паванело. София, АИ „Проф. Марин Дринов", 2006, 61–67.

Давалон л.: Ж. Давалон. Традиция, памет, наследство (ръкопис). Лекция на семинара „Наследство и модерност в България", 1999–2000, Университет Люмиер-2, НБУ и др.

Дьо Серто 2002: М. дьо Серто. *Изобретяване на всекидневието.* София, ИК „ЛиК", 2002.

КУЛТУРНИ КОНТАКТИ ПРЕЗ КЪСНИЯ ХАЛКОЛИТ В КОМПЛЕКСА КГК VI (ПО МАТЕРИАЛИ ОТ СЕЛИЩНИТЕ МОГИЛИ ДЯДОВО И ГУМЕЛНИЦА)

Татяна Кънчева-Русева

Резюме

През халколита на Балканския полуостров процъфтява една от блестящите праисторически цивилизации в Европа. Динамичността на обществено-икономическите процеси в началото на късния халколит води до създаване на големи културно-исторически комплекси, един от които е Коджадермен-Гумелница-Караново VI.

В настоящото изследване е направен опит за реконструкция на взаимоотношенията в комплекса КГК VI на база използването на накитите и обстоятелствата, свързани с тяхното производство, съхранение и разпространение.

Наличието на контакти между представители на отделни културни общности се установяват с идентичност или сходство на форми, техники и/или материали. Макар и в ограничено количество, накитите са играли важна роля в живота на съвременното общество. На първо място трябва да се посочат накитите с антропоморфна форма, които са имали особена популярност. Наред с обичайно срещаните костени антропоморфни фигурки, в селищна могила Дядово е намерена фигурка с точни паралели в селищните могили Невски и Г. Делчево в северната част на комплекса. Въпреки че става дума за единични екземпляри, в случая това са предмети с ограничено производство и не подлежи на съмнение фактът за тяхното разпространение и връзките между отделните общности на далечни разстояния.

Връзките между южната и северна част на комплекса КГК VI се доказват и с други аналогични материали от селищна могила Дядово и селища в северната част на комплекса. Т. н. „бумеранги” са разпространени предимно в северната част на комплекса и единственият екземпляр в южната (от Дядово) вероятно е донесен от север.

Други предмети от областта на накитите, които могат да се представят като доказателства за връзки на далечни разстояния са тип силно схематични антропоморфни висулки, известни в научната литература като пръстеновидни

идоли (Ringidole). Основната част са изработени от злато, известни са и подражания от различни материали, което доказва значението на тези предмети. По-конкретно от селищна могила Дядово произхожда глинена антропоморфна висулка, която е идентична с предмет, изработен от кост от селищна могила Гумелница и несъмнено доказва връзките между жителите на двете селища, както и близостта в развитието на цялата културно-историческа общност.

Трудно би могла да бъде установена точната причина за присъствието на сходни и идентични накити в селищата, отдалечени едно от друго. Поради специфичния характер на украшенията като предмети с неутилитарно съдържание може да се предположи, че се касае за единични, инцидентни контакти и бракове.

CULTURAL CONTACTS DURING THE LATE CHALCOLITHIC IN THE KGK VI COMPLEX (ACCORDING TO MATERIALS FROM THE SETTLEMENT MOUNDS IN DYADOVO AND GUMELNITSA)

Tatyana Kancheva-Ruseva

Abstract

One of the brilliant prehistoric civilizations in Europe flourished on the Balkan Peninsula during the Chalcolithic period. The dynamic socio-economic processes in the beginning of the Late Chalcolithic led to the creation of large cultural and historical complexes, one of which is Kodzhadermen-Gumelnita-Karanovo VI (KGK VI).

The present study makes an attempt to reconstruct the relationships within the KGK VI complex based on the use of adornments and the circumstances of their production, storage and distribution.

The identity or similarity of shapes, techniques and/or materials proves the existence of contacts between representatives of different cultural communities. Although limited in quantity, the adornments played an important role in society. Firstly, we should mention the anthropomorphically shaped adornments, which were extremely popular. Along with the frequently met bone anthropomorphic figurines, in the mound of Dyadovo a figurine was found having exact parallels in the settlement mounds Nevsky and G. Delchev in the northern part of the complex. Although these are single specimens, in this case they are objects of limited production and their distribution and the relationships between different communities

over long distances is undisputable.

Other analogous materials from mound Dyadovo and settlements in the northern part of the complex prove the relations between the southern and northern part of the KGK VI complex. The so-called "Boomerangs" are spread mainly in the northern part of the complex and the only one in the south part (from Dyadovo) was most probably brought from the north.

A type of highly schematic anthropomorphic pendants, known in the scientific literature as ring idols (Ringidole) are other objects in the field of adornments that can be presented as evidence for the relationships over long distances. Most of them are made of gold, some are imitations of various materials, which proves the importance of these objects. In particular, an anthropomorphic clay pendant originating from mound Dyadovo is identical with an object made of bone from mound Gumelnitsa. It undoubtedly proves the relationships between the residents of the two settlements, as well as the similarity of the development of the entire cultural and historical community.

We could hardly ascertain the exact reason for the presence of similar and identical adornments in settlements distant from one another. Due to the specific nature of the adornments as objects of non-utilitarian nature, we can assume that it concerns single, accidental contacts and marriages.

През каменномедната епоха на Балканския полуостров процъфтява една от блестящите праисторически цивилизации в Европа. Сред специалистите и в популярен аспект оправдано се ползва с известност най-вече некрополът Варна I с неговите уникални находки, но редом са съществували и редица други обекти и култури, които са внесли своя дял в оформяне облика на къснохалколитното общество.

Динамичността на обществено-икономическите процеси в началото на късния халколит води до създаване на големи културно-исторически комплекси. През късния период на епохата границите между отделните култури се заличават и се очертават трите големи етнокултурни комплекса: Коджадермен-Гумелница-Караново VI, Криводол-Сълкуца-Бубани и Варна (Тодорова 1986, 22-2). Влияние оказват и съседните синхронни култури като Кукутени-Триполие (в южна Украйна и Молдова). Комплексът Коджадермен-Гумелница-Караново VI се развива в няколко географски области на територията на България и Румъния. На юг от Стара планина включва: Горнотракийска низина, Среднотунджанското поречие и някои задбалкански

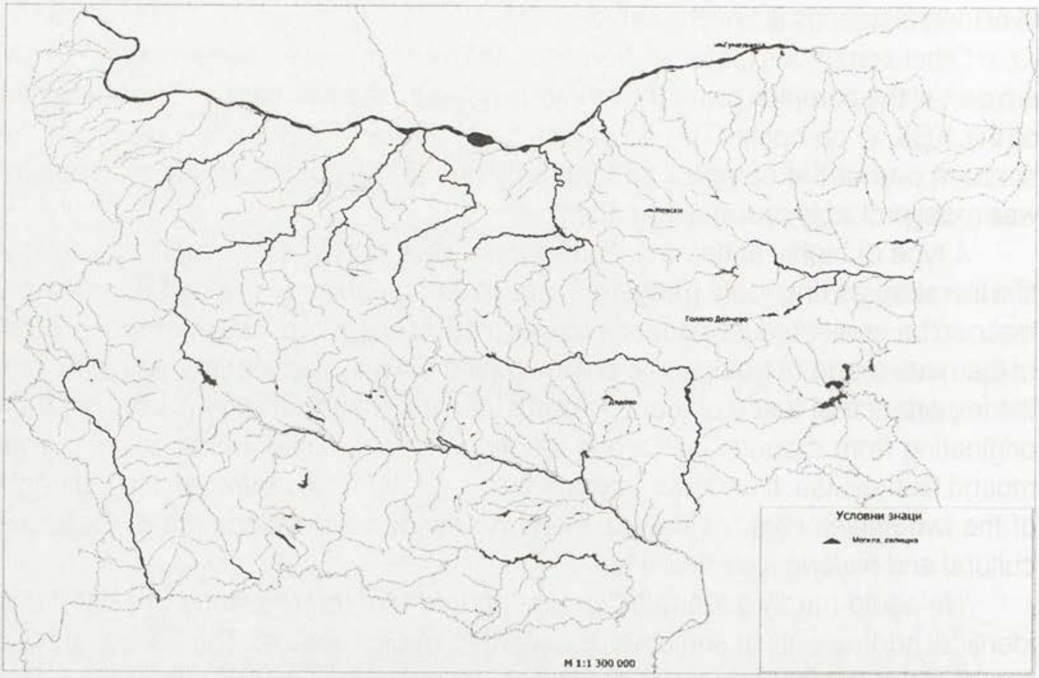

Карта с археологическите обекти по темата.

котловини. На север от Стара планина обхваща Дунавската равнина (средна и източна част) с прилежащите крайдунавски низини и Предбалкана (средна и източна част) на територията на България и Мунтения в Румъния.

В процеса на своето формиране комплексът обединява и дава обща насока на развитие на населяващите го етнокултурно близки общности, всяка от които по своему допринася за формирането на културния облик на късния халколит в североизточната част на Балканския полуостров.

По археологически данни през този период са засвидетелствани вътрешни, регионални и извънрегионални контакти на населението на комплекса КГК VI, някои от тях – на значителни разстояния.

Специфика на географското разположение на КГК VI е наличието на две естествени прегради в посока север/юг – Стара планина и река Дунав. Досегашните изследвания на материалната и духовна култура на халколитното население установяват, че Стара планина и Дунав не са били разделящ, а обединяващ фактор в историческото развитие. На юг и север се е развивала единна култура. Местоположението и природните дадености на комплекса

КГК VI предполагат като основен пешеходният начин на придвижване[1] с използване на благоприятните особености на релефа. Въпреки липсата на колесен транспорт, през халколита е съществувало развито животновъдство и би могло да се предполага използване на едър добитък за пренасяне на товари. Другият вероятен начин на предвижване е свързан с големите реки в южната част на комплекса – Марица и Тунджа.

Цел на настоящото изследване е доказване (добавяне на още един щрих) в подкрепа на становището за единството в културно-историческото развитие на комплекса КГК VI и осъществяване на контакти на значителни разстояния на основание на материали от селищни могили, разположени в различни части на комплекса. Опитът да бъдат реконструирани взаимоотношенията в комплекса КГК VI е базиран на използването на накитите и обстоятелствата, свързани с тяхното производство, съхранение и разпространение. Пътищата на древността могат да се очертаят приблизително с намерените археологически артефакти. Те са тяхно материално изражение.

Наличието на контакти между представители на отделни културни общности се установяват с идентичност или сходство на форми, техники и/или материали. По пътя от началната до крайната точка в някои случаи понякога от даден комплект остават отделни екземпляри, а в крайния вариант – и само отделни елементи, които имат далечна прилика с оригинала, но продължават да носят основната му характеристика и доказват връзките между различните култури и общности (Czebreszuk, M. Szmyt 2007, 23). По отношение на накитите това са определени типове и форми, проникнали като пряк внос или като идеи, претворени в изработка на имитации.

Досегашните проучвания са установили редица паралели в различни сфери на материалната и духовна култура на населението, доказващи общото културно-историческо развитие, но в конкретния случай са разгледани накитите като предмети, тясно свързани с естетическите и религиозни представи на халколитното население. Те не влизат в състава на масовия материал, но макар и в ограничено количество, са играли важна роля в живота на съвременното общество. В особена степен това се отнася за времето на късния халколит и територията на комплекса КГК VI.

На първо място трябва да се посочат накитите с антропоморфна форма,

---

[1] Първите археологически данни за колесен транспорт и търговска дейност в района датират от РБЕ (Панайотов 1989, 26, обр. 65-66)

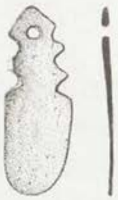
1

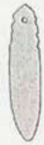
2

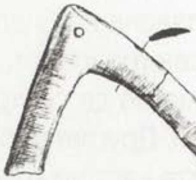
3

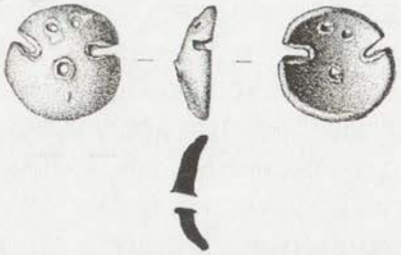
4

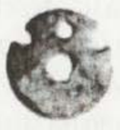
5

1. Антропоморфна костена фигурка. Селищна могила Дядово.
2. Антропоморфна костена фигурка. Селищна могила Дядово.
3. Костен „бумеранг". Селищна могила Дядово.
4. Схематична антропоморфна фигурка. Селищна могила Дядово.
5. Схематична антропоморфна фигурка. Селищна могила Гумелница.

които са имали особена популярност. Очевидно антропоморфизмът е имал изключително значение за древния човек. Интерпретацията им е свързвана основно с култа към жената (богиня-майка или жрица-посредница между човека и боговете) или най-общо с идеята за плодородието (Gimbutas 1991, 291-297, Бояджиев 2007, 92; Тодорова 1986, 197-198; Рыбаков 1965, 28, 33-34). По информация от некрополи се предполага, че антропоморфни висулки са носени от момичета и млади жени като апотропейни амулети с пожелания за деца и благополучно раждане (Coms,a 1995, 63, 72; Todorova, Vajsov 2001, 66-68).

Най-популярният антропоморфен накит в комплекса КГК VI са костените фигурки. Те са разпространени на цялата територия на комплекса КГК VI и хронологически се отнасят към всички фази на развитие. Наред с обичайно срещаните костени артефакти, в селищна могила Дядово е намерена схематична антропоморфна фигурка, пробита в горната част за окачване, с точни паралели в селищните могили Невски и Г. Делчево в северната част на комплекса. Оформлението на тези фигурки не е характерно за комплекса КГК VI, но такива са широко разпространени в съседната на североизток синхронна култура Прекукутени III – Кукутени А1 (Monah 2003, Fig. 3, 8). Най-вероятно отделни предмети от тези култури да са донесени в сравнително близко разположените обекти в северната част на комплекса КГК VI, но наличието на подобен екземпляр в селищна могила Дядово (на противоположния край на етнокултурния комплекс) е изключителен случай. Въпреки че става дума за единични екземпляри, в случая това са предмети с ограничено производство и не подлежи на съмнение фактът за тяхното разпространение и връзките между отделните общности на далечни разстояния.

Връзките между южната и северна част на комплекса КГК VI се доказват и с други аналогични материали от селищна могила Дядово и селища в северната част. Т. н. „бумеранги" са разпространени предимно на север. Единственият екземпляр в южната част (от селищна могила Дядово) вероятно е донесен от север. Възможно е накитите да са донесени като моден артикул при директни контакти между съседните културни общности.

Други предмети от областта на накитите, които могат да се представят като доказателства за осъществяване на контакти на далечни разстояния са тип силно схематични антропоморфни висулки, известни в научната литература като пръстеновидни идоли (Ringidole). Те са разпространени предимно в северната част на комплекса КГК VI. Основната част от тях са изработени от злато, известни са и подражания от други материали. Очевидно е значението на тези предмети, след като необходимостта от притежанието им заедно с невъзможността да се използва такъв скъп материал като златото са наложили производството им от други суровини. Близостта по отношение на форма и размери на тези накити свидетелства за стандартизация в производството и широкото им разпространение в редица едновременни култури (КГК VI, Кукутени, Бодрогкерестур, Тисаполгар).

По-конкретно от селищна могила Дядово също произхожда схематична висулка, изработена от глина. Тя е идентична с костен предмет от селищна могила Гумелница (Dumitrescu 1925, 88, Fig. 66/9) и несъмнено доказва връзките между жителите на двете селища, както и близостта в развитието на цялата културно-историческа общност. Екземплярите от Дядово и Гумелница принадлежат на общия тип схематични антропоморфни висулки. Подобни артефакти, както става дума по-горе, са разпространени в комплекса КГК VI, но в този случай става дума за пълна идентичност в оформяне на предметите, макар и изработени от различни материали.

Контактите в комплекса КГК VI не са еднозначни както като интензитет, така и като съдържание, осъществявани са на различни разстояния, понякога на стотици километри. По-сложно е да бъде установен характерът на взаимоотношенията – преки или опосредствени, взаимни или едностранни, търговски или от друг характер (Бояджиев 2006, 13). Като основни могат да се формулират: търговия и обмен с други цели – културна, религиозна, модна, чрез бракове и др. В горните случаи с регистрирани сходни и идентични накити трудно би могла да бъде установена точната причина за тяхното присъствие в селища, отдалечени на стотици километри едно от друго. Поради специфичния характер на украшенията като предмети с неутилитарно съдържание може да се предположи, че се касае за единични, инцидентни контакти и бракове. От друга страна, високата семантична натовареност на посочените артефакти насочва към целенасочено изработване, разпространение и употреба.

Контактите от разнообразен характер на халколитното население от комплекса Коджадермен - Гумелница - Караново VI доказват важната роля на взаимните влияния в областта на обмена на суровини и материали, завършени артефакти и не на последно място – на идеи. Пътищата в буквален и преносен смисъл – наследени от предходните епохи и нови преминават през векове и епохи, за да достигнат до съвременността.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Бояджиев 2006: Я. Бояджиев. Мобилност на индивидите и контакти между отделните общности през V хил. пр. Хр.-ИАИ, 2006, 39, 15-54.

Бояджиев 2007: Я. Бояджиев. Типология на плоските костни идоли от енеолитната епоха. В: PRAE In Honorem Henrieta Todorova. София, 2007, 79-92.

Панайотов 1989: Ив. Панайотов. Ямната култура в българските земи. В: РП, XXI, София, 1989, 26, обр. 65-66

Рыбаков 1965: Б. А. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита.-СА, 1965, 1, 28, 33-34.

Тодорова 1986: Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България. (пето хилядолетие преди новата ера). София, 1986, 22-23.

Comεa 1995: E. Comεa. Necropola gumelnıюeanr de la Vrrrεti. La necropole de Vrrrεti (Civilisation de Gumelnıюa).-Anale Banatului. Seria nour. Arrheologie-Istorie IV, 1995, 1, 63, 72.

Czebreszuk, Szmyt 2003: J. Czebreszuk, M. Szmyt. What lies behinf „Import" and „Imitation" ? Case Studiesfrom the European late Neolithic. In: Import and Imitation in Archeology (ed. P. Biehl, Y. Rassamakin), 2003, 23.

Dumitrescu 1925: V. Dumitrescu. Fouilles de Gumelnıюa. Dacia, 1925, 2, 88.

Gimbutas 1974: M. Gimbutas. The Gods and Goddesses of Old Europe. 7000 to 3500 B. C. Myths, Legends and Cult Images. London, 1974, 291-297.

Monah 2003: D. Monah. Quelques rйflexions sur les trйsors de la culture Cucuteni.-Studia Antiqua et Archaeologica, IX, Iaεi, 2003, Fig. 3, 8.

Todorova, Vajsov 2001: H. Todorova, I. Vajsov. Der Kupferzeitliche Schmuck Bulgariens. In: Prдhistorische Bronzefunde. Abt. XX, Band VI, Stuttgart, 2001, 66-68.

ЦИСТОВИ ГРОБНИ КОНСТРУКЦИИ ОТ ЮЖНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ V- I В. ПР. ХР

Атанас Атанасов

Резюме

В днешно време на базата на събрания фактологичен материал, който се натрупа от множеството проведени разкопки в Южна България, свързани с погребалните практики на тракийското население, резонно трябва да се обърне по задълбочен анализ на гробните съоръжения, които се ползват по това време. Едни от тези съоръжения са именно цистовите гробове. На основата на изготвения каталог се вижда, че тези съоръжения се срещат както в могилни, така също и в плоски некрополи. Използват се двата вида полагане на мъртвеца, като при трупополагането съществува и частично такова. Съществуват гробни съоръжения, при които липсват останки (кенотафи). При кремацията кремираните кости се поставят или направо в изготвената циста или в керамичен съд, отново поставен в циста. Разглеждайки картите, се вижда ясното обособяване на тези гробни съоръжения в западната половина на Южна България, като техният брой намалява през елинистическата епоха. Тези съоръжения през V-I в. пр. Хр. най-вероятно трябва да се свържат с едно население, обитаващо предимно планинските части, като не бива да се изключва възможността те да са свързани с рудодобива и последваща търговия.

CYST TOMBS FROM SOUTHERN BULGARIA IN THE PERIOD BETWEEN THE 5TH AND 1ST CENTURY BC

Atanas Atanasov

Abstract

Nowadays, based on the factual material accumulated by the numerous excavations in Southern Bulgaria, related to the Thracian funerary practices, a thorough analysis of the burial facilities, which were used at that time, should be given. The cyst graves are among these facilities. Based on the catalogue, it is clear that these facilities are part of both mound and flat necropolises. Two types of inhumation

were used as there was also partial inhumation. There are burial facilities with no remains (cenotaphs). In case of cremation the cremated bones were put either straight into the cyst or first into a ceramic vessel and then in the cyst. It is clearly visible on the maps that these burial facilities are located in the western part of Sothern Bulgaria as their number decreases during the Hellenistic era. These facilities, dating back to the 5th – 1st century BC, should most probably be related to a population that inhabited mainly the mountain areas. There is also possibility that there is connection with the ore mining and trade.

Светът, който ни заобикаля, е изпълнен с неща, които не разбираме или отношението към тях е забулено в догми и правила. Смъртта е онова състояние, предизвикващо най-много страх при хората, но въпреки това се опитваме да го вкараме в ясно очертани граници и чрез тях да си отговорим на въпросите, свързани с нашето битие на този свят, а и отвъд него.

Изхождайки от съвременните си представи за погребалните практики, ние винаги пречупваме нещата от гледна точка на разбирането, че гробът и ритуалът свързан с него, са нещо, което е завещано от нашите прадеди. Когато приготвяме гробното съоръжение, ние знаем точно как да бъде направено, на какви размери да отговаря, как да бъде ориентирано, как да бъде укрепено, с какви маркери да бъде отбелязано съществуването му, информацията, която е заложена в отделните маркери и т.н. Тези и много други условия са достигнали до наши дни по различни пътища, едни от които се срещат в писаното творчество, а други са плод на предаването от уста на уста. Ако човек присъства при направата на дадено гробно съоръжение в малките села и ако запита участниците защо точно по този начин правят гробното съоръжение, то те несъмнено ще отговорят „защото така се прави". Те така знаят от своите прадеди, така са научени, една традиция, която се предава от поколение на поколение и която трудно търпи промени.

Преглеждайки по-горните редове, те в пълна сила могат да важат и за миналото. Несъмнено и тогава населението, което обитава Южна България е спазвало определени ритуали, просто „защото така се прави", но идва и моментът, когато се появяват и летописците, с чиято помощ до нас достигат и писмени сведения, които заедно с веществения материал допълват в голяма степен малкото налични факти, свързани с погребалните практики. На базата на точно тези писмени сведения и реалните резултати от разкопките се пресъздава една картина, в която ясно се виждат правилата, спазвани при подготовката и реализацията на едно погребение.

В днешно време се опитваме да дадем едни ясни термини, които да обрисуват погребалните практики или съоръженията, използвани от тогавашното население. Но винаги на преден план трябва да се разполагат автентичните термини от античните автори. Тези термини имат предимството да са синхронни на описаната действителност. От друга страна елинският понятиен апарат, съпоставен към чужди „варварски" паметници, може единствено непряко да отрази техния характер (Василева 2000, 81).

Най-често употребяваната дума за гроб от елинските автори е "τάφος". При Омир думата означава погребалните обреди и тяхното изпълнение. Другата дума, която се използва в античната литература е „σήμα". Първото и основно значение на тази дума е „знак", „белег". Използването на думата „σήμα" като „белег", по който се открива гробното съоръжение, може да се изтълкува и като надгробна могила, надгробен паметник, а и самия гроб. След като убива Долон, Одисей затрупва доспехите му с клонак и им поставя белег. С тази дума срещаме Херодот да назовава могилата на лидийския цар Алият. Друга дума, която също се отнася до надгробна могила, е и „τύμβος". С този термин е означен надгробието на Патрокъл и гробът на сина на Крез. Терминът започва да се използва много често в творбите, а смисловата разлика с „τάφος" е, че означава не изкопаното, а натрупаното. Насипването на могила се отбелязва с „χώμα". Основното ѝ значение е землен насип, дига, вал или укрепение. По този начин Херодот описва могилите на богатите траки (в същност „εὐδαιμονες") (Василева 2000, 83).

Разглежданите по-горе термини оформят пред изследователите една теоретична стойност, в която става известно, че за елините, а и за древните народи въобще, от особено значение е маркирането на сакралното място, каквото е всеки гроб, независимо дали е извършена кремация или трупополагане. Честата употреба в творбите на причастни форми, на отглаголни съществителни ни навежда на мисълта, че за тогавашните хора по-съществено е действието или ритуала. Обозначаването на действията, свързани с погребването: вкопаване, натрупване, поставяне в затворено пространство в повечето случаи създадено изкуствено довежда до появата на термини, които обозначават думата гроб. Другото важно наблюдение е, че повечето използвани термини обозначават както гроб, така също и погребална церемония (Василева 2000, 83).

С настоящия текст разглеждам една част от гробните съоръжения, които се използват през V-I в. пр. Хр. в Южна България, а именно цистовите гробове. По нататък в текста с термина "цистов гроб" ще бъдат означени гробни съоръжения, които представляват ями с различни размери, чиито стени и дъна са облицовани с каменни плочи, които биват използвани и за покритието. При така описаните гробни съоръжения липсва вход, което от своя страна предопределя невъзможността в тези гробни конструкции да има повторяемост на обредните действия.

За добиване на максимално ясна и отчетлива информация съм изготвил каталог на използваните в работата археологически обекти.

Началото на изграждането на цистовите гробове се поставя през ранножелязната епоха, една традиция, която продължава и през V-IV в. пр. Хр. в Южна България. Разглеждайки примерите от класическата епоха, Карта № 1 (Кат. № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12), много добре се открояват няколко особености.

По-голяма част от примерите, които са посочени в каталога, се откриват в насипите на могили – Кат. № 3, Кат. № 6, Кат. № 7, Кат. № 9, Кат. № 10 (обр. 2), Кат. № 11, Кат. № 12 (обр. 3). Другата част от примерите се разполагат в рамките на плоски некрополи – Кат. № 1, Кат. № 2, Кат. № 4, Кат. № 5 (обр. 1), Кат. № 8.

От проучените могили, които съдържат цистови гробове само в една за основа на гробната конструкция е използван тогавашният терен, който е скала. Теренното образование е оформено като циста с правоъгълна форма. За дългите страни на конструкцията се използва скалата, а за късите са поставени вертикално плочи. В скалата са издълбани жлебове за вмъкване на плочите.

В рамките на цистовите гробове са констатирани и двата начина на погребване на мъртъвците: Трупополагане – Кат. №2, Кат. № 5, Кат. № 6, Кат. № 8, Кат. № 9, Кат. № 12 и кремация – Кат. № 1, Кат. № 7, Кат. № 11. При използването на трупополагане цистовите конструкции са изграждани с размери, които най-вероятно отговарят на размерите на мъртъвците, а така също и на тяхната ориентация. Разглеждайки ориентацията на гробните съоръжения, има следните вариации: север-юг – Кат. № 4; изток-запад – Кат. № 5, Кат. № 6, Кат. № 9. Освен цялостно трупополагане съществува и частично трупополагане в следните случаи: Кат. № 9 и Кат. № 10, при тези два случая цистовите конструкции имат същите размери както при цялостно трупополагане и Кат. № 12, където размерите не отговарят на реалните размери на трупа. В рамките на некропола край селата Кочан и Сатовча има примери и на цистови гробни съоръжения, в които нямаме останки на мъртъвци (кенотафи) – Кат. № 9, могила № 5, гробове № 6, 7 и 8 (Кисьов 2009, 112).

Изграждането на цистови гробове продължава и през елинистическата епоха - Карта № 2 (Кат. № 13, 14, 15, 16, 17). И тук както в предходната епоха, има примери на цистови гробове, разположени под могилен насип – Кат. № 14 и Кат. № 16 и такива, разположени в рамките на плоски некрополи – Кат. № 13, Кат. № 15 и Кат. № 17 (обр. 4).

В рамките на цистовите гробове от елинистическата епоха отново се среща трупополагане – Кат. № 13, Кат. № 15 и Кат. № 17 и кремация – Кат. № 13, Кат. № 14 и Кат. № 17. Когато има трупоизгаряне, урните, съдържащи останките на починалите, се поставят в малки по размер ями, облицовани с каменни плочи. Размерите на цистовите гробове се различават в зависимост от броя на урните. В повечето случаи се откриват по една урна (Кат. № 13, гроб № 2 и Кат. № 17, гроб № 20).

И през III-I в. пр. Хр. се среща частично трупополагане (Кат. № 13/3 и Кат. № 17/гроб №10 (обр. 5) и 17 (обр. 6)), въпреки че не са поставяни целите скелети, съоръженията имат стандартни размери. Относно ориентацията няма ясно изразени правила, като преобладаваща посока е отново изток-запад. Интересно е констатирането в рамките на един некропол на двата основни вида полагане на мъртвеца – Кат. № 13 и Кат. № 17/гроб № 9 (обр. 7).

В цистовите гробове, където погребенията са извършени чрез цялостно трупополагане, се откриват група от предмети, функционално еднакви. Те са представени от нападателни и отбранителни оръжия (Кат. № 1, Кат. № 2, Кат. № 4, Кат. № 8), сред които преобладават кръгли щитове, шлемове, наколенници, мечове, копия и стрели, накити и сервизи от глинени съдове, които вероятно са лично притежание на погребаните, в които се откриват кани, купички и паници местно производство, работени както на ръка, а така също и на грънчарско колело. Предметите са открити в цистовите камери, където една част от оръжията и накитите са разположени върху самите скелети, а друга част биват откривани до черепите или в долната част на долните крайници.

Границите според М. Домарадски на цистовите гробове от плочи, които съдържат цялостно трупополагане с пълно въоръжение, накити и сервизи, са определени от долното течение на р. Канина, Сатовча, през района на Чепеларе до Асеновград и Брестовица (Домарадски 1990, 37). Въпреки многобройните предмети, които се откриват в тези цистови гробове, те не попадат сред богатите гробове, откривани в Тракия (Домарадски 1988, 78-86).

Съществуват и различия между цистовите гробове с цялостно трупополагане и тези в некропола край с. Стойките. Докато при първите са открити предмети характерни за тракийската култура, то при некропола край с. Стойките част от предметите не са типични за известните досега тракийски накити (Домарадски 1988, 78).

Металните образци от некропола край с. Стойките намират точни паралели единствено сред латенските некрополи от Западна Европа, като по този начин доказват съществуването на смесена етническа група в централните части на Родопите през елинистическата епоха (Кисьов 2009, 72).

Описвайки подробно примерите на цистови гробове и същевременно гледайки карта №1, съвсем ясно се откроява следната особеност – в рамките на Южна България (нейната източна половина) тези съоръжения отсъстват в късната желязна епоха за разлика от ранножелязната епоха, където се срещат самостоятелно или в рамките на долмени. Тези съоръжения, в които се срещат цистови гробове в Сакар и Странджа през ранножелязната епоха, се свързват с едно население, което се занимава с добив на руда и нейната обработка, което предполага едно майсторство и в обработката на камъка, а и тези съоръжения се правят в близост до естествени източници на скала. През късната желязна епоха в тези земи замира рударството. Твърде вероятно е в източната половина на Южна България традициите в строежа на цистови гробове постепенно да утихват в резултат на обезлюдяване и така да загубят своята употреба за сметка на другите по-сложни конструкции, каквито са зиданите гробове и саркофаговидните гробници. В случайност или не в източната половина на Южна България възникват първите държавно образователни процеси в Тракия, свързани с консолидацията на тракийските племена, като на сцената се появява Одриската държава, която е в много по-близки контакти със своите южни съседи, от където взаимства не само голяма част от управленските си идеи, но и част от религиозната си доктрина и новите тенденции при строителството на гробни съоръжения.

Интересен факт при по-горе изброените примери, е, че ако се наложат географски отделните цистови гробове върху съвременната карта на

България, то несъмнено ще забележим една концентрация в западната част на Тракия с ясно доловима граница, която условно може да се разположи по средното течение на река Марица, от Карлово в Пред Балкана, на юг в Западните Родопи, вървейки в западна посока до Благоевградско, Радомирско и Кюстендилско. Обяснението на тази граница може да се търси в племенните различия. Едно такова различие много добре би проличало в погребалните практики, но от друга страна малкото налични примери говорят по скоро за инфилтрирането на чуждо население в рамките на отделните тракийски племена, какъвто пример имаме от некропола край с. Стойките. Друга хипотеза, която може да се представи, е че на запад от по горе описаната линия обичаите в строителството на цистови гробове, които се срещат през ранножелязната епоха в цяла България, са се запазили, а и тук продължава експлоатацията на рудните залежи, което обуславя присъствието на хора, които могат да обработват камъка и в по-голяма степен са запазили своите вярвания и традиции. През тази част на Южна България преминават и много важни пътни артерии, които свързват гръцките колонии по Беломорското крайбрежие с вътрешността на Тракия, където са аванпостовете, каквито са емпориите.

Сравнявайки двете карти с разположението на цистовите гробове през класическата и елинистическата епоха, се вижда силно намаляващият брой на цистовите гробове през елинистическата епоха, но това е разбираемо, когато се погледнат историческите процеси през този период, свързани с многобройните военни походи, които не подминават и западната част на Южна България и постепенното унифициране на погребалните обреди под давлението на елинистическата култура.

Изграждането на цистови гробове не е изолирано явление само за Южна България. В съседните територии на географската област, която разглеждам, също съществува традицията за изграждане на цистови конструкции.

Границата между ранната и късната желязна епоха е фиксирана в некропола край Правенци, Новопазарско с интересни гробни съоръжения, някои от които имат продължението си в по-късно време в някои елементи, използвани от представителните тракийски гробници. Те представляват цисти от добре обработени каменни блокове. Другите са противоположни, изградени са от речни или грубо ломени камъни и обикновено не са запазени до степен, че да оформят пространство. Личат в няколко реда и само купчината камъни върху основите свидетелстват, че може би с помощта на дървена конструкция са се издигали до известна височина. Основите очертават един или два правоъгълника, които може би отговарят на една или две камери, като връзката между тях се е осъществявала посредством малък вход (Китов 1992, 54-55).

Цистови гробове се срещат още в некрополите при Кюлевча, Друмево, Проф. Златарски, Калугерица, Лъвино, някои единични гробове под могилни насипи при Омарчево, Галата и Одесос. Преобладаващата ориентация на цистовите гробове е северозапад-югоизток, входовете са от юг или изток (Радев 1992, 124).

Гробовете в некропола от Равна могат да се разделят на две групи – обикновени гробове и цистови конструкции. Обикновените гробове представляват една гробна урна, която е поставена почти на повърхността на тогавашния терен. Цистовите гробове са изградени от четири отвесно изправени плочи с ориентировка изток-запад. Подът представлява трамбована пръст. Отгоре те са покрити с една до три варовикови плочи. Цистите са слабо вкопани в земята. По своята форма и устройство цистите се делят на гробници с квадратна форма и такива с правоъгълна форма (Мирчев 1961, 29).

Характерно за Равненския некропол е обединяването на цистови гробове и гробове урни, като цистовите заемат източната част на некропола, а гробовете урни западната (Мирчев 1962, 97-158).

Погребалните съоръжения в могилата при с. Кьолмен са еднотипни, те представляват каменни гробници (цисти), които са ориентирани север-юг. Стените са облицовани с плочи, подът е добре трамбован, а покривът се състои от една или повече плочи, наредени по дължина или напречно. Гробовете се намират почти в центъра на могилите. Аналогични съоръжения се откриват в некрополите на селата Кюлевча, Равна, Янково, около Ловчанско и Тетевенско (Дремсизова – Нелчинова 1970, 217).

На запад от Южна България, в рамките на република Македония, край Кочкова - Населба са открити два гроба от типа на цистовите, които са разположени на дълбочина 1.60 м от сегашния терен. Гроб №1 е циста, изградена от четири обработени каменни плочи. Гроб № 2 е изграден от шест каменни плочи (Ристов 1999, 114-118).

Съоръженията от некропола „Зеленище" са с по-големи размери, като изграждането на съоръженията е извършено от добре обработени каменни плочи. Ориентацията е запад-изток. Всичко останало представлява останки от по-ранните погребални обичаи при използването на съоръженията.

Използваният ритуал е трупополагане в изпънато положение (Георгиев 1984, 64). Размерите на гробове от некропола Бели Камъни и един гроб от некропола Сарай се доближават до особеностите на гробниците (Симоска, Санев 1976, 58).

Гробове № 12 и 21 от некропола Милци са цистови съоръжения. Гроб № 12 е разделен чрез допълнително преграждане, като се оформят две камери с различна големина. В по-малката са намерени калцирани останки от мъртвеца, които след изгарянето са отделени и почистени от пепелта. В по-голямата камера са положени даровете. Идентично разположение на гробното съдържание, тоест отделяне на калцираните останки от гробните дарове е регистрирано в Южна Пелагония в гробове № 22, 23, 24 и 27 от некропола Църквище до с. Беранци и притежават датировка от елинистическата епоха (Георгиев 1984, 78).

В Република Македония доминираща роля сред гробните съоръжения се пада на цистовите гробове от каменни плочи. Новите белези, преди всичко гробният инвентар, но и начинът на тяхното построяване, различава цистите от VI-IV в. пр. Хр. от тези от предходната епоха. Забелязват се тенденции за уголемяване на размерите и по фина обработка на каменните плочи (Митревски 1997, 146).

Цистовите гробни конструкции и използването на питоси са много характерни гробни съоръжения за двата вида некрополи през късната желязна епоха в континентална Гърция, където тяхното изграждане се наблюдава още от времето на ранната бронзова епоха (Pelon 1976, 127).

Цистовите гробове са неизменна част от гробните съоръжения, които се използват през V-I в. пр. Хр. в Южна България. Много добре на изготвените карти се вижда границата на тяхното присъствие и съсредоточеността им в западната половина на разглежданата от мен територия. Макар и прости в конструктивно отношение при тях съществуват различия относно избора на некропол, където да се изградят, размерите и ориентацията им, начина на погребване на мъртъвците в тях и др. Според мен тези гробни съоръжения могат да се свържат с едно население, което е в пряка връзка с добив на метал и неговата последваща търговия, а и през техните земи са преминавали едни от важните пътища, които свързват вътрешна Тракия с гръцките колонии по Беломорското крайбрежие, които са под техен контрол.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Василева 2000: М. Василева. Надгробни могили – някои проблеми на старогръцката терминология. – Известия на Националния исторически музей. София, 2000, 11, Сборник в памет на н. с. д-р Стефан Дамянов, 81-85.

Георгиев 1984: З. Георгиев. Елементи на раната антика во Долното Повардарје. -В: Годишен зборник на Дилозовскиот факултет. Скопје, 1984, 2, 51-85.

Гергова, Кулов 1982: Д, Гергова, Ил. Кулов. Разкопки на тракийски могилен некропол при селата Кочан и Сатовча, Благоевградски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1981 г. Михайловград, 1982, 33-34.

Детев 1960: П. Детев. Праисторически селища и находки в Южна България. – Годишник на музея в Пловдив, III, 1960, 346.

Домарадски 1988: М. Домарадски. Тракийски богати погребения. – Terra Antiqua Balcanica, Acta III, 1988, 79-86.

Домарадски 1990: М. Домарадски. Тракийската култура през късната желязна епоха в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. -В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 29-45.

Домарадски 2001: М. Домарадски. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. София, 2001.

Дремсизова-Нелчинова 1970: Ц. Дремсизова-Нелчинова. Тракийски могилни погребения край с. Кьолмен, Шуменски окръг. – Известия на Археологическия институт. София, 1970, XXXII, 207-229.

Жуглев 1970: К. Жуглев. Колесницата от Дебрен, Гоцеделчевско. – Родопи, V, 1970, 1, 22.

Жуглев 1977: К. Жуглев. Тракийски шлем от с. Горно Дряново. – Родопи, XII, 1977, 10, 40.

Китов 1992: Г. Китов. Надгробните могили в Североизточна България. -В: Хелис, 1992, I, 48-69.

Кисьов 1988а: К. Кисьов. Проучвания при с. Босилково, Смолянско. – Археологически открития и разкопки през 1987 г. Благоевград, 1988, 67.

Кисьов 1988б: К. Кисьов. Проучвания при с. Стойките, Смолянско. – Археологически открития и разкопки през 1987. Благоевград, 1988, 67.

Кисьов 1989а: К. Кисьов. Тракийски некропол край с. Стойките, Смолянско. – Археологически открития и разкопки през 1988 г. Кърджали, 1989, 53-55.

Кисьов 1989б: К. Кисьов. Тракийски некропол край Чепеларе, Пловдивска област. – Археологически открития и разкопки през 1988 г., Кърджали 1989, 55.

Кисьов 1989в: К. Кисьов. Тракийски некропол край с. Стойките, Пловдивска област. – Археология, 4, 1989, 13.

Кисьов, Нехризов 1995: К. Кисьов, Г. Нехризов. Археологически проучвания на могила № 5 край с. Левски, община Карлово. – Археологически открития и разкопки през 1994 г. Смолян, 1995, 66.

Кисьов 2009: К. Кисьов. Погребални практики в Родопите (II – I хил. пр. Хр.). Пловдив, 2009.

Кръстева 1995: М. Кръстева. Надгробни могили в землищата на селата Куртово, Сушица и Васил Левски, община Карлово. Археологически открития и разкопки през 1994. Смолян 1995, 67.

Миков 1925: В. Миков. Един шлем от гроб в с. Ковачевица. – Годишник на народната библиотека Пловдив, 1925, 181.

Миков 1938: В. Миков. Гробна находка от Горняни, Неврокопско. – Известия на Археологическия институт, XI, 1937, София, 1938, 207-212.

Миков 1940-1941: В. Миков. Разкопки из Родопите. – Годишник на Пловдивската Народна библиотека и музей, 1940-1941, 19-32.

Мирчев 1961: М. Мирчев. Раннотракийският некропол при с. Равна, Варненско. – Археология, 1961, 3, 29.

Мирчев 1962: М. Мирчев. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. – Известия на Археологическия институт. София, 1962, XXV, 97-158.

Митревски 1997: Д. Митревски. Праисторическите заедници во Македонија. Скопје, 1997.

Паунова 2008: Б. Паунова. Археологическо проучване на могила № 4 (К) в м. Равнището, с. Старо село, община Радомир, област Перник. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 279-281.

Петков 1941: Н. Петков. Могилни некрополи въ Софийско и Троянско. – Известия на Българския Археологически институт. София, 1941, XIII, 309-315.

Радев 1992: Р. Радев. Някои наблюдения върху некрополите в Североизточна България от V-I в. пр. н. е. -В: Хелис, 1992, I, 120-129.

Ристов 1999: К. Ристов. Два гроба од Катлановска бања. -В: Macedoniae Acta Archaeologica. Скопје, 1999, XV, 113-133.

Симоска, Санев 1976: Д. Симоска, В. Санев. Праисторја во Централна Пелагонија. Битола, 1976.

Стайкова – Александрова 2006: Л. Стайкова – Александрова. Археологически проучвания на тракийски могили от Кюстендилско. – Известия на Исторически музей Кюстендил, XIII, 2007, 37-73.

Стоянова - Серафимова 1975: Д. Стоянова – Серафимова. Въоръжение на тракиец от Плетна, Благоевградски окръг. – Археология, XVII, 4, 41-49.

Кончев 1950: Д. Цончев. Антични паметници от България. – Известия на Археологическия институт, XVII, 1950, 235.

Pelon 1976: O. Pelon. Toloi, Tumuli et cercles funeraires recherches sur les monuments fune – raires de plan circulaire dans 1 egee de 1du bronze (III-II millenaire av. N. E.) = (Bibliotheque des Ecoles Francaise d Athenes et de Rome, fsc. 229). Paris – Athenesq, 1976.

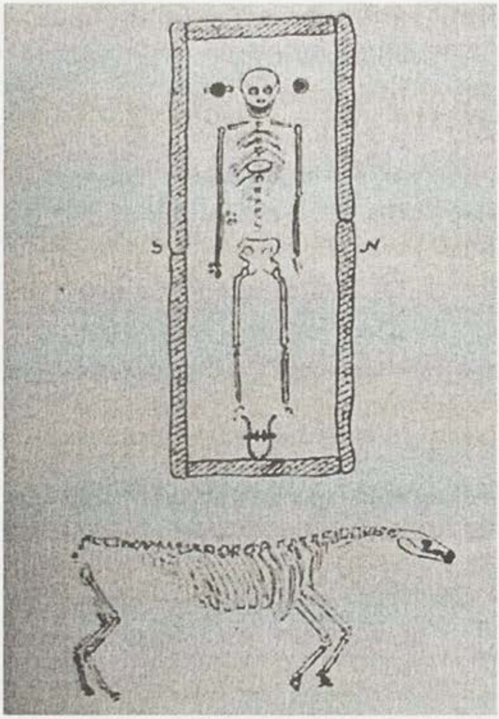

Обр. 1 Цистов гроб край с. Горняни (по Миков 1938, Обр. 187). Cyst tomb near the village Gornyani (by Mihov 1938 Fig. 187).

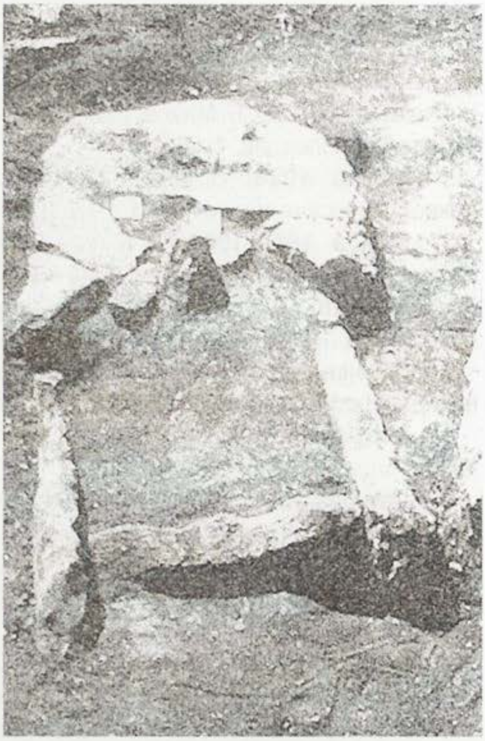

Обр. 2 Циста с трупополагане от могила в югоизточния край на Кюстендил, от желязната епоха (по Стайкова-Александрова 2006, Обр. 39). Cysts of burying mound in the southeastern corner of Kyustendil, Iron Age (by Staykova-Aleksandrova 2006 Fig. 39).

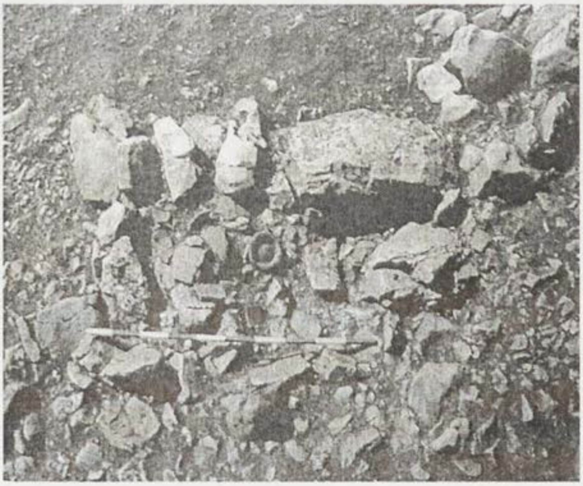

Обр. 3 Циста 1 в източната стена на крепидата – поглед от изток (по Паунова 2008, Обр. 2). Cyst one in the east wall of the enclosures - view from the east (by Paunova 2008 Fig. 2).

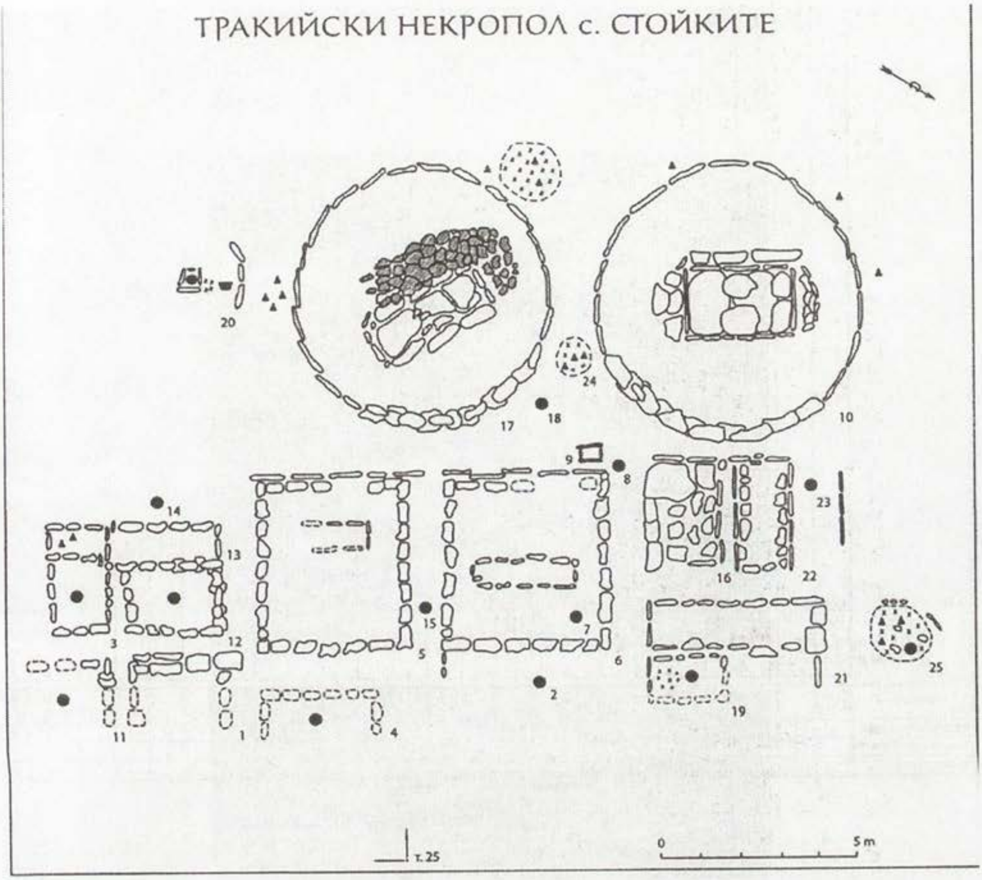
ТРАКИЙСКИ НЕКРОПОЛ с. СТОЙКИТЕ
20
24
17
18
10
9
8
14
13
23
16
22
3
12
15
5
7
6
25
21
19
2
11
1
4
т. 25
0
5 m

Обр. 4 План на плоския некропол край с. Стойките (по Кисьов 2009, Алб. № 78/1). Run flat necropolis near Stoikite (by Kisyov 2009, Alb. № 78/1).

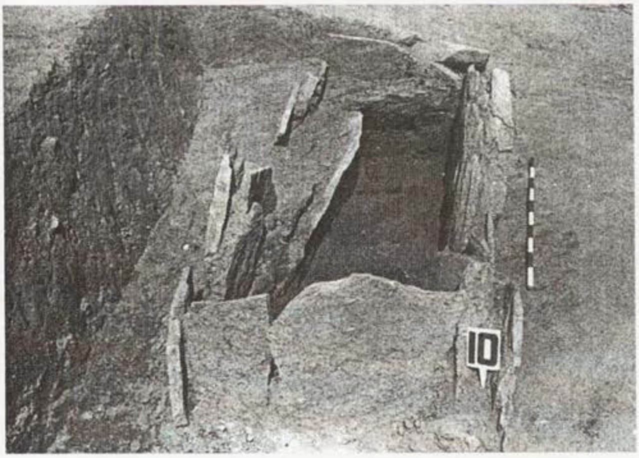

Обр. 5 Гроб № 10 – погребение на череп в западния ъгъл на камерата, с. Стойките (по Кисьов 2009, Алб. № 73/2). Grave № 10 - funeral of a skull in the western corner of the camera Stoikite (by Kisyov 2009, Alb. № 73/2).

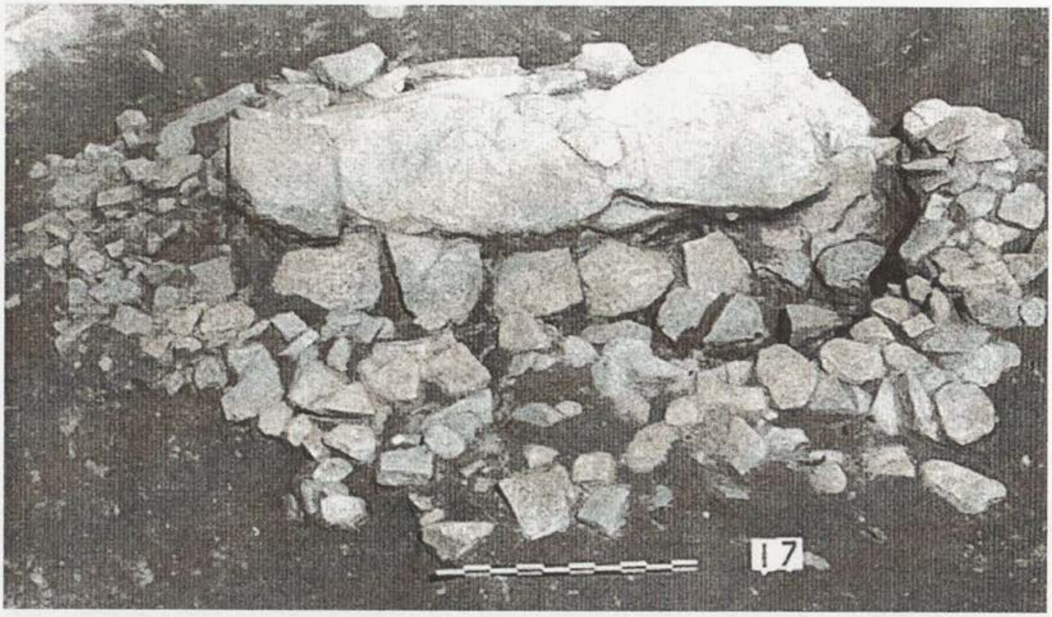

Обр. 6 Гроб № 17 – цистов гроб с правоъгълна форма, с. Стойките (по Кисьов 2009, Алб. № 73/1).

Grave № 17 - cyst grave rectangular Stoikite (by Kisyov 2009, Alb. № 73/1).

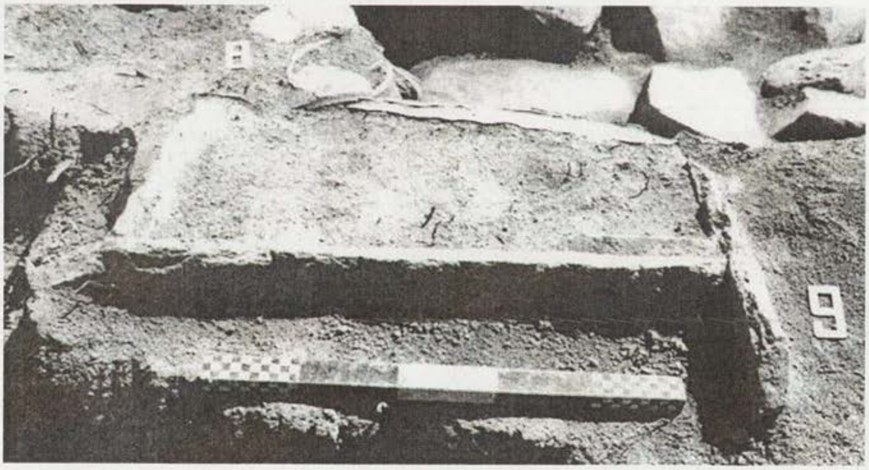

Обр. 7 Цистов гроб № 9 (кенотаф) с положена до него урна (№ 8) – с. Стойките (по Кисьов 2009, Алб. № 85).

Cyst grave № 9 (cenotaph) affixed to it with urn (№ 8) - Stoikite (by Kisyov 2009, Alb. № 85).

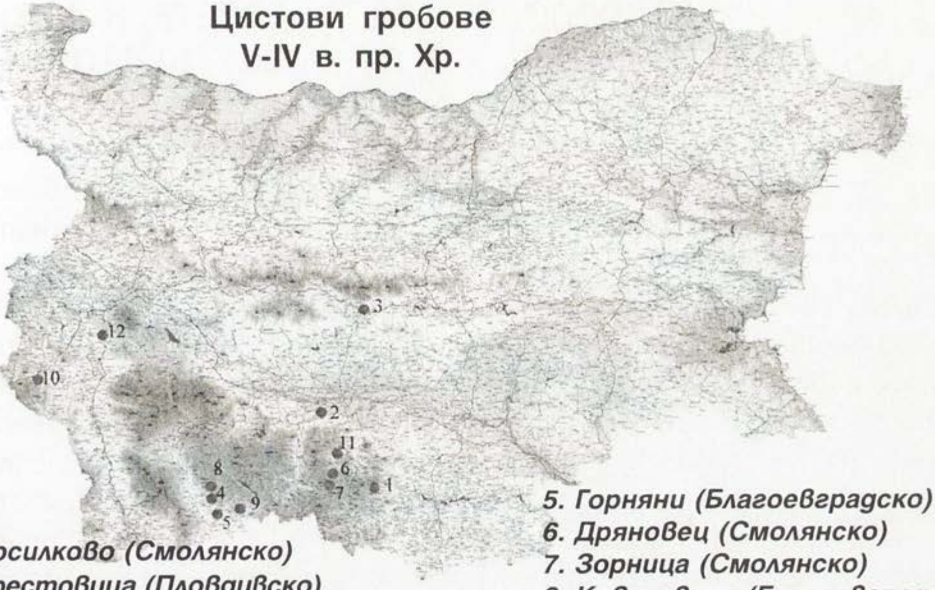

Цистови гробове
V-IV в. пр. Хр.

1. Босилково (Смолянско)
2. Брестовица (Пловдивско)
3. Васил Левски (Пловдивско)
4. Горно Дряново (Благоевградско)
5. Горняни (Благоевградско)
6. Дряновец (Смолянско)
7. Зорница (Смолянско)
8. Ковачевица (Благоевградско)
9. Кочан (Благоевградско)
10. Кюстендил
11. Павелско (Смолянско)
12. Старо Село (Пернишко)

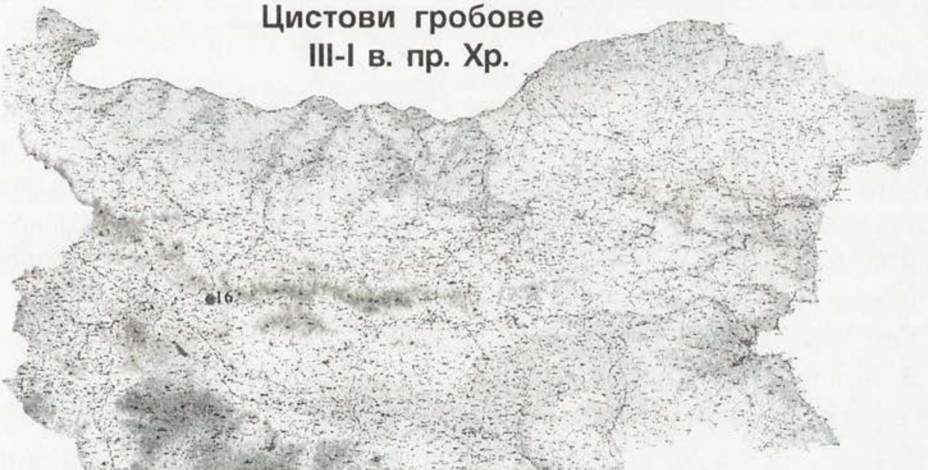

Цистови гробове
III-I в. пр. Хр.

13. Върбово (Смолянско)
14. Дебрен (Благоевградско)
15. Плетена (Благоевградско)
16. Саранци (Софийско)
17. Стойките (Смолянско)

КАТАЛОГ НА НЕКРОПОЛИТЕ И ГРОБОВЕТЕ В ЮЖНА БЪЛГАРИЯ, В КОИТО СЕ ОТКРИВАТ ЦИСТОВИ КОНСТРУКЦИИ (V-IV в. пр. Хр.)

Кат. № 1 Босилково (Смолянско).

Плосък некропол; Открити са 15 гроба с различни особености. Изследователите разделят гробните съоръжения според начина на направа на 4 типа: 1. Големи гробни камери с квадратна форма (4х4 м), изградени на редове от големи плочести камъни с кална спойка (№ 1, 5 и 6); 2. Клади с издигнати над тях гробове с размери 1х1.5 м (№ 3, 4, 11, 12 и 13); 3. Обикновени гробове – цисти (№ 9); 4. Урни, заобиколени или покрити с плочи и глинени съдове; Всичките погребения са извършени чрез трупоизгаряне, първите три типа на място, при последния извън гробните съоръжения. Изследвайки плоския некропол край село Босилково, изследователите откриват два железни меча тип „махайра", ромфея, билатерална спирала, пръстен, стъклени мъниста, части от златен венец и хемидрахма, сечена в Тракийски Херсонес. На базата на откритите материали гробните съоръжения от 1, 2, и 3 тип принадлежат на първия стратиграфски период в некропола (края на IV – края на III в. пр. Хр.), а тези от 4 тип на втория (края на III – II в. пр. Хр.)

Кисьов 1988: К. Кисьов. Проучвания при с. Босилково, Смолянско. – Археологически открития и разкопки през 1987 г. Благоевград, 1988, 67.

Кат. № 2 Брестовица (Пловдивско).

Обект 1 – м. Черковището на 1.5 км източно от селото, плосък (безмогилен) цистов гроб с правоъгълна форма и облицовани с каменни плочи стени, трупополагане; гробни предмети – открити в гробната камера (кръгъл бронзов щит, шлем, три железни ножа, стрели и няколко съда); IV в. пр. Хр.;

Цончев 1950: Д. Цончев. Антични паметници от България. – Известия на Археологическия институт, XVII, 1950, 235.

Кат. № 3 Васил Левски (Пловдивско).

В землищата на селата Куртово, Сушица и Васил Левски, община Карлово са проучени две надгробни могили.

Могила № 4: с диаметър 25 м и височина 3 м е разкрита полуразрушена циста на самия връх на могилата. На дълбочина 1.40 м в южната периферия на могилата е разкрито каменно струпване – дъга отворена на север; на дълбочина 1.10 м е разчистен скелет на куче в анатомичен порядък;

Могила № 1: с височина 3.60 м и диаметър 30 м, могилният насип е укрепен с крепида от ломени камъни с дължина 54 м и максимална височина 1.20 м. Непосредствено под хумусния слой са разкрити остатъци от есхара, която е запечатвала могилата. Под нея на дълбочина 2.10 м е разкрито каменно струпване от ломени камъни с размери 2.5x2.8 м, които покриват гроб; използваният ритуал е трупоизгаряне извън рамките на могилата. Добре изгорелите кости, заедно с пепелта и въглените, са разпръснати без гробна яма, направо на терена в гроб с неправилна форма на правоъгълник и размери изток – запад 2.20 м и север – юг 1.80 м;

Могила № 5: край село Васил Левски изследователите откриват на различна дълбочина в насипа в отделни сектори щамповани устия на два питоса заедно с желязно ножче, желязна трирьба стрела, а в гроба само една желязна фибула, тракийски тип; IV-III в. пр. Хр.;

Кисьов, Нехризов 1995: К. Кисьов, Г. Нехризов. Археологически проучвания на могила № 5 край с. Левски, община Карлово. – Археологически открития и разкопки през 1994 г. Смолян, 1995, 66.

Кръстева 1995: М. Кръстева. Надгробни могили в землищата на селата Куртово, Сушица и Васил Левски, община Карлово. Археологически открития и разкопки през 1994. Смолян 1995, 67.

Кат. № 4 Горно Дряново (Благоевградско).

Обект 4 – м. Барата североизточно от селото, плосък (безмогилен) некропол, разположен върху склон с югозападно изложение; разрушен в миналото гроб, чийто стени били облицовани с каменни плочи, ориентиран по надлъжната ос в посока север-юг; датировката е въз основа на керамични фрагменти, открити по повърхността около гроба – късна желязна епоха;

Домарадски 2001: М. Домарадски. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. София, 2001.

Обект 6 – м. Жабек южно от селото; плосък (безмогилен) некропол разположен върху било, спускащо се към река Канина; два разрушени гроба с ориентация север-юг, гробни предмети – в една от гробните камери е открит бронзов шлем, ризница, тънка сабя и две гривни;

Жуглев 1977: К. Жуглев. Тракийски шлем от с. Горно Дряново. – Родопи, XII, 1977, 10, 40.

Домарадски 2001: М. Домарадски. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. София, 2001.

Кат.№ 5 Горняни (Благоевградско).

Гроб, изграден от четири плочи, като на базата на вторичните разрушения само южната бе на мястото си. Плочите са образували правоъгълен гроб, на който основата е постлана с едри каменни плочи. Ориентиран е изток-запад с размери – дължина 2 м, ширина 0.70 м и дълбочина 0.80 м. Скелетът е положен с глава на запад. От двете страни на главата са поставени по един сребърен съд, а на гърдите златен нагръдник. Сребърният пръстен и сребърните монети са намерени до пръстите на дясната ръка, а до тялото двата глинени предмета, костените прешлени и следите от железен меч. Желязната юзда е разположена до краката. В областта на гърдите и корема са намерени голям брой позлатени глинени копчетата. До източната страна на гроба е открит един конски скелет. Конят е положен на лявата си страна. Предметите са: нисък сребърен кантарос, малък сребърен съд без дръжки, сребърният пръстен завършва в единия си край като змийски глава. Златният нагръдник има форма на ромбоид, като острите ъгли за слабо затъпени. Нагръдникът притежава украса. Желязната юзда притежава s – кнебели, които завършват с топче в единия си край. Всички находки и най вече монетите датират гробното съоръжение V-IV в. пр. Хр.

Миков 1938: В. Миков. Гробна находка от Горняни, Неврокопско. – Известия на Археологическия институт, XI, 1937, София, 1938, 207-212.

Кат. № 6 Дряновец (Смолянско)

м. Герг на 4 км. западно, могила, чийто насип в по-голямата си част е разрушен. Насип – полусферична форма, 5х1.20 м, земно-каменен. Гроб – вкопан в скалата, правоъгълна форма (дължина 2.20 м, ширина 1.50 м, дълбочина 1.80 м), късите страни представляват каменни плочи с дебелина 0.10 м, поставени вертикално в оформени в скалата жлебове, покритието на цистовия гроб е извършено чрез хоризонтално положена каменна плоча, лягаща също в специално оформени жлебове, на дъното на гроба е оформено легло с дължина 2.20 м и ширина 0.70 м, гробът е ориентиран по надлъжната ос в посока изток-запад; около гроба са открити значително количество керамични фрагменти, украсени с релефни ленти, характерни за късната желязна епоха в Западните Родопи; трупополагане.

Кисьов 2009: К. Кисьов. Погребални практики в Родопите (II – I хил. пр. Хр.). Пловдив, 2009.

Кат. № 7 Зорница (Смолянско).

Обект 1 – м. Хаджица на 3.5 км югозападно. Могилен некропол (2), разположен върху нисък планински връх, могилите са на разстояние 10 м, на 400 м северно върху склон със северно изложение е разположено селище от късната желязна епоха, а на 1 км северно върху полегат склон с южно изложение се намира селище (непроучено) от късната бронзова епоха.

Могила № 1: полуразрушена от иманяри. Насип – полусферичен, 4Ч0.70 м, земно каменен. Гроб – яма с цилиндрична форма издълбана в скалист терен с диаметър 1 м и дълбочина 0.50 м. Стените на ямата са облицовани чрез петредов зид от плочести камъни без спойка, като горните два реда са изградени над нивото на терена и стърчащи над долните с по 7 см към центъра на камерата. По този начин е изграден примитивен купол, чието затваряне е извършено чрез голяма каменна плоча, върху която не е бил насипван могилен насип; трупоизгаряне извън могилата, като останките от мъртвите били положени в урни (5). Погребенията не са колективни, извършвани са в кратък интервал от време в различни по форма урни; гробни предмети – в урните били открити от иманярите „бронзови предмети" и две глинени тежести за вретено. След изграждането на гробната камера около нея в кръг са изградени в пет реда каменни плочи, поставени отвесно, взаимно застъпващи се. По този начин около гроба е оформено съоръжение с форма на конус, което било покрито с нисък могилен насип, който е покривал каменната плоча, затваряща гробната камера; размерите на допълнителното съоръжение (външен диаметър 3.20 м, вътрешен диаметър 1.10 м и дълбочина 0.50 м); късна бронзова епоха;

Кисьов 1991: К. Кисьов. Теренни обхождания и сондажи в Западните Родопи. – Археологически открития и разкопки през 1990 г. Ловеч, 1991, 66.

Обект 2 – м. Манастира на 3 км западно. Могилен некропол (5), разположен върху продълговато било на площ 10000 мI с разстояние между могилите от 10 до 500 м. На 350 м южно от некропола се намира селище от късната бронзова епоха.

Могила № 1: разрушена при прокарване на път. Насип – полусферичен, 3Ч1 м, земно-каменен. Гроб – в центъра на могилата на дълбочина 1 м, циста с кубична форма, изградена от вертикално поставени върху терена плочи с дължина 0.50 м, които заграждат урна; трупоизгаряне извън периметъра на могилата; желязно леко извито ножче в урната; късна желязна епоха; Непубликувани теренни обхождания на К. Кисьов през 1982 г.

Кат. № 8 Ковачевица (Благоевградско).

Плосък некропол. През 1924 г. в двора на църквата е открит гроб с правоъгълна форма, изграден от каменни плочи. В него са открити бронзов шлем и две бронзови торкви; IV – III в. пр. Хр.;

Миков 1925: В. Миков. Един шлем от гроб в с. Ковачевица. – Годишник на народната библиотека Пловдив, 1925, 181.

Кат. № 9 Кочан (Благоевградско)

В землището между селата Кочан и Сатовча, могилен некропол (над 100 могили), от които са проучени 13, разположени върху възвишенията. Некрополът е използван в периода от края на II хил. пр. Хр до края на римската епоха, в близост са разположени селища от ранната желязна епоха, късната желязна и античната епоха. Археологическите проучвания са извършени от Д. Гергова и М. Домарадски.

Могила № 4: Насип – с форма на елиптичен параболоид, 15Ч10Ч1.10 м, земно-каменен, на различна дълбочина керамични фрагменти и прешлен за вретено, накити, монети на Деметрий (239-229 г. пр. Хр.) и Филип V (220-179 г. пр. Хр.), култови предмети; фрагменти от глинена мазилка, в югозападния и югоизточния сектор 5 ями пълни с въглени, пръст и керамика, пръстен от камъни, правоъгълна площадка, оградена с вертикално забити каменни плочи с диаметър 1.20 м;

Вторични гробове (4): **гроб 1** – в югоизточния сектор, площадка от плоски камъни, оградена с необработени камъни, трупополагане по гръб с изпънати крайници, дължина 1.80 м и ширина 0.60 м; **гроб 2** – върху добре подредени каменни плочи са открити разбъркани кости и фрагменти от череп и челюсти, до тях между камъните два фрагмента от железен меч и връх от желязно копие; **гроб 4** – площадка от плочести камъни, трупополагане по гръб с изпънати крайници, до мъртвия – накити (стъклени мъниста, фрагменти от фибули), върху шийните кости е открита златна тел и желязно копие; **гроб 5** – пръстен от необработени камъни, покрит с каменни плочи, северозапад – югоизток, частично трупополагане (събрани на куп кости от крайници и положен върху тях череп), гробни предмети – до костите са поставени бронзов пръстен и фигура на конче;

Първичен – **гроб 3** – на дълбочина 1.10 м в основния терен е вкопана циста с правоъгълна форма, чийто стени и под са облицовани с каменни плочи, размери 1.80Ч1.50Ч0.50 м, изток-запад по надлъжната ос; частично трупополагане (фрагменти от бедрена кост, положени в пръста при насипването на цистата); в източната част на гроба малка яма пълна с пръст и птичи кости и покрита с плоча; IV-III в. пр. Хр.

Кисьов 2009: К. Кисьов. Погребални практики в Родопите (II – I хил. пр. Хр.). Пловдив, 2009.

Могила № 5: Насип – форма на елиптичен параболоид, земно каменен, 15x10x1.30 м, на различна дълбочина са открити и проучени 16 гроба;

Гроб 1 – урна, покрита с графит в централната част на насипа; **гроб 2** – урна, положена в яма, оградена с камъни, останките от горели кости са положени в урната и около нея; гробните предмети са открити до урната („тракийски" тип фибула и паница); **гроб 3** – каменна плоча, оградена с пръстен от необработени камъни, частично трупополагане (кости от крайници), до тях са откри глинени съдове – оръжия (копие и ножчета) – фрагменти от мазилка; **гроб 4** – опалена яма пълна с горели кости, керамика и въглени, гробни предмети в ямата (глинени съдове и фибула „тракийски тип") до ямата е оформена глинена площадка; **гроб 5** – площадка от камъни, трупополагане по гръб с изпънати крайници, глава на североизток; **гроб 6** – циста с правоъгълна форма и стени облицовани с каменни плочи, липсват останки от погребение (кенотаф), гробни предмети не са открити; **гроб 8** – циста с правоъгълна форма, облицована и покрита с каменни плочи, размери 0.70x0.30x0.30 м, ориентиран по надлъжната ос изток-запад, кенотаф, гробни предмети не са открити; **гроб 9** – урна, оградена в кръг с необработени камъни, в урната - сребърна обеца и глинен съд; **гроб 10** - правоъгълна площадка от камъни, частично трупополагане (кости от крайници), желязна фибула; **гроб 11** – яма с правоъгълна форма, облицова и покрита с каменни плочи, размери 1.98x0.95x0.65 м, по надлъжната ос изток-запад, липсват останки от погребение, гробни предмети извън гроба (кехлибарени мъниста, връх от копие и ножче); **гроб 12** – урна, положена в яма с диаметър 2 м, оградена с камъни, гробни предмети в урната (фибула „тракийски тип" и глинени съдчета); **гроб 13** – циста с правоъгълна форма в материка, покрита с каменна плоча с размери 1.60x0.55x0.35 м, ориентира по надлъжната ос в посока изток-запад, трупополагане по гръб с изпънати крайници, глава на изток, гробни предмети – върху гърдите (огърлица), до лявото ухо (2 обеци), до раменните кости (две фибули тракийски тип), на всяка ръка по пет пръстена; **гроб 14** – урна, покрита с плосък камък и оградена с камъни, диаметър на пръстена 1 м, гробни предмети – до урната глинени съдове, поставени с дъната нагоре; **гроб 15** – върху плоски камъни е извършено частично трупополагане (череп), до него глинен съд; **гроб 16** – яма с правоъгълна форма, покрита с каменни плочи, ориентирана по надлъжната ос изток-запад, трупополагане по гръб с изпънати крайници и глава на югоизток; късножелязна епоха;

Гергова, Кулов 1982: Д, Гергова, Ил. Кулов. Разкопки на тракийски могилен некропол при селата Кочан и Сатовча, Благоевградски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1981 г. Михайловград, 1982, 33-34.

Кисьов 2009: К. Кисьов. Погребални практики в Родопите (II – I хил. пр. Хр.). Пловдив, 2009.

Кат. № 10 Кюстендил

Могила № 1: - През 1992 г. в югоизточната част на Кюстендил е проучена могила от желязната епоха. Двата основни гроба в могилата представляват цистови конструкции. Установено е, че използваният ритуал в цистовите гробове е трупополагане, скелетите не са пълни и са поставени без анатомичен ред; в единия от тях са открити множество ювелирни предмети, които са украсени с филигран и гранулация – сребърна кутия, сребърни обеци и комплект златен накит от чифт обеци с пирамидални висулки и огърлица от амфоровидни висулки и апликация, а така също и бронзов накит – фибула, двойна игла. Елементи от салталеони, бронзови мъниста, пръстен със спирални краища и пръстен с овална плочка; V – IV в. пр. Хр.;

Стайкова – Александрова 2006: Л. Стайкова – Александрова. Археологически проучвания на тракийски могили от Кюстендилско. – Известия на Исторически музей Кюстендил, XIII, 2007, 37-73.

Кат. № 11 Павелско (Смолянско)

Югозападно от селото върху планинските възвишения е разположен могилен некропол, състоящ се от голям брой могили (10). От тях чрез редовни археологически разкопки са проучени седем могили;

Миков 1940-1941: В. Миков. Разкопки из Родопите. – Годишник на пловдивската народна библиотека и музей, 1940-1941, 19-32.

Могила № III: м. Ечменица. Насип – полусферичен, 8x0.60 м; Гроб в централната част, урна с малка камера, оформена от вертикално поставени каменни плочи и покрита с плоча (0.32Ч0.34 м, височина 0.40 м), трупоизгаряне извън могилата; в урната върху горелите кости – три бронзови фибули „тракийски тип"; IV-III в. пр. Хр.

Кат. № 12 Старо Село (Пернишко).

Могилен некропол, проучена е могила №4 по номерацията на изследователя.

Могила № 4: - Могилата е изградена от каменно-землен насип, който е изтънен в направление северозапад – югоизток, следващ естествения наклон на терена. Могилата е с диаметър 10 м и височина 0.76 м. Под насипа са разкрити две вписани едно в друго каменни съоръжения с правоъгълен план и с ориентация северозапад – югоизток. Тези съоръжения са изградени от ломени камъни, които са подредени върху околната основа и на калова спойка помежду си. Външното съоръжение – крепида има размери 9.47х8.97 м. Стените му са с дебелина, варираща от 0.76 до 0.90 м и височина 0.50 м. Имат оформени външно и вътрешно лице и пълнеж от по-дребни камъни между тях. Пред външните лица от югоизток и юг са оформени три тесни и издължени цисти; Гроб - вътрешното каменно съоръжение е с размери 5.30х4.90 м. Стените имат запазена височина 0.74 м, а дебелината им варира от 0.60 до 1 м. Във вътрешното му пространство и до западната му страна е открито каменно легло с размери 2.80х1.80 м и височина 0.46 м. До вътрешните лица на стените от изток, юг и север са разкрити малки четириъгълни преграждания (цисти). Много е вероятно вътрешното гробно съоръжение да е имало покритие от лека конструкция. Последният етап от използването на гробното съоръжение и крепидата е затрупването им с каменно-землен насип. При проучването на циста № 1 са открити поставени един в друг и с дъната нагоре три керамични съда, в които са поставени не горели човешки кости и зъби. В рамките на откритото вътрешно съоръжение върху примитивно оформено каменно легло са разчистени не големи фрагменти от човешки кости и череп. В следващите цисти, които са образувани от вътрешните лица на стените от изток, юг и север на вътрешното каменно съоръжение, са разчистени отново части от човешки скелет и зъби, а в цистата до южната стена са открити няколко кремирани костици; бронзова фибула, около която има множество фрагменти керамика. В рамките на циста № 1 е открита желязна фибула, а външно от североизточния ъгъл на крепидата е открит железен връх на копие. Във вътрешното каменно съоръжение са открити железни връхчета от ножове, втулка от копие, фрагменти от желязна тел и две мъниста от стъклена паста. В цистата до южната стена е открита бронзова фибула; V в. пр. Хр.;

ЛИТЕРАТУРА

Паунова 2008: Б. Паунова. Археологическо проучване на могила № 4 (К) в м. Равнището, с. Старо Село, община Радомир, област Перник. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 279-281.

КАТАЛОГ НА НЕКРОПОЛИТЕ И ГРОБОВЕТЕ В ЮЖНА БЪЛГАРИЯ, В КОИТО СЕ ОТКРИВАТ ЦИСТОВИ КОНСТРУКЦИИ (III-I в. пр. Хр.)

Кат. № 13 Върбово (Смолянско)

Обект 1 – м. Стоянова колиба на 5 км северно. Могила с малки размери, в която е открито бронзово ножче;

Детев 1960: П. Детев. Праисторически селища и находки в Южна България. – Годишник на музея в Пловдив, III, 1960, 346.

Обект 2 – м. Капаклиите на 7 км северозападно. Плосък (безмогилен) некропол, разположен върху ниско възвишение на площ около 300 м разстояние между визуално различимите гробове от 0.50 до 10 м; на 600 м източно в м. Калевище се намира селище от IV – III в. пр. Хр. и железни рудни находки на дълбочина 0.40 м с около 80 % съдържание на метал. През 1987 г. са проведени проучвания на четири гроба, два от които разрушени в миналото от иманяри; края на IV – III в. пр. Хр.;

Кисьов 1989: К. Кисьов. Тракийски некропол край Чепеларе, Пловдивска област. – Археологически открития и разкопки през 1988 г., Кърджали, 1989, 55.

Гроб 1 – разрушен от иманяри, на дълбочина 0.30-0.35 м яма с правоъгълна форма, вкопана в естествения скалист терен. Дългите и късите страни са облицовани с по една голяма каменна плоча. Покритието е извършено чрез хоризонтално поставени две каменни плочи: размери - дължина 2.10 м, ширина 1 м, дълбочина 0.60 м, изток-запад; извършени са две погребения чрез трупоизгаряне извън гроба, като останките са положени в урна; според иманярите гробните предмети били поставени до урните и в тях.

Гроб 2 – разрушен от иманяри, на 6 м източно от гроб 1, на дълбочина 0.25 м; яма с правоъгълна форма, облицована с каменни плочи и покрита с такива, размери - дължина 1 м, ширина 0.80 м, дълбочина 0.50 м, изток-запад по надлъжната ос; трупоизгаряне извън гроба, като останките от мъртвия са положени в урна; няма данни за наличието на гробни предмети.

Гроб 3 – разположен на 2 м западно от гроб 2, на дълбочина 0.20 м; яма с правоъгълна форма, облицована и покрита с каменни плочи, размери - дължина 0.50 м, ширина 0.30 м, дълбочина 0.30 м, изток-запад по надлъжната ос, върху покривната плоча огнище с диаметър 0.50-0.70 м, върху гроба разпръснати фрагменти от глинена чаша-фиала със сив цвят; частично трупополагане (в гробната яма се откриха седем кости – фаланги от долни крайници и въглени); гробни предмети не са поставени.

Гроб 4 – на 10 м северно от гроб 3 на дълбочина 0.40-0.50 м; в пръстта покриваща гроба, се откриха керамични фрагменти – питос положен в плитка яма с дълбочина 0.40 м в легнало положение с отвора на запад, отворът е захлупен с каменна плоча, поставена вертикално. Питосът е счупен в горната си част, за да се улесни поставянето в него на останките на мъртвия, след което отворът е затворен с фрагмент от друг голям съд и с тези от питоса; частично трупополагане – череп на дете (7-10-годишна възраст) поставен в малка глинена купичка, до него втори череп (само теменната част) на 10-15 годишно дете, до него трето дете на 3-4-годишна възраст заедно с фаланги от долни крайници, поставени на купчинка; около черепите са поставени въглени с големи размери и керамични фрагменти; гробни предмети поставени под черепите и до тях (две малки глинени канички, бронзов пръстен, бронзова гривна, две стъклени мъниста, дъно от чернофирнисов съд.

Кат. № 14 Дебрен (Благоевградско)

Обект 1 – м. Драча североизточно от селото. Могилен некропол (10), разположен върху планинска тераса; насип – полусферична форма, земно-каменен, диаметър от 20-25-40 м и височина от 7-9-15 м. До една от могилите са открити североизточните и югоизточните оградни плочи на цистов гроб, ориентиран североизток-югозапад. През 1964-1965 г. при изкопни работи са открити останки от колесница, железни юзди, бронзово умбо от щит, железни ножове и др.; късна желязна епоха;

Жуглев 1970: К. Жуглев. Колесницата от Дебрен, Гоцеделчевско. – Родопи, V, 1970, 1, 22.

Домарадски 2001: М. Домарадски. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. София, 2001.

Обект 2 – Алане, разрушен през 1936 г. гроб от каменни плочи, в който са открити бронзов шлем, „гривни" (торкви ?), глинен съд и „тънка сабя" ?; III – II в. пр. Хр.

Кат. № 15 Плетена (Благоевградско).

Обект 3 – м. Станчовица на 7 км северно; плосък некропол. През 1969 г. при селскостопански работи е открит гроб, вкопан в терена – правоъгълна форма (2.12x0.52Ч0.60 м), стените са облицовани с каменни плочи, покрит с плочи, трупополагане; гробни предмети – открити в гробната камера (бронзов шлем, шест бронзови торкви, наколенници и меч; III в. пр. Хр.;

Стоянова – Серафимова 1975: Д. Стоянова – Серафимова. Въоръжение на Тракиец от Плетна, Благоевградски окръг. – Археология, XVII, 4, 41-49.

Кат. № 16 Саранци и Горна Малина (Софийска област).

Обект 1 – м. Падало; могилен некропол. През 1939 г. са проведени спасителни разкопки на три могили.

Могила № 2: - с диаметър 6 м и височина 0.80 м.; гроб – в не засегнатата от пътя част е разкрит гроб – отчасти разрушен, който е изграден от големи камъни и покрит с каменни плочи; използваният погребален ритуал в могилата е кремация, като мъртвеца е кремиран извън рамките на могилата и след това костите са принесени в могила и поставени в открития гроб. При проучването на могила № 2, разположена край селата Саранци и Горна Малина, Софийско, проучвателите попадат на железни върхове от копия -три броя, желязна юзда и няколко железни копчета; III – II в. пр. Хр.

Петков 1941: Н. Петков. Могилни некрополи въ Софийско и Троянско. – Известия на Българския Археологически институт. София, 1941, XIII, 309-315.

Кат. № 17 Стойките (Смолянско)

В м. Стойченска павля на 4 км западно; плосък некропол (около 30 гроба), разположен върху стръмен планински терен склон (30°) със северно изложение, на площ от 1000 мl; на 100 м западно е разположено селище от късната желязна епоха, а на 120 м южно от некропола върху висок скалист врък „Св. Неделя" се намира светилище от същата епоха. Некрополът е открит през 1986 г. при прокарване на горски път. Археологическите проучвания се провеждат през 1987-1988 г. от К. Кисьов – уредник в ОИМ – Смолян;

Основни характеристики на некропола:

Проучените гробове са разположени в две групи спрямо стратиграфското им ситуиране – I група – гробове на дълбочина 0.50 -1 м, II група – гробове на дълбочина 1.50-2 м. Стратиграфия:

1. чимов пласт – (0.10-0.40 м)
2. хумусен пласт – (0.50-1 м)
3. насипна пясъчлива пръст без примеси от камъни – (0.60-1 м)
4. културен пласт – (1.50-2 м).

Основната скала в източната периферия на некропола се намира на дълбочина 0.20-0.30 м, докато в южната периферия тя е на дълбочина 0.50-1 м. Въпреки големия наклон на терена гробовете са разположени хоризонтално спрямо него, в резултат на вкопаването на северните части на конструкциите в терена на дълбочина 0.50 -1.50 м. План на некропола:

I група (източна) гробове - № 3, № 12, № 13, № 1 и №11
II група (централна) гробове - № 5 и № 6
III група (западна) гробове - № 16, № 19, № 21, № 22, № 23 и № 25

IV група (южна) гробове - № 10, № 17 и № 20.

Между първата група гробове и гроб № 5 е оформена пътека с дължина 6 м и ширина 0.80 м ; между гроб № 5 и № 6, ширина 0.80 м; между гроб № 6 и западната група гробове е оформена пътека с дължина 6 м и ширина 1 м. Пътеките следват наклона на терена, като някои неравности са подравнени с каменни плочи.

Гроб № 1 – дълбочина 2.50 м, запазена е само южната стена на конструкцията с дължина 1.50 м; частично трупополагане (част от теме със запазен кичур коса), следи от огнище с диаметър 0.40 м; гробни предмети – поставени върху черепа (две фибули с билатерални спирали и няколко въглена), върху останките от огнището (сребърна торква, обвита в плат, две сребърни полусфери, хемидрахма на Тракийския Херсонес – 400-350 г. пр. Хр.

Гроб № 2 – на дълбочина 1 м, трупоизгаряне извън гроба, урна поставена между две каменни плочи, останките от мъртвия са положени в и около урната; гробни предмети – до урната глинено съдче.

Гроб № 3 – на дълбочина 1 м, урна положена в яма с дълбочина 0.30 м, захлупена с каменна плоча, оградена от съоръжение с правоъгълна форма (квадрат със страна 1.80 м, височина 0.20-0.30 м), изградено в три хоризонтални реда от каменни плочи без спойка, стените имат само външно лице, ориентирано североизток-югозапад; гробната площ около урната маркирана от каменното съоръжение предварително е обгорена (запазени следи от огнище с диаметър 1.90 м); керамични фрагменти – около урната, в огнището и около каменното съоръжение; гробни предмети – в югозападния ъгъл на съоръжението (два глинени съда поставени счупени) в урната (бронзов пръстен с елипсовидна плочка и изображение на кон върху нея, бронзов накит).

Гроб № 4 – на дълбочина 0.30 м урната е положена между две каменни плочи; върху покривната плоча са поставени керамични фрагменти и прешлен за вретено; до гроба следи от малко огнище с диаметър 0.35-0.40 м; гробни предмети – глинена чаша до урната.

Гроб № 5 – на дълбочина 2 м; яма вкопана в скалата с правоъгълна форма (2x1.80Ч0.40 м), стените на ямата са облицовани с тънки плочи и покрити с такива; частично трупополагане на лакътна кост в западната част на ямата, около костта са поставени въглени и позлатени глинени висулки от погребален венец; върху ямата е изградена каменна конструкция с форма на куб – дължина 4 м, височина 1.50 м, градеж от ломени камъни споени с кал, зидовете имат само външни лица, в югозападния край на съоръжението са поставени отвесно взаимно застъпващи се големи каменни плочи, спиращи пръста от ската, ориентация на каменното съоръжение североизток-югозапад.

Гроб № 6 – (кенотаф), на дълбочина 2 м; яма вкопана в скалата с правоъгълен план (2.60x1.20x0.50 м) облицована с малки плочи и запълнена с чиста пръст и покрита с натрупани камъни, до ямата е поставена голяма каменна плоча (1.50x0.70x0.10 м) на 1 м южно от ямата следи от огнище с диаметър 3 м, в което са открити керамични фрагменти и въглени, на 1.50 м източно от ямата следи от малко огнище с диаметър 1 м, в което се откриха останки от птичи кости и бронзова халка; върху ямата и двете огнища е издигната каменна конструкция с квадратен план (дължина 4.50 и височина 1.50 м), северозапад-югоизток, изградена от големи плочести камъни споени с кал, в югоизточната част са издигнати вертикално три големи взаимно застъпващи се плочи; гробни предмети – в ямата (керамични фрагменти и въглени), до външната стена на североизточния зид малка купчина;

Гроб № 7 – на дълбочина 1 м; урна, положена върху северозападния ъгъл и последния ред от камъни на гроб № 6; трупоизгаряне извън периметъра на некропола; гробни предмети – в урната (бронзова куха торква, бронзова гривна, желязна гривна, желязна торква).

Гроб № 8 – на дълбочина 0.60 м, на 1.10 м над съоръжение № 6, на 2 м западно от гроб №7; урна захлупена с голяма купа; трупоизгаряне извън периметъра на некропола; гробни предмети – в урната (железен колан, фибула, малък колан, мъниста от стъкло (10);

Гроб № 9 – (кенотаф), на дълбочина 0.60 м, яма с правоъгълен план, облицована с плочи (0.50x0.35x0.35 м), гроб № 8 – урната опира в една от странични плочи на цистовото съоръжение;

Гроб № 10 – на дълбочина 1.10-1.20 м, яма с правоъгълен план облицована с каменни плочи и покрита с плочи (2.40x0.90x0.50 м), северозапад-югоизток, върху покривните плочи керамика и въглени, пръстен от каменни плочи, поставени отвесно, взаимно застъпващи се с диаметър 6.10 м; частично трупополагане на череп, положен в западния ъгъл на ямата; гробни предмети не са открити; в площта оградена от каменния пръстен и около него керамични фрагменти;

Гроб № 11 – на дълбочина 1 м, урна поставена в плитка яма, запазена е само част от каменната конструкция, която огражда урната; гробни предмети – в урната (желязна торква, синджирче, сребърна висулка).

Гроб № 12 – на дълбочина 1 м, урна покрита с каменна плоча, трупоизгаряне извън периметъра на некропола, терена върху който е положена урната е опален предварително, урната и опаленият терен са оградени с каменно съоръжение с правоъгълен план (квадрат със страна 2 м и височина 0.50 м); гробни предмети – глинена чашка, поставена върху плочата, покриваща урната;

Гроб № 13 – (кенотаф), на дълбочина 0.80 м, застъпва конструкцията гроб № 3 и № 12, конструкцията има правоъгълен план (2.50x1.10x0.40 м), ориентирана североизток-югозапад, изградена от плочести камъни, споени с кал, до съоръжението върху терена са поставена три каменни плочи, останки от погребения не са открити, гробни предмети – в камерата е поставена глинена чашка.

Гроб № 14 – на дълбочина 0.80 м до гроб № 13, урна, оградена и покрита с каменни плочи, трупоизгаряне извън периметъра на некропола, в урната и около нея не са открити гробни предмети.

Гроб № 15 – на дълбочина 1.60 м в пътеката между гроб №5 и №6 урна, положена между две каменни плочи, трупоизгаряне извън периметъра на некропола, преди поставяне на урната мястото е опалено от силен огън, оставил следи върху каменните конструкции на гроб № 5 и № 6; гробни предмети – върху покриващата урна плоча (фибула „тракийски тип").

Гроб № 16 – на дълбочина 1.50 м, площадка от камъни (дължина 1 м, ширина 0.80 м), върху тях частично трупополагане на лакътна кост, до нея желязно копие с извит връх и глинена чаша фиала; останките от мъртвия и гробните предмети са покрити с пръст и каменни плочи в редуващи се хоризонтални пластове, оградени с каменни плочи поставени отвесно.

Гроб № 17 – на дълбочина 1.70 м, на 1.50 м източно от гроб № 10 яма с правоъгълна форма облицована с каменни плочи (3x1.30x0.80 м), покритието е извършено чрез хоризонтално поставени по надлъжната ос дървени греди, покрити с каменни плочи; гробът е маркиран отгоре с дъговидно каменно натрупване; около гроба и неговата маркировка е изграден пръстен от вертикално поставени каменни плочи взаимно застъпващи се; диаметър 6.80 м; гробът е ориентиран по надлъжната ос северозапад-югоизток; частично трупополагане на антропологически части в следния порядък – върху парче от дърво е поставена сребърна пластина с 6 зъба върху нея (възрастен индивид), до тази група е поставен амфоровиден съд, до нея петно от бяло летливо вещество (вероятно останки от храна), на 0.30 м от гробните предмети част от лакътна кост с дължина 0.13 м, около отделните групи предмети са разпръснати въглени. Всички изброени предмети и човешки останки лежат върху пласт от пръст с дебелина 0.10 м, под който се намира дъното на гробната камера, облицована с каменни плочи. Под тях площта, върху която е изграден гробът, е силно обгоряла;

Гроб № 18 – открит и разрушен от работниците при прокарването на горския път; урна, захлупена със съд; гробни предмети в урната и около нея не са открити;

Гроб № 19 – разрушен при прокарването на пътя; трупоизгаряне, урна.

Гроб № 20 – на дълбочина, на 150 м източно от каменния пръстен на гроб № 17; урна положена до устието на яма, ямата е облицована с каменни плочи и покрита с плоча; урната и площта около нея са оградени с пръстен от вертикално поставени плочи с диаметър 2.50м; около урната и площта, оградена с камъни, са разпръснати керамични фрагменти и въглени; гробни предмети – 1 м от урната (купичка), в урната фибула „тракийски тип", две каменни кръгли плочки с отвор в средата;

Гроб № 21 – на дълбочина 0.70 м; яма с правоъгълна форма в скалния терен (2x1x0.30 м), стените са облицовани с малки плочи и покритието е извършено с малки плочи, по надлъжната ос северозапад-югоизток; частично трупополагане на лакътна кост, положена върху плоча и покрита с такава, върху покривната плоча са поставени 6 фибули „тракийски" тип, на 0.20 м западно върху малка дъска е поставена сребърна пластина; около двете групи се откриват въглени; Върху гроба е изградена конструкция с правоъгълна форма (4.40x2.20x1.50 м) – четири пласта от пръст и каменни плочи, редуващи се хоризонтално, оградени и покрити с големи каменни плочи;

Гроб № 22 – на дълбочина 1.20 м, конструкция с правоъгълен план (3x1x0.49 м) изградена в четири пласта – площадка от каменни плочи, покрита с пръст с дебелина 0.40 м, върху този пласт площадка от камъни покрита с нов пласт от пръст с дебелина 0.30 м. Това натрупване е оградено и покрито с каменни плочи. Върху първата площадка от каменни плочи, лягаща върху материка, се откриват пет групи от предмети; частично трупополагане; I група – върху фрагмент от дърво с дължина и ширина 0.30 м е поставен гердан от стъклени мъниста, върху нея сребърна торква. Двата накита са обвити в пурпурен плат (отлично консервиран). Гердана и торквата са поставени върху 30 зъба (долни и горни) с различна степен на износеност. До зъбите е открита и сребърна хемидрахма на Парион. Заедно със зъбите върху дъската са поставени част от кремирани кости, въглени и пепел; II група – върху малък фрагмент от дъска с дължина 0.07 м и ширина 0.04 м е поставен бронзов пръстен с широка елипсовидна плочка с врязано изображение; III група – едностранна брадва; IV група - върху фрагмент от дъска (дължина 0.35 м, ширина 0.15 м, дебелина 0.02 м) е поставена лакътна кост с дължина 0.25 м, върху която са нанизани две бронзови кухи гривни, до тях са поставени две парчета охра и няколко керамични фрагмента; V група – чаша – фиала поставена до врък от копие извито;

Гроб № 23 – на дълбочина 0.40 м върху гроб № 22 в страни от неговите вертикални плочи; трупоизгаряне извън периметъра на некропола, останките от мъртвия са положени в плитка яма с диаметър 0.20 м и дълбочина 0.10 м, след което са покрити с каменна плоча; до ямата са издигнати вертикални три каменни плочи, маркиращи наличието на гроб; гробни предмети – желязна фибула в ямата заедно с горелите кости.

Гроб № 24 – разрушен при прокарването на пътя.

Гроб № 25 – на дълбочина 1 м; урна положена до ръба на устието в дълбока яма, предварително опалена (диаметър 0.50 м, дълбочина 0.40 м), ямата и урната са захлупени с плоча и покрити с пръст, която отново е опалена; трупоизгаряне извън периметъра на некропола, в урната са поставени части от всички видове крайници на мъртвия; гробни предмети – в урната (стопени предмети от бронз, желязно ножче, сребърна омеговидна обеца, сребърен накит под формата на змия, тръбовидно мънисто), до урната в ямата глинен съд.

Съоръжение предназначено за извършване на кремацията

На 100 м западно от некропола и на дълбочина 1.10 м; по-голяма част от съоръжението е разрушена при прокарването на пътя; конструкцията представлява пръстен от вертикално поставени взаимно застъпващи се каменни плочи с диаметър 6 м; в центъра върху терена са запазени следи от глинена замазка с диаметър 1-1.50; цялата площ, оградена от пръстена, е силно обгоряла, като периферните части са отухлени от високата температура, културния, пласт има дълбочина 0.30 м наситен с останки от големи овъглени дървени греди, пепел, горели кости и керамични фрагменти; под глинената замазка с дебелина 0.03-0.04 м се откри яма с размери (1.50x0.60x0.50 м) също запълнена с въглени, горели кости и керамика; при прокарване на пътя трактористът е открил пред северната периферия глинена фигура с дъгообразна форма и два роговидни издатъка по средата.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Кисьов 1988: К. Кисьов. Проучвания при с. Стойките, Смолянско. – Археологически открития и разкопки през 1987. Благоевград, 1988, 67.

Кисьов 1989а: К. Кисьов. Тракийски некропол край с. Стойките, Смолянско. – Археологически открития и разкопки през 1988 г. Кърджали, 1989, 53-55.

Кисьов 1989б: К. Кисьов. Тракийски некропол край с. Стойките, Пловдивска област. – Археология, 4, 1989, 13.

РИТОН С ФИГУРА НА ПЕТЕЛ-КОН ОТ КРУШАРЕ

Иван Маразов, НБУ

Резюме

Ритоните, завършващи с протоме на кон са били много популярни в тракийското изкуство. По време на своите разкопки на Крушова могила Г. Китов намери глинена ваза, оформена като кон-петел. Тя се датира към втората половина на 4 в. пр. Хр. Статията изследва мястото на този съд за пиене сред ритоните, открити в древна Тракия и анализира семантиката на хибридната фигура. Прокарани са аналогии с ролята на петела в българския фолклор. В сватбените обреди петелът е двойник на коня, с който е „отвличана“ невестата и намира паралел в Троянския кон, срещу който е разменена Елена. Петелът-кон е двойник на „заложника” в българските сватбени обичаи. Вероятно с подобна функция е натоварена фигурата на петела-човек от иконографията на скитския горит, намерен в Соболева могила. Отъждестяването на мъжката сила със сексуалната потентност на петела универсалия, позната на митичните и фолклорните традиции на стария свят и в народните вярвания. Сексуалната потентност и воинската доблест са сравними характеристики за петела и воина. Мястото на ритона от РИМ Сливен вероятно е в тази семантична сфера от миторитуалната традиция на траките.

RHYTON WITH A FIGURE OF COQ-HORSE

Ivan Marazov

Abstract

Rhytons ending with a horse protome were very popular in Thracian art. G. Kitov had found a clay vase shaped as a figure of a coq-horse during his excavations in Kroushova mogila, Sliven district. It dates back to the second half of the 4th century BC. The article examines the place of this drinking vessel among the rhytons discovered in Ancient Thrace and analyses the semantics of the hybrid figure of the protome. Analogies are made with the role of the coq in the Bulgarian folklore. The coq in the wedding rituals is a double of the horse on which should be abducted the bride and is paralleled with the Trojan horse against which Helen was exchanged. The coq-horse is a double of the protagonist "zalojnik" (the substitute of the bridegroom) in Bulgarian wedding rite. Probably with a similar function was invested the figure of a coq-man from the iconography of a Skytian gorytus found in Soboleva mogila. The identification of the masculine power with the sexual potency of the coq is an universalia known to mythic and folklore traditions of ancient world and popular beliefs. The sexual potency and military prowess are comparable characteristics both to the coq and the warrior. The place of the rhyton from the Sliven Regional museum in the art and mythic-ritual traditions of the ancient Thracians should be revealed in this semantic sphere.

Една от мечтите на Георги Китов беше да намери ритон. И разкопките на Далакова (Орешкова според местното название) могила и на могилата в Крушаре дадоха не един, а три ритона: с глава на овен, с протоме на кентавър и един, оформен като „кон-петел", както го определи нашият покоен колега (Китов 2008). За разлика от другите два, които са изработени от сребро, последният е моделиран от глина. Това, разбира се, не го прави по-малко интересен за изследване и именно той е предмет на предлаганата статия.

Описание. Съдът има асковидна форма, издигната в задната част, което му придава изглед на „петел". Предната част на вазата завършва с протоме на кон. Моделировката на тялото е пределно опростена и геометризирана, за да се запази предметната форма. Шията се извива дъговидно, като главата е наведена почти вертикално. По-голямо внимание е обърнато на пластическите характеристики на главата на коня. Тя е отделена от шията с три гънки, което е характерно за изобразяването на конското протоме в тракийските ритони (Маразов 1978). Макар и обобщено, са предадени мускулите на главата, а окото е кръгло с „вежди", набелязани с насечка. От амуницията е представен само начелникът във вид на пластична двойна брадва, който, наред с конете от рогозенската кана № 157 и екземплярите от Хомина могила (Мозолевский 1975: Рис. 4, 9), още веднъж доказва, че този тип апликации са изпълнявали именно функцията на конска украса. През гърдите минава широк нагръден ремък. Ушите са изправени и обърнати навън. Между тях кичур от гривата е превързан в основата си. По шията гривата е късо подстригана и в пластичния си обем е насечена. Задната част на вазата завършва с кръгло устие за наливане на сакралната напитка, оформено като устията на керамичните и бронзови аскоси от Южна Италия. Тялото на животното е поставено на високо столче с кръгла основа. Най-близък паралел на този конструктивен елемент ни предоставя сребърният ритон с протоме на Пегас от Уляп (Лесков 1985). Върху подобно столче стоят и аскоси и ритони от Южна Италия, датиращи от приблизително същото време. Стиловите характеристики на ритона с протоме на кон от Орешкова могила позволяват да го отнесем към продукцията на местно ателие от средата на 4 в.пр.Хр.

Ритони с протоме на кон в древния свят. Ритонът е широко разпространена чаша най-вече в пределите на иранската култура, откъдето преминава в арсенала на предметни форми на Гърция, Тракия и Скития (вж. последно у Manassero 2008). Иранските ритони с протоме или оформени като глава на кон са добре известни. Дръжките на някои амфори-ритони са оформени като конски фигури (Ghirshman 1964: 333). Един подобен екземпляр от сребро се съхранява в "Колекция В. Божков". Фигурата е изградена според формулите на ахеменидското изкуство: главата е обърната назад, гривата завършва с перчем на челото, три кичура падат отстрани на шията, предните крака са подгънати под тялото, а освен това конят е снабден с крила, чиито пера са графично обозначени с насечки, което е често срещана практика в персийската торевтика. Вероятната дата на тази ваза е краят на 6 – началото на 5 в. пр. Хр. Макар че в изкуството на древна Македония има изображения на ритони в ръцете на Силен и кентавър, както и на възлежащи пируващи във фриза на гробницата от Агиос Атанасиос (Brecoulaki 2006: 263-304), екземпляри от този тип вази не са открити на територията на южните съседи на траките. В Тракия ритонът играе значителна роля в пира и в култа (Маразов 1978). С ритони в ръце са представени пируващите Кабири в каничката-ритон от Борово (Маразов 2011). Рог-ритон държи героят от наколенника от Аджигьол, голям рог подава на конника богинята в пръстена от Розовец, а огромен рог поднася на пируващите и виночерпецът от фриза със сцена на пир в куполното помещение на Александровската гробница.

Именно в тракийските находки се срещат най-много ритони, завършващи с протоме на тичащ кон. За разлика от иранските ритони, където конят, както и всички останали животни от протометата, са с подвити под тялото крака, тракийските екземпляри ни показват само галопиращ кон. Най-ранният представител на този тип вази произхожда от Башова могила и датира от последната четвърт на 5 в.пр.Хр. (Филов 1934: 67, Обр. 83). Той има дълъг, постепенно разширяващ се и плавно извиващ се нагоре рог, покрит с вертикални канелюри. Под устието минава пояс от гравирани и позлатени редуващи се палмети и лотосови цветове. Този орнаментален пояс се среща в много произведения на гръцката торевтика от същото време: чашата от Букьовци, ритоните от Орешкова могила и Колекция „В. Божков" и др. Рогът е отделен от протомето на тичащ кон с кръг пластични перли. Моделировката на конското тяло е прецизна, макар и обобщена. Повече внимание е оказано на трактовката на главата, отделена от шията с три дъги. Гривата има пластичен обем, покрит с насечки. Перчемът между ушите издава иранско влияние в оформянето на конската грива. През гърдите минава широк ремък, украсен с кръгчета, вероятно имитиращи фалери. Към средата на 4 в.пр.Хр. може да бъде отнесен сребърният ритон от Прага – изключително произведение на гръцката торевтика (Маразов 1978: 36). Тялото, краката и главата на тичащия кон са моделирани едро и прецизно с отчитане влиянието на бурното движение върху мощната мускулатура. Главата не е сведена надолу. Представени са пластично както ремъците и апликациите на юздата, така и тънкият нагръден ремък. Между ушите виждаме познатия кичур, а гривата е предадена като единен обем, разделен с насечки. Рогът бързо се издига нагоре под прав ъгъл. Той е покрит с вертикални канелюри, над които минава пластично предадено клонка бръшлян. Вероятно към същата епоха се отнася и златното протоме на тичащ Пегас от Вазово. Главата е моделирана пластично подробно и точно и е отделена от шията с три врязани гънки. Между отворените напред уши, излизащи от кръгла база, познатият кичур от гривата е прибран в роговиден начелник от типа на екземпляра в съкровището от Равногор (Китов 1975), както и в украсата на крилатите коне от каничка № 157 от Рогозен. На челото падат два кичура, каквито виждаме и в ритона от Полтава. Юздата и нагръдният ремък са деликатно обозначени графично чрез изчукани точки. Крилата в предната си част са предадени като къси пера, а в задната – като четири реда насечки „рибя кост". В иконографски план най-близък паралел на тази ваза откриваме в ритона от Уляп, където също е представен Пегас, но разказът е допълнен и с опасващ рога фриз, в който са представени сцени от гигантомахията. Известно е, че именно Пегас донесъл на Зевс току що изкования перун. Но крилати коне оформят и дръжките на две ранни персийски амфори-ритони (едната от Иран – Ghirshman 1964: 269-270; Abb.333, а втората е в „Колекция В. Божков").

Освен тези произведения на гръцката торевтика, за няколко от ритоните можем да предположим, че са продукти на местно производство. Около средата на 4 в.пр.Хр. може да бъде датиран и ритонът от Боровското съкровище (Иванов 1975). Рогът се извива бързо нагоре почти под прав ъгъл. Той е покрит с вертикални канелюри, а под устието минава пояс от пластичен бръшлянов венец с птица по средата. Тялото на коня е моделирано пластически твърде обобщено, като главата е отделена от шията с познатите три гънки. Тя е наведена почти вертикално към гърдите. Между ушите е представен познатият перчем, а гривата, отбелязана с вертикални насечки, се спуска от двете страни на шията като три дълги къдрави кичура, както предписват изискванията на персийската мода. Най-близък паралел на този ритон ни дава сребърната ваза от Михо Мюзиъм. Във втората половина на 4 в.пр.Хр. са изработени два много близки като иконография и стил ритона – от Полтава и от „Колекция В. Божков" (Маразов 1973; Marazov 2011: №73). Рогът е извит под прав ъгъл и е покрит с вертикални канелюри, над които минава ивица от гравирана бръшлянова клонка. Същият орнамент украсява и широкия нагръден ремък. Между обърнатите напред уши виждаме познатия кичур, а в основата на шията от двете страни пада дълъг кичур. Моделировката, с изключение на главата и копитата, е твърде обобщена и сведена до геометрични обеми. Показателно е, че екземплярът от Полтава никога не е бил реално употребяван в какъвто и да е обред: двете половини на протомето не са споени, а са свързани с телче. Това подсказва чисто знакова функция на ритона – той е бил несъмнено владетелска инсигния (Маразов 1978; 1992). Макар и да се наблюдават дребни разлики между двете вази (екзеплярът от частната колекция е позлатен), може да се предположи, че те са работени в едно местно тракийско ателие през втората половина на 4 в. пр. Хр. Край Мандренското езеро е открит глинен ритон с протоме на тичащ кон (Карайотов 1975). Макар и фрагментиран, в него личат основните признаци на местната трактовка – обобщеност на обемите и елементите на юздата. Вероятно тази ваза също може да бъде отнесена към края на 4 в. пр. Хр.

През къснолениститеската епоха протомето на тичащ кон все по-често се появява като завършек на ритоните (Маразов 1975). Достигналите до нас екземпляри са главно от Иран, Мала Азия, Скития, Бактрия. Един ритон от този източен тип се съхранява в "Колекция, В. Божков". Той има дълъг рог, който плавно се извива нагоре и завършва с издадено навън и подгънато надолу устие. От Тракия произхожда фрагментиран ритон с протоме на галопиращ кон („Колекция В. Божков"). Тялото е покрито с дребни насечки и стилът напомня ритона от Керч (Маразов 1978: 44-50).

Семантика на образа. Идентификацията на ритона от могилата от Крушаре като „кон-петел", предложена от Г. Китов, може да се стори странна. Аскоидната форма на този съд сякаш е за предпочитане. Но хрумването на Китов има интересни последствия за разкриване на семантиката на образа. Петелът идва от Индия, макар че елините го наричали „персийска птица". Той е свещена птица на Марс и е наричан негов син, заради способностите си да се бие до смърт, използван е за военни предсказания, но също така е свързван с Хермес, а в Рим и с ларите. Освен това той е птица на Асклепий, която често е служила като оброчен дар, поднасян от болния на бога-лечител (Artemid. 5.9; Most 1993). Разбира се, боевете с петли било широко популярно развлечение в Атина (*RE* s.v. Hahnenkampfe – K. Schneider; Bruneau 1965; Hoffmann 1974; Csapo 1993), а и сравнението на борците с петли било достатъчно разпространено (Xen. *Symp.* 4.9; затова има толкова петли по Панатинейските вази – награда за спечелен агон). На определен ден от годината всички възрастни мъже от Атина се събирали да наблюдават битка между петли в театъра, обичай, основан от Темистокъл след победата над персите (Lucian, *Anacharsis* 37; Aelian, *VH* 2.28). Петлите се бият заради кокошките, поради което често последните се изобразяват като стимули за тяхната битка (Bruneau 1965: nn 24, 25, 27-29). В един атически кратер е представена борба между двама мъже, маскирани като петли (Fowler 1989). Възможно е тези фигури, вероятно заети от първата версия на комедията на Аристофан „Облаци", да представят иронично траките. Още повече, че в „Ахарняни" (156 сл.) същият автор описва северните си съседи като итифалически и миришещи на чесън, а чесънът през древността се възприема като афродизиак и като стимулираща храна за воините и за петлите преди битка, както и като елемент от сватбената диета (Henderson 1991: 118ff; Csapo 1993). Още повече, че прилагателното *Исбуэт*, което вероятно е още един намек за траките, често описва ликуващите петли след спечелената битка (Csapo 1993: 121, n155). Героят от аристофановата комедия Фидипидес имитира петела, като му дават криле, шпори и гребен (1363 сл.). Шпорите на петлите несъмнено също имали итифалически конотации (Csapo 1993: 120).

Наскоро М. Николова посвети важна статия на фигурата от българската фолклорна сватба „петел-кон" (2012). Ще повторя някои от основните характеристики на тази обредна „маска". Петелът-кон е атрибут на едно от главните обредни лица в сватбата, наричано „заложник, петелджия, петлар, побащим, козел", който произлиза от стадиално по-ранната фигура на „старокя", „стари сват" (вж. Иванова 1984: 171). Според Р. Иванова той поваря обредните функции и задължения на вуйчото като покровител/наставник на племенника (ср. Елчинова 1989: 116). Стари сват играе основна роля в целия сватбен ритуал: той е избиран от свекъра, носи оруглицата, калесва невестата, пази младоженката от похищение, яхнал кон, със сватбеното знаме в ръка, той води сватбата от момковия до моминия дом и плаща откупа за невестата (Маринов 1984: 459-471). Тъкмо в дома на момата той купува от нейните дружки червен петел, който става негов основен атрибут в сватбената обредност. Петелът е снабден с предметни елементи, които символично го превръщат в кон, ат: кърпа за чул, венци от пуканки и чушки за златна юзда. С този петел старокята води хорото. „Юздите" на петела-кон се правят от люти чушки, които вероятно са мислени като стимулиращи агресията и сексуалността.

След обстоен и задълбочен анализ на функциите и семантиката на „петела-кон", М. Николова стига до извода, че този образ е „ритуален двойник на невестата". Според Г. Краев (2003; 2012) петелът, който се продава от момини, е травест. Ритуалното продаване – синоним на ритуалната кражба, е необходимо, за да се узакони притежанието на новия собственик: петелът минава от рода на младоженката в рода на младоженека. Затова в обредната система на сватбата има толкова много действия от типа „откупване=крадене". Този червен петел, травестиран/метаморфозиран в кон, вероятно е конят, на който следва да бъде открадната/откупена невестата. В този смисъл той е тъждествен на Троянския кон – дървен симулакър, който трябва да бъде вкаран през крепостната врата в Троя, за да бъде отвлечена (върната обратно) невестата Елена (Маразов 2009). Следователно, петелът-кон не е само двойник на невестата, той е по-скоро орнитоморфно копие на „заложника" от българската сватба, медиаторът в цялата сватбена обредност. И самото купуване се разиграва пред портите на момини – на границата, точно както Троянският кон е оставен пред крепостните врати на Троя. Показателно е, че идеята за троянския симулакър е предложена от Одисей, който в античната поема играе ролята на старойката/заложника или на девера – субститут на младоженеца. Нали Одисей, предрешен като просяк, влиза в Троя, но Елена го „познава", изкъпва го и го гощава, т.е. символично встъпва в брак с него. Показателно е, че героят отново се дегизира като просяк (ср. с парцаливите дрехи, в които се предрешват момците в българската сватба), за да проникне в двореца на Итака, за да се ожени (пак) за Пенелопа. Всъщност, хитростта на Одисей с коня има за цел да вкара „вътре" (в „моминия" град) „чуждото" (коня = младоженеца Менелай). Размяната на кон за невеста, което е целта на Троянската война, е всъщност размяна на „кон за кокошка", тъй като самата Елена е излюпена от яйцето, което Леда снесла след брака си със Зевс. (вж. Маразов 2009). По същия начин именно заложникът в българската сватба откупва и невестата, и петела/кон, т.е. той, като Одисей в Троя, е първият жених на момата, чичто функция е да избави истинския младоженец от смъртта на прехода. Ритуалната смърт на заложника/старойка се осъществява под формата на неговото принизяване: той е осмиван, попържан, понякога дори го бият. Граничната ситуация на сватбата изисква продажбата на петела да се извърши над колата с момината прикя, точно както откупът за тялото на Хектор е откаран от Приам до палатката на Ахил на волска кола под опеката на Зевсовия орел, а Елена е върната на Менелай (от Одисей/старойката!) заедно с нейната зестра. Прикята/зестрата, т.е. ритуално-икономическият еквивалент на невестата, винаги се движи заедно с нея. По логиката на мита е напълно естествено момата да бъде „прескочена", т.е. обладана, от петела-кон.

Преди да пристъпим към тълкуването на образа от ритона, да разгледаме изобразителния текст в златни апликации към горит от Соболева могила (Reeder 2000: n154), който поднася пряк иконографски и вероятно, семантичен, паралел на тракийската ваза. Най-напред е необходимо да се каже, че изображенията са дело на местен майстор, което е аргумент за автентично възпроизвеждане на скитски митологични представи. От външната страна горитът е опасан с фриз от вървящи един след друг лъвове-грифони, от горната страна – с колона от крилати хибридни същества с глава на вълк и тяло на змия. Под тях минава ивица с растителен орнамент. Растителната орнаментация включва още различни палмети. В горната част на горита е разположена апликация с един неочакван и непознат на скитската иконография образ: брадат мъж в профил, с три двойки крила зад гърба, е хванал с две ръце орловите глави на крилати дракони и е стъпил върху змийските им тела. Тялото на тази композитна фигура е покрито с пера, а краката са оформени като крака на петел с характерните нокти и шпори. Несъмнено е, че персонажът представлява хибрид/метаморфоза между полово зрял мъж и петел.

Тази метаморфоза не е случайна. Идентификацията „мъж = петел" е свойствена за мита и фолклора. В цитираната по-горе статия М. Николова привежда много красноречиви примери за това отъждествяване и в българската фолклорна традиция (Николова 2012: 101-102). През древността петелът е орнитоморфен знак на сексуалната мъжка потентност и войнственост, често в съвсем откровена форма (Топоров 1988; Henderson 1991; Csapo 1993). В народна приказка петелът се присмива на мъжа, който не може да се справи с една жена, докато той самият управлява четиридесет (Георгиева 1983: 58). А в славянския фолклор често над петела се устройва съд заради безкрайните му изневери (Гура 1997: 552). Универсалността на представата за сексуалната мощ на птицата се отразява и в античната иконография: именно Ерот да язди както гъска, така и петел (Ancient Macedonia 1988: n 105; вж. многобройните теракоти от музеите на Пела, Амфиполис, Кавала, Тасос). Петелът е любовен дар от ераста на еромена (Schnapp 1984) и точно в тази си роля той често се представя в ръцете на юноши, мъже, сатири или Ероти (включително и от некропола на Аполония) в антични теракоти, вази, геми и пръстени (вж. Boardman 1970: nn 325, 326, 416). Именно функцията на петела да бележи преход от характерния за юношеската инициация ритуален хомосексуализъм към зрелия мъж-воин го прави важен обреден атрибут и на Петльовден, 2 февруари (за този празник вж. Генчев 1979), който във фолклорното съзнание съвпада с празника на хомосексуално ориентираните. Вероятно поради това фолклорната мисъл допуска възможността петелът да снесе яйце. Дълъг фриз с изображения на петли е представен в релефната украса на т.нар. „Сграда F“ от Ксантос, датирана от края на 6 в.пр.Хр. Тези фигури могат да имат отношение към погребалното жертвоприношение или пък да обозначават умрелия като воин. Теракотови фигурки на петел често са били полагани в погребенията (Дремсизова Нелчинова, Тончева 1971: № 19, 136; Ancient Macedonia 1988: nn 106, 362c; Vocotopoulou 1996: 7553; 8234, 82315, 10290). Петел е представен и в златен пръстен от Кукова могила при Дуванли (Филов 1934: Обр.53), както и в много гръцки и гръко-персийски геми (Boardman 1970: nn 260, 325, 326, 416, 861, Fig.289). Много често птицата се появява и в античната вазопис, обикновено във връзка с воинската функция (Bruneau 1965). Петелът е чест гост и в иконографията на скитския и сибирския животински стил (Артамонов 1966; Руденко 1968; Aruz et al. 2000). Тук, както в гръцката вазопис и скулптура, петлите понякога се представят като антитетична двойка, което може би отразява характерната за тях борба (Csapo 1993). Следователно, „петелътчовек" в скитския горит от Соболева могила може да се разглежда като фолклорен образ на мъжа-воин: той вероятно е победител над змея, който вече е хванал и настъпил – изобразителни формули на подчиняване. И в българския фолклор силата на зловредните същества изчезва „по първи петли". Което напомня за змиите с петльови глави, насочени срещу драконите върху кнемидите от Аджигьол (Маразов 2010; 2013), както и една архаична гема, в която пред петела е представен гущер (Boardman 1970: n 260). В един от плъстените килими от Пазирик виждаме сцена на борба между две фантастични фигури: крилат хибрид между мъж и хищник, от една страна, и от друга, огромен петел с опашка, чиито пера преминават в растителен орнамент, ноктите на краката са преувеличено големи, а шпорите са ясно обозначени (Руденко 1968: 67-69). И двете същества, както и самият сюжет, явно имат чисто митологична природа, като остава неясно кое от тях заема позицията на героя и кое на антагониста. От друга страна, обаче, змейовете също могат да приемат облика на петел (Георгиева 1983: 80). В полския фолклор огненият змей понякога се представя като „червен петел" или царят на змиите има за корона петелски гребен, в сръбският – като змия с гребен, крака и очи на петел, в руския на змията израстват крила там, където е чула гласа на петела или от яйцето на тази птица се ражда змийче, змията-стопан е с петелски гребен на главата, в хърватския съществува голяма змия, която кукурига като петел и за корона има гребена на птицата, змията е побеждавана от кокошка, а в българския фолклор царицата на змейовете има гребен на петел (Гура 1997: 38-39, 64, 81, 108, 217, 293, 295 и др.). Амбивалетността и взаимозаменяемостта между петела и змея е добре познат митопоетичен механизъм.

В античната иконография петелът често влиза като елемент в хибридни същества. Така в антични геми ще го видим като протоме от съставната фигура на лъв-петел или петел-бик (Boardman 1970: nn 298, 314). В иконографията на кабирическите вази също срещаме този тип същества, в чието съставно тяло се включва петел (Маразов 2011). Понякога краищата на рогата на елена в конските маски от алтайските могили са оформени като глави на петел (Schiltz 1994: nn 202, 206). Това ни отвежда към хипотезата за възможна асоциация в митологичното мислене между елена и петела. В приказката „Братче еленче" откриваме ролята на петела в метаморфозата на детето в еленче, тъй като пило вода от следата, оставена от копитото на елен. А, от друга страна, еленът често се идентифицира с коня (Marazov 1989).

Осмокракото животно от тракийските гобелета от Аджигьол, Железни врата и Рогозен е с копита на кон, но с глава на елен. В ритоните с протоме на елен от „Колекция В. Божков" главата на елена е опасана в юзда (Marazov 2011: nn 68-72). Още по-често петелът ще се появява в херметичните геми, тъй като е дълбоко свързан с магическите представи и практики.

В сръбските обичаи при първото влизане в новата къща на прага се принася в жертва петел, а под прага се погребва глава на кон (Георгиева 1983: 178). Разполагането на петела на прага се среща често, вероятно защото птицата се свързва определено с културното пространство (ср. „в гори дето петел не пее"), а конят намира място под прага, защото е класификатор на чуждото. Тези аналогии отново ни подсказват възможно отъждествяване в митологичната мисъл на петела с кон-жребец. Освен това птицата, особено когато е с червен цвят, притежава явна соларна символика – тя „отваря" деня, а в култовете на „слънчевите" Хелиос-Аполон и Митра, а вероятно и на Кабирите и Дунавските конници, петелът се възприема като орнитоморфен знак на слънцето (Топоров 1988; Гура 1997: passim; Белова 2000). Но нали конят е впрегнат в колесницата, с която Хелиос обикаля небесния свод. Приказният фолклор противопоставя ергена-Слънце на полигамния съпруг-петел (Краев 2012). В българския вариант на приказката за Пепеляшка соларната и брачната семантика се сливат: именно петелът разкрил, че истинската невеста – „златното/слънчевото" момиче, за което царят искал да се ожени, е скрито под коритото (Маринов 1984: 81). В това отношение неговата постъпка може да се сравни с митичната функция на пчелата, която винаги може да открие скрития персонаж (Маразов 1981).

Както се вижда, петелът е активно включен в мъжкия код на фолклорната култура. Това поставя под съмнение извода на М. Николова за петела-кон като двойник на невестата. Но все пак този обреден персонаж има връзка с женския род. Петелът-кон е атрибут/двойник на „заложника", който продължава стадиално по-старата фигура на вуйчото на младоженека. Може да се допусне, че травестираният петел кодира идеята за матрилинейност: той е продаван от майката на момата, а е купуван от вуйчото на момъка, т.е. обредното действие се осъществява от роднините по майчина линия.

Анализът на древните и фолклорни представи, свързани с петела, както и несъмнената идентификация петел = кон, би могъл да хвърли светлина и върху семантиката на ритона от Крушаре.

ЛИТЕРАТУРА

Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов.* Ленинград-Прага. 1966.

Белова, О. В. 2000. *Славянский бестиарий.* Москва.Индрик.

Васић В. 2003-2004. Идентификација птичјих представа у праисторији. – *Старинар.* 53-54: 181-191.

Генчев, С. 1979. Българският Петловден и руската Троециплятница. – *БЕ.* 2. 1979: 21-36.

Георгиева, И. 1983. *Българска народна митология.* София. Наука и изкуство.

Грязнов М., Булгаков А. 1958. *Древнее искусство Алтая.* Ленинград, 1958.

Гура, А. В. 1997. *Символика животных в славянской народной традиции.* Москва. Индрик. 1997.

Дремсизова-Нелчинова, Ц., Тончева, Г. 1971. *Антични теракоти от България.* София. Български художник. 1971.

Елчинова, М. 1989. Сватбената обредност в Михайловграддско – В: *От Тимок до Искър. Регионални проучвания на българския фолклор.* Т. I. София. 1989: 108-124.

Иванов, Д. 1975. Сребърното съкровище от с. Борово. – *Изкуство.*3-4: 14-21.

Иванов, В. В. 1977. *Луна, упавшая с неба.* Москва.

Иванов, В.В., В.Н. Топоров. 1988. Медведь. – В: *МНМ.* Москва: 128-130.

Иванова, Р. 1984. *Българската фолклорна сватба.* София. Изд. БАН. 1984.

Карайотов, И. 1975. Тракийска крепост на северния бряг на Мандренското езеро. – *Изкуство.* 3-4: 27-29.

Китов, Г. 2008. Долината на тракийските царе в Сливенско (предварително съобщение). – *ИМЮИБ.* 23. 2008: 44-57.

Костюм и текстиль пазаырыкцев Алтая (IV- III вв. до н.э.)

Краев, Г. 2003. *Маска и було. Българските маскарадни игри.* София. Изток-Запад.

Краев, Г. 2012. Сватбата като маска и було. – В: **К. Рабаджиев, Т. Шалганова** (ред) *Изкуство и идеология.* УИ „Св. Кл. Охридски". 2012: 633-640.

Манкова, Й. 1981. Традиционни предсватбени и въвеждащи към същинската сватба обреди и обичаи във Врачанско от края на XIX и началото на XX в. – *ИМСЗБ.* Т. 6. 1981: 124-186.

Манкова, Й. 1982. Традиционни сватбени и следсватбени обреди и обичаи във Врачанско от края на XIX и началото на XX в. – *ИМСЗБ.* Т. 7. 1982: 127-153.

Маразов, И. 1973. За датата и произхода на полтавския ритон с протоме на кон от Ермитажа. – *Археология.* 1973. 4: 1-10.

Маразов, И. 1975. Керченский ритон с протомой коня из Эрмитажа. - *Studia Thracica.* 1975. 1: 214-224.

Маразов, И. 1978. *Ритоните в древна Тракия.* София. Български художник. 1978.

Маразов, И. 1981. Богът-бик и богинята-пчела от чатал Хюйюк – началото на един мит. – *Изкуство.* 9-10. 1981: 51-63.

Маразов, И. 1992. *Мит, ритуал и изкуство в древна Тракия.* София. Унив. Изд. "Кл. Охридски".

Маразов, И. 2009. *Хубавата Елена между Троя и Тракия.* София. ИК „З. Стоянов". 2009.

Маразов, И. 2012. Българският Тодоровден и тракийските Бендидии. Надпрепускване и реконструкция на социума. – *Везни.* 9. 2012: 27-38.

Маринов, Д. 1914. *Народна вяра и религиозни народни обичаи.* СбНУ 28. 1914.

Маринов, Д. 1984. *Избрани произведения.* Т. II. София. 1984.

Мозолевский, Б. 1975. Фракийская узда из Хоминой могилы. – В: *Studia Thracica. Фрако-скифские культурные связи.* София. БАН: 166-179.

Николова, В. 1999. Сватбени обичаи и обреди. – В: *Ловешки край.* София. 1999: 370-404.

Николова, М. 1973. Обичаят Петловден. – *ИНМ Варна.* 9/24. 1973: 153-180.

Николова, М. 2002. „Сватбата на змея" по данни от песенния фолклор и пещерното изкуство на Северозападна България. – В: *Северозападна България: общности, традиции, идентичност.* София. 2002: 113-120.

Николова, М. 2012. Петелът-кон – ритуалният двойник на невестата в българската традиционна сватба. – В: **Манева, Ц.** (ред) *Пътят на маскарада.* Перник. 2012: 94-107.

Руденко, С. И. 1968. *Древнейшие в мире художественные ковры и ткани.* Москва. Искусство. 1968.

Топоров, В. Н. 1988. Петух. – В: *Мифы народов мира.* Москва. 1988: 309-310.

Филов, Б. 1934. *Надгробните могили при Дуванлий.* София.

Aruz et al. 2000. Aruz, J., A. Farkas, A. Alekseev, E. Korolkova. *The Golden Deer of Eurasia.* The Metropolitan Museum of Art, Yale University Press. 2000.

Boardman, J. 1970. *Greek Gems and Finger Rings.* Abrams. 1970.

Brecoulaki, H. 2006. *La peinture funeraire de Macedoine. Emploi et function de la couleur. IVe-IIe s.an.n.e.* Athenes (= *Melethemata* 48).

Bruneau, P. 1965. Le Motif des coqs affrontиs dans l'imagerie antique. – *BCH* 89 (1965): 90-121.

Csapo, E. 1993. Deep Ambivalence: Notes on a Greek Cockfight. – *Phoenix.* 47: 1-28.

Fowler, D. 1989. Taplin on Cocks. – *CQ.* New Series, Vol. 39, No. 1. (1989): 257-259.

Ghirshman, R. 1964. *Iran. Protoiranier, Meder und Achaemeniden.* Muenchen. Beck Verl.

Hanaway, W. L. Jr. 1982. Anвhitв and Alexander. – *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 102, No. 2 (Apr. - Jun., 1982): 285- 295.

Henderson, J. 1991. *The Maculate Muse: Obscene Language in Attic Comedy.* New York. Oxford University Press.

Hoffmann, H. 1974. Hahnenkampf in Athen. Zur Ikonologie einer attischen Bildformel. – *RA* 1974: 195-220.

Manassero, N. 2008. *Rhyta e corni potori dall'Eta dell Ferro all'epoca sasanide. Libagioni e misticismo tra la Grecia e il mondo iranico.* BAR International Series 1750. 2008.

Marazov, I. 1989. The Procession of Fantastic Animals (*Cat.* No.165 from the Rogogzen Treasure. – In: **B. F. Cook** (ed) *The Rogogzen Treasure.* Trustees of the British Museum: 59-72.

Marazov, I. 2011. *Thrace and the Ancient World. V. Bojkov Collection.* Sofia. Accent. 2011.

Most, G. W. 1993. A Cocq for Asclepius. – *CQ.* New Series, Vol. 43, No. 1. (1993): 96-111.

Reeder, E. D. 2000. (Ed). *Scythian Gold. Treasures from ancient Ukraine.* H. Abrams, Inc., Publishers.

Schiltz, V. 1994. *Les Scythes et les nomads des steppes.* Paris. Galiimard.

Schnapp, A. 1984. Eros en chasse. – In: **J.-P. Vernant** (ed) *La citü des images. Religion et sociütü en Gruce antique.* F. Natan: Ed. de la Tour SA: 67-84.

Художествени взаимодействия. Животинският стил в Древна Тракия през 5 в.пр.Хр.

Татяна Шалганова, НБУ

Резюме

От североизточните земи на Одриското царство (Добруджа) са известни 3 едностранни главички на лос (екземплярът в колекция „Арете-Фол" и находките от с. Долище, Варненско и от Аргамум, Северна Добруджа, Румъния). Пластините са случайни находки. Изделията са лети и са снабдени с халка за прикачване от обратната страна. Формата им следва очертанията на образа, предаден в профил. Идентифициращите белези са линеарно стилизирани. Пластините са с приблизително еднакви размери и с идентични структурни и стилови характеристики. Датират се в средата на 5 в.пр.Хр. Вероятно са дело на едно и също ателие, а формално-стиловите им белези ги обособяват като отделен вариант на скитското изкуство.

Профилните главички на лос са между индикативните изделия на скитския животински стил от 5 в. пр.Хр. Те са служили за украса на горита на скитския воин. Появата им южно от р. Дунав вероятно трябва да се свърже с обтягането на отношенията между скитското и Одриско царство около средата на 5 в.пр.Хр. От друга страна те са допълнително свидетелство за наличието през 5 в.пр.Хр. в тракийската култура на скитски художествен хоризонт, представен от украси за конската амуниция и за въоръжението.

ARTISTIC INTERACTIONS. THE ANIMAL STYLE IN ANCIENT THRACE IN THE 5TH CENTURY BC

Tatiana Shalganova, NBU

Abstract

Three one-sided elk heads (the specimen in the "Arete-Fol" collection and the finds from the village of Dolishte, Varna region, and from Argamum, North Dobrudzha, Romania) are known, as they originate from the southeastern lands of the Odrysian Kingdom (Dobrudzha). The plates were found by chance. The items

are moulded and they have a ring at the back. Their shape follows the outline of the image performed in profile. The identification features are linearly stylized. The plates are about the same size and they have identical structural and stylistic characteristics. They are dated to the middle of the 5th century BC. Most probably, they were made in the same workshop and their stylistic characteristics define them as a separate version of the Scythian art.

The profile elk heads are among the indicative products of the Scythian animal style from the 5th century BC. They were used for decoration of the weapons of the Scythian warrior. Their appearance south of the Danube River should probably be related to the tension between the Scythian and Odrysian kingdoms in the middle of the 5th century BC. On the other hand, they are further evidence for the existence in the 5th century BC of a Scythian art horizon in Thracian culture represented by decorations for horse trappings and weapons.

Разграничаването и разпознаването на изделията на тракийското изобразително изкуство, тяхната характерика са едни от главните изследователски задачи на тракологията. На преден план излиза търсенето на отговори на въпросите дали през V в. пр.Хр. изкуството вече е създало собствен иконичен език, или художествените предмети, открити в Тракия, принадлежат на чужди изобразителни традиции? А може би по подобие на ахеменидското изкуство от VII-VI в.пр.Хр. и тракийското от V в.пр.Хр. трябва да бъде определено като своеобразна „система от цитати”? Дали тракийското изкуство през V в. пр.Хр. притежава специфичен зооморфен език, създаден на основата на местната геометрична традиция и под силното влияние на ахеменидското и гръцкото изкуство,[1] или изделията в животински стил, които откриваме в Тракия от V в. пр.Хр., са вносни от скитските земи, а собствено тракийски животински стил се формира едва през IV в. пр.Хр?

Вече може да се смята за установено, че аристократичната култура на Одриското царство от V в.пр.Хр. е отворена система и между фунда-менталните фактори, които определят типологията, същността и обликът ѝ, е близкото ѝ съжителство и взаимодействие с различни цивилизации и култури. В художествения ѝ език като водещ се очертава процесът на търсенето на визуална система от знаци, която да отговаря на формиралите се вече в

---

[1] Теза, която най-ярко е защитена от Ив. Венедиков при анализа на матрицата от Гърчиново и фигурката на еленчето от Севлиево (Венедиков, Герасимов 1973).

Тракия държавност и царска идеология. Видимо първоначално потребността от иконичност и нарация били по всяка вероятност задоволявани чрез съзнателен подбор на изделия от чужди художествени традиции. Успоредно на този процес през V в. пр.Хр. започват опити за създаването на собствено тракийски преводи, свидетелства за които са например такива изделия на местната „проба на перото" като матрицата от Гърчиново (Венедиков, Герасимов 1973), моделът на кинжал от Меджидия (Berciu 1974) или нагръдникът от Башова могила (Филов 1934). Украсени в животински стил те показват едновременно както отлики от синхронния им скитски художествен език, така и редица негови водещи белези. Някои от тези признаци не намират място в изкристализиралия във втората половина на IV в.пр.Хр. тракийски животински стил, а други преработени стават присъщи за него характеристики.

Така поставени въпросите не могат в рамките на една статия да намерят своите отговори, но множеството открити на територията на Одриското царство скитски предмети позволяват да се формулира тезата за наличието през V в. пр.Хр. в тракийската култура на скитски художествен хоризонт, представен с украси за конска амуниции и за оръжия. Тук ще се спра на един вид от тези изделия, които са открити в Добруджа, основният образ и стиловите особености на които нямат продължение в традициите на собствено тракийския животински стил от следващия век.

От североизточните тракийски земи са известни 3 едностранни главички на лос. Въпреки че са случайни находки, те могат да бъдат обединени в една група, не само поради района на намирането и приблизително еднаквите им размери, но и поради идентичните им стилови и технологични признаци. Това са екземплярът в колекция „Арете-Фол" (обр. 1; Кабакчиева 2000: 63) и пластините от с. Долище, Варненско (обр. 2; Минчев 2005: 35-38, обр. 3а) и от Аргамум, Северна Добруджа, Румъния (обр. 3, 4; Simon 1994: 227-229; Мелюкова 2001: 24). Трите изделия са лети и са снабдени с халка за прикачване от обратната страна. Формата им следва абриса на образа. Строежът е тъждествен: главата е в профил (наляво или на-дясно), муцуната е тежка, удължена надолу. Идентифициращите белези са линеарно стилизирани, предадени посредством пластични ленти. И в трите апликации рогът на животното е насочен напред, следва очертанията на главата, като се огъва в кръгче в предния си край. Устата и ноздрата са оформени омеговидно. Централно място в образа заема изпъкналата кръгла зеница, очертана с масивен релефен кръг. Идентично са предадени веждите и са подчертани ъгълчетата на очите. Ухото и гривата са оформени от ивица, получена от успоредни линии, която очертава задната част на главите на животните. Приликите между трите апликации са толкова очевидни, че е напълно оправдано те да бъдат разглеждани като обособена група, чийто център на разпространение е Долно Дунавския регион. По всяка вероятност известните екземпляри от долно-дунавската група са продукт на едно и също ателие.

Инвариантните признаци на образа от долно-дунавската група съвпадат с тези на мотива „глава на лос в профил" в скитското изкуство: тежка, пречупена под ъгъл муцуна, къси уши, голямо кръгло око и сърповидна форма на рогата (Ильинская, Горишний 1975: 209). Но по някои елементи изображенията от долно-дунавската се различават от тези от черноморската група. В черноморската група апликации рогата представляват самостоятелен, отделен от главата обем, придаващ ажурност и орнаменталност на предмета. Като правило са изобразени и двата рога на животното, единственото изключение от известните над 15 екземпляра е апликацията от Нимфейския некропол (Vickers 2002: 45), върху която, както и върху пластините от долно-дунавската група, е представен само единият рог на животното. В скитските изделия рогата са разклонени, образувайки декоративни композиции от симетрично разположени волути. В голямата си част те са зооморфно третирани като глава на грифон/орел, а композицията често е доразработена с разположена между волутите петлистна палмета.

Отбелязаните формално-стилови различия на долно-дунавските апликации ги разграничават като обособен вариант, но той несъмнено принадлежи на скитското изкуство (Simon 1994: 227-229; Мелюкова 2001: 24; Минчев 2005: 35-38). Строежът на образите, инвариантните признаци, принципите на стилизация са присъщи за скитския изобразителен език. Всеки отделен елемент на образа от добруджанските апликации намира своите успоредици в някоя от черноморските апликации, или е похват, който е присъщ за арсенала на скитското изкуство при визуализирането на отделните животински черти. Така например, оформянето на задната част на главата на лоса при нашите апликации с помощта на ивица от релефни линии е изобразителен прийом за предаването на гривата и ушите в главичката на лос от с. Туря, могила 459 (Ростовцев 1925: 474; Петренко 1967: табл. 31: 19), но също така и на гривата на грифоните и на хищниците в редица паметници на животинския стил (Петренко 1967: табл. 31; Galanina 1986: fig 63, 84, 91 94-

95). Изпъкналото кръгло око, очертано с масивен релефен кръг, е аналогично на това на апликациите от Гришенци, Макавеевка, Жданов, Яблоновка, Розановка от лесо-степните райони на Украйна (Мелюкова 1964: 55; Петренко 1967: табл. 31: 9) и е често прилаган метод в скитската традиция при изобразяването на животинското око. Отбелязването на ъглите на очите чрез допълнителни линии също се фиксира в черноморските апликации (с. Журовка, могила 401 – вж. Спицын 1918: 112) и е един от широко използваните от скитските майстори изобразителни похвати през V в.пр.Хр. (Ильинская, Тереножкин 1983: 241-252). Криволинейната стилизация на паста и ноздрата на лоса от долно-дунавската група е аналогична на тази в главичката от могила 459 с. Туря (Ростовцев 1925: 474; Петренко 1967: табл. 31: 19) и е често използван метод за обозначаване на пастта на копитните в скитското изкуство (Ильинская, Тереножкин 1983: 241-252). Е. Переводчикова (Переводчикова 1994: 141-143) специално отбелязва като присъщо за класическия скитски животински стил повишено внимание към набраздяване на вътрешната повърхност на животинските уши (ср. с апликациите от Новая Розановка, от Туря, могила 409; Журовка, могила 401; Нимфея, могила 6 и от Гришенци, могила 4, вж. Ильинская, Тереножкин 1983: 241-252).

Профилните главички на лос са между индикативните изделия на скитския животински стил от V в. пр.Хр. А. Алексеев убедително аргументира, че те се появяват в лесо-степните региони на Европейска Скития през втората четвърт на V в.пр. Хр., разпространяват се по цялата ѝ територия и представляват един от главните определители за III-та хронологическа група (475-425 г. пр.Хр.) на класическата скитска култура (Алексеев 1991: 53-54; Алексеев 2003: 181-182; 204). Техните прототипи се откриват в животинския стил на Алтай, в който лосът е един от преобладаващите образи през архаичния период (Алексеев 1991: 53-54; Алексеев 2003: 181-182; 204). По аналогия с черноморските скитски апликации А. Минчев абсолютно правилно датира изделията от долно-дунавската група през V в. пр. Хр (Минчев 2005: 35-38). Все пак е възможно да се направят някои допълнителни уточнения. Независимо от краткия период на съществуване на този тип изображения (около половин век), те показват ясна тенденция на развитие, която върви от лаконични и изчистени от детайли към усложнени със зооморфни превръщания образи (Ильинская, Тереножкин 1983: 169) и към засилване на влиянието на гръцкото изкуство: рогата на животното започват да се третират като палмети с волути в основата, изобразяват се слъзните канали на окото и др. (Канторович 1997: 101-102). Най-ранно датираните изображения са построени само от голямо кръгло око и пречупена под прав ъгъл муцуна (Ильинская 1968: 131). Развитият вариант на образа принадлежи на т.н. стил „скитско бароко" от третата четвърт на V в. пр. Хр. (Алексеев 1991: 53-54; Алексеев 2003: 181-182, 204). Сега изделията са индивидуализирани (Ильинская, Горишний 1975: 209), а скитският животински стил се разпада на редица локални варианти (Переводчикова 1994: 141-143), единият от които по всяка вероятност е разпространен и в земите южно от Долни Дунав. Групата от апликации, открити в североизточните тракийски земи, стилово се нарежда между ранните и късните екземпляри, което позволява тя да бъде датирана около средата на V в. пр. Хр.

Пластините с формата на глава на лос са служили за украса на оръжието на скитския воин. В редица погребения те са контекстуално обвързани с горита и са намирани в непосредствена негова близост, например в могила № 7 при г. Жданов (Мурзин 1984: 21) в Новая Розановка, в Жовнина (Ильинская, Горишний 1975: 209) и другаде. Откритието им южно от р. Дунав вероятно трябва да се свърже с обтягането на отношенията между скитското и Одриско царство около средата на V в.пр.Хр, които били дипломатически разрешени от Октамасад и Ситалк и в резултат била укрепена граница между двете царства по река Дунав.

ЛИТЕРАТУРА

Berciu 1974

D. Berciu. Contribution a l'йtude de l'art Thraco-Gиte. – *Biblioteca Historica Romaniae XIII*, Bucureşti 1974.

Galanina 1986.

L. Galanina. The Arstic Legacy of the Scythians. – In: **B. Piotrovsky.** *The Legacy of the Scythian World: Mid-7th to 3rd Century B.C.* Leningrad, Avrora Art Publishers, 1986, 17-93.

Simon 1994

G. Simon. La population de la region du Bas-Danube aux VIIe-VIe siиcle av. J.C – *Старинар. Нова серия* XLIII-XLIV, 1992-1993. Београд, 1994

Vickers 2002

M. Vickers. *Scythian and Thracian antiquities in Oxford.* Ashmolean Museum Oxford 2002.

Алексеев 1991

А. Ю Алексеев. Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н.э. – Археологический сборник 31, 1991, 41-56.

Алексеев 2003

А. Ю Алексеев. *Хронография Европейской Скифии.* Спб, Издателство

Государственного Эрмитажа, 2003.

Венедиков, Герасимов 1973

И. Венедиков, Т. Герасимов . *Тракийското изкуство.* София 1973

Ильинская 1968

В. А. Ильинская. *Скифы днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья).* Киев 196.8

Ильинская, Горишний 1975

В. А.Ильинская, П. А Горишний. Бронзовая бляха из кургана у села Жовнино – В: *Скифский мир.* Киев 1975.

Ильинская, Тереножкин 1983

В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. *Скифия VII-IV вв. до н. э.* Киев 1983

Кабакчиева 2000

Г. Кабакчиева. Колекция Арес. Каталог. Европреса 2000.

Канторович 1997

А. Р. Канторович. К вопросу о скифо-греческом синтезе в рамках звериного стиля степной Скифии. – В: **Р.М. Мунчаева, В.С. Ольховского (ред.)** *Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы: Материалы и исследования по археологии России,* № 1. Москва 1997, 97-113

Мелюкова 1964

А. И. Мелюкова. *Вооружение скифов.* – САИ, вып. Д1-4, Москва 1964.

Мелюкова 2001

А. И. Мелюкова. Новые данные о скифах в Добрудже (К вопросу о „Старой Скифии" Геродота). – *РА 4,* 2001, 20-32.

Минчев 2005

А. Минчев. Бронзови апликации от скитски тип и калъп от VI-V в. пр.Хр. във Варненския археологически музей. – *МИФ 9. Тракия и околният свят.* Из-во на Нов български университет. София, 2005, 31-58

Мурзин 1984

В. Ю Мурзин. *Скифская архаика Северного Причерноморья.* Киев 1984.

Переводчикова 1994

Е. В. Переводчикова. *Язык звериных образов. Очерки искусства Евразийских степей скифской эпохи.* Москва, Восточная литература РАН, 1994.

Петренко 1967

В. Г. Петренко. *Правобережье Среднего Приднепровья в V – III вв. до н.э. – Археология СССР. Свод археологических источников, вып. Д 1-4.* Москва 1967.

Ростовцев 1925

М.И. Ростовцев. *Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.* Санкт Петербург 1925

Спицын 1918

А.А. Спицын. Курганы скифов-пахарей – *Известия Императорской Археологической Комиссии,* том 65, 1918, 87-143.

Филов 1934

Б. Филов. *Надгробните могили при Дуванли в Пловдивско,* София 1934.

ЗА „ИГРАЧКИТЕ НА ЗАГРЕЙ”

Николай Сираков

Резюме

През 2010 г. по време на археологически проучвания на тракийска надгробна могила край с. Драгоданово,беше открит интересен предмет – манисто, с гравирано изображение на човешка фигура с множество елементи. Направеният анализ на тези елементи дава основание да се допусне, че в подмогилният насип е погребан индивид, който очевидно се е занимавал с тайно, окултно учение – мистерии или ранна форма на християнски гностицизъм. В този контекст стои и въпросът: До колко са устойчиви тайните учения, като ***Екзотеризъм*** по нашите земи? Разкриването на такова погребение от III в. сл.Хр. в района на гр. Сливен, предполага, че погребаният „посветен”, живял в първите векове на нашата ера, е един от последните духовни наставници в **древното тракийско общество.** Закодираните образи и символи позволяват да се погледне света през погледа на древния човек.

ABOUT “ZAGREUS’ TOYS”

Nikolay Sirakov

Abstract

In 2010 in the course of archaeological excavations of a Thracian mound near the village of Dragodanovo, an interesting object was found out –a bead with an engraved image of a human figure with multiple elements.The analysis of these elements gives grounds to assume that an individual, who had apparently dealt with secret, occult teachings – mysteries or an early form of Christian Gnosticism, was buried there. In this context, one could raise the question: “How resistant the secret teachings, such as ***Esoterism***, are in our lands?” The discovery of such a burial dated to the 3rd century AD in the region of Sliven suggests that the buried “dedicated”, who had lived in the first centuries of our era, is one of the last spiritual mentors in **the ancient Thracian society**. The encrypted images and symbols make it possible to see the world through the eyes of the ancient man.

През лятото на 2010 г. при редовни археологически разкопки на надгробни могили в землището на с. Драгоданово, Сливенско се проучи интересен гроб. В едностъпална гробна яма чрез трупоизгаряне е погребан индивид. Интерес представляват гробните дарове, които бяха положени в гробното съоръжение и могат да се видят в залите на РИМ - Сливен. Това са мъниста, култови предмети, амулети и сребърно огледало т.н. „играчки на Загрей". Загрей е пряк наследник на Зевс и неговият баща му предоставя цялата световна власт. Мойрите обаче възбудили ревността на Хера. За да го запази от нея, Зевс го поверил на Аполон и на божествата – курети, които го отгледали в горите на Париас. Хера обаче открила Загрей и поръчала на титаните да го отмъкнат. Конусът (фалос), ромбът (ураническия гръм), астрагалът (кубът или земята) и огледалото (другото лице на бога) т.н. „играчки на Загрей", с които Хера (съпруга на Зевс) успяла да примами Загрей, когото титаните успяват да разкъсат на седем части. При преследването Загрей няколко пъти се превъплътил, но накрая, когато бил бик, титаните го разкъсали на седем части и започнали да ядат тялото му. Атина-Палада спасила сърцето на Загрей. Аполон пък събрал останалите седем части и ги заровил при триножника в Делфи. Зевс наредил на Деметра да съедини частите и богът оживял, така се родил „втория Дионис".(Фол 1991) Всички тези „играчки" кодират цялата литературна и тракийска (фолклорна) орфическа теогония и служат за ритуални действия. Орфико-вакхическото обредно представление се организира нощем и е напълно достъпно, понеже възпроизвежда раждането на Загрей като инкарнация на космоса. Обстановката на обреда е планинска и пещерна; той протича под жреческо ръководство; неговите реквизитни атрибути са триножникът, котелът, фиалата, огледалото, червените колани, тоягите, ножовете, а жертвеното животно по правило е бик. Профанацията на това представление са погребенията – кенотафи със Загрееви атрибути и преди всичко - огледалото, но и всички други, които съдържат т.н. играчки – кубчета, зарчета, колела, идолчета с подчертани седем части (глава, торс, четири крайника и фалос), тринож-ничета, глинени малки басейнчета – олтари, огледала. Докато акомпани-ментът на първото и вероятно второто обредно представление е лирата- китара, тук се носи свирнята на тимпани, кимвали и едно– и дву–цевни флейти (кларинети, в най-ново време и зурни). (Фол 1991). В предвид всички тези гробни дарове, допускаме евентуалната функция, която е изпълнявал погребаният – а именно жреческа. Най–интересният предмет е

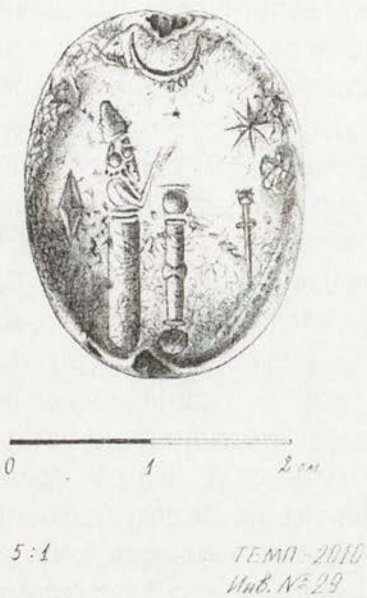

манисто с гравирана сцена на права мъжка фигура обърната надясно (Инв. № Сл 3914 А). Главата и тялото са предадени доста сумарно, но главата е увенчана с висока триъгълна шапка. Фигурата е застанала пред олтар. Над жертвеника е изобразен полумесец, с обърната нагоре дъга. Срещу лицето на жреца е врязана осем лъчева звезда, под която има жезълът. Зад фигурата на жреца е гравиран голям ромб. Звездата, луната, ромбът и жезъла са неестествено големи спрямо човешката фигура, като стремежът е да се подчертае тяхно значимо място в композицията на сцената. Иконо-графията на това манисто напомня източен характер и дава основание да се предположи, че произхода на този предмет може да се търси в Месопотамия. Известните за науката аналози на представения предмет се датират около 3 хил.пр.Хр., което прави загадката още по- голяма, тъй като гроба се датира 3 в. сл.Хр. По всяка вероятност това манисто се е предавало от поколение на поколение древни мисти. (Димитрова Д., 2011) В настоящото изследване ще се опитаме да изложим една хипотеза, относно интерпретацията на посочената композиция.

Символи на божествената тройка: Полумесец – Син, Звездата – Ищар, Слънцето - Шамаш. Шумер, III хил.пр.Хр.

Особен акцент в композицията е високата триъгълна шапка /пилос/. С островърхия пилос се характеризира жреческата функция при индоиранците и траките. У нашите кукери е налице този тип шапка. Вероятно в основата на кукерските празници да е закодирана символика, която е запазила в някой най-дълбок пласт на „примитивната" мисловност следи от култа на Залмоксис. Кукерските празници включват в себе си основната тенденция на народен карнавал, осланяща се на древните Дионисии.(Михайлова 2002) Белият кукер се облича в седем овчи кожи, които слага върху четирите крайника, отпред и отзад на торса и – във вид на „фригийска" шапка – върху главата си - отпред кукерът си привързва дървен фалос, боядисан с червена боя. След обредното представление участниците закопават (или хвърлят) кожите и фалоса към четирите страни на света. (Райчевски, Фол 1989). Персонажът в маскарадната обредност е мито-поетичен образ, синтезиращ, от една страна, социалното развитие на фолклорния човек (отношението личност-общество), подготовката, обучението, транслацията на знания, които ще подготвят ергена за бъдещия му социален живот, за преминаването му в общността на женените. От друга страна, в персонажа е синтезирано и отношението личност/общност – природа, пак чрез транслация на знания, но запазени в паметта на етноса чрез обредното изкуство, чрез фолклорната култура. (Краев 2003) Кукерите ясно очертават организация от типа на **тайно древно общество**, която впоследствие се профанизира. (Маразов 1992) В древна Тракия тракийските мистерии имат много сходства с тайните архаични общества. Известни са мистериите на Орфей и мистериите на Залмоксис. В тези тайни общества са привличани само мъже, притежаващи определен социален статус, т.е те са били достъпни единствено за тракийската аристокрация. В специална зала, закрита за непосветените, Орфей и Залмоксис събирали посветените в доктрината свои „гости". В култа на Залмоксис, „посланикът" не би могъл да бъде избран от масата на непосветените, тъй като само прогледналият мъдростта на учението може да общува с бога. Успоредно с мъжките тайни общества, съществуват и тайни женски общества. В тези затворени кръгове се изпълняват тайнства, свързани със зачеването, раждането, плодовитостта и всемирното плодородие. В Тракия подобни женски тайни общества са т.н. Дионисиеви вакханки. Магико – религиозният престиж на тайното общество подтиква жените да се сдружават. (Елиаде 1957)

Интересен елемент от композицията, врязана върху манистото, е осемлъчевата звезда. Осемлъчевата звезда е символ на древно - шумерската богиня Ищар (Инана). Богиня на плодородието, любовта, войната, секса. В шумерския пантеон тя е съответствие на планетата Венера. В древна Тракия Ищар съответства на Богинята Майка. Основна характеристика на Богинята – Майка е съзидателната функция, участваща в сътворението на света. Друга важна функция на Богинята е покровителстване на културата, а също така на законите и **тайните знания**. Трета важна характеристика е нейната необузданост, дивост, войнственост. През античността Богинята – Майка започва да се олицетворява в малоазийската Кибела, Великата майка на боговете, която обединява различни признаци, като изгражда образа на единна синкретична Богиня-Майка, като нейни хипостази (проявления) имат локален (местен) характер.(Мифы народов мира 1982)

Друг елемент от гравюрата на манистото е ромбът зад човешката фигура. Думата „ромб“ произхожда от гръцката дума сумвпт, която има значение на „дайре”. Ромбът е оприличен вероятно на използвано от древните гърци четириъгълно дайре. Дайрето е жречески атрибут, които е акустична форма за контактуване с публиката. Известна е изключително важната роля, отредена на барабана или дайрето при сеансите на шаманите - те достигат до екстаз най-вече с тяхна помощ. Смята се, че в посветителните си сънища бъдещият шаман получава от ръката на бог три клона за направата на дървената част на акустичните инструменти от самото Дърво на живота. Така вече лесно можем да схванем цялата символика и религиозна стойност на звуците на тези инструменти. Биейки ги, шаманът постепенно изпада в екстаз и се чувства, че предприема пътуването си до Небето. (Елиаде 1952) Ромбът също така символизира „окото на лечителя”. В съвременните затворени общества ромбът, като знак, е символ на знанието. Също така rhombos в древна Гърция се смята за „Грьмотевицата на Загрей”. Съгласно питагорейското тълкуване кубът може да се свърже с карото (квадрата) и оттук - с идеята за земята и числото 6. В орфическата теогония двете числови изражения не си противостоят, защото орфическият Дионис е или шестият (ромбически) господар след Фанес или четвъртият (конусовидният) у един още по-късен коментатор – Олиппиодор, т.е. или е земя или е огън. Сближаването на представите за огъня и земята, което е по-дионисовско от всяко друго, би следвало да се има в предвид, когато шишарковидните форми (орнаменти) са съчетани с ромбовидни. Конусът (стробилосът) и ромбът са неизменни, което е и естествено заради фалическото значение на първия и строго хтоническото на втория, както и заради спекулативното им тълкуване като огън и земя. (Фол 1991).

Интерес предизвиква изображението на полумесец в сцената. Полумесецът символизира шумеро-акадския бог Син (Нанна). В митологията богът пътешества през нощта по небето, а през деня - в подземното царство. Като покровител на град Ур, Син моли баща си, главния бог Енлил да надари реките, полята, горите на Ур с плодородие и богатство. Със Син се асоциира бикът, рогата на когото образуват полумесец. Заедно със своя син - слънчевият бог Уту (Шамаш), Син – покровителства оракулите и пред начертанията.(Мифы народов мира 1982) Луната, според древните, има влияние върху природата и живота на хората. Тя е и покровител на магьосниците. В Орфизма, Дионис – Загрей бил син на Зевс и на Луната. Луната в ролята на майка е определена най-рано от Платон, където Музей и Орфей са чеда на Селена, т.е. на Луната и на музите. В литературните контаминации към XII в., Луната е наричана рладйЬ – всебожество. Това определение поддържа идеята за великата богиня – майка. (Фол 1991) Луната действително отмерва най-точно различните периоди, а именно отнасящите се до нея термини са послужили първи за определяне на мярката на времето. Лунните ритми неизменно отбелязват „сътворението" (новолуние), последвано от растеж (пълнолуние), от спад и накрая „смърт" (трите нощи на безлуние). Най-вероятно, точно образът на това вечно раждане и смърт на луната е помогнал в съзнанието на първобитните хора да изкристализира усещането за периодичността на Живота и Смъртта и впоследствие, за създаването на мита за периодичното сътворение и унищожение на света. (Елиаде 1952).

Централно място в композицията заема олтарът, пред когото е застанала човешката фигура. Жертвеникът представлява каменен — висок куб или плоска плоча. На него не само се жертват живи животни, но и се оставят всички пожертвования — тестени храни, месо, ястия, пари, напитки. (Мифы народов мира 1982) Дионисовото жречество е предсказвало най-напред по изтичането на кръвта на жертвеното животно, което е било разкъсвано. Мегалитната култура изключва друг начин на свещенодействие. Разкъсването на жертвеното животно сигурно е било предшествано от човешко жертвоприношение, което възпроизвежда прецедента, т.е. разкъсването на Дионис (Загрей) от титаните. Тези практики не изключват ролята на жрицата-проницателка, която Херодот поставя в Дионисовото светилище на бесите. Жрицата трябва да бъде девственица, понеже тя е носител на чистата воля, осъществила сливането на слънчевото със земното начало. Съгласно тракийския орфизъм висшият носител на такава воля е самата велика богиня-майка, родила слънцето в земната си утроба. Над изтичащата кръв (= пламтящото вино) жрицата изрича оракули, които ще бъдат тълкувани.(Фол 1991)

Специален акцент в композицията на манистото заема атрибутът на властта – жезълът. Иконографията на скиптъра, гравиран върху манистото има Месопотамски характер. В живота на шумерите магията заема основно място.

Тя съпътства всекидневието на жителите на древен Шумер. Основен атрибут на всеки магически ритуал при шумерите бил кръстът с божествения идол върху него т.е. жезъл. Скиптър по право могат да притежават „**посветените”** и само те могат да използват неговата божествена сила. В древна Месопотамия жреците обявяват религиозното и светско знание за свой монопол. Те провъзгласяват познаването на религията за тайно познаване на всичко, което заобикаля хората, като ограничават достъпа на тайното познание само в тесен кръг посветени. Така например легендарният цар на Урук, Гилгамеш се счита за пазител на „тайното знание”. В Месопотамия се появява тайно учение - езотеризъм. В най-общ смисъл то представлява всяка религиозна или окултна норма, забраняваща разкриването на дадено тайно познание за изворите на вярата или учение, преднепосветени. „Езотерика” или „езотерично” се нарича всяко учение предназначено за определен кръг хора. Такова учение се изучава тайно и предава през поколенията знание от всякакво естество. Езотеризмът се проявява като: окултизъм, тайни общества, неоплатонизъм, алхимия, християнска кабала, парапсихология, теософия, херметизъм, гностицизъм. От шумерите жезълът преминава и при другите народи, като придобива друго значение – символ на Върховната власт. Скиптърът символизира онези магически сили, които са обсебени от господаря и се наричат: правосъдие, управление, обществена и царска сигурност, накратко – всички „власти”. Скиптър и връзки, danda и рвзвh, си поделят в Индия и на много други места по света привилегията да представляват всичко това. (Елиаде 1952) Жезълът представлява дълга метална пръчка, която на върха има някакво пластично изображение, натоварено с определена символика – на орел, гълъб и т.н. Може да е изработен от благороден метал и украсен със скъпоценни камъни. През Средните векове европейските монарси го заменят със съкратен вариант - скиптъра.

Към края на античността дълбоката духовна криза обхванала обществото, кара хората по нов начин да осмислят древните ритуали. Голяма част от философската и спиритуалистката литература е пропита от образността на **Мистериите**. Мистериите вече не се отнасят до благосъстоянието на общността, а до личностната духовна участ на всеки отделен участник в **Тайнството**. Вече на преден план излиза собственото „аз”, което включва в себе си личния избор на човека. Посветеният се радва на привилегировано духовно положение както през земния си живот, така и след своята смърт. Човек се посвещава за да получи свръхчовешки статут, повече или по-малко божествен и да си осигури живот и оцеляване след смъртта, дори безсмъртие. Подобни лични религиозни изживявания биха били невъзможни в рамките на публичните култове, чиято основна функция е да осигури освещаването на гражданския живот и дълготрайността на държавата.(Елиаде 1957) Едно от най-популярните религиозни движения в началото на първото хилядолетие, оказало огромно влияние върху късноантичното общество, е несъмнено гностицизмът. Гностицизмът е религиозно движение, чиито две основни черти са тайното познание със сотирологическа насоченост за божествената същност на човека и антикосмически дуализъм. Гностицизмът е компилация от юдейски, гръцки, персийски, египетски, християнски и други вярвания и идеи. Те са продукт на елинистическия синкретизъм, в който са смесени предимно гръцки и източни традиции. Всъщност гностическото и християнското „знание" се различават преди всичко по начина на неговото получаване и предаване. В гностицизма този процес се извършва на индувидуално ниво и е свързан с пълен произвол на фантазията, докато християнското знание принадлежи на Църквата като цяло и е неразделна част от Свещеното Предание. Основна характеристика на гностическата сотирология е знанието (гносис) за истинското естество на Аза, неговия небесен произход и истински дом отвъд тленната вселена, в който той може да се завърне, ако постигне това знание. Гностическият дуализъм се различава от всички видове дуализъм на античния свят по своята водеща антикосмическа характеристика. Той отрича видимия свят като царство на тъмнината и злото, а оттук отхвърля и неговия творец. Положителен полюс на гностическия дуализъм е отвъдният незнаен Бог, който се извисява над всичко временно и тленно и е истинският Господар на вселената. В гностическата концепция за Бога се диктува краен контраст спрямо другите концепции. Според тях съществуват два основни принципа, назовани „царство на светлината" и „царство на тъмнината", от чиито сблъсък започва трагедията на световната история. (Стефанов 2008) В изворите гностическите общини често се наричат „култови асоциации" /ИЙБУПЙ/, подобни на тайните сдружения на мисти в античността. Карпократите се познават по нарези на десните им уши, а варвелотите – по специален начин на ръкостискане /познат при много по – късните масони/. – Irenaeus Lugdunen.Adv.haer. I.26.6: Epiphanius Panarion 26.4.2 Чрез образите и символите, закодирани в гравюрите на манистото от с. Драгоданово, хората живели в първите векове на нашата ера изразяват своите идеологии, символи, ключови образи.

В заключение трябва да изясним, че наличието на образи и символи представлява „прозорец" към един трансисторически свят. Благодарение на тях различните идеи и културни послания могат да общуват помежду си. Единственият универсален религиозен език е този на символите. Жрецът/мист, погребан в подмогилния насип край с. Драгоданово, Сливенско, който е владеел тайното знание на древните траки, предавано устно само измежду избрани, е един от последните духовни наставници в **древното тракийско общество**. Тези „учители" представляват духовния елит на архаичните общества. Те знаят, те познават света на духа, на истинския човешки свят. Функцията им е да разкриват на новите поколения дълбокия смисъл на съществуването и да им помагат да поемат отговорността да бъдат „истински човеци", а следователно да запазят ценностите, изповядвани от етноса, чрез обреда и фолклорната култура. (Елиаде 1957) Всички допуснати предположения представляват предизвикателство за историците и дават възможност да бъде оставен отворен въпросът за загадката на мънистото, както и на тайните архаични общности по нашите земи.

ЛИТЕРАТУРА:

Авдиев 1970: В. И. Авдиев, История на древния изток, Москва, 1970.

Батаклиев 1985: Г. Батаклиев, Антична митология, С., 1985.

Данов, Манова-Янакиева 1973: Хр. Данов, М. Манова-Чнакиева, Искри от древността, С., 1973.

Димитрова 2011: Д. Димитрова, Загадката на Крастава могила.- сп. „Наука" ,2011, 1, стр.18-23

Елиаде 1952: М. Елиаде,Образи и символи, 1952.

Елиаде 1957: М. Елиаде, Посвещаване, ритуали, тайни общества, 1957.

Краев 2003: Г. Краев, Маска и було, С., 2003.

Маразов 1992: Ив. Маразов, Мит, ритуал и изкуство у траките,С., 1992.

Михайлова 2002: Г. Михайлова, Маскирани ли са маскираните персонажи, МИФ 1, С., 2002.

Мифы народов мира 1982: Мифы народов мира, т.1, 2, Москва, 1982.

Райчевски, Фол 1989: С. Райчевски, В. Фол, Кукерът без маска, С., 1989.

Стефанов 2008: П. Стефанов, Ялдаваот. История и учение на гностическата религия,С., 2008.

Фол 1991: А.Фол, Тракийският Дионис, Загрей, кн.1, С., 1991.

Фол 1994: А.Фол, Тракийският Дионис, Сабазий, кн.2, С., 1994.

Irenaeus Lugdunensis. Adversus haereses / Gegen die Hдresien. Ьbers und eingel.von N.Brox. Freiburg, 2001. I.26.6:

Epiphanius. Ancoratus und Panarion. Bдnde 1-3.Hg.von K.Holl. Leipzig, 1915 – 1933. 26.4.2.

ПОГРЕБЕНИЕ В САРКОФАГ КРАЙ ЗЛАТА МОГИЛА ОТ С. СЪДИЕВО, НОВОЗАГОРСКО.

Красимир Велков

Резюме

Остоящото на 6 км в североизточна посока от гр. Нова Загора, с. Съдиево е изключително богато на археологически паметници. Сред тях впечатлява със силуета си извисяващата се надгробна Злата могила (Алтън тепе). Могилата е известна с това име още на основоположниците на българската археология братя Шкорпил. С височина от 17,60 м. и диаметър в основата от 92 м, тя е сред 50-те най-големи надгробни могили в България.

Иманярска интервенция през 2004 г. поставя началото на археологическите проучвания. Разкопки са провеждани на два етапа - 2004/ 2005 и 2011/2012 г. При тези проучвания освен скелетите на осем коня и части от две колесници, са открити и два зидани тухлени гроба от римския период на върха на могилата. В подножието на Злата могила е проучена малка могилка с положен в материка мраморен саркофаг. В него са погребани две малки деца с инхумация. Костите принадлежат на 6-7 месечен плод (fetus) и на родено и починало на 6 месеца бебе. Този начин на погребване в скъпоструващо съоръжение като саркофага - чуждо на тракийската традиция и погребването под могилен насип, е опит да се съчетаят тракийските погребални практики с привнесено отвън гробно съоръжение. Прави впечатление бедният инвентар от стъклен флакон и глинена стомна. Това може да се дължи на една по-късна датировка на гроба - втората половина на III в. сл. Хр. и възможната християнизация.

Burial in a Sarcophagus near the Zlata Mogila Mound , Nova Zagora Region, Village of Sadievo

Krasimir Velkov

Abstract

The village of Sadievo which is located 6 km away from the town of Nova Zagora, North –East direction is extremely rich in archaeological monuments. One

of them is the Zlata Mogila mound (Altan tepe) which is impressive with its silhouette. It was known under this name to the founders of the Bulgarian archaeology the brothers Skorpil. It is among the 50 biggest mounds in Bulgaria with its dimensions -17,60 m high and diameter at the base 92 m.

The treasure hunters' intervention in 2004 sets the beginning of the archaeological research. The excavations were carried out in 2 stages - 2004/2005 and 2011/2012. The skeletons of 8 horses and parts of two carriages were found at that time together with two tombs built of bricks from the Roman period at the top of the mound. At the foot of the mound has been studied a small mound with a laid in the undisturbed by human activity layer of soil a marble container holding the remains of two small children buried with inhumation. The bones belong to a 6-7 months old fetus and a new-born infant who had died 6 months old. This way of burial in a costly facility like a sarcophagus, not typical for the common Thracian tradition, and the burial under the mound may be regarded as an attempt to combine Thracian burial practice with a coming from outside burial facility. A noteworthy fact is the poor presence of artefacts -of glass bottle and clay pitcher. This may be due to a later dating of the tomb, the second half of the III century AD and the possible Christianization.

Село Съдиево отстои в посока североизток на 6 км от гр. Нова Загора. Селото е разположено в Новозагорското поле на 2 км, южно от полите на Сърнена Средна гора. Землището на селото е богато на археологически паметници. В северната му част се намират: Селищна могила „Лисичата“ („Тилки юг“), проучвана през 40–те години на XX век (Койчев 1959, 94) и през 70-80 г. с изключителни находки и научни резултати от халколита (Kaniev 1978, 96-100); Античен обект в м. Кара Орман с голяма концентрация на керамика - строителна и битова от периода I-IVв. и монетно съкровище с републикански денари и денари на имп. Август – (35 г. - 10 г. пр. Хр.), както и сребърна монета с образите на Август и Реметалк II, сечена в Бизантион (Юрукова 1972, 32-36).

Основоположникът на музея в Нова Загора, Н. Койчев, споменава за този археологически обект като място на „разтурено селище“, където бил разположен средновековният град Загра Ениджеси (Койчев 1997, 431). Североизточно от античния обект при водохранилището на с. Съдиево са

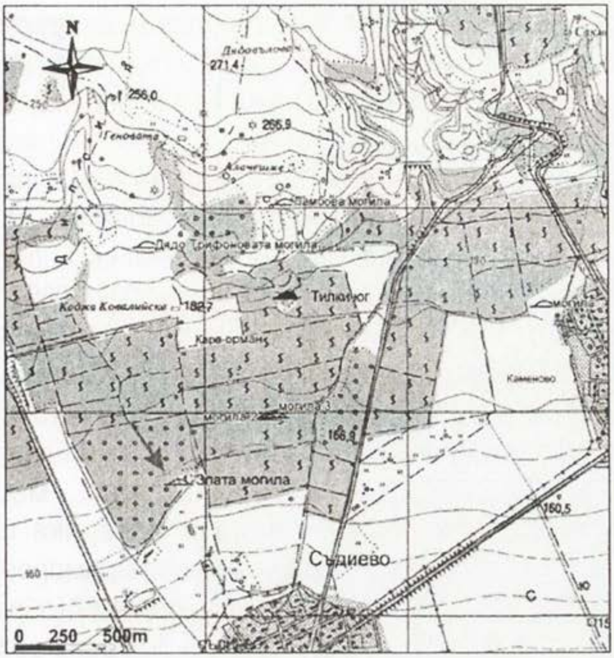
N
271,4
256,0
Геновата
266,9
Дядо Трифоновата могила
Тилюнюг
Кодже Ковалийски 182,7
Кара-ормън
могила 3
могила 2
166,9
Каменово
могила
Злата могила
160,5
Съдиево
160
0 250 500m

Обр. 1. Карта на северната част от землището на с. Съдиево с местоположението на Злата могила.

Figure 1. Map of the North part of the territory of the village of Sadievo, and location of the Zlata mogila mound.

открити оброчни плочки на Тракийския конник. Предполага се, че там е съществувало светилище (Борисов 1980, 17-18). В района има регистрирани и останки от средновековни селища и гробове, с проучено през 1986 г. ранно средновековно жилище от Б. Борисов (Шейлева 1998, 93-112).

Южно и югозападно от античния обект в местността „Трите могили" се намира могилен некропол с видими на повърхността три могили. Най-голямата от тях е в района на пасище и е известна с името „Злата" могила (Алтън тепе).

Спомената е с това име от Х. и К. Шкорпил, които я посочват и като една от най-високите могили в България (Шкорпил 1898, 5). Ив. Велков я описва като „Грамадна конусообразна могила" (Велков 1931, 45).

Могилата отстои на 1°650 м от административния център на селото в посока ССЗ - 332°. Разположена е на 164 м н. в. Има диаметър в основата 92 м и височина 17,60 м.[1] Тези размери поставят могилата сред 50-те най-големи надгробни могили в България (Китов/Агре 2002, 110).

Югоизточно (120°) на 60 м от геометричния център на могилата (ГЦМ) и на 14 м от основата й, в края на м. февруари 2004 г. иманяри попадат на колесници и коне. Предприетите спасителни разкопки позволяват да бъдат проучени останките на две колесници – двукола и четирикола и скелетите на осем коня. Откритият инвентар датира погребението на коне и колесници в края на I - II в. сл. Хр. (Велков и др. 2005, 157).

---

[1] Автоматизирана информационна система за Археологическа карта на България - № 374 на Исторически музей – Нова Загора. Югоизточно (120°) на 60 м. от геометричния център на могилата (ГЦМ) и на 14 м. от основата й, в края на м. февруари 2004 г. иманяри попадат на колесници и коне.

Желанието на ръководството на Община Нова Загора през 2004 г. да развива културен туризъм на територията на общи-ната, на основата ѝ на този археологически обект, и разкрито погребение на коне и колесници водят до финансирането на проучванията на надгробната могила през 2004/2005 г. Разкопките са възобновени през 2011 г. При тези проучвания са открити 3 гроба от римския период и над 80 гроба от османския период (Велков/Кънчева-Русева 2012, 15). През 2011 г. наред с разрушения зидан тухлен гроб № 13 А, на върха на могилата в югоизточното подножие, е разкрита малка могилка, натрупана над яма, вкопана в материка с положен в нея мраморен саркофаг- гроб № 67 (обр. 2).

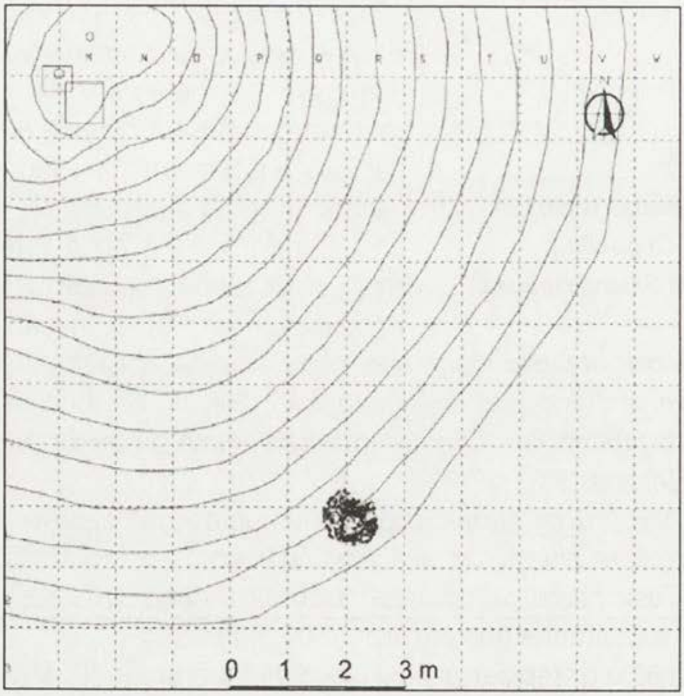

Обр. 2. Хоризонтален план на югоизточната четвърт на Злата могила с местоположението на могилката с каменно покритие.

Figure 2. Horizontal plan of the Zlata mogila mound and the location of the small mound with a stone covering

Предмет на настоящото съобщение са резултатите от проучването на тази могилка - гробното съоръжение, обред и инвентар.

Могилка с каменно покритие. Тя е открита в периферията на надгробната Злата могила. Отстои на разстояние 42 м. в посока югоизток - 145°, от ГЦМ. Има размери: североизток-югозапад – 4,90 м; и северозапад-югоизток – 4,60 м Насипът е от си-во-черна пръст, наситен с растителни спори, придаващи му белез-никав цвят. Насипът от пръст е с дебелина на слоя от 0,10 - 0,15 м. Върху него е натрупано покритие от два до три реда камъни с размери: от 0,10 х 0,10 х 0,15 м до 0,20 х 0,25 х 0,30 м. По този начин се оформя насип, отличаващ се от околния терен с височина от 0,35-0,40 м. (обр. 3).

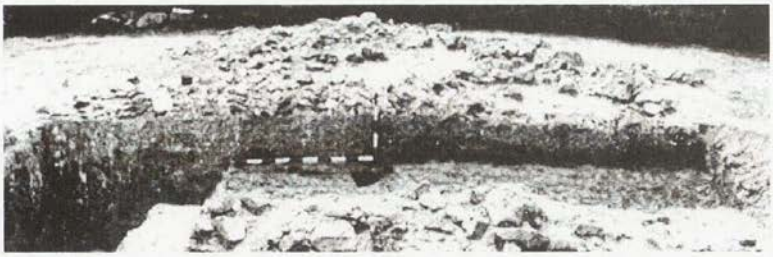

Обр. 3. Стратиграфски профил изток-запад над саркофага – гроб № 67.
Figure 3. Stratigraphic profile east west above the sarcophagus – grave № 67

Гробно съоръжение: Ямата, в която е спуснат саркофагът, е изкопана със скосени стени в материковия терен от жълта на цвят глинеста пръст с размери: дължина – 2,52 м; ширина – 1,22 м; дълбочина – 0,70 м. Ориентирана по надлъжната си ос - СИ-ЮЗ. Разстояние между саркофага и стените на ямата: от север – 0,15 м; от юг - 0,35 м; от изток -0,35м; от запад – 0,74 м. Пълнежът на ямата е от черна пръст с примеси на жълта глинеста (обр. 4).

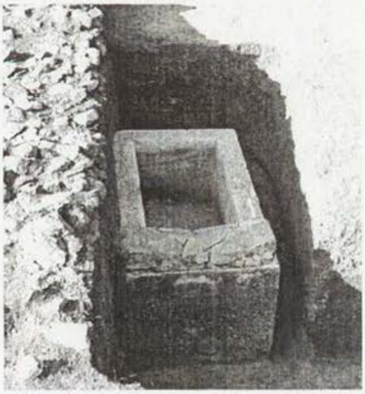

Обр. 4. Саркофаг-гроб № 67. Яма от изток
Figure 4. Sarcophagus-grave № 67 pit from the east

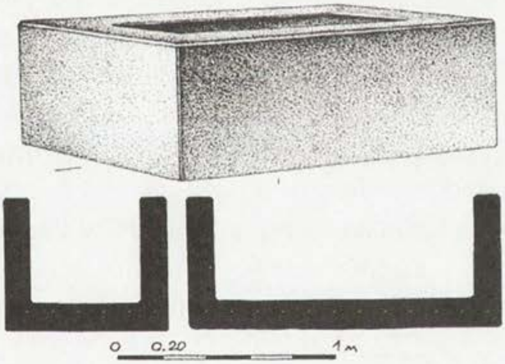

Обр. 5. Мраморен саркофаг
Figure 5. Marble sarcophagus

Саркофаг. Изработен е от монолитен мраморен блок. Размери: а) външни

- дължина -1,44 – 1,45 м; ширина – 0,72 м; височина – 0,60 м б) Вътрешни - дължина – 1,20 м; ширина – 0,48 м и дълбочина – 0,48 м. Дебелината на стените на саркофага и дъното е еднаква – 0,12 м. Външните ръбове на коритото са правилно скосени (обр.5). Тегло около 900 кг.[1] . От източната страна на саркофага има пробит отвор с диаметър – 0,05 м. Отворът е измазан с хоросан. Ориентацията на саркофага е североизток-югозапад - 256° на ЮЗ.

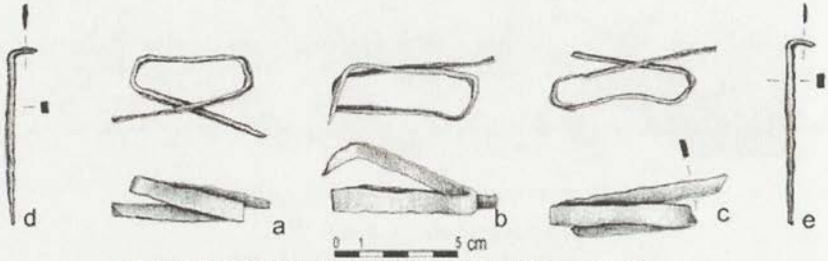

Обр. 6. Железни скоби a, b, c; гвоздеи d, e.

Figure 6. Iron brackets a, b, c and nails d and e

От западната му страна са открити три железни скоби (обр. 6 a, b, c), а от южната страна на равни разстояния от западния и източния край на саркофага два железни гвоздея (обр. 6 d, e), които са били вероятно в дървено скеле, с което предполагаме, че е спуснат саркофагът.

Покритие: Саркофагът е покрит с два реда тухли. Първият ред отгоре, от изток на запад, започва с две цели тухли, поставени с дългите си страни една до друга и една половина тухла в западния край на покритието. Вторият ред (отдолу) започва обратно на първия с една половина тухла и след това две цели. Половинките тухли са от една цяла, която е била счупена и поставена като покритие. Размери на тухлите: 0,72 м x 0,50 м x 0,06 м (обр. 7, a, b, c, d). Тухлите от покритието са били поставени вероятно върху дъски, замазани с хоросан. Фугите между тухлите от покритието са били обмазани с хоросан. Под натиска на пръстта тухлите са счупени.

Погребален обред: В саркофага са открити кости от два детски скелета в много разбъркано състояние (скелет 67 A и скелет 67 B)[2] . Погребенията са

---

[1] Изчисленията са на инж. Н. Господинов

[2] Вдигането на костите и определянето им е извършено от ас. Н. Атанасова-Тимева от Национален антропологичен музей с изследователска група от института по експериментална морфология, патология и антропология с музей към БАН. Използвам възможността да и благодаря за експедитивната и прецизна работа по обработката и предоставяне на резултатите от изследванията.

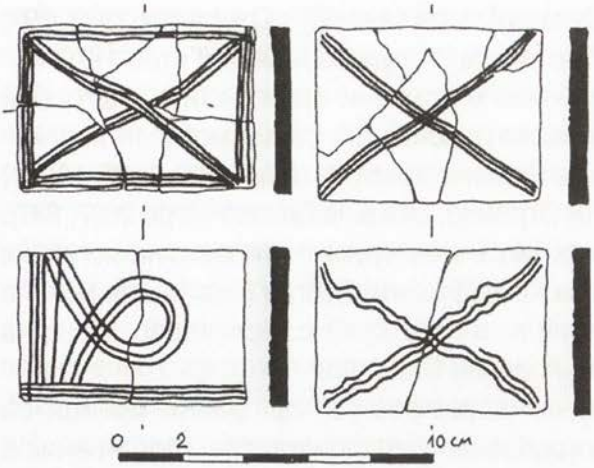

Обр. 7. Тухли от покритието на саркофага a, b, c, d.

Figure 7. Bricks from the covering of the sarcophagus a, b, c and d

с трупополагане. Според ас. Н. Тимева принадлежат на неродено бебе (6-7 месечен плод – скелет 67 В) и на родено и починало на 6 месечна възраст дете (скелет 67 А). Откриването на кости от черепа, ребра и дъги от шийни прешлени на скелет 67 В, под лявата голяма пищялна кост на скелет 67 А позволява да приемем, че първоначално е починало и положено нероденото дете (fetus) и след това в саркофага е положено и роденото и починало дете на 6 месечна възраст (скелет 67А). Би могло да се допусне хипотезата за преждевременно раждане, съдейки по възрастта на починалия нероден плод, и преживяло раждането и починало впоследствие второ дете от същата бременност. В саркофага като гробен дар е бил поставен стъклен съд, строшен още при поставянето. В саркофага няма проникване на срутена пръст. От източна външна страна на саркофага до пробития и замазан с хоросан отвор като гробен дар е била поставена глинена стомна. Тя се е счупила под натиска на пръстта.

Коментар: Погребенията в саркофаг се отнасят към тип VIII по Гетов. (Гетов 1970, 6). Въпреки липсата на запазен каменен капак, отнасяме погребението в саркофаг към тип VIII вариант А с плоско покритие (Гетов 1970, 6). В югоизточното подножие на могилния насип на Злата могила, северозападно от мястото, където бе открита могилката и саркофагът е регистрирано каменно струпване, в което изобилстват фрагменти от натрошен мрамор (от похлупака на саркофага?).

Погребенията в саркофази са по-често откривани в плоските некрополи на големите градове Августа Траяна (Калчев 1994, 204), Филипопол (Пеев 1946, 196-197; Цончев 1946, 211; Танкова 1978, 108;), Сердика (Филов 1913, 66-69), Пауталия (Русева-Слокоска 1965, 43,44), Марцианопол (Мирчев 1946,187; Ангелов 1983, 85-87), Одесос (Герасимов 1969, 49), Ескус (Ковачева 1968, 68-69) и римския лимес по р. Дунав (Филов 1912, 271; Стефанов 1933, 397; Вълов 1965, 31-32;). Погребенията в тях са с трупозаравяне (Гетов 1970, 6).

По-рядко са откриват погребения в каменни саркофази в надгробни могили. Регистрирани са случаи на погребения и в самия могилен насип – могилен некропол Чаталка - могила Рошава Драгана (Буюклиев 1980, 16-17); Райкова могила в землището на с. Стройно, Община Елхово (Агре 2007, 237).

Погребения в саркофази са открити и в материка под нивото на могилния насип - надгробна могила в района на Нефтохим, Бургас (надгробна могила №1), (Карайотов 1976, 55); надгробна могила край с. Брястовец, Община Бургас (гроб № 2), (Карайотов/ Господинов 2006, 119).

При погребенията в каменни саркофази в надгробни могили са използвани и двата начина на погребване - с трупоизгаряне - погребение в саркофаг в могила до с. Аликария (с. Каменар), Поморийско, (Велков 1928/29 26), погребения в саркофаг в могилен некропол Чаталка - могила „Рошава Драгана“ - гроб № 2 и гроб № 3 (Буюклиев 1980, 16,17), могила край с. Брястовец, община Бургас (Карайотов/ Господинов 2006, 118-119), Райкова могила край с. Стройно (Агре 2007, 237).

Погребения с трупополагане в могили са открити край гр. Белене (Стефанов 1933, 396), и в землището на с. Вардим, Свищовско (Вълов 1965, 31). Материалът, от които са изработени саркофазите, е различен – андезитен туф – местен „Айтоски камък“ – Нефтохим (Карайотов 1976, 57), надгробна могила край Брястовец саркофазите от гроб № 1 и гроб № 2 (Карайотов/ Господинов 2006, 118-119), „от местен сиенит“ (Пеев 1946, 196), от мрамор в южния некропол на Марцианопол (Ангелов 1983, 86-87), където се приема, че саркофазите са внесени по море, чрез пристанището на Одесос. В случая със саркофага от подножието на Злата могила най-близкото възможно място като произход на мрамора са Родопите (по данни на геолога Н. Господинов).Като размери саркофагът от подножието на Злата могила е най-близък с този от района на с. Брястовец - гроб № 1 (Карайотов/ Господинов 2006, 118-119).

Погребенията в саркофаг под могилни насипи са пример за съчетаване на нехарактерно за траките гробно съоръжение с придържане към тракийската погребална традиция за издигане на могилни насипи с посочените по-горе примери. Това съчетание се регистрира, както във вътрешността на Тракия, така и по лимеса по р. Дунав. Погребението в саркофаг в малка надгробна могила в периферията на огромната Злата могила като оформяне на съоръжението е сходно с погребение в саркофаг открито през 1976 г. в югозападния плосък некропол на Филипопол (Танкова 1976, 108). Има основание да се смята, че той е бил вкопан „тъй като се намери в чистата жълта пръст на девствения терен“ (Танкова 1976, 108). Саркофагът е под насип, допускам, че се касае за малка могилка. В. Танкова посочва, че това ново гробно съоръжение в първите векове на римската епоха е било използвано съгласно изискванията на тракийската погребална традиция, като се поставя под насип (Танкова 1976, 108). Такъв е случаят и с погребение в саркофаг в южното подножие на периферията на могилния насип при погребение с изгаряне в землището на с. Каменар, Поморийско (Велков 1928/29 26) и погребение във вторично използван саркофаг, изработен от андезитен туф, открито в района на куполната гробница край гр. Поморие. В погребението край Поморие са погребани с инхумация три скелета. По монети е датирано към края на III в., началото на IV век (Карайотов 1973, 11).

Би могло да се допусне, че отворът, пробит в стената на саркофага, има връзка с погребалните практики на траките за повреждане, за да не бъде повече използван от живите и да придружи душата в отвъдното. Може да се предположи формална връзка с пробиването на отвори на глинените съдове, поставяни като гробен дар, практика широко разпространена в този район на Тракия (Игнатов 1996, 61). По-вероятно е обаче, съдейки и по измазването на отвора, да се допусне първоначалното използване на мраморното корито за други практически цели.

Придържането към тракийската погребална традиция за издигане на могилен насип, макар и при използване на нехарактерно гробно съоръжение като саркофага, за тракийските земи е признак за присъствие на траки в могилните погребения в саркофази (Герасимов 1969, 68). Саркофазите – тези скъпоструващи изделия, са белег и за имуществени възможности на родствениците, осъществили погребението.

Гробни дарове: Стъклен съд. В югоизточния ъгъл на саркофага е открит строшен стъклен съд (бутилка, балсамарий, флакон). Той е от млечно бяло стъкло, изработен със свободно духане, има сферично тяло, цилиндрична шийка, разширяваща се във фуниевидно устие. Ръбът на устието е удебелен. Дъното е леко конкавно с пръстеновидно столче. Размери: височина – 9,8 см; диаметър на устието – 3,7 см; диаметър на тялото – 8,9 см; диаметър на дъното – 4,2 см (обр.8, а).

Аналогии: Най-близък като форма и размери е стъклен съд, определен като балсамарий, открит при разкопки в източния некропол на Марцианопол в детски гроб (Минчев/Георгиев 1979, 104-105, табл. XI$_2$). Съдът е датиран III в. по аналогия с такъв съд, открит в Томи (Констанца). Подобен стъклен съд е открит в погребение в саркофаг - Западен некропол на Филипопол и датиран II век (Танкова, 1978 106, обр. 4). В прегледа за стъклените съдове от България от периода I-III в. А. Чолакова определя този тип съдове като флакони и характерни за IIV в. (Чолакова 2006, 228-230, обр. VI, 11). Подобна бутилка Ружич датира в периода от края на II в. до началото на V век. (Ruzic B, tip I/4b, 83).

Глинена стомна. От външната страна на саркофага от изток е разчистена глинена стомна - изработена от глина с примес на много дребни кварцови частици, с охраво-керемиден цвят след изпичането. Има биконична форма на тялото с издължена долна част, конусовидна шийка, завършваща с удебелен и профилиран ръб на устието. Дъното е конкавно, с ниско пръстеновидно столче. Дръжката започва под ръба на устието и достига до долната част на рамената. Дръжката е с елипсовидно сечение, надлъжно канелирана. На мястото където е захваната за шийката, има украса от два хоризонтални канелюра. Размери: височина – 43,2 см; диаметър на устието – 5,4 см; диаметър на тялото – 25,6 см; диаметър на дъното – 9 см.

Аналогии: Глинената стомна е съд, широко разпространен през римската епоха и откриван често в погребения I-III в. (Кънчев/Кънчева-Русева 1996, 19 и цит. там лит.). Най-близки паралели със стомна от гроб с изгаряне № 7, от надгробна могила край с. Любенец, Новозагорско, датиран II век (Игнатов/Велков, 2009,110, табл. LIII), стомни от гробове с №, № 17,19,22-23,35 от могилния некропол в гр. Сливен (Ковачев 2009, 9, табл.VI, VIII, IX, XIIII) от края на II - началото на III век сл. Хр.

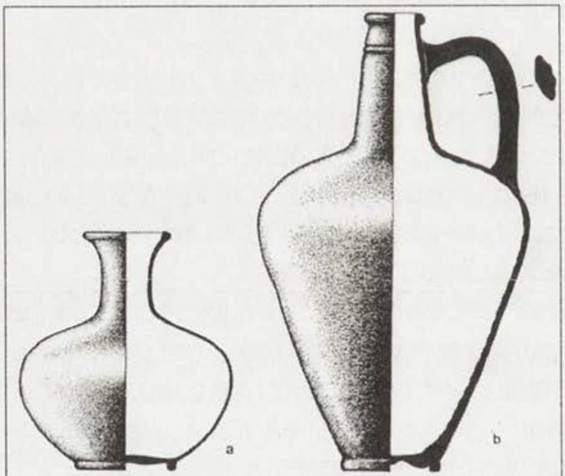

Обр. 8 а. Стъклен флакон; b. Глинена стомна

Саркофагът е използван вторично и не е отварян след второто погребение. Прави впечатление бедният инвентар, което може да се свърже с една по късна епоха и проникващата християнска религия. Въз основа на гробното съоръжение, погребалния обред и гробните дарове датираме гроб № 67 във втората половина на III в. сл. Хр.

Надяваме се, че продължаването на проучванията на Злата могила ще изяснят въпросите за отношението на могилката и погребението в саркофаг, към издигането на самата Злата могила.

Благодаря на колегите, участвали в проучването и документирането на съоръженията и находките: художник – Г. Йорданова; инж. Н. Господинов; инж. Т. Георгиева; реставратор – М. Николова.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1983: Ат. Ангелов. Гробни находки от южния некропол на Марцианопол. – т. XIX/XXXIV, ИНМВ, Изд. Г. Бакалов, Варна, 1983, 84-88.

Агре 2008: Д. Агре, Археологически разкопки на надгробна могила в землището на с. Стройно, Община Елхово. - АОР през 2007, С., 2008, 237.

Борисов 1980: Б. Борисов. Непубликувани оброчни плочки на Тракийския конник от музея в Нова Загора. – Thracia Antiqua, 1980. кн. 7, 15-27.

Буюклиев 1980: Х. Буюклиев. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. – т. XVI, Разкопки и проучвания, С., Изд. БАН, 1980.

Велков 1928/29: И. Велков. Нови могилни находки. - т. V, ИБАИ, С., 1928/29, 26-29.

Велков 1931: И. Велков. Предисторически и римски селища около Нова Загора. - Векове, 1931, 3, 45.

Велков и др. 2005: К. Велков, В. Игнатов, Т. Кънчева-Русева. Спасителни археологически проучвания на надгробната Злата могила в землището на с. Съдиево, Новозагорско. – АОР през 2004, С. , 2005, 157,158.

Велков/Кънчева-Русева 2012: К. Велков, Т. Кънчева-Русева. Редовно археологическо проучване на надгробната Злата могила в землището на с. Съдиево, Община Нова Загора. - АОР за 2011 С., 2012, 214-216.

Вълов 1965: В. Вълов. Антични некрополи в Свищовско. – Археология, VI, 1965, кн. 1, 27-34.

Гетов 1970: Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I-IVв.). Археология, 1970, 1, 1-12.

Герасимов 1969: Т. Герасимов. Антични саркофази от Одесос. – т. V/XX, ИНМВ, Варна, 1969, 49-71.

Игнатов 1996: В. Игнатов. За някои аспекти на погребалния обред в Тракия I-IV в. – Археология, XXXVIII, 1996, кн. 2-3, 59-64.

Игнатов/ Велков 2009: В. Игнатов, К. Велков. Гробни съоръжения, инвентар и обред от надгробна могила край с. Любенец, Новозагорско. – В: Проучвания на надгробни могили в Сливенско и Новозагорско. ИК Стено, Варна, 2009, 106-130.

Калчев 1994: К. Калчев. Погребални практики в некропола на Августа Траяна (III-IV в.). В: Първи международен симпозиум „Севтополис". Надробните могили в Югоизточна Европа. Изд. ПИК, В. Търново, 1994, 201-210.

Карайотов 1973: И. Карайотов. Новини от древно Анхиало. – в-к „Орбита" бр. 34, 1973, 11.

Карайотов 1976: И. Карайотов. Могилни погребения в района на нефтохимическия комбинат край Бургас. Т. I, ИМЮИБ, Пловдив, Изд. Хр. Данов, 1976, 51-72.

Карайотов Ив., К. Господинов 2006: И. Карайотов, К. Господинов. Могилни погребения край с. Брястовец, Община Бургас. – т. XXII, ИМЮИБ, Бургас, РИК – „Ритъм – 3", 2006, 115-132.

Китов/Агре 2002: Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология. ИК. Авалон, С., 2002.

Ковачева 1968: Т. Ковачева, Новооткрити гробове от Ескус. – Археология, X, 1968, кн. 4, 67-71 .

Ковачев 2009: Г. Ковачев. Могилният некропол при Сливен. – В: Проучвания на надгробни могили в Сливенско и Новозагорско. ИК Стено, Варна, 2009, 106-130.

Койчев 1959: Н. Койчев. Необнародвани паметници от Новозагорско. – Археология, I, 1959, кн. 1-2, 93-95.

Койчев 1997: Н. Койчев. Новозагорско през вековете. Ст. Загора, Изд. „Арта графикс", 1997, 431.

Кънчев/Кънчева-Русева 1996: М. Кънчев, Т. Кънчева-Русева.Спасителни разкопки на Дългата могила до с. Караново, Новозагорско. – В: Проучвания на надгробни могили в Новозагорско. Гео прес, Русе, 1996, 17-70.

Минчев/ Георгиев 1979: Ал. Минчев, П. Георгиев. Разкопки в Марцианопол през 1975 г. т. XV/XXX, ИНМВ, Изд. Г. Бакалов, Варна, 1979, 101-111.

Мирчев 1946: М. Мирчев. Антични предмети от Марцианопол. – т. XV, ИБАИ, С., 1946, 187.

Пеев 1946: Х. Пеев. Римски саркофаг в Пловдив. – т. XV, ИБАИ, С., 1946, 196,197.

Русева-Слокоска 1965: Л. Русева-Слокоска. Едно погребение от Пауталия. – Археология, VII, 1965, кн. 1, 43-46.

Стефанов 1932/33: С. Стефанов. Римска гробница при Белене.- т. VII, ИБАИ, С., 1933, 396,397.

Танкова 1978: В. Танкова. Погребение в саркофаг от Пловдив. – т. IV, ИМЮБ, Пловдив, Изд. Хр. Данов, 1978, 103-109.

Филов 1912: Б. Филов. Новооткрити старини. Арчар. - т. II, ИБАД за 1911, С., 1912, 271-273.

Филов 1913: Б. Филов. Софийската църква „Св. София". - кн.IIV, МИС, 1913

Црнчев 1946: Д. Цончев. Новооткрити старини в Пловдивско. – т. XV, ИБАИ, С., 1946, 211.

Чолакова 2006: А. Чолакова. Римски стъклени съдове от България (I-II в.). - т. IIII, Археология на българските земи, С., Иврай, 2006, 209-233.

Шейлева 1998: Г. Шейлева. Средновековна керамика от с. Съдиево, Новозагорско. – ИМЮИБ, 1998, XIX, 93-112.

Шкорпил 1898: К. и Х. Шкорпил. Могили. 1898, 5. Пловдив.

Юрукова 1972: Й. Юрукова. Принос към тракийската нумизматика. – Археология, XIV, 1972, кн. 2. 32-38.

Kancev 1978: M. Kaniev. Fouiles du tell pres du village Sadievo, department de Sliven. Studia Praehistorica, 1-2, C., 1978.

Ruziи 1994. M. Ruziи. Rimsko staklo u Srbiji. Beograd, 1994.

ДВЕ КРЕПОСТИ ОТ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ И БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ В ИЗТОЧНИЯ БАЛКАН

Стефан Лисицов

Резюме

Фортификационните градежи са разположени върху хребет при южния дял на Удвой планина, през който преминават важни пътни артерии, свързващи през цитираните исторически периоди Долна Мизия със Североизточна Тракия (днешна Северна и Южна България).

Изготвени са характеристиките на крепостите Терзийско кале и Крачанско кале и е указана ролята и значението им за защитата, контрола и наблюдението на древните пътни връзки – Катарджийски път и Друма.

Посочените крепости са били важно отбранително звено в Старопланинската защитна система през цитираните епохи.

TWO FORTRESS FROM THE LATE ANTIQUITY AND BULGARIAN MIDDLE AGES IN THE EASTERN BALKAN MOUNTAIN

Stefan Lisitsov

Abstract

The fortification constructions were located on a ridge at the southern part of Udvoi Mountain. During the cited historical periods, the important thoroughfares, connecting Lower Moesia and Northeastern Thrace (present-day North and South Bulgaria), passed through there.

The characteristic features of the Terziya fortress and Krachana fortress were clarified. Their role and importance for the defense, control and surveillance of the ancient road connections – Kantardzhiya road and Druma,is presented.

These fortresses were an important defensive unit of the Balkan security system during the mentioned periods.

Твърдините са разположени на хребета Терзийски баир в Удвой планина(Чатал Балкан) – южният дял на Източна Стара планина. Хребетът с най-висок връх Кръста (н.в. 472 м.) се простира от запад към изток по протежение на 18 км. – от пролома на р. Мараш до долината на р. Мочурица(Азмак) и е широк около 15 км. – от долината на посочената река от север до Подбалканските полета от юг.[1]

През посочените исторически периоди през централната и източна част на хребета меридионално са преминавали две важни пътни комуникации – добре поддържани коларски пътища, явяващи се като южни подходи към историческите Върбишки и Ришки проходи и превалите между тях, свързващи земите на Долна Мизия и Североизточна Тракия. Това са Катърджийският път (Катърджийолу) и съответно – Друма. Катърджийският път (Обр.1) от север, след преминаването на десният бряг на р. Мочурица при м. Сарахана, изкачва хребета и прехвърля билото му западно от в. Кръста при местностите Гарван борун и Лива черква. След това пътят се спуща на югозапад по долините на потоците Чобан дере и Балар дере, като дебушира в полето на Тракия в землището на с. Лозенец (общ. Стралджа). Древният път Друма след пресичането на р. Мочурица в землището на с. Мъдрино се качва високо по десния бряг на реката и продължава на юг към крепостта Маркели[2].

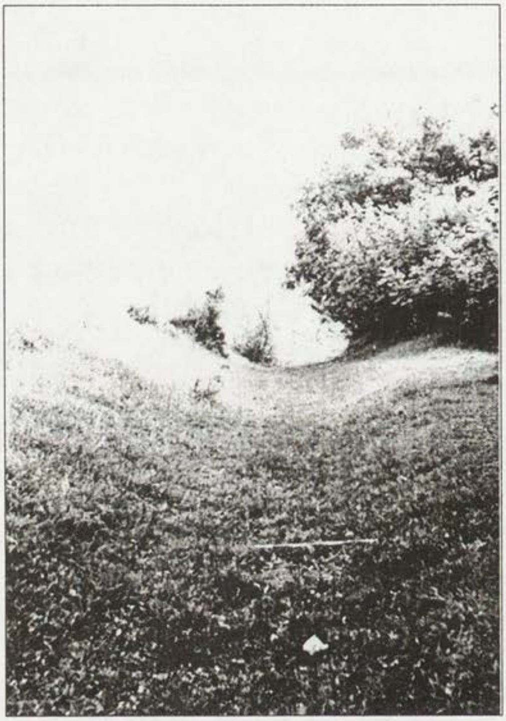

Обр.1 Трасето на древният Катърджийски път в землището на с. Лозенец (общ. Стралджа) –поглед откъм север.

Защитата, контролът и наблюдението на разгледаните пътни комуникации през цитираните исторически периоди се осъществявала от фортификационните градежи, както следва:

КРЕПОСТТА ТЕРЗИЙСКОТО КАЛЕ (ГОЛЯМОТО КАЛЕ, ГОРНОТО КАЛЕ, КАЛЕТО, ГРАДИЩЕТО)[3]

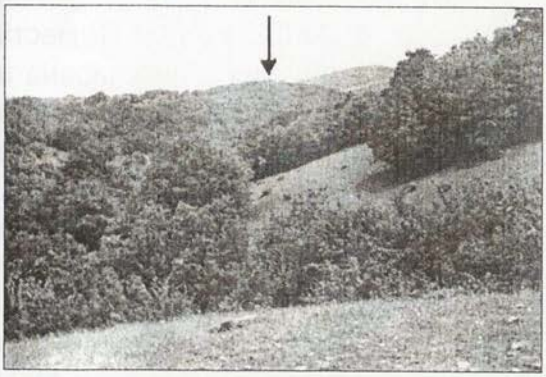

Обр. 2 Крепостта Терзийското кале – местоположение (поглед откъм северозапад).

Изградена е на 4 км запад – югозападно от с. Терзийско (Сунгурларска община), върху южна гънка, отделяща се от централния дял на хребета (Обр.2). Ситуира се в близост югоизточно и източно от Катърджийския път и на около 0,7 км. югозападно от в. Кръста, в нискостеблена и рядка дъбова и букова гора. Защитата на укреплението (с надморска височина 420 м.) е била облекчена откъм запад, юг и изток от стръмните до 25 – 30° скатове на рида към поречията на потока Овчарска (Чобан дере) и един негов ляв приток. Твърдината има формата на удължен тръпец (ориен-тиран юг – югозапад към север – североизток), с дължина 312 м, ширина от 77 до 90 м и площ 27 дка. Южната част от Голямото кале е обособена като вътрешна крепост, отделена от останалата укрепена площ чрез солиден, сравнително добре съхранен зид. Южното укрепление има размери: 98х80 м и площ от близо 8 дка.(Обр.3).

Крепостните стени на твърдината следват стиковете между заравненото било и склоновете на рида и са изградени от варовикови и пясъчни блокчета (туфели) и плочи на хоросанова спойка, която има по места едри и нарядко поставени керамични ядки. Лицевите блокчета са зидани в добре нивелирани редове и имат по места съхранена варна обмазка по фугите на

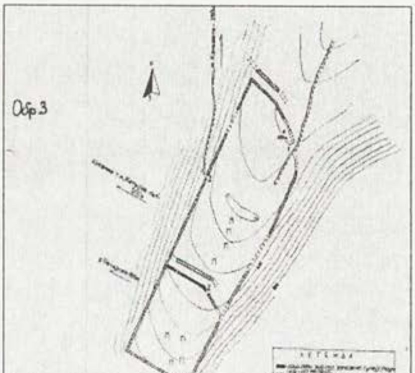

Обр. 3 Крепостта Терзийското кале – мащабна скица (по автора).

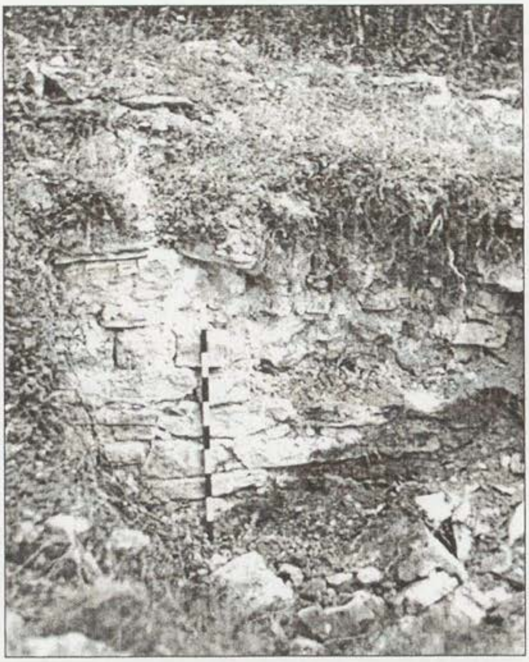

Обр.4 Крепостта Терзийското кале – фрагмент от суперструкцията на междинния зид (вътрешно лице), разделящ външното от вътрешното укрепление (поглед откъм юг).

градежа (полагана на 2 пласта – всеки с дебелина от 1 до 2 см.). Най–добре е съхранен междинният отбранителен зид (отделящ двете посочени укрепления) – на височина от 2,10 м в 11 редове последователна зидария от блокчета с размери най – често: 0,30 х 0,20 х 0,15 м. По места редовата зидария е нивелирана и попълвана с плочи поставени както в хоризонтална, така и във вертикална посока (Обр. 4). Пълнежът на крепостните куртини (около 80 % от обемът им) е емплектон, съставен от хоросан измесен с добре гасена и отлежала вар, в който са полагани аморфни необработени камъни и едри монолити, баластра и чакъл. Големият брой късове от феритни тухли с класически размери по насипите рушевини от крепостните стени подсказва за наличието на смесен градеж “opus mixtum” (опус микстум) в горните вече обрушени части на защитните градежи. Градежът на субструкцията на стената е със същите материали, както суперструкцията й, като между тях е оформен слабо изразен цокъл.[4] Зидовете са с дебелини до 2,70 м. Отбраната на междинната стена и северната защитна куртина, уязвимо разположени поради спецификата на терена при билото на рида е усилена от ровове, прокопани на разстояние на 8 до 10 м през стените и вал пред северния защитен зид.

Главната порта е била при източния край на северната защитна куртина, докъдето достига коларски път, идващ откъм билото. Имало е и две потерни – в централната част на западната крепостна стена при външното укрепление и при междинния зид. До западната потерна отвън достига път по ската откъм север.

Останки от кули са забелязват при главната порта и в югоизточния ъгъл на крепостта. Най – много следи от постройки има върху южните части и на двете укрепления. Удивлява наличието на значителна изкуствено оформена безотточна падина в централната част на външното укрепление, вероятно водоем за поене на коне и добитък.

Ранният градеж на крепостта е от късноантичния период (съобразно начина на изграждане на защитните зидове и наличния подемен материал)[5]. Откриват се и керамични фрагменти от IX – X в. от периода на Първото българско царство. С някои преправки твърдината е просъществувала и през времето на Второто българско царство.В обширната м. Камините – в подградие на крепостта на 350 м северно от нея се открива голямо количество фрагментирана битова и художествена късноблъгарска керамика – твърде често от типа „сграфито" (Обр. 5). Твърдината се отъждествява със средновековната крепост Лардея[6],[7]

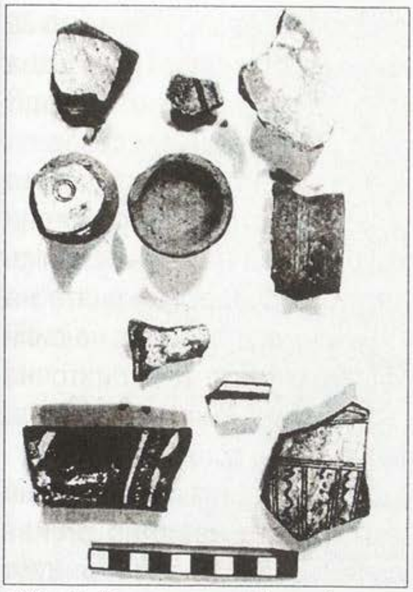

Обр. 5 Крепостта Терзийското кале - северно в м. Камините; фрагменти от късносредновековна българска керамика – тип „сграфито" (XIII – XIV в.).

КРЕПОСТТА КРАЧАНСКОТО КАЛЕ (КРАЧАНА)[8]

Разположена е около 5,5 км север – северозападно от с. Искра (общ. Карнобат), в м Чуклата на 350 м над десния бряг на р. Мочурица (Азмак). Твърдината се издига при върха на едно от крайните източни разклонения на Терзийски баир – Бейски кайряк (Обр. 6). Тя е с дължина 195 м, ширина 95 м. (ориентира север – юг) и е с площ около 14 дка. Естествено е защитена откъм запад,

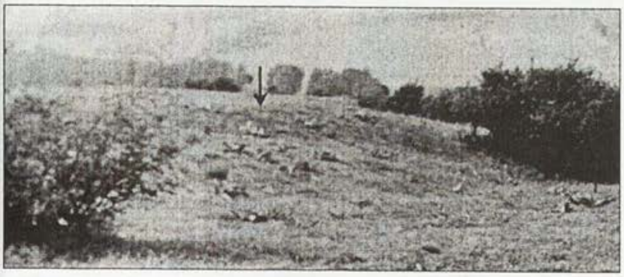

Обр. 6 Крепостта Крачанското кале – местоположение (поглед откъм югоизток).

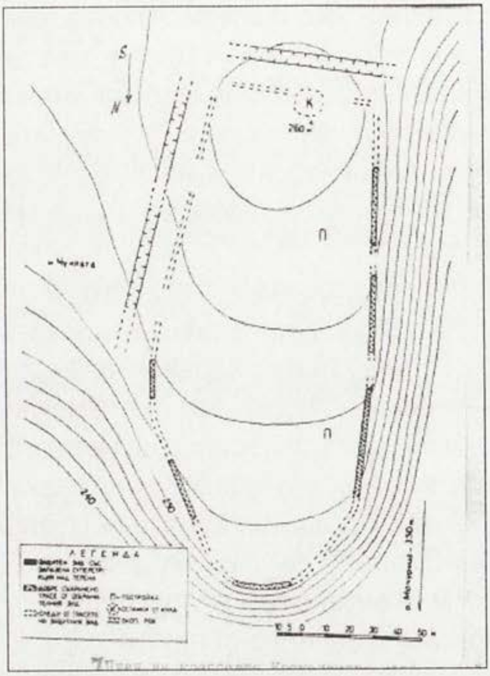

Обр. 7 Крепостта Крачанското кале – мащабна скица (по автора) .

север и североизток от стръмните до 30 - 35° склонове към посочената река и два оврага – нейни десни притоци. Теренът на Крачана е с лек наклон към север.

Крепостните стени на Крачанското кале са изградени от полуобработени пясъчникови блокчета на варна спойка. Здравите части от суперструкцията на защитните куртини са покрити с насипи рушевини. Пред южната и югоизточна защитна стена има съоръжен ров, запазен на дълбочина до 0,5 м.

При южния отбранителен сектор на укреплението, където навярно е била портата, се забелязват останки от кула (Обр. 7).

По повърхността на терена на Крачана, както и при древното селище – подградие до крепостните му стени, се откриват фрагменти от ранновизантийска керамика (V – VI в.)[9](Обр. 8).

Обр. 8 Крепостта Крачанското кале – фрагменти от ранновизантийска керамика (V – VI в.) .

В близост югозападно от Крачанското кале преминава древният път Друма.

Крепостите Терзийско кале и Крачана, заедно с разположения югозападно от Градището укрепен пункт Малкото кале[10], през посочените исторически епохи са обезпечавали защитата на разгледаните пътни комуникации по хребета Терзийски баир. През периода на българското Средновековие крепостите са осигурявали в района първото затваряне на проходите през Стара планина от юг (откъм източните подбалкански полета). Особено нараства значението на района след VIII в, когато източните подбалкански области през дълги периоди от време, до края на Второто българско царство се превръщат в буферна зона и арена на съперничество между България и Византия.[11] Проучените крепости са били важно отбранително звено в стратегията на единната Старопланинска защитна система през вековете. Иманентно свързани чрез пътища, оперативно – съобщителни линии и комуникационни връзки с другите фортификационни градежи в централната част на Удвой планина, те се открояват в нея като са решавали в своя комплекс сложни тактически и стратегически задачи (Обр. 9). Косвено двете крепости са защитавали и Подбалканският път, който е минавал покрай южното подножие на хребета.

Със своите значителни размери крепостите са служели несъмнено и за убежища (т.н. „рефугиуми") за цивилното население от околните райони при вражеска опасност. Непосредствено северно от Терзийското кале в м. Камините и южно, югоизточно и югозападно от Крачана се ситуират обширни техни подградия[12]I. Несъмнено твърдините са служели и за опора на вътрешния ред.

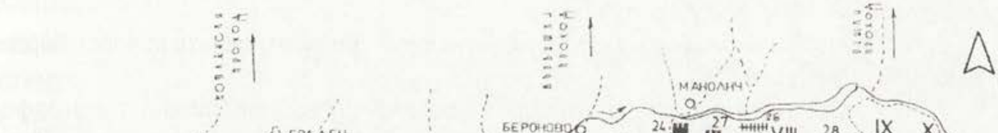
ГРАДЕЦ
ИЧЕРА
БЕРОНОВО
МАНОЛИЧ
ПОДВИС
ПРИЛЕП
СКАЛА
АВРАМОВ
СЛАВЯНЦИ
ГР. СУНГУРЛАРЕ
Р. МОЧУРИЦА
Р. МАЛАШ
СЕ Д. ЛАРЕВО
ТЕРЗИЙСКО
ИСКРА
КВ. СОТНИЯ
КАЛОЯНОВО
ГРАПОКЛОВО
ЛОЗЕНЕЦ
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
ЛЕГЕНДА
— РАННОВИЗ. И СРЕДН. БЪЛГ. КРЕПОСТ
— РАННОВИЗ. КРЕПОСТ
— СРЕДНОВЕК. КРЕПОСТ
— РАННОВИЗ. И СРЕДН. КРЕПОСТ-УБЕЖИЩЕ
— ЗАЩИТНА КУЛА
— НАБЛЮДАТЕЛЕН ПУНКТ
— РАННОВИЗ. ЗАЩ. ПРЕГРАДА
— СТАРОБ. ЗАЩ. ПРЕГРАДА
— ДРЕВЕН ПРОХОД
— ДРЕВЕН ПЪТ
5
10
15
20 км

Обр. 9 Крепостите Терзийското кале (№21), Крачанското кале (№23) и Малкото кале (№22) неделимо съставно звено от единната дълбоко ешалонирана укрепителна система в централната зона на Удвой планина през късната античност и българското Средновековие – IV–XIV в. (по автора).

Посочените допълнителни функции на крепостите обуславят в значителна степен тяхната гъвкавост и голяма жизненост, обезпечила продължителното им съществуване през вековете.

ЛИТЕРАТУРА И БЕЛЕЖКИ

1. В част от географската литература хребета се посочва и като източно продължение на Гребенец планина – южния клон на Удуŧвой планина.

2. До близкото минало и по двете пътни комуникации са били запазени останки от калдъръмена настилка.

3. Данни за крепостта са отбелязани в: Шкорпил,К. Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея . – БИБ, II, 1929, с. 101; Аврамов,В. Юбилеен сборник Плиска – Преслав, С., 1929, с. 105; Делирадев,П. Принос към историческата география на Тракия, т. I, С., 1953, с. 131; Момчилов,Д. Средновековни крепости в южните части на Ришки и Върбишки проход. – ВИС,1990, №5,с. 37.

4. През 1987 г. при южното лице на междинния зид авторът заложи малък сондаж за установяване техниконструктивните особености на градежа (с Открит лист № 1255).

5. Недалеч западно от крепостта, в м. Лива черква е теренно проучена ранновизантийска базилика от VI в. Вж. Момчилов, Д. Теренни проучвания в района на с. Терзийско, АОР, 1992, XXXVI, с. 120

6. Момчилов,Д. Значение и местонахождение на средновековната крепост Лардея.- В: ИПр.,кн 8, 1988, с. 58 – 64

7. В м. Юрта в близост до крепостта се забелязва поселищна топографска приемственост – проучен е некропол от периода XV – XVIII в. Вж. Петрунова,Б. Късносредновековен некропол край с. Терзийско, общ. Сунгурларе .- АОР,1992, С., XXXVI, с. 112

8. Кратки сведения за крепостта се съдържат в : Шкорпил, В. и К. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия, Пловдив, 1885, с. 51; Аврамов,В. Цит. съч., с. 105 и 183; Делирадев,П. Цит. съч., с. 131; Момчилов, Д. Средновековни крепости ... , с. 20

9. Разположена в невралгичен район в близост до важните центрове Маркели и Лардея, край важна пътна комуникация към Ришкия проход, тази значителна по размери и теренно непроучена крепост вероятно е функционирала през периода на българското Средновековие

10. Лисицов,С. Укрепителната система на Гребенец планина и Марашкия проход през късната античност и българското Средновековие .- ИМЮИБ, XXIV, Сливен, 2009, с. 155 – 156 и 165 – 166.

11. Момчилов, Д. Плиска и Маркели (средата на VIII – началото на IX в.), Сб. Тракия и Хемимонд, IV – XIV, I, 2008, с. 58

12. В Терзийското кале се откриват ядра от желязна ковашка шлака, фрагменти от стъклени гривни, кородирали върхове от иглен дарак и др. подемни материали, които оказват за наличие и на цивилно население на територията на крепостта.

ПРОИЗВОДСТВО НА СТРОИТЕЛНА КЕРАМИКА И ВАР КРАЙ КРЕПОСТИ, РАЗПОЛОЖЕНИ В МАСИВА СИНИТЕ КАМЪНИ НА СЛИВЕНСКАТА ПЛАНИНА. ХИМИЧНИ, ФИЗИКО – МЕХАНИЧНИ И ДР. ИЗСЛЕДВАНИЯ НА СТРОИТЕЛНИТЕ МАТЕРИАЛИ И НА СУРОВИНИТЕ ЗА ПРОИЗВОДСТВОТО ИМ /АРХЕОМАТЕРИАЛОВЕДЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ/

Георги Господинов, Иван Чомаков, Богдан Рангелов

РЕЗЮМЕ

Предложени са доказателства за съществуване на производствени центрове за строителна керамика и вар край късноантичните и ранно средновековни крепости Маричино градище и Върло градище, разположени в масива Сините камъни на Сливенската планина, почиващи на резултатите от комплексни химични, физико – механични, структурни и типологични изследвания на образци строителна керамика и вар, открити на терена на изследваните крепости, на суровини за производството им, открити в прилежащия район, както и на следи от производствени центрове и останки от технологични съоръжения – пещи, а също и кариери за добив на техните суровини.

На основата на данните от комплексните изследвания на термично синтезираните строителни материали, произведени от различни по качество суровини,открити в района на крепостите и на реконструкция на останките от пещни съоръжения са направени изводи за технологичното ниво и мащаба на производството на строителните материали, използвани в района през късната античност и ранното средновековие.

PRODUCTION OF BUILDING CERAMICS AND LIME NEAR FORTRESSES IN THE "BLUE STONES" MOUNTAINS NEAR SLIVEN. CHEMICAL, PHISICO-CHEMICAL AND OTHER INVESTIGATIONS OF BUILDING MATERIALS AND RESOURCES FOR THEIR PRODUCTION. (A STUDY OF ANCIENT CONSTRUCTION MATERIALS)

Georgi Gospodinov, Ivan Chomakov, Bogdan Rangelov.

Abstract

Evidence is presented of theexistence of centers of production for construction ceramics and lime near late antique and early medieval fortresses "Marichino gradishte" and "Varlo gradishte" located in the Blue Stones Mountain near Sliven. This study is based on the results of complex chemical, physico-mechanical, structural and typological analyses of samples of building ceramics and lime found during ground surveys of the strongholds as well as the raw materials for their production found in the adjacent area. It also covers the traces of ancient production centers and the remains of technological equipment - ovens, and quarries for their raw materials.

On the basis of data from the complex surveys of thermally synthesized building materials made from different quality raw sources found in the area of the castles and of the reconstruction of the remains of furnace facilities conclusions are drawn about the level of technology and the scale of production of construction materials used in the area in late antiquity and the early Middle Ages.

В българските земи съществуват древни традиции в производството на строителна керамика и вар, които датират още от предримската епоха. /1/ Масово производство и употреба на тези строителни материали обаче настъпва в късната античност, през епохата на римското владичество. Производство на строителна керамика в Първото българско царство започва през IX-ти век. Никита Хониат отбелязва, че Преслав е изграден изцяло с печена тухла/2/. Дотогава за нуждите на своята монументална архитектура в българското царство се е преизползвала римска и византийска строителна керамика.

Преместването на столицата на Римската империя през 330 год. в Константинопол е факт от голямо значение за икономическото, стратегическото и културно развитие на Североизточна Тракия, понеже тя става хинтерланд на новата столица. /3/

За защита на столицата и нейния хинтерланд срещу вражески нападения от север, от края на IV-ти до средата на VI-ти век, по предпланините, билата и склоновете на Стара планина, особено в нейната източна част, Византия изгражда в дълбочина мощна отбранителна система, част от която са били крепостите в Сливенската планина.

Районът на Сливен е имал важно стратегическо значение през античността както за отбраната на Римската, по-късно и на Византийската империя, така също и на Българската държава, понеже през проходите му в античността са преминавали пътища от Марцианопол за Диамполис, Андрианопол и Византион, през късната античност и ранното средновековие между невралгичната Дунавска граница и столицата Константинопол, а през Българското средновековие и пътя за столицата Търново през прохода Железни врата.

За особеното значение, което е имал този район относно отбраната на Византия през късната античност, а впоследствие и за отбраната на Първото и Второто българско царство може да се съди по начина на организиране на неговата отбрана: плътността на крепостите тук е била най-висока, в сравнение с която и да е част от Старопланинската отбранителна система. /4/

През късната античност, в масива Сините камъни на Сливенската планина, Византия изгражда редица крепости, впоследствие преизползвани и преустройвани през българското средновековие. Особено значими като фортификационни съоръжения тук са крепостите Маричино градище и Върло градище, чиито защитни съоръжения са били изградени в стила на късноантичната строителна техника „смесена зидария“с използване на големи количества строителна керамика и вар. /5,6 /

Потребността от тези материали без съмнение се е удовлетворявала от местно производство. Доказателство за това са останките от пещи за строителна керамика от късно античния производствен комплекс, открит през 1962 г. в североизточната част на Сливен/7/. Неговото производство е обслужвало античното селище тук и е осигурявало строителен материал за друга голяма крепост, чийто останки са разположени в северозападната част на сегашния Сливен в м. Хисарлъка/8/.

Но изграждането и преустройването на крепостите, разположени в труднодостъпни части на планинския масив Сините камъни би било много затруднено, ако необходимите строителни материали е трябвало да бъдат изнасяни от този производствен център.

Може да се предположи, че потребностите от тези материали са се удовлетворявали чрез създаване на такова производство край строящите се в планината крепостни съоръжения с използване на местни суровини: глина и варовик.

Потвърждаване на тази теза в настоящото изследване се търсеше чрез установяване на сходимост в материалния състав на термично синтезираните строителни материали: керамика и вар, издирени на терена на посочените крепости и подходящи суровини за производството им в района, както и посредством установяване на следи от производствени центрове за тези строителни материали край крепостите: останки от пещни съоръжения и кариери за добив на техните суровини.

Търсенето на сходимост между материалния състав на строителните материали и суровини за производството им се осъществяваше с помощта на класически химичен анализ /9/, както и посредством интегрален микроспектрален анализ, позволяващ изявяване на химическия състав на микроучастъци от структурата на изследваните образци/10/.

Определяха се също физико-механичните характеристики на образци от древната строителна керамика: якост и обемна маса по стандартни методики /11/, изявяващи техните остатъчни експлоатационни характеристики, както и позволяващи установяване на условията на изпичане на керамичния материал.

Провеждаше се също микроструктурен анализ на керамиката посредством оптически/12/и електронно микроскопски(сканиращ)/13/ методи. Тези анализи целяха изявяване влиянието на микроструктурата на изследваните образци върху макросвойствата им: якост и обемна маса, като същевременно допълваха изводите за условията на изпичане на керамичния материал.

Изследването на зърнометричния състав на глините, като суровина за изготвяне на керамични изделия, посредством седиментационен анализ /14/ целеше определяне частта на най-фините фракции(под 0,01мм), влияеща върху технологичните характеристики на глината: нейната пластичност и в голяма степен, нейната уплътняемост при изпичане. Същият анализ се провеждаше за установяване частта на активната компонента- калциевия окис в изпечената вар, произведена от местни варовици.

Количествената оценка на комплекса от свойствата на керамиката и на нейните суровини, позволяваше установяване, както на сходимост в техния материален състав, така и тяхното диференциране, т.е разграничаване на произведената в определен район и от определено находище строителна керамика.

Сравняването на орнаментите върху керамичния материал тук с подобни изображения върху датирана керамика / по литературни данни / позволяваше изводи за времето на нейното производство.

Порядъкът на изложение на материала в статията е следният: накратко се дава орографията на планинската крепост, чиято термично синтезирани строителни материали се изследват, описание на вида и характеристиките им, както и на суровините за тяхното производство, описание на останките от пещни съоръжения за производство на тези материали и кариери за добив на техните суровини. Резултати от тези изследвания са изложени във фигури и таблици в приложенията.

1А. Производство на строителна керамика в района на крепостта Маричино градище.

Крепостта Маричино градище е разположена на 3 км североизточно от гр. Сливен, при южните гънки на Сините камъни. /Обр. 1., Прил.2./Обхваща южната страна на скалист масив с надморска височина: 810 м, заключен между дълбоките клисури на Равна река (от изток) и Тютюнлюшка река (от запад). Тя е естествено защитена от северозапад и югоизток с отвесни скални стени. Заема площ от 108 дк. /5,6/

Защитните стени на твърдината с обща дължина около 1180м в съхранената си част над терена са градени от ломен камък от вулканичен произход – кварцпорфирна хоросанова спойка. Големият брой фрагменти от тухли с класически размери по рушевините от зидовете, както и срещащите се на места в западната страна на крепостта /по сипеите под останките от зидовете/ късове от зидарията: тухли, споени с червен хоросан (обр. 2), подсказва за наличието на смесен градеж – каменен с тухлени пояси в късно антична строителна техника: „ смесена зидария". /15/

При теренните обхождания на крепостта Маричино градище както по останките от защитните стени, така и вътре в крепостта се открива голямо количество фрагментирана строителна керамика, тухли и по-рядко керемиди.

Образци от тези материали се подлагаха на комплексен анализ, като се изследваха техните тиположки характеристики, химичен състав, физико механични характеристики и структурни особености. Данните от тези изследвания са показани в Прил.1, табл. 1 и 2.

Откритите тук фрагменти и цели изделия тухли, позволяват да се изявят две основни техни разновидности, различаващи се по форма: квадратни с размери 0,30-0,33/ 0,30–0,33 м при дебелина 0,040-0,05 м и правоъгълни с размери: 0,32-0,35 / 0,16-0,18 м с дебелина: 0,04-0,05 м /16/. Изработени са от непречистена глина, съдържаща едри зърна - включения продукт на ерозията на местните вулканични скали – кварцпорфири /17/

Характерно за откритите тухли тук са значителните несъвършенства във формата: изкривявания и нееднаквата дебелина на изделията. Възможно обяснение би могло да бъде необходимостта от спешно изработване на големи количества от тези строителни материали за нуждите на строежите тук, при това с използване на глина с ниска пластичност, както ще бъде показано нататък.

Друга особеност, наблюдавана в откритите на терена на крепостта фрагменти от тухли, са различията в тяхната структура, оцветяване на материала и физико - механични характеристики .

Едната преобладаваща разновидност - около70 % от събраните и изследвани образци е с цвят, вариращ от тъмновиолетов до черно зеленикъв (обр.3). Характеризира се с плътна структура с обемно тегло 1680 - 1750 кг/м^3/ и значителна остатъчна механична якост – 8-10 MPa.(Прил.1.,табл.2) Микроструктурният анализ/12,13/ на този материал изявява зони на стапяне на материала и уплътнен череп със затворени пори (обр.4.).Тези структурни особености обясняват относително високите остатъчни якостни и плътностни характеристики на тази разновидност тухли, независимо от влиянието на многовековните ерозионни процеси. Интересно е да се отбележи, че остатъчната якост на тази древна керамика е почти съизмерима с якостта на съвременните обикновени тухли от средно качество /13/, което обяснява сведенията за преизползването на античната строителна керамика в монументалната архитектура на Първото българско царство/18/.

Другата, по-рядко срещаща се на терена на крепостта разновидност тухли—само фрагменти, е с порьозна структура, със светлокафяв цвят. Обемната им маса е по- ниска: 1400-1460 кг/м^3, ронливи са, а якостта на малкото фрагменти, от които можаха да бъдат изготвени образци за измерване без предварително разрушение не превишаваше 5 МРа.

Особеност на тухлите, открити тук, са орнаментите върху някои от тях, при това изявени само върху тези с квадратна форма. С орнаментирани тухли е постлан пода на останките от апсидата на крепостната черква, разположена в югоизточния край на крепостта. /19/Различните видове орнаменти върху тухлите, открити тук, са показани в табл.4. И двата вида орнаментирани тухли (обр.5а и 5б) притежават кръстообразна рамка по периферията, като едната разновидност, освен тази рамка, притежава и тройни пресичащи се ивици по диагоналите на квадратното керамично изделие, очертаващи кръст. Те са негативно изображение, нанесено с шаблон върху неизпеченото глинено изделие.

За търсене на подобие на тези орнаменти (в таблица 4, Прил.1.), те са сравнени с орнаментите върху тухлената подова настилка на базиликата от началото на VI век от крепостта Крумово кале в крепостта край Търговище (табл .4, Прил. 1)/20/.

Кръстообразната форма на рамката – орнамент върху тухлите, В. Велков отнася като свидетелство за християнска принадлежност на производителя /21/.

Подобни орнаменти, освен произволни ивици, нанесени със свободна ръка върху неизпечените глинени изделия, не бяха открити върху керамиката от другите изследвани крепости в масива Сините камъни. Обяснение на този факт може да се търси в по-ранното производство и използване на керамика там, когато разгледаните орнаменти не са били характерни за епохата.

Приемането на орнаментите върху строителната керамика от крепостта като християнска символика позволява да се сложи долна граница на времето на изграждане на крепостта Маричино градище не по-рано от края на V век, когато християнството е вече утвърдена религия и строителни и декоративни материали, орнаментирани с неговата символика, се използват в монументалната архитектура/22/.

На терена на крепостта се среща и друг вид строителна керамика – керемиди, основно фрагментирани.

Фрагменти от първия вид - плоски широки керемиди с ръбове по дългата страна, форма, характерната за римската и византийска античност /23/,в крепостта се срещат рядко. Приблизителните им размери са: 0,44 x 0,04 м. Те се различават от другата разновидност, притежаваща дъгообразно сечение керемиди с по-прецизната си изработка (обр.6.).Формовани са от пречистена глина. В структурата им се срещат по-малко чужди включения и то предимно кварцови и варовикови зърна.

По-често срещания тук тип са извитите керемиди, основно фрагментирани и рядко цели изделия. Те се явяват в няколко варианта, като основен белег за разграничаването им е дълбочината на извивката. Някои в профил са почти триъгълни с леко заоблен връх, други представляват полуокръжности. Техните размери са приблизително: 0,45 / 0,16 / 0,11м при дебелина 0,04 - 0,05 м. На цвят тези керемиди са обикновено тъмнокафяви. Характеризират се с груба изработка и са формовани от непречистена глина с едри включения - кварц порфирни зърна. Този вид керемиди се появява у нас не по-рано от IX-ти век и биха могли да се отнесат към Българското средновековие като местно производство на българските майстори керамици/ 24/.

Изследван беше химическият състав на строителната керамиката, открита на терена на крепостта. Провеждан беше както разширен химичен силикатен анализ/9/ за определяне на основни химични съединения в глината (силициев двуокис, двуалуминиев триокис, калиев окис и двужелезен триокис), така също и микроспектрален анализ/13/ на избрани микрозони в структурата на материала. За част от пробите керамика и глини се провеждаше експресен анализ само по един характерен елемент – индикатор за тъждественост. Такъв избран елемент беше желязото/ като двувалентно и тривалентно в неговите съединения/, чието количествено съдържание в керамиката и глината се използваше при тяхното сравнение за сходимост в химичния състав. Изборът на желязото за тази цел беше свързан с обстоятелството, че на около 1,5 км югоизточно от крепостта се намират древни рудници за хематит /25/.Известно е, че около рудните находища съществуват т.н. „ореоли на разсейване“ на рудния елемент, т.е. почвите в околността са обогатени с рудния елемент, в случая желязото/26/. И макар че в глините като утаечна порода винаги присъства някакво съдържание на желязо, неговото количествено определяне /при повишено негово съдържание/ в изследваните материали позволяваше експресно сравняване на техния химичен състав.Резултатите от химичните анализи на керамиката /и глините/ са показани в табл. 1 /Прил. 1/.

И двете разновидности /по цвят/ тухли, открити на терена на крепостта, показват подобен химичен състав като съдържанието на желязо, чийто съединения създават украската на керамиката, е доста високо и варира от

6,4 до 8,3 тегл.%. Различията във физико-механичните характеристики: обемна маса и якост и в цвета на керамичния материал, характеризиращ се с повишено съдържание на желязо, намира обяснение в различните температурни условия и атмосферата на изпичането ѝ. При изпичане редукционната атмосфера благоприятства прехода на фери- във феросъединения в глината в температурен интервал: 900-1100°С. Полученият файалит – железен ортосиликат се стопява . Този процес води до уплътняване на структурата и повишаване якостта на керамичните изделия. При тези условия спечената керамика придобива черно зеленикъв оттенък, дължащ се на феросиликатите и магнитета в нея. Такъв е видът на тухлите с по-високи якостни и плътностни характеристики, открити в крепостта.

Другата разновидност тухли, характеризираща се с ниска плътност и ронливост, имаща същия материален състав, може да се приеме, че е изпечена при по-ниски температури, при които условия в него не протичат описаните физико-химични процеси, материалът не се уплътнява в достатъчна степен и якостните характеристики на изпечените изделия са по - ниски.

Извитите керемиди, открити на терена на крепостта, са със същия химичен състав, както и този на тухлите. Обаче плоските керемиди се различават по тази характеристика, като съдържанието на общо желязо в тях е по-ниско и варира от 3,7 до 4,6 тегл.%.От това следва, че са произведени от друга глина /табл 1/.

Потърсени бяха находища на глина, суровина за строителната керамика открита тук, следи от древни кариери за нейния добив, както и на останки от керамични пещи в район с радиус от два км около крепостта.

Установено беше находище на глина, намиращо се на една обширна речна тераса в горното течение на Равна река, на около 2 км северно над крепостта. /обр.7/. Тук теренните форми позволяват да се разпознаят многобройни плитки изкопи, откъдето в древността се е добивала глина. Цялостно определяне на площта на тези изработки обаче беше затруднено от буйна дървесна растителност.

От находището бяха взети образци глина за изследване. Нейният химичен състав е показан в табл.1, а зърнометричният състав в табл.3 /Прил.1/

Обсъждането на резултатите от изследване на химическия и зърнометричен състав на глинестите породи, открити в района, е предшествано от кратко описание на физико – химичните процеси, протичащи в глинените изделия при тяхното изпичане и влиянието на химичния и зърнометричен състав и върху оптималната температура на изпичане на глината за постигане на необходимите физикомеханични характеристики на керамичните изделия .

При изпичане на глината протичат химични и физико – химични процеси на отстраняване на химически свързаната влага, разлагане на обезводнената глина на окиси и образуване на нови водоустойчив и труднотопими съединения, които водят към изменение на нейната структура, като се формира здрав каменоподобен материал.

Частиците на обезводнената и видоизменена глина се спичат без да преминават в напълно разтопено състояние. Този процес протича както и за сметка на леснотопими примеси / предимно железни съединения/, така и чрез твърдофазно спичане на частиците в материала.Тези процеси уплътняват цялата маса, превръщайки я в здрав каменоподобен материал.

Влиянието на железните съединения в глината се изразяват в разширение на температурния интервал, особено при изпичане на изделията в редукциона среда, понеже над 800 - 900°С при тези температурни условия окисите на желязото се съединяват със силициевия двуокис от глинестите материали и свободния кварц от примесите, образувайки леснотопими силикати.Този процес води до уплътняване на структурата, повишавайки якостта и обемната плътност на керамичните изделия.Същевременно, керамичните изделия с повишено съдържание на железни съединения, изпечени в редукционна атмосфера, придобиват тъмно оцветяване, които им придават железните силикати и магнетита в материала.

Върху пластичността на глините и оптималната температура на тяхното изпичане влияние оказва и техния зърнометричен състав. Глините с по- високо съдържание на фини частици се спичат и формират плътен череп при по- ниски температури, понеже контактните повърхности между спичащите се частици са повишени и дифузионните процеси са облекчени.

От изложеното следва, че изделията, формовани от глини с различно съдържание на леснотопими компоненти и зърнометричен състав, изискват различни температури на изпичане за достигане на необходимата механична якост/29/.

Проведени бяха химичен и седиментационен анализ на глинестите породи открити тук. Изявяването на техния химичен състав позволяваше сравняване с този на издирената керамика.Седиментационият анализ/14/ целеше изявяване частта на фината фракция частици, влияеща върху пластичността и спекаемостта на глините.

Глината тук е сравнително бедна на фини фракции /под 0,005 мм само около-25 тегл.% /, придаващи и пластичност и улесняващи изпичането ѝ. Тези особености на глината затрудняват нейното формоване и уплътнението на спичащите се изделия за постигане на необходимата механична якост и плътност. Зърнометричният състав на глината е показан в табл 3. Прил.1.

Съдържанието на желязо в глината варира от 6,4 - 8,3 тегл.% и съответства на това в откритата на терена на крепостта керамика. Това е указание, че глинестите породи от находищата край крепостта са послужили като суровина за производството на откритата в крепостта строителна керамика.(Табл.1, Прил.1).

Високото съдържание на желязо в глината тук позволява обяснение на относително високите остатъчни физико-механични характеристики на тухлите с тъмно оцветяване и плътен череп на основание на изложените по-горе представи за влиянието на железните съединения и дисперсността на изходната глина върху процеса на тяхното изпичане при оптимални температурни условия .

Същевременно ниските физико-механични характеристики на откритите в крепостта ронливи тухли със същия химичен състав, като този на глината и другата разновидност тухли, също намират обяснение в условията на изпичане на глинените изделия – ниска температура, възпрепятстваща формиране на плътен череп.

Интересно е, че в глините тук желязото се съдържа освен като колоидни включения, така също и като микрочастици желязна руда с размери 50- 100 мк., образувани при ерозия на скалите в района, обогатени на желязо. Геохимичният състав на такава микрочастица, определен с помощта на микроспектрален анализ е следният: желязо: 56, 88%, калций 13,30 %, калий 1,88%, силиций 1,37 %, сяра 1,22 % и кислород 25,60%.

Предположително, местното керамичното производство е било разгърнато северно от крепостта, по речните тераси на Равна река, при находищата за глина, чието разположение беше указано по-горе. Там се откриват неголеми количества фрагментирана строителна керамика. Но останки от пещи за изпичане на глината край находищата /кариери/ в района – безспорно указание за мястото на производствения керамичен център не бяха открити. Обяснение на това може да се намери, ако се приемане, че и тук строителната керамика е била изпичана в пещи с разрушаема горна камера, каквито производствени съоръжения са били използвани през II-IV век от н.е. в покрайнините на сегашния Сливен. / 7 / При такава конструкция на керамичните пещи техните останки – тези на иззиданото им огнище, са под нивото на терена и са затрупани от многовековни наслоги.

Отсъствието на забележими количества фрагментирана отпадъчна керамика в предполагаемото място на керамичното производство намира логично обяснение като се използва експериментално установения факт за еднаквост на химичния състав на керамичните ядки в червения хоросан от крепостните градежи тук с този на тухлите. Това означава, че бракът при изпичане на керамиката е използван като материал – добавка към хоросана. Добавката на стрита керамика е технологичен способ, използуван в строителството през римската античност, целящ ускорено уякчаване на свързващия материал. Силициевият двуокис и алуминиевият триокис, присъстващи в керамичната добавка, образуват с варта неразтворими хидросиликати и хидроалуминати, които придават на свързващия материал висока механична якост. Керамичната добавка същевременно ускорява и процеса на карбонизация на варта, от пълнотата на протичане на който зависи здравината на градежа /19/.

Изложените факти подкрепят предположението, че строителната керамика/освен плоските керемиди/ е произведена в местен керамичен център, чието точно местонахождение в района на находището на глина предстои да се уточни .

Същевременно фактът за наличието в крепостта Маричино градище на строителна керамика с различни физико-механични характеристики, произведена от една и съща суровина, може да намери обяснение в прекъсване на контюнюитета на това производство и временно загубване на технологичните умения. Като се вземе предвид и променената форма на керемидите, по-характерна за българското средновековие, може да се приеме, че това производство е развивано край крепостта и през този период.

1 Б/ Производство на вар в района на крепостта Маричино градище

Във връзка с производството на други термично синтезирани строителни материали край крепостта Маричино градище, необходими за изграждане на нейните защитни съоръжения и постройки със стопанско и култово предназначение, представляват интерес останките от пещи за изпичане на вар в прилежащия район. Те се откриват върху планинското било край връх

Голяма Чаталка, северно от крепостта, непосредствено до древния път, идващ от нея.

Откриват се останки на две пещи. Сравнително по–добре съхранените останки на едната от тях позволяват да се разсъждава за нейните конструктивни особености. /обр. 8 /.Стените ѝ, представляващи сега обрушена каменна зидария от кварцитови и кварц порфирни ломени камъни, споени с глина, са запазени на височина около 1,0 м. Формата и ширината на рушевините подсказва, че технологичното съоръжение е представлявало кръгла шахтна пещ с вътрешен диаметър в основата приблизително 1, 3 – 1,4 м, с дебелина на стената около 0,60 м. Пещта вероятно е имала форма на пресечен конус за намаляване на топлинните загуби, както сегашните варови пещи с периодично действие. /30/ Като се вземе предвид ширината на обрушените стени в основата, височината на пещта се определя на около 2,5 м. Пещта е била с периодично действие, зареждала се е отгоре на слоеве: ред горивен материал, ред варовик. Готовият продукт се е изземвал в основата на пещта.

В пещта са се зареждали варовикови късове с размери около 50 - 70 мм, сортирани от раздробената варовикова скала. Бедната на варовик скала е изхвърляна, в резулта на което пред пещите са се образували отвали с площ по-голяма от декар. В качеството на гориво са използвани дървени въглища. Къс дървени въглища – силно минерализиран от многовековния престой е открит в един от отвалите/обр.9/.

Разположението на пещите върху планинското било подсказва за използване на постоянно духащите тук ветрове за поддържане процеса на горене в тях.

За пълна дисоциация на варовика и превръщането му в калциев окис в пещите се е поддържала температура около 900°C.

Един производствен цикъл обхващащ зареждане, технологично време за изпичане на варта, т.е. дисоциация на варовика докалциев окис и неговото охлаждане и изваждане е бил с продължителност около три денонощия (от съпоставка с технологичния цикъл на съвременните периодични пещи за изпичане на вар /31/.

Продукцията на пещта на едно зареждане (като се приеме обем на пещта 4,2 м^3) е била значителна: около 1,5 тона готов продукт - калциев окис (негасена вар) при първоначално зареден варовик около 3 тона.

Относно необходимата суровина: в близката околност се срещат варовикови скали. Съдържанието на калциев карбонат в тях е около 70 тегл. %. Механичното обогатяване на материала чрез дробене и отстраняване на пустата скална порода позволявало получаване на качествен краен продукт. Открояващи се кариери за варовик не бяха открити, макар формата на варовитите скали, издигащи се в източната страна на голямата тераса по течението на реката, където се намира и находището от глина, видимо носят следи от човешко въздействие.

За хронологията на това производство може да се съди косвено по неговата близост с късноантичната крепост Маричино градище, чийто защитни съоръжения и сгради със стопанско и култово предназначение са градени с използване на големи количества вар, основна свързваща съставка на червения хоросан характерен за византийската строителна практика, (приготвян от гасена вар - калциев хидроокис с добавка на стрита керамика и гравий), както и по откритите тук дървени въглища силно минерализирани от вековния престой в отвалите.

2. Производствен център за строителна керамика под крепостта Върло градище

Изследвани бяха керамични материали от крепостта Върло градище, разположена на 6 км северно от град Сливен, в югозападния дял на Сините камъни.Тази крепост е изградена върху изолирана скалиста височина /с н.в. 680 м/, издигаща се като остров над дълбоките клисури на Новоселска река и десния й приток Кашлянска река, като заема билото на височината в района на връх Кумина и част от източния склон на гребена.(обр.10) Лицата на крепостните стени са изградени от добре обработени каменни блокчета и трошляк, споени с хоросан, в който нарядко се срещат едри късове от тухли и керемиди.

Акцент в защитата на крепостта представлява масивна правоъгълна кула, ситуирана от вътрешната страна на югоизточната кортина. Тя има вътрешни размери 7,50 / 6,55 м и е запазена на височина над подовото ниво на 1,90 м. Изградена е по типа „опус латерициум", само от тухли на обилна хоросанова спойка – едно твърде рядко и скъпо струващо защитно строителство за планински крепости /обр. 11 /. Понеже кулата има настилка от тухли, покрити с водоустойчива замазка, дебела до 3 см, в долната си част тя очевидно е била използвана за водохранилище. Освен антична и ранновизантийската строителна керамика / IV- V век), тук се откриват и късове от средновековни керамични съдове(12-14. ти векове)/32/.

Изследвани бяха видът, химичният състав, физико-механичните характеристики и структурните особености на няколко образци цели тухли от останките на защитната кула, както и фрагменти от тухли и керемиди, открити в югозападната част на крепостта. Тухлите имат антична, класическа квадратна форма с размери: 0,30- 0,32 /0,30-0,32 м,с еднаква дебелина 0,04 м, а на цвят са керемидено червени. Структурата им е хомогенна - изработени са от глина с ниско съдържание на чужди включения, сред които преобладават кварцовии калцитови зърна(обр.12).Керемидите, доколкото може да се установи от изследването на откритите фрагменти, също са с характерна за античността форма: /почти плоски с борд по дългата страна с размери: 0,46/ Х / 0,04 м, подобни на откритите плоски керемиди в крепостта Маричино градище. Изработени са от добре хомогенизиран материал, съдържащ малко количество включения, основна част от които също са калцитови и кварцови зърна.

Откритата строителна керамика тук въобще се характеризира с по-ниско съдържание на желязо - около 3,80 - 4, 6 тегл. % в сравнение с тази от Маричино градище. Нейните физико-механични характеристики: обемна маса около 1 680 кг/м^{3}и остатъчна якост: 6-8 МРа (за тухлите), са без големи отклонения в тези характеристики. Това подсказва използване на качествена суровина и отработен технологичен режим на изработка на керамиката. Използването на такива качествени тухли с плътна структура е било необходимо при изграждане на резервоара за вода в основата на защитната кула на тази крепост. Данните от тези изследвания на откритата тук керамика са показани в Табл. 1, Прил. 1. Върху изследваната тук керамика не бяха установени други орнаменти, освен произволни линии, нанесени със свободна ръка върху суровите изделия.

Интересно е да се отбележи, че химичният състав на плоските керемиди, открити в крепостта Маричино градище, е еднакъв с този на керамиката и глината, открити тук.

На това основание, може да се направи извод, че плоските керемиди от крепостта Маричино градище са произведени в керамичния център под крепостта Вързло градище.

Находище на глина, химическият и минераложки състав на което, съответства на изложените характеристики на изследваната керамиката, се установи в м. Омайникова поляна, непосредствено под крепостта

Върлоградище, там, където се сливат Новоселска река и Кашлянска река(поток). Площта на кариерата, от която се е изземвала глина е около 1600м^2, при дълбочина на изкопите до 5 метра (обр.13). Глината тук е технологична: съдържанието на фракцията фини частици (0,005 - 0,01 мм), придаващи и пластичност и добра спекаемост е около 64 %, който показател е съществено по-висок от този на глината (25 %) от района на крепостта Маричино градище.

При огледа на местността около находището на глина, западно недалеч от него бяха открити останки на пещ за изпичане на керамика(обр.14), които позволяват определяне на нейния тип и ориентировъчно на размерите ѝ. Съоръжението е било двукамерно, конструкция типична за пещите за изпичане на керамика, използвани през античността и ранното средновековие по нашите земи: от долната камера – огнището, през отвори в пода на пещта в горна камера са постъпвали горещите газове, които са нагрявали и изпичали глинените изделия /33, 34/.

Пещта е ориентирана в посока северозапад – югоизток. По такъв начин за изгаряне на горивото в пещта са се използвали естествените въздушни потоци, създавани от ветровете, духащи в това направление.

В откритите тук останки от пещта, долната камера - огнище, е затрупана от многовековните наслоги и от падналата зидарията на горната камера.

Горната камера, изградена над терена, както може да се определи от останките от зидарията, била с правоъгълна форма с ширина 2,40 м, като останките от дългата страна са запазени на дължина до 2,90 м, но очевидно камерата е била по-дълга. Била е иззидана като свод, на места запазен на височина до 1,30 м. Дебелината на стената на зидарията е около 0,40 м, а с отчитане на падналите вътрешни плочи от пясъчник – около 0,60 м. Откъм вътрешната страна на зидарията се наблюдават участъци, стопени от високата температура. Камерата е имала отверстие за зареждане на суровите изделия и за изваждане на готовата продукция, което се е зазиждало в процеса на изпичане на изделията. Разгледаните особености в конструкцията на тази пещ показват, че тя е различна от разгледаните по-горе пещи, открити край Сливен в равнината.

Правоъгълната форма на работната камера на пещта показва, че е била предназначена основно за спичане на строителна керамика тухли и керемиди, чиято форма позволява в най-висока степен запълване работния обем на пещта /35/.Около пещта бяха открити неголям брой фрагменти от антична строителна керамика и долиуми .

Относно конструктивните особености на пещта, открита в м. Омайникова поляна: такава конструкция пещи със стационарна правоъгълна горна камера са се използвали през античността и ранното средновековие за изпичане главно на строителна керамика, но също и на голямо габаритна битова керамика - долиуми.

Пещите, описани от античния производствен център в Сливен, са също с правоъгълна горна камера, но разрушаваща се при всяко изваждане на изпечения материал - тухли. Такива специализирани пещи са били използвани там, където продължително време е било необходимо да се изработват големи количества еднотипна керамика – тухли: край градските центрове, нуждаещи се непрекъснато и то от големи количества еднотипна строителна керамика или край строящи се или преустройвани големи крепости, примерно като Маричино градище.

Отсъствието на видими останки от пещни съоръжения за изпичане на строителна керамика в района на крепостта Маричино градище би могло да се обясни с това, че тук също са се използвали именно пещи с разрушаваща се горна камера. При използване на останките от такъв тип пещни съоръжения бързо се заличават понеже долната им камера - огнището, изграждано под нивото на терена, се затрупва от вековни наслоги.

Въпросът с хронологията на керамичното производство тук може да намери задоволително обяснение, като се използва фактът за еднаквия химичен състав на плоските керемиди от двете крепости с този на глината от кариерата в м.Омайникова поляна. Този факт позволява да се приеме, че керамичното производство в района, създадено край находище на глина с високи технологични характеристики и изработващо продукция, изискваща по- високи технологични умения, каквато са керемидите, е създаден по-рано от този край крепостта Маричино градище. Част от неговата продукция – керемидите, е отивала за тази изграждащата се крепост. По това време край нея е започнато производство само на тухли и едва по–късно, вероятно през Българското средновековие, тук вече са били произвеждани и керемиди, но с друга форма .

Горните разсъждения, подкрепени с установените артефакти, позволяват да се приеме, че в Сливенския район през античността и ранното средновековие е съществувало развито производство на строителна керамика, като технологиите са били достатъчно усъвършенствани да позволят изработване на керамични материали със задоволителни експлоатационни характеристики, дори при използване на глини с невисоки технологични качества. При това са работили едновременно керамични работилници на различни места, обслужващи строящите се обектии, използващи различни находища от глина. В зависимост от вида и необходимото количество строителни материали са се използвали различни конструкции пещи .

Заедно с производството на строителна керамика за нуждите на разгърнатото строителство в района е съществувало и развито производство на вар.

Развитото производство на тези строителни материали е указание за мащабно строителство на обекти с военно, гражданско и култово предназначение в района на Сливен през късната античността и през българското средновековие.

Тези сведения очертават по-ясно ролята на района в стопанския живот и отбраната на североизточна Тракия през тази епоха.

ИЗВОДИ

1. Изложени са доказателства за съществуване на производствени центрове за строителна керамика и вар в близост до късноантичните и ранносредновековни крепости Маричино градище и Върло градище, разположени в масива Сините камъни на Сливенската планина. Тези доказателства почиват както на експериментални резултати от комплексните сравнителни физико – химични, физико - механични и структурни изследвания на строителната керамика и варта, взети от терена на крепостите и на суровините за производството им в прилежащия район, така също на откритите следи от производствени центрове край крепостите: останки от пещи за производство на тези строителни материали и на кариери за добив на техните суровини.

2. Единството на химичния и минераложки състав на строителната керамика, открита в крепостта Маричино градище и на глината от близката кариера в горното течение на Равна река, позволяват приемане на тезата за съществуване на керамично производство тук през късната античност и българското средновековие .

3. Орнаментните характеристики на строителната керамика от крепостта Маричино градище дават допълнителни сведения за началото на нейното изграждане– краят на пети век от н.е.

4. Установен е производствен център за вар в района на крепостта Маричино градище, осигуряващ свързващ материал за нейните монументални строежи, а възможно и за други подобни строежи в района на днешен Сливен. Открити са останки на две пещи, разположени върху планинското било, до връх Голяма Чаталка,северно, недалеч от крепостта Маричино градище. Пещите са били от шахтен тип със значителни размери - вътрешен диаметър на работното пространство при основата 1,4 м, с височина около 2,5 м. Производителността им е била голяма за онова време: около 1,5 - 2 тона вар на зареждане. В качеството на гориво са използвани дървени въглища. Варовиците са били изземвани в близката околност.

5. Установен е втори производствен център за строителна керамика в югозападната част на планинския масив Сините камъни, непосредствено под крепостта Върло градище в м. Омайникова поляна. Открити са останки на универсална пещ за изпичане на керамика: двукамерно пещно съоръжение. Работната горна камера за изпичане на глинените изделия е с правоъгълна форма и се характеризира с размери: ширина 2,30 м и видима запазена дължина 2,80 м /, при височина на останките от стените:1,3 м. Долната камера - огнището на пещта е под нивото на терена /и не е изследвана/. Това е типична универсална пещ за изпичане на строителна и битова керамика, каквито пещи са широко използвани през античността и ранното средновековие по нашите земи.

6. Установена е древна кариера за глина в м.Омайникова поляна под крепостта Върло градище с площ около 1600 м^2, осигуряваща суровина за керамичното производство, създадено тук. Глината е с високи технологични характеристики, позволяващи изработка на качествена строителна и битова керамика.

7. Производството на строителна керамика в района на Сливен през античността и ранното средновековие е било на високо за времето си технологично ниво. Използвали са се различни конструкции, керамични пещи, в зависимост от вида и количеството на необходимата керамична продукция, разработени са били технологии за формоване и изпичане на различни керамични изделия. Достигнатите технологични умения през този период са давали възможност за получаване на строителна керамика със задоволителни якостни характеристики, дори при използване на суровина с невисоки технологични характеристики. Това е позволявало разгръщане на производство на строителна керамика в близост до крепости, строящи се в

труднодостъпни места на планината.

8. Данните от изследванията върху производството на строителна керамика и вар, в близост до планински крепости в района на Сините камъни на Сливенската планина и направените изводи, позволяват да се хвърли допълнителна светлина върху важна област на стопанския живот на населението в района на Сливен през късната античност и ранното средновековие: производството на термично синтезирани строителни материали да се очертае мащабът и високото за времето си технологично ниво на тези производства, свидетелство за разгърнато строителство и преустройство на обекти с военно, гражданско и култово предназначение през този период. Тези сведения очертават по-ясно ролята на района в стопанския живот и отбраната на Североизточна Тракия през късната античност и българското средновековие.

Благодарност : Авторите изказват своята благодарност на д-р Стефан Лисицов за ценните препоръки при подготовка на материала .

ЛИТЕРАТУРА :

1. Чичикова М. Поява и употреба на тухлата като строителен материал у траките в края на 4-ти и началото на 3-ти век пр. н.е.ИАИ т 21 , 1957 с.139-150

2. Ракова – Морфова Л. Тухларството по нашите земи през римската епоха. Паметници на културата и музеи. т. 2 1957, с 24 - 29

3. История древнего мира, ч.2 , Гърция и Рим, под ред. АГ Бокщайнина, Изд Просвещение , 1987г , с.389

4. Лисицов Ст. Ранновизантийската и средновековна укрепителна система в Източна Стара планина /4 -14 век/ от прохода Вратник до Ришкия проход / Автореферат Сф, 1995г.

5. Господинов Г, В Дечев В. По следите на историята на средновековния Сливен . Проучване на крепостта Маричино градище годиш. на РИМ - Сл. 2008

6. Лисицов Ст. Късноантичната и средновековна българска укрепителна система в Сливенската планина /края на 4-ти началото на 14 -ти век/ Изв. МЮИБ кн 25, 2010

7. Костова. Бацова Е. Антични пещи за строителна керамика в г. Сливен Музеи и паметници на културата, 1969, кн.4, с 7

8. Щерева И. Приноси към историята на Сливен, Сб. Североизточна Тракия и Византия през 4 -14 в. в Сл. 1996г с. 20

9. Ангелова Ст. За производството на строителна керамика в североизточна България Археология, кн.1 , 1972 г.

10. Файнберг С. Е., Филипова П.Ю. Анализ руд цветньх металлов ГНТИ, М., 1968 с. 214-227

11. ЕС Горелик, П И Разторгуев, ЮА Скаков Рентгенографический и електроннооптическийанализ . М. 1970

12. Кирносов Ю. А., Яновский И.И.Механические испьтанияматериаллов Гостнауктехиздат, М., 1975

13.- Невяжский Л.М.Испьтание нематалических материаллов, справочник, Машгиз, 1959 г с. 247

14. Фигуровский Н.А.Седиментационньй анализ, Изд АНССР, 1984

15. Табаков С. История на Сливен, т. 2, С, 1924 г., с 15

16. Ангелова Ст. Цит. , 31 с.

17. Тьорнова П. Технология на строителната керамика, Сф. 1996 г.

18. Ангелова Ст. Цит. с. 33 с.

19. Господинов Г. Древен железодобив в района на Сливен /Под печат/

20. Овчаров Д . Базилика № 1 при крепостта Крумово кале крайТърговище Археология . кн 3, 1970, с.16-21

21. Велков В. Градът в Тракия и Дакия през късната античност , Сф 1959г. ,с.139

22. Ракова - Морфова Л. Римски частни и императорски тухли с печати от Дунавското и Черноморско крайбрежие, Археология, 1970, 3, с 33-40

23. Митова – Джонова Д . Пещи за керамика и керемиди от Нове, Археология, 1966 . с. 33-4

24. Археология СССР, Свод. Археолог. источников, вьlп.1-20 Керамическое производство и керамические строительные материалы, М.1960 , с.443

25. Господинов Г. Цит.стат. с.8

26. Богданов Л. Минералогия и петрография, Изд. Недра , Сф , 1987

27. ПоповВ. Керамические строительные материалы, Москва, Госттехиздат, 1988 г

28 . Вълков В. Пещ за строителна керамика от Нове, Арх. 1966 , т 1, с 46- 51

29. Султов Б. Новооткрит керамичен център в с. Хотница от римската и старобългарската епоха, Археология, т 3 , 1979 г.

30. Шапошников Н. А. Вяжущие материаллы в строительстве , Гостехиздат, М., 1988 г.

31. Попов В. Цит. изт. с 331

32. Лисицов С.Късноантичната и средновековна българска укрепителна система В Сливенската планина /края на IV-началото на XIV-ти век / Изд МЮИБ , кн 25 , 2010г

33. Митова - Джонова Д. Пещи за керамика и керемиди от Нове, Археология , кн 3 , 1966 г.

34. Овчаров Д . Средновековно тухларско селише край с Кралево Търговишко , Археология , т.2 , 1971 г.

35. Костова – Бацова Е. Антични пещи за строителна керамика в Сливен, Музеи и памет. На културата , 1969 г , кн.4 , с.7

Табл. 1.

ХИМИЧЕН СЪСТАВ НА СТРОИТЕЛНАТА КЕРАМИКА ОТ ПЛАНИНСКИТЕ КРЕПОСТИ МАРИЧИНО ГРАДИЩЕ И ВЪРЛО ГРАДИЩЕ И НА ГЛИНИТЕ ОТ ПРИЛЕЖАЩИЯ ИМ РАЙОН

Керамика от крепост Глина от кариера	Вид керамично изделие или суровина - глина	Общо изследвани образци а) пълен анализ / б) анализ само на общо желязо (Fe $^{2+}$, Fe $^{3+}$)	Fe – тегл. %	Si- тегл. %	Al- тегл. %	Ca- тегл. %	преобл. вид зърна скални включва-ния в керамката и глината
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	9.
1.Крепост “Маричино градище”	тухла	Общ брой 10 обр. а) 5 обр. б) 3 обр.	6,5-7,9 6,7-8,1	27,4-29,2	6,7-6,9	1,9-2,2	Кварц-порфири
	керемида крива	Общ брой 4 обр. а) 3 обр. б) 1 обр.	6,12 7,9	26,2-28,7	6,6-7,1	2,0-2,1	Кварц-порфири
	керемида плоска	Общ брой 4 обр. а) 3 обр. б) 1 обр.	3,8-4,0 3,9	28,6-31	7,7-9,1	3,8-4,1	Кварц и калцит
	керамични ядки в червения хоросан	Общ брой 2 обр. а) - б) 2 обр	6,7-8,2				Кварц порфири
Кариера край Равна река	глина	Общ брой 5 обр. а) 4 обр. б) 1 обр.	6,4-8,3 5,90	26,3-31,6	6,6-7,2	1,7-2,4	Кварц-порфири
2 Крепост Върло градище	тухла	Общ брой 4 обр. а) 3 обр. б) 1 обр.	3,7-4,1 3,9	28,9-31,6	7,4-9,8	3,7-4,3	Кварц и калцит
	керемида плоска	Общ брой 3 обр. а) 3 обр. б) 1 обр.	3,7-4,2 3,9	28,2-30,0	7,5-10,2	3,8-4,0	Кварц и калцит
Кариерата в м.Омайникова поляна край крепостта Върло град.	глина	Общ брой 4 обр. а) 3 обр. б) 1 обр.	3,7-4,2 4,2	28-32	7,3-10,3	3,6-4,4	Кварц и калцит
3.Крепост в м.Хисарлък	тухла	Общ брой 2 обр. б/2 обр. .	2,6-2,9				Кварц и кварцпорфири

В таблица 1 са показани резултати както от пълни химични анализи на строителната керамика и глините от планинските крепости, така и от анализи, изявяващи само съдържанието на избран химичен елемент в случая желязо (като двувалентно и тривалентно в съединения).Използван е както стандартен химичен анализ, така и интегрален микроспектрален анализ на избрани микрозони от структурата на образците керамика и глина, позволяващ прецизиране резултатите от първия. Точността на интегралния микроспектрален анализ беше по-висока и количествените резултати са дадени с точност до 0,05 тегл.%, докато точността на класическия химичен анализ, примерно на желязо беше по ниска – 0,15 %. Броят на измерванията на химичния състав не позволяваше статистическа обработка на резултатите.

Табл. 2.

ФИЗИКО-МЕХАНИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ /ОСТАТЪЧНИ/ И РАЗМЕРИ НА СТРОИТЕЛНАТА КЕРАМИКА ОТ ПЛАНИНСКИТЕ КРЕПОСТИ МАРИЧИНО ГРАДИЩЕ И ВЪРЛО ГРАДИЩЕ

Строителна керамика - тухли от крепост…….	Размери (м)	Физико-механични характеристики (остатъчни)				Орнаменти
		Якост (MPa)		Обемна маса (кг/м^3)		
		Вид 1	Вид 2	Вид1	Вид 2	
Маричино градище	0,30 / / 0,30/ 0,05	18- 24	2 - 7	1720	1340	5% с орнаменти
Върло градище	0,30 / 0,30 / 0,04	16- 18	-	1630	-	Без орнаменти

В таблица 2 са показани данните от физико-механичните измервания по стандартни методи на образци строителна керамика (тухли). Изследвани са физико-механичните характеристики на 40 бр. образци (90% фрагментирани), открити на терена на крепостта Маричино градище и 15 бр. образци (90 % фрагментирани) от крепостта Върло градище. Показани са осреднени данни от измерванията. Измерена е също обемната маса на фрагменти от керемиди, открити в двете крепости, като тази характеристика е близка до същата характеристика на тухлите (тези от вид 1).

Табл. 3.

ДИСПЕРСЕН СЪСТАВ И СЪДЪРЖАНИЕ НА ЖЕЛЯЗО /В ХИМИЧНИ СЪЕДИНЕНИЯ/ НА ГЛИНИТЕ ОТ МЕСТОНАХОДИЩАТА /КАРИЕРИТЕ/ КРАЙ ПЛАНИНСКИТЕ КРЕПОСТИ МАРИЧИНО ГРАДИЩЕ И ВЪРЛО ГРАДИЩЕ

Местонахождение / кариера /	Дисперсен състав на глината (тегл. %)			Съдържание на желязо (тегл. %) Fe^{2+} / Fe^{3+}
	Размери на частиците (мм)			
	Под 0,005	0, 05 – 0,15	0,15- 3,0	
В м.Равна река край крепостта Маричино градище	25	65	11	8,3
В м.Омайникова поляна край крепостта Върло градище	46	47	7	4,3

В таблица 3 са показани данни от седиментационния анализ на глините, фината фракция на които характеризира тяхната пластичност и температурата на изпичане за придаване на керамиката на необходимите якостни експлоатационни характеристики. По-високото съдържание на фина фракция /под 0,05/ е указание за по-технологична суровина. Показано е и съдържанието на желязо в глините.

Табл.4

СРАВНИТЕЛНА ТАБЛИЦА НА ОРНАМЕНТИТЕ НА ТУХЛИ

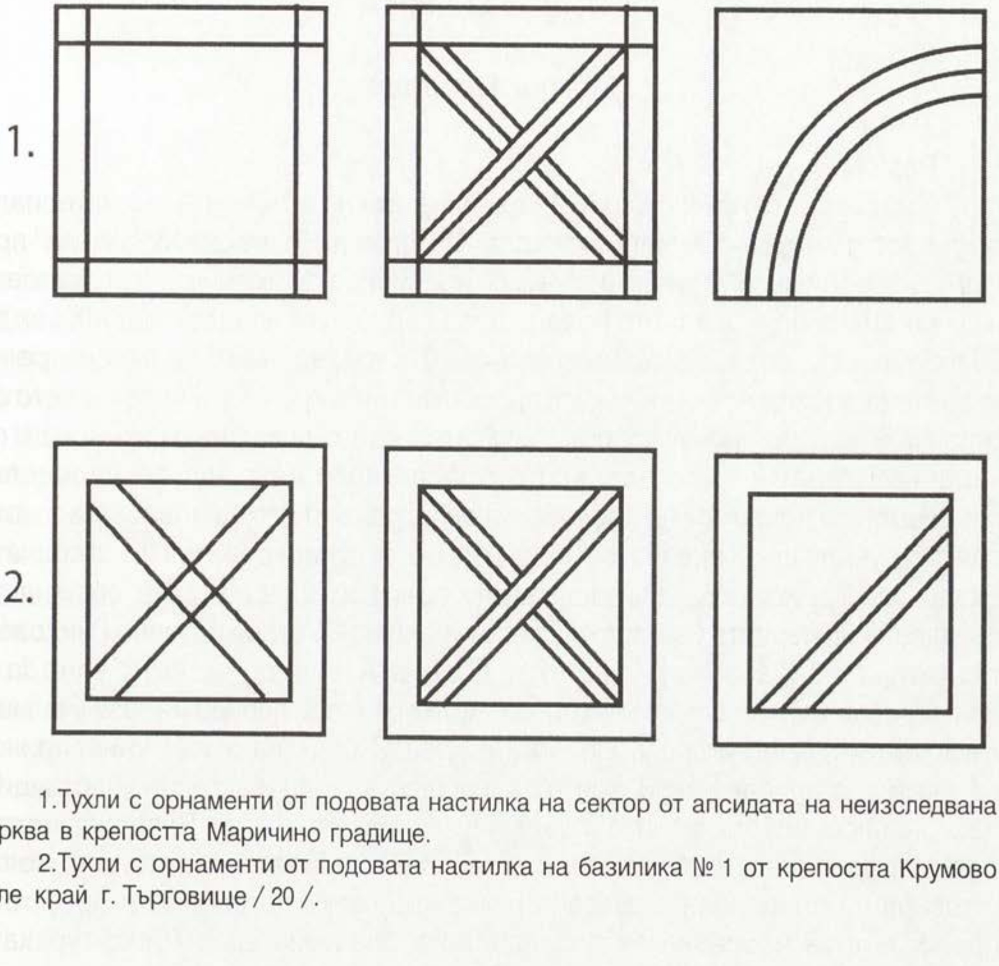

1.Тухли с орнаменти от подовата настилка на сектор от апсидата на неизследвана църква в крепостта Маричино градище.

2.Тухли с орнаменти от подовата настилка на базилика № 1 от крепостта Крумово кале край г. Търговище / 20 /.

ПЪРВИТЕ ВЪЗРОЖДЕНСКИ УЧИЛИЩА И ПРОСВЕТИТЕЛИ В СРЕДНИТЕ РОДОПИ ДО РУСКО-ТУРСКАТА ОСВОБОДИТЕЛНА ВОЙНА 1878 ГОДИНА

Златка Петрова

Резюме

В настоящото научно съобщение, на базата на документални материали от фондовете на ДА – Смолян , на отдел "История на България XV-XIX век" при РИМ „Стою Шишков" и лични архиви, се анализира състоянието и развитието на учебното дело в Средните Родопи през периода от началото на XIX век до Руско-турската освободителна война от 1878 година , като се акцентира на първите възрожденски училища и просветители в края. При проучването се откриха и неизползвани досега документи, които дават възможност да се характеризират новите процеси в просветното дело, да се определят особеностите и факторите, способстващи за развитието на новобългарското светско училище. Показва се важната роля и подкрепа на Българската Екзархия, Одринската българска митрополия и Пловдивската община за създаване на първите български класни училища в Устово и Долно Райково и тяхното влияние върху учебното дело в Ахъчелебийско, Рупчоса и Златоградско. Проследява се и откриването през този период на тези училища и в другите селища на Среднородопския край. Отбелязва се и важният принос на учителите просветители, които са и общественици и активни участници в националноосвободителните и църковни борби. Така през Възраждането в Среднородопската област училищата стават първата институция, която отговаря на порасналите духовни и икономически потребности през този период и стават основа за последвалото развитие след Руско-турската освободителна война 1877-78 г.

THE FIRSTREVIVALSCHOOLSAND ENLIGHTENERSIN THE MIDDLE RHODOPESUNTIL THE RUSSO-TURKISH WAR OF 1878

ZlatkaPetrova

Abstract

In the present scientific announcement,based on documentary materials, that are kept in the funds of the State Archives of Smolyan,the "History of Bulgaria 15th–19thcentury" Department of theRegional Museum of History "StoyuShishkov" – Smolyan and personal archives,an analysis is made of the situation and the development of education in the Middle Rhodopesduring the period fromthe beginning of the 19thcentury until theRusso-Turkishwar of1878, with a focus onthe firstrevivalschools andenlighteners at the end of the period.During theresearch work, documents not used previously, were also found and they made it possible to characterize new developments in educational work, to determine the characteristics and factors contributing to the development of the modern Bulgarian secular school.The paper reveals the important role andsupport of the Bulgarian Exarchate, the Edirne Bulgarian DioceseandPlovdiv Municipalityfor the establishment of the first Bulgarian schoolsinUstovoand DolnoRaykovoand their impact oneducation in Ahachelebiysko, Rupchosa and Zlatograd.The establishment of such schools in other settlements of the Middle Rhodopes during this period is also examined.The important contribution of teachers and enlighteners, who were public figures and active participants in the struggles for National Liberation and ecclesiastical independence is also noticed.

Thus, duringthe Revivalinthe Middle Rhodopes,schoolsbecame the firstinstitution that answered the spiritualand economic needsduring this period andlaid the basisforthe developmentfollowingthe Russo-TurkishWar of 1877-1878.

ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ УЧИЛИЩА И ПРОСВЕТИТЕЛИ В СРЕДНИТЕ РОДОПИ ДО РУСКО-ТУРСКАТА ОСВОБОДИТЕЛНА ВОЙНА 1878 Г.

Златка Петрова

В настоящото научно съобщение, на базата на документални материали от фондовете на ДА – Смолян, на отдел "История на България XV-XIX век" при РИМ „Стою Шишков" и лични архиви, се анализира състоянието и развитието на учебното дело в Средните Родопи през периода от началото на XIX век до Руско-турската освободителна война от 1878 година, като се акцентира на първите възрожденски училища и просветители в края.

При проучването се откриха и неизползвани досега документи, които дават възможност да се характеризират новите процеси в просветното дело, да се определят особеностите и факторите, способстващи за развитието на новобългарското светско училище. Показва се важната роля и подкрепа на Българската Екзархия, Одринската българска митрополия и Пловдивската община за създаване на първите български класни училища в Устово и Долно Райково и тяхното влияние върху учебното дело в Ахъчелебийско, Рупчоса и Златоградско. Проследява се и откриването през този период на тези училища и в другите селища на Среднородопския край. Отбелязва се и важният принос на учителите-просветители, които са и общественици и активни участници в националноосвободителните и църковни борби.

Така през Възраждането в Среднородопската област училищата стават първата институция, която отговаря на порасналите духовни и икономически потребности през този период и стават основа за последвалото развитие след Руско-турската освободителна война 1877-78 г.

Историята на просветното движение в Средните Родопи е била обект на проучване от редица краеведи и изследователи. В трудовете на големите родоповеди Стою Шишков, Васил Дечев и Христо Попконстантинов намират място някои аспекти от темата за развитието на българската просвета в този край. Принос в проучването на отделни проблеми на национално-просветните и църковни борби в Средните Родопи имат и изследователите от по-ново време – Петър Маринов, Стоил Седянков, Анастас Примовски, Константин Канев, Петко Карапетков и др. В последните години монографичните трудове на Никола Симеонов и на Христо Гиневски, на базата на новооткрити документи, осветлиха някои бели петна в родопската и общобългарска историческа литература. От голямо значение е и новото документално издание „Черковно-просветното движение в Средните Родопи 1878-1912" със съставители проф. Петър Петров и Андрей Печилков.

В настоящото научно съобщение, въз основа на документални материали от фондовете на ДА – Смолян, на отдел "История на България XV-XIX век" при РИМ „Стою Шишков" и лични архиви се анализира състоянието и развитието на учебното дело в Средните Родопи през периода от началото на XIX век до Руско-турската освободителна война от 1878 г., като се акцентира на първите възрожденски училища и просветители в края. При проучването се откриха и нови документи, които дават възможност да се характеризират процесите в просветното дело, да се определят особеностите и факторите, способстващи за развитието на новобългарското светско училище. Показва се важната роля и подкрепа на Българската Екзархия, Одринската българска митрополия и Пловдивската община за създаване на първите български класни училища в Устово и Долно Райково и тяхното влияние върху учебното дело в Ахъчелебийско, Рупчоса и Златоградско. Проследява се и откриването през този период на училища и в другите селища на Среднородопския край. Отбелязва се и приносът на учителите-просветители, които са и общественици и активни участници в националноосвободителните и църковни борби.

Развитието на българското училище в Среднородопието през XIX в. в основни линии следва процесите в другите български райони. В много отношения обаче има и особености, които са свързани както с историческата съдба, така и със своеобразието на икономическото и културно развитие на този край. Главните фактори, като влиянието на елинизма върху учебното дело и културно-просветното общуване с други просветни центрове в периода до и след Кримската война, разкриват по-цялостно борбите и постиженията на българите в този край.

Първата особеност на просветното движение в Средните Родопи е, че се развива в много по-трудни условия, отколкото в напредналите централни български земи. Завладяването на планината от турските нашественици прекъсва културно-просветните традиции, унищожава църкви, манастири, загиват свещеници. След налагането на чуждата религия и култура заглъхват за дълго време огнищата на българската духовност и просвета. А изостаналото икономическо развитие на Средните Родопи води и до забавяне на възстановяването на българската просветна традиция. Тези обстоятелства сериозно се отразяват върху особеностите на българското просветно дело в този край.

В българската историография се приема, че развитието на училищното дело обхваща три периода: първи – XVIII и началото на XIX в., втори – от второто до края на третото десетилетие на XIX в. и трети – до 1878 г. (Радкова 1981, 248 – 250). Специфичните условия в Средните Родопи налагат по-различна периодизация, обхващаща два периода: първи – от началото на XIX в. до Кримската война и втори от Кримската война – до Освобождението през 1878 г. Тук не възникват елино-български училища, както в Котел, Свищов, Карлово и други български селища (Гиневски 2008, 49).

Засега липсват писмени извори и сведения за наличието на килийни училища в Среднородопието през XVIII в. Документални източници за тяхното възникване в отделни селища има за първата половина на XIX в., т.е.констатира се значително изоставане на просветното движение в сравнение с другите български земи. За по-дълъг период тук преобладават килийните училища. Процесът на постепенното преодоляване на духовната обособеност на края започва през първата половина на XIX в. с осезателния стопански подем. Новите по-заможни съсловия предявяват изисквания за по-висока грамотност и обучение на роден език. Според досега известните извори първите килийни училища възникват в Устово, Горно Райково, Златоград и Широка лъка, но не позволяват да се установят с точност годините на съществуването им. Етапът на килийната просвета в Средните Родопи бележи имената на десетки народни просветители, чието дело има важно значение за духовното и народностно възраждане в края. Един от тях, известен като първи просветител и възрожденец в така наречената „Кръстата гора“, е светогорският пратеник йеромонах Григорий от Атон, останал известен още с името поп Глигорко. Първоначално в Устово отказват да го приемат, защото не знае местния говор и затова се установява в съседното селище Момчиловци. Там създава килийно училище и започва да обучава на гръцки език. Негов ученик е известният по-късно възрожденски деятел Васил Аврамов. Тук поп Григорко научава местния български говор, след което е поканен отново в Устово.[1]

През този период обучението в килийните училища се води предимно на гръцки език, докато във вътрешността на страната е на църковно-славянски. Господството на гръцкия език в просветата се дължи не само на слабата просветно-църковна традиция, но и на липсата на културно-религиозни центрове, които да подготвят свещеници и учители. Гръцкият език и култура обаче не успяват трайно да се наложат в Среднородопието. Причините са в засилващото се народностно съзнание сред българите, влиянието на църковните борби в Пловдив и Пазарджик и икономическото замогване на местното население.

В този своеобразен преход на преминаване от гръцки на български език възниква едно разпространено явление. Част от по-грамотните учители и свещеници започват да пишат на местното родопско наречие, като използват гръцки букви. Тази преведена книжнина е разбираема и известна като „дамаскини". Пръв поп Григорко с ученика си Киряк Белковски развива тази дейност. Белковски превежда Неофитовото евангелие на родопско наречие. Тази книжнина има твърде голямо значение за пробуждането на края.

Проучените документални извори показват, че гръцкият език като основен се изучава до 1845 г. в Устово, до 1847 г. в Горно Райково, до 1849 г. в Петково и Славеино, до 1852 г. в Златоград, до 1854 г. в Широка лъка, до 1864 г. в Чепеларе, до 1867 г. в Момчиловци и др. (Гиневски 2008, 55). Посочените години не бива да се свързват с окончателното утвърждаване на българския език в училищата. В редица от отбелязаните селища обучението се води успоредно на български и на гръцки.

В устовското килийно училище първите опити за преподаване на български език се свързват с учителя Константин Дъновски през 1845 г. В същия период в съседното селище Горно Райково също започва въвеждането на българския език. В писмо на пазарджишкия учител Никифор Попконстантинов до Александър Екзарх от 23 януари 1848 г. се съдържат ценни сведения за откриване на българско училище в Горно Райково. В писмото се посочва и точната дата – 26 октомври 1847 г. Тук става дума не за създаването на училището, а за въвеждането на български език в него. Тези сведения съвпадат с учителстването на Константин Дъновски в Горно Райково (Гиневски 2008, 58).

---

1 Родопски напредък, кн.II, 1903, 64.

През този период друга известна учителка е Рада Казалиева. Тя завършва килийно училище в родното село, а след това продължава при Райно Попович в Карлово. Дълго време Рада Казалиева е единствената родопчанка, която получава по-високо образование и се отдава на учителското поприще за пробуждане на народностното съзнание.

Първите усилия за въвеждането на българския език в Устово и Горно Райково са дело на местни учители, които учат в селища с голям културно-просветен живот като Пловдив, Пазарджик и Карлово. В този труден процес имат заслуга и учители, които са канени от местните първенци като Никола Султанов, родом от Пловдив, учителствал в Устово и Горно Райково, Петър Велчев, родом от Перущица, учителствал в Широка лъка и др.

В селищата като Славеино, Петково и Златоград влияние оказват по-напредналите центрове – Устово и Горно Райково. Учители в тези училища са Киряк Белковски, Данчо Арамбуйковски и Ангел Киряков.

В другото голямо среднородопско селище Чепеларе въвеждането на български език става след 1850 г. от учителите Саво Димитров, Иван Найденов и Марин Караджов.[2]

Анализът на учебното дело в Средните Родопи до Кримската война показва, че килийни училища са създадени в Устово, Горно Райково, Момчиловци, Широка лъка, Славеино, Петково, Златоград, Чепеларе, Малево и Павелско. Има известни данни за създаване на килийно училище и в Смолян преди 1856 г., но засега по-сигурни са изворите, които сочат 1856 г. за негова начална година .[3]

До Кримската война просветното движение в Средните Родопи се развива самостоятелно, в рамките на региона, но в края на периода се засилва влиянието от просветните центрове от вътрешността на страната. Църковно-училищните настоятелства, общините, местните първенци и еснафските сдружения се включват и подпомагат активно училищното дело.

Килийните училища в среднородопските селища започват да придобиват все повече български облик. В тях се подготвят млади хора за учители и свещеници. Целите на училището съвпадат с тези на църквата в този период, защото вярата е белег за принадлежност към българската народност.

---

2 ДА – Смолян, ЛФ 412, а. е. 3.

3 ДА – Смолян, Ф. 21, оп. 1, а. е. 1, л. 18-20.

Просветното движение в Средните Родопи след Кримската война се развива в условията на продължаващи реформи в Османската империя. Те потвърждават правата на християнската религиозна общност да възстановява църковни сгради, училища и да строят нови. През този период се засилва общественият характер на училището и се откриват нови училища в останалите селища – Арда, Върбово, Полк. Серафимово, Чокманово, Стойките, Соколовци и в южнородопските Еникьой и Габрово (дн. Гърция).[4]

Почти във всяко християнско селище вече има училище и техният брой нараства значително на двадесет и пет.

През този период все повече навлиза и класната организация на учебния процес. Тези нови постижения на просветното движение проникват и в Средните Родопи с едно закъснение от петнадесет-двадесет години. Те се осъществяват от учителите, които идват от Пловдив и други центрове на страната, както и от местните по-образовани преподаватели.

За развитието на учебното дело в централните български селища Устово, Горно Райково, Долно Райково, Петково, Славеино, Момчиловци, Соколовци, Пашмакли и Златоград ще се спрем по-подробно, защото новите процеси и явления в тях са ясно изразени и добре документирани.

Устовската община е един от главните центрове на църковно-националните борби след Кримската война в Ахъчелебийско. През този период тук работят образовани учители, които стават и водачи на културно-политическия живот.

Ценни сведения за състоянието на училищното дело и за утвърждаването на българския език дава едно писмо на ксантийския митрополит Панарет до постоянния представител на Пловдивската епархия в Цариград д-р Стоян Чомаков от 8 септември 1860 г. (Шопов 1913, 331 – 332). В него се съобщава за нуждата от въвеждането и изучаването на български език в училищата в Ахъчелебийска каза и за осигуряване на още един учител в устовското училище. Определено е и най-важното изискване към него да е „редовен, знаещ славянски и български език“. Това е важно доказателство за подкрепата, която оказват Пловдивска община и Епархийското църковно настоятелство на Пловдивска епархия за разширяване на просветното движение. С тези действия се свързва и идването на Христо Ковачев от София за учител в Устово през 1862 г. (Петров/ Печилков 2009, 5).

---

[4] ДА – Смолян, Ф. 31 К, оп. 1, а. е. 15, 24.

По-рано, през 1847/48 г., са донесени български книги от пловдивчанина Никола Султанов, който учителства две години в Устово, а след това в Горно Райково, но това са отделни опити. През учебната 1862/63 г. Христо Ковачев трайно въвежда българския език в училището.[5]

По негова инициатива и с помощта на местните първенци Сава Стратев, Хаджи Христо Попгеоргиев и Хаджи Иван Бечев се изгражда нова триетажна училищна сграда. Набавени са чинове, черни дъски и учебни помагала. За пръв път тук е доставен голям географски глобус. Учениците са разпределени по възрастови групи. Ковачев въвежда „звучната метода“ и разказа пред учениците. Като новост за училищната практика в Устово и областта провежда училищни беседи и утра, на които децата показват своите знания. Той обогатява програмата на училището с редица светски дисциплини: граматика, история, география, аритметика и природознание. Обучението провежда по системата на училищата от вътрешността на страната. С учебното съдържание, организацията и методите той дава първия образец за новото светско българско училище в Средните Родопи. Така подготвя условията в следващите години училището да прерасне в класно (Гиневски 2012, 162 – 166).

За преодоляната духовна затвореност на среднородопските селища през първата половина на XIX в. говори и фактът, че устовската община взема решение да изпрати ученик за стипендиант в Русия. Запазена е кореспонденцията с руския консул Найден Геров по уреждането на този въпрос. В едно негово писмо до вицедиректора на Азиатския департамент в Петербург А. Енгелгорд се съобщава, че за държавен стипендиант в духовните руски учебни заведения ще предложи юноша от окръг Ахъчелеби.

В резултат на тези усилия за обучение в Киев на 2 ноември 1871 г. заминава Атанас Каишев от с. Чокманово, завършил Пловдивското българско класно училище (Гиневски 1994, 75 – 76).

След Ковачев достоен заместник в устовското училище е Димитър Димов Праматоров (Македонски), родом от с. Скребатно. Получава високо образование за времето във френския колеж „Сен Лазар“ в Солун. След завършването учителства в колежа по български език и в родното си село. Продължава образованието си в Пловдивското училище, откъдето идва в Устово. Тук открива първия „подготвителен“ клас в Ахъчелебийско, съставен от напреднали ученици на мъжкото взаимно училище.

---

[5] Славееви гори, кн. 5-6, 1894, 18-23.

Дейността на Македонски се разширява и извън територията на Устово и Ахъчелеби. Той работи за изграждане на български училища и църкви в Гюмюрджинска каза и помага на златоградчани да намерят подходящ учител, защото по неговите думи „ те охотно желаели побългаряването на училището си“.[6]

Ксантийската митрополия разтревожена, че Ахъчелебийско и съседните български райони се изплъзват от тяхното влияние с помощта на османските власти, изгонват Македонски. Той оставя дълбока следа и име на виден просветен деец и общественик-патриот в национално-освободителната борба на Среднородопския край през 60-те години на XIX в.

След Македонски в Устово като учители последователно работят Марко Савов от Карлово, Гавраил Попянков от Райково, Стоян Гергьовски и Илия Белковски от Устово. Като възпитаници на Пловдивското класно училище, те продължават да развиват класното училище като светско.

Първи редовен прогимназиален клас в Устово открива Марко Савов, а втори и трети – останалите учители. При Илия Белковски през учебните години 1875/77 има добре уредени три класа, които после осигуряват най-добрите учители за родопските селища.

По това време тук се отваря и първото девическо училище, за което пише съвременникът на това паметно събитие Христо Попконстантинов (Симеонов 2001, 80). То съществува до 1876 г., прекъсва и се възстановява отново през 1882/83 г.

В другото голямо среднородопско селище Горно Райково също се води остра борба за отхвърляне на гръцкия език от обучението. Най-активно участие за утвърждаване на българското училище вземат първенците Данаил Костов и Гавраил Попянков. Ръководителят на горнорайковската община Данаил Костов е възпитаник на Пловдивското училище на Йоаким Груев и затова взема пряко участие във въвеждането на новата организация на учебния процес и засилване на светския му характер.[7]

Той привлича за учител карловеца Марко Савов, при когото училището се оформя като класно. Това става през учебната 1869/70 г. Една дописка на Христо Пангалов до в. „Право“ характеризира дейността на учителя „сполучихме да имаме добър учител, днес, 2.11. М. Савов – карловец, който като встъпи в училището, снабди го с потребната дисциплина и започна преподаването си...Примерната му деятелност – продължава авторът – и при доброжелателните му народни чувства, смеем да вярваме, че ще се състави и по нас читалище и ще се вземат мерки за развитието на образованието на всички български села в казата ни...“.[8]

---

[6] Годишен отчет на държавното трикласно училище в Чепеларе. Пловдив, 1900, 6.

[7] Турция, бр. 14, 1864.

Така тези две първи класни училища в Устово и Горно Райково оказват голямо влияние върху развитието на просветното дело не само в Ахъчелебийско, но и в Рупчоса и Златоградско.

Долно Райково е селището, където на българите се налага да преодолеят особено яростна съпротива на фанариотското духовенство срещу българската просвета.

Преломна година в борбата за българско училище в селището е 1869 г. Тогава местни родолюбци начело със Стою Бобутанов за първи път налагат преподаване на български и на гръцки език. Учител е известният възрожденски деец Петко Гидиджийски от Устово. Той преподава български език, землеописание, свещена история и числителница. Още през първата година тук българското училище има добра организация и даже е наричано „академията“.

И в другите родопски селища - Славеино, Петково и Момчиловци еснафските организации и общините са инициатори за отхвърляне на гръцкия език от училищата.

През 1868 г. в Славеино са поканени учителите Марко Димитров от с. Полк. Серафимово и Васил Аврамов от Момчиловци, които въвеждат обучението на български език. Снабдяването с български книги и учебници осъществяват местните първенци и еснафи: Тодор Добровски, Костадин и Никола Шопови, Георги Журналя и Тодор Карапетков. В Славеино училището през този период има библиотека с около сто тома книги. Тук се доставят също българските вестници „Македония“, „Време“ и „Век“. Славейновското училище продължава развитието си и при следващите местни учители Манол Беев и Манол Добровски. Те утвърждават честването на празника на славянските просветители и нововъведенията в учебния процес.

Новобългарската просвета се развива и в другото съседно селище Петково. Според д-р Георги Ташев българският език в петковското училище е въведен с идването на учителя Атанас Гирджилов през 1864 г. Христо

---

[8] Родопа, бр. 3, 1934.

Попконстантинов, ученик на Гирджилов, пише, че на гръцки език се е учило до 1868 г., когато са донесени първите български буквари. За по-достоверна се приема втората 1868 г. и остава неоспоримият факт, че училището навлиза в нов етап-етапа на практическата светска наука. Петковското училище се оформя като новобългарско при Христо Попконстантинов. Той изработва специален правилник, който озаглавява „Училищни закони на Петковското училище". Този документ доказва ранното педагогическо пробуждане и опита да се осигури добра училищна организация и дисциплина (Седянков 1985, 98 – 99).

В будните родопски селища Соколовци и Момчиловци българският език се въвежда от учителя Сава Димитров Киряков от Чепеларе. През 1862 г. той е поканен от първенците в Соколовци и с тяхна помощ се събират 15 турски лири за закупуване на църковно-славянски книги и учебници. Родолюбивите амбиции на младия учител и бързият напредък на децата в усвояването на българския език спечелват подкрепата на местното население. Но това създава тревога в гъркоманите, които принуждават Киряков да напусне селището. По препоръка на Васил Аврамов през 1866 г. Сава Киряков започва да учителства в съседното Момчиловци и въвежда българския език в училището. Със съдействието на абаджийския еснаф са закупени книги от Пловдив с подкрепата на Найден Геров и Христо Данов. За това голямо събитие свидетелства и приписката в църковния апостол „Български книги ся зимаха на месяц януар 23 дний ву лето 1867 Саво учител от село Чепеларе Д." (Канев 1975, 122). Някои от учителите, като Манол Беев и Манол Добровски от Славеино, въвеждат взаимоучителната метода, използвайки буквара „Бащин език". При тях за първи път постъпват и момичета (Карапетков 1948, 72 – 76).

Характерно за периода след Кримската война е, че и в останалите среднородопски селища се поставя начало на българска просвета и се създават нови училища. В тях българският език се утвърждава значително по-лесно, защото вече се засилва движението за национална самостоятелност и има повече подготвени учители.

Така в края на 60-те години в почти всички селища в Ахъчелебийска каза съществуват училища, които са на различни етапи в своето развитие – класни училища, училища, използващи взаимоучителна метода и малка част, които запазват килийния си характер. Като цяло те все повече носят белезите на новобългарското светско училище.

Развитието на просветното дело след Кримската война в другите райони на Средните Родопи – Рупчоса и Златоградско, е аналогично с това в Ахъчелебийско.

Преломна за просветното дело в Широка лъка е годината 1872 г., когато в селото е условен Георги Богданов, родом от Перущица. По примера на Йоаким Груев той „съставил и първи приготвителний клас от ученици, завършили преди това началното училище." За него Стою Шишков пише: „Той преустроил училището, като открил и клас, та по тоя начин станал и основател на класното образование в Рупчос.[9] За всеотдайната учителска и обществена дейност широкольчани увеличават заплатата му на 7000 гроша и му построяват като дар двуетажен дом (Гьочев 1947, 71). В Чепеларе гръцкото духовно влияние също има доста солидни позиции. За първи път наред с гръцкия започва преподаването на български език през 1865/66 г. в училището при църквата „Свети Атанас". Първите учители - Георги Найденов и Иван Калинов, подготвят почвата за промените в учебния процес.

Началото на новобългарската просвета в Чепеларе се поставя след 1867 г. в училището при новопостроената църква „Св.Богородица".[10] По-късно по инициатива на българския духовен водач в Пловдив Панарет двете училища в Чепеларе се обединяват. Високообразованите учители Стою Атанасов, родом от Устово и Васил Попстоянов, родом от Широка лъка, изхвърлят „старовремското обучение", пише родоповедът Васил Дечев и организират обучението само на български език, като въвеждат нови учебници, помагала, карти и черни дъски (Дечев 1928, 252).

Обобщени данни за състоянието на училищното дело за 1871 г. в Рупчоско и Ахъчелебийско дава Йоаким Груев. От 21 български общини само в 10 има по едно първоначално училище – това са в Устово, Горно Райково, Долно Райково, Петково, Славеино, Момчиловци, Соколовци, Пашмакли, Чокманово и Полк.Серафимово, като най-много – 100 ученици, има в Устово. С изключение на Долно Райково, където има идея да се създаде девическо училище, в другите селища няма момичета ученички. В Рупчоса училищата са девет. Най-много ученици има в Чепеларе – 40 и Павелско – 30 ученика (Гиневски 2008, 66). И в останалите рупчоски селища – Хвойна, Орехово, Югово, Малево и Косово след Кримската война учебното дело бележи значителен напредък. Окончателното утвърждаване на родния език в тези селища става в края на 60-те години. Характерно за тези училища е, че те са предимно първоначални, запазили доста елементи от килийното училище. Едва след 1870 г. започват да се въвеждат новите методи на преподаване и разширяване на светския характер на обучението.

---

[9] Годишен отчет на държавното трикласно училище в Чепеларе. Пловдив, 1899, 1.

[10] ДА – Смолян, Ф. 412 К, а. е. 3.

В Рупчоския район, за разлика от Ахъчелебийския, липсва силата на църковно-националните борби, които стимулират просветното движение.

След Кримската война учебното дело в Златоградско също навлиза в нов етап на развитие. Административната и духовната му принадлежност към Гюмюрджински санджак в известна степен пречи за приобщаването му към борбите в съседните райони за българско училище и църква. Много малко са документалните сведения за просветата в този район.

По инициатива на общината и местните еснафи в Златоград е построено през 1861 г. ново взаимно училище. В него според изследователите са учили повече от 90 деца.[11] Сред първите златоградски учители, които въвеждат българския език, са Ангел Киряков, х. Теофан Иванов, Ал. Чоневски, Иван Джинджов, Никола х. Дончов и братя Пачилови. По-късно известните учители Яков Змейкович и Костадин Александров въвеждат класно-урочната система и утвърждават празника на първоучителите Кирил и Методий.

Важно място в развитието на просветното дело имат и двете български села Габрово и Еникьой (дн. Гърция), граничещи административно с Ахъчелебийска каза. Те са твърде близко до Ксантийската митрополия, която активно противодейства на изявите, показващи българския народностен характер на тези селища.

До Кримската война за тези две селища почти липсват данни за училищата в тях. В следващия период засилените стопански и духовни отношения със среднородопските селища и най-вече с Райково дават тласък в националното им пробуждане. В Габрово първенците, начело с Янко Пашалиев и Киряк Кудювски, започват решителна борба срещу гърцизма за установяване на българско училище (Райчевски 1992, 7).

Голяма подкрепа получават от цариградските българи Петко Славейков, Георги Груев и Лазар Йовчев. Те съдействат да бъде изпратен за учител в Габрово в 1869 г. Яков Змейкович, който утвърждава преподаването на българския език. На следващата 1870 г. по покана на с. Еникьой той е назначен с годишна заплата от 45 турски лири. Там урежда първокласно училище с около 130 ученика и учителства до 1874 г. След това в Габрово обучава деца още шест години. Така той отдава единадесет години на борбата за българско училище в тези селища.

---

[11] Родопски старини, кн.IV, 1892, 9.

Най-характерните процеси, които настъпват през 60-те и 70-те години на XIX в. в образованието в Средните Родопи, са специфичният преход от килийно към светско новобългарско училище, появата на класни и начало на девически училища. През Възраждането в Среднородопската област училищата носят демократичен характер и са обществено подкрепени от населението и общините. Променяйки се като институция, те постепенно отговарят на порасналите духовни и икономически потребности през този период и стават основа за културно-просветното развитие след Руско-турската освободителна война 1877-78 г.

ЛИТЕРАТУРА:

Гиневски 1994: Х. Гиневски. *Родопското възраждане*. Смолян, 1994.

Гиневски 2008: Х. Гиневски. *Миналото на Средните Родопи*. Варна. УИ ВСУ „Черноризец Храбър“, 2008.

Гиневски 2012: Х. Гиневски. Миналото на Устово. Т. I, Смолян, 2012.

Гьочев 1947: Н. Гьочев. *Учебно дело и първи учители*. – В: Широка лъка. Просветно огнище. С., 1947, 71.

Дечев 1928: В. Дечев. *Миналото на Чепеларе*. Т. I, Пловдив, 1928.

Жлегов 1996: Д. Жлегов. *Просветното дело в Пазарджишкия край през Възраждането*. Пловдив, 1996.

Канев 1975: К. Канев. *Миналото на село Момчиловци Смолянско*. С., 1975.

Карапетков 1948: П. Карапетков. *Славеино-минало*. Пловдив, 1948.

Петров/ Печилков 2009: П. Петров и А. Печилков. *Черковно-просветно движение в Средните Родопи 1878-1912*. Смолян, Т.II.

Радкова 1981: Р. Радкова. *Българското образование през XVIII и първата половина на XIX в.* – В: Проблеми на Българското възраждане. С., БАН, 1981, 248 – 250.

Райчевски 1992: С. Райчевски. *Борба за българско просвещение в с. Еникьой, Ксантийско 1869-1885*. – Родопи, 1992, 7, 6 – 7.

Седянков 1985: С. Седянков. *Просветното дело в Средните Родопи 1830-1944*. С., 1985.

Симеонов 2001: Н. Симеонов. *Среднородопско просвещение*. Смолян, Т.I, 2001.

Шишков 1926: С. Шишков. *Пловдив в своето минало и настояще*. Пловдив, 1926.

Шопов 1913: А. Шопов. *Д-р Стоян Чомаков - живот, дейност, архива*. С., 1913.

ВАСИЛ ЛЕВСКИ В ИЗСЛЕДВАНИЯТА И ПУБЛИКАЦИИТЕ НА НИКОЛА СЛАВЧЕВ – ПЪРВИЯ УРЕДНИК НА МУЗЕЯ НА АПОСТОЛА В КАРЛОВО

Дора Чаушева

Резюме

Никола Славчев е първият уредник на музея на Васил Левски в Карлово. Свързал живота си с родната му къща още с нейното възстановяване през 1933 г., заедно с работата си на уредник в музея на Апостола от 1942 г., Славчев осъществява и дългогодишна изследователска работа за живота и революционната дейност на Васил Левски. Интересът му включва теми като родното място Карлово, семейството, влияния за израстването и формирането на Апостола като революционер, дейността му както в родния град и района, така и в национален мащаб. През периода 1928-1943 г. публикува редица свои материали в периодични издания, полемизира с различни автори. Установява колегиални и дори приятелски отношения и води кореспонденция с Димитър Страшимиров, Иван Унджиев, Любомир Дойчев, Иван Попов и други изследователи, писатели, общественици, ангажирани с темата за Апостола и паметта за него. Някои от изследванията му остават неотпечатани и днес могат да се прочетат само в ръкопис в архивите в Пловдив и София.

VASIL LEVSKI IN THE RESEARCH WORKS AND PUBLICATIONS OF NIKOLA SLAVCHEV – THE FIRST CURATOR OF THE APOSTLE'S MUSEUM IN KARLOVO

Dora Chausheva

Abstract

Nikola Slavchev was the first curator of the “Vasil Levski” Museum in Karlovo. He had been dedicated to Levski's native house since its restoration in 1933, but together with his work as a curator of the Apostle's museum since 1942, Slavchev also spent many years to study Vasil Levski's life and revolutionary activities. His interest was concentrated on the Apostle's birthplace Karlovo, his family, the influ-

ences on his growth and formation as a revolutionary, his activity not only in his hometown and the neighbouring region but also all over the country. Between 1928 and 1943, Slavchev published a number of materials in some periodicals and engaged in polemics with various authors. He established friendly relations and carried on a correspondence with Dimitar Strashimirov Ivan Undzhiev, Lubomir Doychev, Ivan Popov and other researchers, writers and public figures committed to the subject of the Apostle. Some of his works remained unpublished and nowadays it is possible to read them only as manuscripts in the archives in Plovdiv and Sofia.

В дългогодишната история на музея на Васил Левски в родния му град са оставили имената си не един и двама уредници и екскурзоводи, посрещали всеки ден многобройните посетители, полагали грижи да се събере и съхрани макар и малобройното оцеляло наследство, свързано с личността на Апостола, с неговия род и семейство, с неговите сподвижници и революционния комитет в Карлово. Между хората, работили повече от 75 години – от 1937 г. до този момент, има историци, филолози, педагози и хора без специална квалификация. Първият в тази немалка редица е Никола Славчев. През 1942 г. той е назначен за уредник на отворената през 1937 г. като музей родна къща на Васил Левски - възстановения с много ентусиазъм през 1933 г. роден дом на Апостола – осиротял и рухнал след Освобождението. Поверена му е къщата в западния край на възрожденско Карлово, в която на 6/18 юли 1837 г. се ражда Васил Иванов Кунчев.

Никола Славчев, 1941 г..
/Nikola Slavchrv/

Името на Никола Славчев е свързано с родния дом на Апостола още от времето на неговото възстановяване през 1933 г. И от 1937 г., когато карловци го отварят като музей, без да дочакат държавна благословия и държавни

Карлово
21 Родната къща на В. Левски

Родната къща на Васил Левски /The native House Vasil Levski/

почести. През 1945 г. той е натоварен да установи контакт с Народния археологически музей в София във връзка с поддържането на музея и превръщането му в държавен музей, което става доста по-късно – едва през 1954 г. – четири години след смъртта на Никола Славчев.

Заедно с дейността си на уредник в музея на Левски, Славчев осъществява и дългогодишна изследователска работа за живота и революционната дейност на Апостола. Интересът му е изключително широк. Включва теми като родното място на Левски Карлово, семейството, влияния за израстването и формирането на Апостола като революционер, дейността му както в родния град и района, така и в национален мащаб. От една страна популяризира чрез сказки и публикации в печата известни и доказани вече факти за живота на Васил Левски и революционната организация, създадена от него, от друга страна осъществява своя проучвателска работа по отделни въпроси и проблеми и ги обнародва в периодични издания. Макар и да не е историк по образование, не се страхува да влиза в остри дискусии по проблеми с автори, чиито становища не споделя, независимо дали ще спори с Иван Клинчаров, Данаил Кацев – Бурски или с друг автор.

През периода от 1928 г. до 1943 г. публикува някои от своите статии за Левски в периодичния печат. Между тях са: „Карлово като стар културно-просветен и народен център" – в „Пловдивски окръжен вестник" през 1928 г.[1]; няколко публикации през 1937 г. – „За тези, които откърмиха великия дух на В. Левски" – в три поредни броя на в. „Литературен глас"[2], „Левски основателят на вътрешната революционна организация" във в. „Заря"[3], „Знамето на българската революция" в сборника „Възпоменателна книга Васил Левски 1837-1873-1937"[4], „Васил Левски – апостол на трезвостта и вегетарианството" във в. „Нов живот", както и във възпоменателен вестник през 1943 г.[5]; две критични статии срещу Иван Клинчаров и Данаил Кацев – Бурски – „Мистификация или невежество" през 1939 г. в севлиевското издание „Развитие" и „Една мистификация" – в два последователни броя на „Литературен живот" през 1940 г.[6]; „Четата на Васил Левски" – в „Литературен живот" през 1940 г.; в пловдивския вестник „Юг" – „В. Левски в нова светлина"– в няколко броя през 1941 г., и „Паметникът на Васил Левски в Пловдив" – през 1943 г.[7] Печата свои материали за знамето на карловския революционен комитет и в сп. „Български воин" и в. „Защита".[8]

Други негови статии, отзиви, критики остават в ръкопис. Някои от тях са съхранени в архивите. Вероятно има и незапазени. Част от статиите са в личния му архивен фонд в ДА - Пловдив, други са запазени от писателя Любомир Дойчев и се намират в неговия личен фонд в ЦДА в София[9]. Сред тях са: "Борбата на карловци за свобода", „Подвигът на три жени революционерки", "Васил Левски в нова светлина", „Фактори, които са съдействували за идейното обособяване на В. Левски", "Левски основателят на Вътрешната революционна организация" и др.

---

[1] в. Пловдивски окръжен вестник, бр. 477, 30 март 1928.

[2] в. Литературен глас, бр. 367, 10 ноември 1937, бр. 368, 17 ноември 1937 и бр. 369, 24 ноември 1937.

[3] в. Заря, бр. 4762, 20 юли 1937.

[4] Сборникът е издаден от Карловското сдружение „Васил Левски" в Пловдив. Виж: **Славчев, Н.** Знамето на българската революция. В: - Възпоменателна книга Васил Левски 1837-1873-1937. Наредили Христо Борина и Вичо Иванов. Пловдив, 1937, с. 33-41.

[5] в. Нов живот, бр. 3, 15 октомври 1937; Васил Левски. Възпоменателен брой по случая 70 г. от обесването му /1837-1943/ Любомир Дойчев и Тончо Цоневски. С., 19 февруари 1943

[6] Развитие, Севлиево, бр. 13, 8 април 1939; Литературен живот, бр. 11, 11 декември 1940 и бр. 12, 18 декември 1940.

[7] в. „Юг", бр. 6601, 25 февруари 1941, бр. 6602, 26 февруари 1941, бр. 6603, 27 февруари 1941, бр. 6604, 28 февруари 1941, бр. 7171, 12 февруари 1943.

[8] ДА – Пловдив, ф. 1118к, оп. 1, а.е. 61.

[9] ЦДА – София, ф.360, оп.1, а.е. 499.

Резонен е въпросът от кога е интересът на Никола Славчев към темата за Васил Левски? Определено той датира от по-рано – доста време преди да стане уредник на музея на Апостола. Най-ранната публикация на Славчев е от 1928 г. – за родното място на Левски – „Карлово като стар културно-просветен и народен център". Оттогава той кореспондира и с изследователя на Васил Левски Димитър Страшимиров, който довършва по това време своето документално издание за Апостола. То излиза през следващата година и включва събраното до този момент документално наследство на Левски – писма, Нареда, джобен бележник, разни бележки и сметки, писма на съвременници до него, както и спомени и събрана информация от автора в резултат на кореспонденция със съвременници.[10]

В процеса на работа Страшимиров пише и до Никола Славчев, който му отговаря с писмо на 7 юли 1928 г. В него изяснява няколко въпроса, отправени му от автора – за богатите българи в Карлово, за произхода на бащиния род на Левски, за контактите и кореспонденцията на Георги Раковски и Васил Априлов с карловци – Брайко х. Генов, Георги Димов, Христо поп Василев.[11] Въпросите на Славчев показват пред колко широк тематичен обхват е бил изправен този карловец, започващ да се занимава с изследване на историята на родния край. Някои въпроси и личности, например - Брайко х. Генов, той ще продължи задълбочено да изследва и в бъдеще. За някои ще се издирят и документални материали, а други ще останат в сферата на спомените и предположенията. Кореспонденцията с Димитър Страшимиров ще провокира още по-силно интереса на Никола Славчев към личността на Васил Левски.

През следващите години темата за Левски присъства изключително широко в кореспонденцията му с Константин Бозвелиев[12]; с журналиста

Лазар Пулиев - Сучурумски[13]; с карловеца Нико Д. Ников, който му пише отТрън[14]; с Иван Попов –драматичния актьор и режисьор, който му е братовчед и е деен участник и в Народния комитет „Васил Левски" в София, и в основанияпрез 1933 г. в Карлово комитет за възстановяване на родната къща на Васил Левски[15]; с поелия от Димитър Страшимиров щафетата за довършване на изследванията и написване на научна биография на Апостола Иван Унджиев[16]; с писателя и изследовател Любомир Дойчев, с когото си разменят писма и материали дълго време и по много въпроси и в чийто фонд в ЦДА в София са запазени и непубликувани ръкописи на Славчев.[17]

---

[10] Изданието е на Народния комитет „Васил Левски". Виж: **Страшимиров, Д.** Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I, С., 1929.

[11] ДА – Пловдив, ф. 1118 к, оп. 1, а.е. 46.

[12] Пак там, а.е. 51.

[13] Пак там, а.е. 55.

[14] Пак там, а.е. 58.

Макар и фрагментарно запазена, кореспонденцията на Никола Славчев показва, че през 30-те и 40-те години на XX век той установява колегиални и дори приятелски отношения с редица историци, изследователи на Левски, общественици, ангажирани с темата за Апостола и паметта за него. Любомир Дойчев пише в свое писмо „... всичко, което сте ми пратили до сега съм получил и много ценя. В вашето лице намирам един мой много ценен напътственик и искрено услужлив българин."[18]

Една интересна публикация на Никола Славчев е неговото изследване за знамето на революционния комитет, основан от Васил Левски в Карлово. Статията си „Знамето на българската революция. /Историята на една светиня/" завършва на 18 август 1935 г.[19] За първи път той прави подробно проучване на проблема за ушиването на знамето на карловския комитет. Като увод към въпроса се спира на двете течения в българското национално-освободително движение – еволюционното и революционното, и проявленията им в Карлово, включително създаването на комитета в града като част от комитетската мрежа на Вътрешната революционна организация. В основната част на изследването си Славчев разглежда в подробности цялата история на сътворяването на знамето – планът, лично начертан от Васил Левски и Ангел Кънчев, купуването на различните материали /плат, конци, сърма/, ушиването от Мария Ганева, Тина поп Христова, монахиня Ефросиния Цочева и двете племенички на Левски Гина и Мария. Представя на читателя как изглежда знамето, както и подробности за двата пиринчени кръста за него, първия от които Левски не харесва и поръчва нов.

---

[15] Пак там, а.е. 57, 59.

[16] Пак там, а.е. 60 и 61.

[17] Пак там, а.е. 62; ЦДА – София, ф. 360к, оп. 1, а.е. 499.

[18] ДА – Пловдив, ф. 1118к, оп. 1, а.е. 62.

[19] Пак там, а.е. 20, л. 2-7.

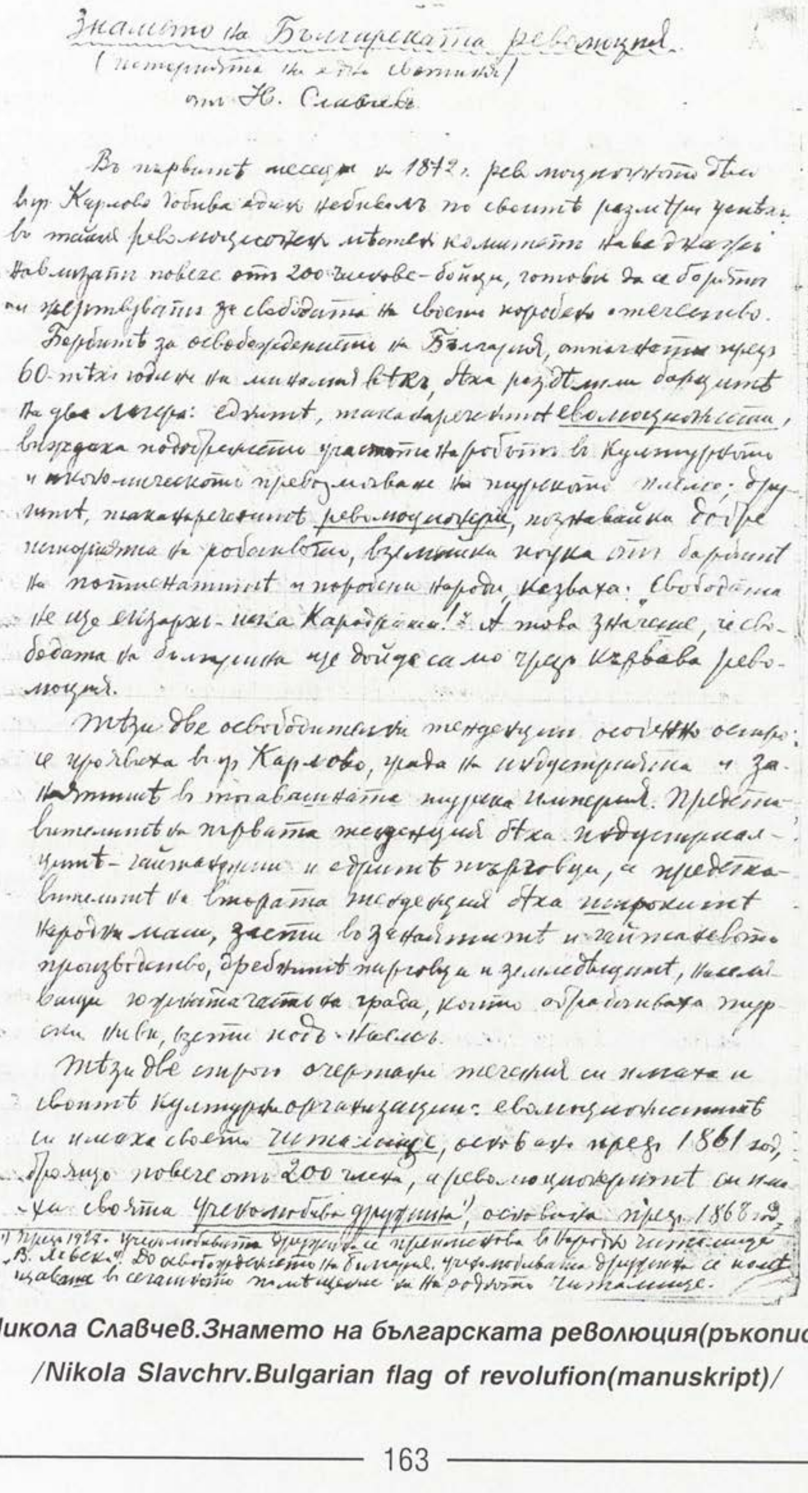

Знамето на Българската революция
(историята на една светиня)
от Н. Славчев

Въ първитѣ месеци на 1872 г. революционното дѣло въ гр. Карлово добива единъ небивалъ по своитѣ размѣри успѣхъ: въ тайния революционенъ мѣстенъ комитетъ наведнъжъ навлизатъ повече отъ 200 членове-бойци, готови да се борятъ и жертвуватъ за свободата на своето поробено отечество.

Борбитѣ за освобождението на България, отпочнати презъ 60-тѣхъ години на миналия вѣкъ, бѣха раздѣлили борцитѣ на два лагера: единитѣ, тъй наречените еволюционисти, възлагаха подобрението участьта на робитѣ въ културното и икономическото превъзмогване на турските племена; другитѣ, тъй наречените революционери, познавайки добре историята на робството, взели поука отъ борбитѣ на потиснатитѣ и поробени народи, казваха: „Свободата не ще екзархъ – иска Караджата!" А това значеше, че свободата на българина ще дойде само чрезъ кървава революция.

Тѣзи двѣ освободителни тенденции особено остро се проявяваха въ гр. Карлово, града на индустриалната и занаятчийската въ тогавашната турска империя. Представителитѣ на първата тенденция бѣха индустриалцитѣ-гайтанджии и едритѣ търговци, а представителитѣ на втората тенденция бѣха широкитѣ народни маси, заети въ занаятчийството и гайтанджийското производство, дребнитѣ търговци и земледѣлцитѣ, населяващи южната часть на града, които обработваха турски ниви, взети подъ наемъ.

Тѣзи двѣ строго очертани течения си имаха и своитѣ културни организации: еволюционистите си имаха своето читалище, основано презъ 1861 год., брояще повече отъ 200 члена, а революционеритѣ си имаха своята „Учеболюбива дружина"[1], основана презъ 1868 год.,

---

[1] През 1927 г. учеболюбивата дружина се преименова в народно читалище „В. Левски". До освобождението на България учеболюбивата дружина се помещаваше в сегашното помещение на народното читалище.

Никола Славчев.Знамето на българската революция(ръкопис).

/Nikola Slavchrv.Bulgarian flag of revolufion(manuskript)/

В контекста на подготовката за Априлското въстание авторът разглежда въпроса за ушитото в Карлово второ знаме по същия модел, поръчано от апостолите на IV революционен окръг и отнесено в Панагюрище, с което се обявява там въстанието. В изследването се проследява по-нататъшната съдба на знамето, а също и на неговите създатели. Подробно авторът се спира на семейството на Ганю Маджереца, на дъщеря му Мария и героичната ѝ постъпка по време на Априлското въстание, когато тя изважда и развява знамето в Карлово на площад „Войнишкото". Това е единственото проявление по време на въстанието в града, поради което те са арестувани с баща ѝ и са хвърлени в Пловдивския затвор. Последният въпрос, който Славчев разглежда, е историята на съхраняването на карловското знаме след Освобождението – желанието на наследниците на Мария Ганева да го предложат за откупуване в Пловдивския музей през 1920 г., опитите на живеещи в Пловдив карловци да откупят знамето и то да остане в Карлово, което се реализира. По случай 50-годишнината от смъртта на Васил Левски тази светиня е върната официално в Карлово. В изложението си Славчев уточнява интересни подробности около събирането на средства в Пловдив за откупуване на знамето. Например директор на тютюнева фабрика, турчин по произход, дава за целта помощ от 500 лв., а собственик на аптека, родом от Копривщица, който най-напред направил опит да се скрие – банкнота от 50 лв., която хората от комитета му хвърлят обратно.

Любопитните и интересни подробности по тези въпроси Славчев установява чрез лично събраните спомени, както на очевидци и участници в събитията, така и на техни потомци. Той предлага този свой труд на комитета по отпразнуване на 100-годишнината от рождението на Левски в Карлово с предложение да бъде издаден като брошура, а приходите от нея да се употребят за подготовката на тържествата.[20]

Като разглежда революционното течение в освободителното движение, създаването на Вътрешната революционна организация и окръжните комитети в нея, Никола Славчев лансира идеята, че Карлово е един от определените от Апостола окръжни центрове. Основанието на автора е извезаният върху знамето текст „Карловский окръг".

Съхраняването на знамето след смъртта на Левски, след Априлското въстание и след Освобождението е вторият му важен акцент, който показва ролята на карловци за това в края на XIX и първите две десетилетия на XX век. Той сякаш се обръща към съгражданите си в навечерието на 100-годишнината от рождението на Левски и превръщането на родната му къща в музей и те да проявят своята активност и отношението си към Апостола на свободата.

---

[20] Пак там, а.е. 20, л.1.

Брошурата, предложена от Никола Славчев, не се реализира. Проучването му е включено със съкращения в сборничето на Христо Борина и Вичо Иванов, издадено в Пловдив през 1937 г. Добре е, че е оцелял ръкописът на автора. Именно той дава яснота за цялостната структура на това завършено за публикуване изследване. С ясно разграничени въведение, подробно изложение и заключение, с научен апарат и посочен списък от документи, спомени и литература, на които се основава авторът, това е едно проучване на Никола Славчев, показващо завидна култура на историческото изследване, без авторът му да има специална научна подготовка за това.

1937-а е година, белязана с много активност за карловци, подели да отбележат най-достойно 100-годишнината от рождението на своя съгражданин. Такава е тя и за Никола Славчев – пише беседи и статии, прави сказки, работи с комитета за отпразнуване на годишнината и за довършването на музея на Апостола, за да бъде открит в юбилейната година.

Една от творческите му работи от тогава е „Генезис и фактори, които обособиха вътрешния живот на Васил Левски" и е запазена също в ръкопис във фонда му в Пловдивския архив.[21] Под заглавие „За тези, които откърмиха великия дух на Васил Левски" тя е публикувана във в. „Литературен глас".[22] Като констатира че авторите на биографични изследвания за Апостола въобще не са изяснили факторите, формирали Левски като революционер и създател на такава мащабна организация, Славчев се опитва да даде отговор на този въпрос. Извеждайки различните фактори според своите виждания, той ги разделя на няколко групи, а именно:

- Биологичен фактор или наследствеността – Това са родителите и семейната среда. Разглежда отделно влиянието на бащата и майката, като привлича спомени за различни случки. Гина Кунчева е най-решаваща според него.
- Икономически фактор – Просперитета на Карлово и предприемчивостта на карловци авторът разглежда на няколко страници като

---

[21] Пак там, а.е. 24, л.1-14.

[22] в. „Литературен глас", бр. 367, 10 ноември 1937, бр. 368, 17 ноември 1937 и бр. 369, 24 ноември 1937.

преплита и личната съдба – смъртта на бащата на Левски след разорението в неговия занаят. Цитира д-р Иван Богоров, че Карлово е „най-ръкоделният град в цялата турска империя", както и много автори като Евлия Челеби, К. Иречек, Д. Мишайков, д-р Г. Тошев, проф. Т. Данаилов, В. Александров.

- Социален фактор – Засегнат е бегло само с констатацията за експлоатирането на чираците, посочва мизерията, в която тъне българският народ по лични впечатления на Левски от времето, когато служи при вуйчо си, както и за влиянието на Ботев върху Левски, отбелязва и срещата на Теофан Райнов с Мацини в Европа.

- Образователното дело и въобще историята и историческите събития като фактор за повдигане на духа за свобода – Широко се проследяват чрез факти от историята на Карлово, включително достиженията на образованието, просветата, популяризирането на Паисиевата история в града и района, борбата срещу кърджалийстово, срещу гърцизма и се стига до трагичните събития в Карлово по време на Руско-турската война – юли 1877 г., и последвалите протести на карловските 864 вдовици срещу въвеждането на турски войници по границата между Княжество България и Източна Румелия, минаваща над Карлово. Наред с точно изложените факти и оценки трябва да се отбележат и някои неточни и неприемливи от позицията на днешната историческа наука. Такива са твърденията за наличие на преписи на Паисиевата история в много карловски фамилии преди 1877 г.[23] и определянето на събитията в Карлово от м. юли с. г., известни с наименованието „Страшното" като въстание.[24]

- Психологически фактор – Свързва се с настъпващите промени у българите в резултат на загубите, които Турция понася във войните с Русия 1806-1812 г. и 1828-1829 г. и формирането на легендата за Дядо Иван.

- Храна – Това е най-странният сред определените от Славчев фактори за формирането на Васил Левски, като акцентът е върху вегетарианството.[25] По този въпрос и трезвеността той пише и други материали. Сред тях е отделната му статия „Апостолът на трезвеността и вегетарианството".[26]

- Другарската среда – Това е последният, посочен фактор. Авторът се ограничава само до споменаването на имената на първите другари на

---

[23] ДА – Пловдив, ф. 1118к, оп.1, а.е. 24, л.9

[24] Пак там, л. 11-12.

[25] Пак там , л.13.

[26] Пак там, а.е. 30, л.1-5.

Апостола от Карлово, другари от четите, а впоследствие и дейци от националната ни история – П. Хитов, Ф. Тотю, Ст. Караджа, А. Кънчев, Д. Общи, Хр. Ботев, Т. Райнов, Л. Каравелов. „Тая среда от знаменити дейци е допринесла твърде много както в закрепване на вярата в добрия изход на една въоръжена борба за Освобождението на България, така и за изясняване на не малко тъмни въпроси по организацията на тези борби."[27]

Никола Славчев продължава да пише за Апостола и в следващите години – след юбилейната 1937-а. Влиза в остра полемика с други автори, особено с Иван Клинчаров. А и негови публикации също стават обект на критика.

На 23 ноември 1939 г. Славчев пише статията „Севлиево в епохата на В. Левски", с която се опитва да хвърли допълнителна светлина върху революционния комитет в Севлиево от времето на Левски. Като отбелязва оскъдните сведения, той се основава на два източника. Първият е джобният бележник на Апостола, в който той сам е записал преминаване и разходи, направени в Севлиево. Вторият – пълномощното на Христо Иванов – Големия от 25 юли 1872 г., дадено му от Васил Левски. Славчев отбелязва значението, което Апостола винаги е отдавал на селищата от двете страни на Стара планина и Средна гора. Това се отнася и за Севлиево. То е в Търновски окръг, за който е упълномощен Големия, а в пълномощното му сред организаторите за селищата в района е посочен и Вичо Севлиевеца. Като изтъква участието на Севлиевския край в Априлското въстание, което е подготвено предимно от хората на революционните комитети от времето на Левски, авторът заключава, че „ ... в Севлиево е имало силен revol. комитет".[28] В тази кратка статия Славчев критикува биографите на Апостола Захари Стоянов и Стоян Заимов. Те според него „ ...не са могли правилно да схванат задачата си, както и не са могли да разберат отговорностите си пред историята, които самоволно бяха поели" и още, че „ ... са търсили из живота на Левски не същината на неговата дейност – събуждане и организиране на потиснатия български народ за борба против тиранията, а разните премеждия и случки, отдето написаните от тях биографии са повече романи с малка историческа стойност".[29] В друга своя статия той също дава много категорична оценка на писаното от Заимов, че 95% от всички дати в биографията на Левски са

---

[27] Пак там, а.е. 24, л.14.

[28] Пак там, а.е. 26, л.3.

[29] Пак там, а.е. 26, л.1.

„неверни". Една оценка от 1939 г., изречена от непрофесионалиста Никола Славчев, до която доста по-късно ще стигнат историците по отношение на двамата биографи, за която днес няма съмнение в сериозната наука.

През същата година Славчев участва в остра дискусия и по въпроса за годината на смъртта на бащата на Васил Левски – Иван Кунчев. На 5 март 1939 г. той завършва статията „Безплодните лутания на Иван Клинчаров", запазена в ръкопис в архива в Пловдив, а на 8 април с.г. в севлиевското издание „Развитие" излиза статията му „Мистификация или невежество".[30] Още от заглавието на ръкописа става ясно с кого ще полемизира в нея Никола Славчев. Именно в тази статия той дава цитирана вече оценка за Стоян Заимов – „Смело може да се каже, че 95% от всички дати в биографията на Левски от Стоян Заимов са неверни. Една от тях е годината на смъртта на бащата на Левски".

Много остро Славчев критикува Иван Клинчаров за това, че си мени мнението в различните публикации, както по отношение на годината, така и по отношение на причината за смъртта на Иван Кунчев – 1844 г., 1848 г., веднъж от чума, втори път от холера, или пък при убийство през 1866 г. Несъстоятелно според него е и да се свързва името на Иван Кунчев с име като Иван Гунчов от Пловдив, срещу когото е заведен съдебен иск от 20 октомври 1866 г. и да се прави от това извод, че бащата на Левски към тази дата е бил жив. Самият Славчев приема 1847-1848 г., което също подлежи на съмнение и се разминава с приетото становище днес, че Иван Кунчев умира през 1851 г. Въпреки че критикува Клинчаров и се опитва да свърже времето на смъртта на Иван Кунчев с наличието на документ за общо закупуване на нива с гюл от братята Иван и Въльо Кунчеви от 13 юли 1848 г., с периода на строителството на църквата „Св. Николай" и нейното завършване на 20 октомври 1848 г., той не е убедителен в изложените мотиви. От къде идва грешката на Славчев? Той се доверява най-вече на разказаното от Васил Караиванов – първи братовчед на Левски, който твърди, че е бил 5-годишен, когато умира Иван Кунчев. Като приема, че е роден през 1842 г., според казано от самия Караиванов, и като прибавя 5 години, се получава годината 1847-а или 1848-а, но годината на раждането на Васил Караиванов е 1847-а. За съжаление не е само тази година и тази дата от живота на Васил Левски, която не може да бъде установена с достатъчна категоричност въз основа на исторически документи. И този факт, и самата рождена дата на Апостола, както е известно, се установява единствено чрез съпоставяне на спомени и събития или чрез анкета с най-близки родственици и съвременници. Въпреки острите критики към Клинчаров, Славчев също не дава достатъчно аргументиран отговор на спорния въпрос – кога умира бащата на Васил Левски?

---

[30] Пак там, а.е. 27, л.1; в. Развитие, Севлиево, бр. 13, 8 април 1939.

Тук е важно да се отбележи, че това не е началото на острите му спорове с Иван Клинчаров. Никола Славчев е провокиран от статията му във в. „Литературен глас" от 8 ноември 1838 г. „Стратегията на невежеството". В нея той с много остър тон отговаря на критиките, отправени пък от Славчев чрез същия вестник – 10 и 17 ноември 1937 г., в цитираната вече статия „За тези, които откърмиха великия дух на Левски". Клинчаров сипе дори и обидни квалификации не само срещу Славчев, но и срещу Димитър Страшимиров като обвинява Славчев, че цели да „ ... отвори път за бъдещите недомислия на г. Д. Т. Страшимиров като „биограф" на Васил Левски".[31]

Няма нищо чудно и нелогично в тези словесни престрелки между двамата. Само трябва да се има предвид кога пише Никола Славчев. През 30-те и 40-те години на XX век – време на ожесточена борба на идеологии. Време, в което и за Васил Левски се пише не само с научно, популярно или художествено слово. Това е време, в което много остро се воюва за присвояването на Левски както от политическата левица, така и от политическата десница, до крайно националистическите ѝ прояления[32]. Борбата и на едните и на другите е да изведат Левски за свой автентичен представител – било на цяла класа, било на партия, било на отделно движение. И историческата наука отстъпва пред идеологиите – за съжаление. В този контекст, с оглед на своята политическа ориентация, споделящ идеите на широките социалисти, Никола Славчев се намира от тази страна на барикадата, но има своите различия и с тесните социалисти и своята безкрайна полемика с Иван Кринчаров, Георги Бакалов и др. Той не се страхува от такава полемика на страниците на периодичните издания, нито по темата за Васил Левски, нито по други теми.

В статията му „Фактори, които са съдействували за идейното обособяване на В. Левски"[33], запазена в архива на Любомир Дойчев, най-ясно проличава влиянието на идеите на социалдемокрацията върху Никола Славчев. Макар че най-подробно разглежда мисията на Теофан Райнов в Европа и значението на тези контакти за българската емиграция, включително и за Васил Левски, той приема, че влияние за идейното израстване на Апостола имат и социалистическите идеи, възприети от Христо Ботев, от Сергей Нечаев. Личната идейна съпричастност на автора прозира най-вече в такива текстове, свързани с идеите на Левски за революцията и бъдещото устройство.

---

[31] в. „Литературен глас", бр. 408, 8 ноември 1938.

[32] По въпроса за оценката на Васил Левски от гледна точка на политическите формации в свободна България пише Николай Генчев. Виж: **Генчев, Н.** Васил Левски. С., 1987, с. 178–189. В последните години подробно и аргументирано разглежда темата в задълбоченото си проучване Мария Тодорова. Виж: **Тодорова, М.** Живият архив на Васил Левски и създаването на един национален герой. С., 2009, с. 212–234.

* * *

Никола Славчев успешно съчетава работата си като уредник на музея с дългогодишни проучвания не само за Апостола, за част от които вече стана дума, но и по други интересуващи го въпроси, свързани с родния му град и възрожденски дейци, родени в него.

Беглите щрихи към творческата биография на Никола Славчев несъмнено ще се нуждаят от прецизиране, доуточняване, разширяване. Привличането в бъдеще на нови и непознати досега източници, каквито със сигурност ще се открият, както в архивохранилища, така и в частни притежания, ще спомогнат да се проверят изказаните вече становища, да се разшири установеното вече за творчеството и деятелността на Никола Славчев – на този ентусиазиран изследовател на историята на Карловския край и най-вече изследовател на живота на Апостола като първи уредник на неговия музей в родния му град.

---

[33] ЦДА – София, ф. 360 к, оп. 1, а.е. 499, л. 36-40.

ЛИТЕРАТУРА:

Генчев, 1987: Н. Генчев. *Васил Левски.* С., 1987, с. 178–189.

Славчев,1937: Н. Славчев. *Знамето на българската революция.* - В: *Възпоменателна книга Васил Левски 1837-1873-1937.* Наредили Христо Борина и Вичо Иванов., Пловдив, 1937, с. 33-41.

Страшимиров, 1929: Д. Страшимиров. *Васил Левски. Живот, дела, извори.* Т. I, С., 1929.

Тодорова, 2009: М. Тодорова. *Живият архив на Васил Левски и създаването на един национален герой.* С., 2009, с. 212–234.

НОВОПОСТЪПИЛИ ДОКУМЕНТИ ВЪВ ФОНДА НА МУЗЕЙ “ЛУКАНОВА КЪЩА” – ПИРДОП ЗА ОПЪЛЧЕНЕЦА И ПЪРВИ КМЕТ НА ГРАДА СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДИМИТЪР САВОВ

Иван Иванов

Резюме

През 2012 г. жители на Пирдоп подаряват на музей “Луканова къща” в града значителен по обем масив от документи, принадлежали на три поколения от известната фамилия Савови – на опълченеца и първи кмет на Пирдоп след Освобождението Димитър Савов, на неговия син – адвокатът Симеон Савов и актрисата Димитрина Симеонова Савова. Прави се преглед и оценка на материалите, разкриващи непознати страници от живота на Димитър Савов. Особено ценни са притежаваните от него Правилник за устройството на Учредителното събрание (1879 г.), в което той е депутат по право, както и други документи от същото време; личен екземпляр на Правилника на втория от четиримата пирдопски народни представители – Лука х. Павлов писмо на същия от 1880 г. до съгражданите му за тронното слово на княз “Александър Батенберг при откриването на Второто ОНС, актове на община Пирдоп за предаване-приемане на кметската институция от началото на 1895 г. и др.

От документите с личен характер за Димитър Савов се открояват отчети за работата му като контрольор по землячните регистри към Софийското окръжие, за дейността му като смотрител (надзирател) в затвора “Черната джамия” и за арестуването му по обвинение за подпомагане на затворените по делото за убийството на министър Христо Белчев, оригинали на фотографии на пирдопски опълченци, свидетелства на кметове на общини от региона за Димитър Савов и др.

От материалите с чужд произход, постъпили с дарението, интересни са контрактът за продажба на имоти от землището на близкото село Душанци, свидетелства и прошения на жители на гр. Копривщица, пълномощници на мюсюлмани за продажба на земи, владала от Източна Румелия, документи на османотурски език и др.

Обработката на постъпилия в музея архив продължава, като класифицираните до момента материали дават основание да се направи изводът, че Димитър Савов е притежавал силно чувство на историчност и отговорност пред поколенията. И в това си качество той е приучил и възпитал и своите наследници, които са ги опазили през десетилетията. Днес те са богатство за родния им град, разкривайки важна информация за живота на фондообразователя, както и за местната власт, обществените дела и институции в Пирдоп и региона.

NEW DOCUMENTS IN THE COLLECTION OF THE "LUKANOV'S HOUSE" MUSEUM – PIRDOP REGARDING DIMITAR SAVOV - A REBEL AND THE FIRST MAYOR OF THE TOWN AFTER THE LIBERATION

Ivan Ivanov

Abstract

In 2012 citizens of the town of Pirdop donated to the "Lukanov's House" Museum a considerable volume of documents owned by three generations of the famous Savovs: the rebel and first mayor of Pirdop after the Liberation Dimitar Savov, his son - the lawyer Simeon Savov and the actress Dimitrina Simeonova Savova. A review and evaluation of the materials revealing the unknown aspects of Dimitar Savov's life are carried out.

Documents of particular value are the Rules of the Constituent Assembly (1879), in which he was a deputy of Law, as well as others from the same time such as: a personal copy of the Rules belonging to the second of the four MPs from Pirdop – Luka H. Pavlov; his letter from 1880 to his fellow citizens about the Speech from the Throne of the royal prince Alexander Batenberg at the opening of the Second Regular National Assembly; acts of Pirdop Municipality for giving and accepting the mayoral institution from the beginning of 1895, etc.

Some of Dimitar Savov's personal documents are more distinctive: reports on his work as a supervisor of the land registers in Sofia region and his activity as a superintendent in the "Black mosque" prison; his arrest on charges of helping those convicted in the murder of minister Hristo Belchev; original photographs of rebels from Pirdop, evidence of mayors of municipalities from the region about Dimitar Savov, etc.

There are other interesting materials – a part of the donation, such as: the contract for the sale of land in the nearby village of Dushantsi; evidence and petitions form the citizens of the town of Koprivshtitsa; title-deeds from Eastern Rumelia; documents in Ottoman-Turkish language, etc.

The work with the materials in the museum archives continues as the classified materials so far give grounds to conclude that Dimitar Savov possessed a strong sense of historicity and responsibility to generations. He brought up his successors in the same virtues and they preserved them over the decades. Nowadays the documents are a wealth for the town, revealing valuable information about the stock-founder's life as well as about the local authority, public activities and institutions in Pirdop and the region.

Колкото и да се отдалечаваме от онези епохи, които най-вече привличат вниманието на изследователите – Българското възраждане и възобновяването на нашата държава след Освобождението, все още се откриват неизвестни на науката лични документи и други материали, които разкриват неподозирани страни и моменти от житейския път и делата на много заслужили българи. Радващото е, че повечето от документите стават притежание и обогатяват фондовете на архивохранилища и музеи, за да бъдат ползвани и проучвани от историци, краеведи, студенти, ученици, общественици.

През лятото на 2012 г. родолюбиви млади хора, станали собственици на къщата на почетния гражданин на Пирдоп Димитрина Савова, предоставиха на Музей "Луканова къща" в родния ѝ град лични вещи и част от документалното наследство на тази българска актриса. Творила на театралните сцени в Бургас, Пловдив и София, участвала в множество кинопродукции, тя е реализирала незабравими образи от нашата и световната драматургична класика. Ще посоча само няколко от нейните превъплъщения – Фросина в драмата на Иван Вазов "Ивайло", Султана, от "Преспанските камбани" на Димитър Талев, Екатерина Каравелова в "Между два изстрела" от Надежда Драгова и Първан Стефанов, "Майка Кураж" на Бертолд Брехт, Айша-Апа от "Изкачване на Фудзияма" на Чингис Айтматов, Бернарда от "Домът на Бернарда Алба" на Фредерико Гарсия Лорка и др. Запомнящо е и участието ѝ във филмите "Под игото", "Шибил", "Снаха", "Боянският майстор", "Танго", поредицата "На всеки километър"[1]. През последните години стана популярна сред театралната публика с камерния спектакъл, посветен на Васил Левски, заедно с Теодор Юруков – "Цената на златото" на Генчо Стоев.

След първоначален преглед на предоставените архивни материали се установиха реликви и уникати за историята на гр. Пирдоп, принадлежали или свързани с нейния дядо – опълченецът и първи кмет след Освобождението на града Димитър Савов. Намериха се важни документи на и за баща й – лидер на Демократическата партия през 20-те и 40-те години на XX в. и адвокат, Симеон Савов.

Проведен бе разговор с дарителите и те изразиха съгласие да предоставят на музея всички архивни ценности, отнасящи се до трите поколения Савови. Така на няколко пъти и в разстояние на около три месеца музей "Луканова къща" стана притежател на огромно историческо богатство, изразяващо се в стотици документи, писма, фотографии, записки, спомени, на хиляди страници, съхранили неизвестни до момента сведения за живота на фондообразователя, неговите предшественици и за много техни съвременници. След получаването на дарението започна първоначална обработка и класификация на материалите, която продължава и в момента. Не малка част от това архивно богатство е с национално значение и съм убеден, че след време ще привлече вниманието на изследователи и общественост. Ще си позволя накратко да разкажа за най-ценните документи, станали притежание на музей "Луканова къща".

Хронологически съдържанието на фонда обхваща времето от 70-те години на XIX до първото десетилетие на XXI век, като най-ранните документи са от предосвобожденската епоха, а последните – от финалните години на живота на Димитрина Савова, починала през 2011-та. Предвид темата на моето изложение, ще насоча вниманието към тези, които са свързани с опълченеца и първи кмет на Пирдоп.

Димитър Савов Диков (1839 – 14.11.1926 г.) е роден г. в семейството на занаятчия – терзия, който известно време работи в Цариград в голямата българска работилница "Хамбар". През 1853 г. Димитър Савов заминава за столицата на османската империя, но скоро след пристигането му бащата – Саво Диков, умира. С малки прекъсвания, до 20-та си година бъдещият първи следосвобожденски кмет на Пирдоп работи в Цариград. Присъства на великденската акция от 3 април 1860 г. в църквата "Св. Стефан" и службата на Иларион Макариополски, в която той пропуска да спомене името на гръцкия патриарх. Завръща се в Пирдоп към 1862 г.[2] Това е времето на икономически, просветен и духовен възход на селището. Построява се голямо мъжко класно училище, обособява се самостоятелно девическо. Около 10 години Димитър Савов престоява при близките си, след което с подкрепата на Найден Геров и осигурен от него руски паспорт, заедно с брат си Атанас, се озовава в Белград, където служи в белградската жандармерия. Участва в Сръбско-турската война от 1876 г. и воюва при Гредетин. След победата на Турция заминава за Букурещ. В Българското опълчение постъпва на 29 април 1877 г. и е зачислен в 3-та рота на 2-ра опълченска дружина. Участва в боевете за защита на Шипченския проход и в сражението при Шипка - Шейново на 28 декември, за което по-късно е награден със Знака за отличие на Военния орден "Свети Георги", Четвърта степен[3]. За кмет на Пирдоп Димитър Савов е назначен на 4 януари 1879 г. при уреждането на новата гражданска власт в страната, станало с участието на проф. Марин Дринов. Управлява града до 10 юли 1883 г. В качеството си на такъв е народен представител по право в Учредителното събрание от Златишко окръжие и е положил подписа си под Търновската конституция на 16 април 1879 г. След приключване на мандата си е избиран за член на Софийската окръжна постоянна комисия, касиер на Земеделската каса в Пирдоп, контрольор по десятъка към Софийското окръжно управление, смотрител (надзирател) в затвора "Черната джамия" в София. Като привърженик на Либералната партия през 1891 г. той е обвинен, че помага на затворения там Петко Каравелов след убийството на министър Христо Белчев и също е арестуван.

Сред реликвите, които вече притежава пирдопският музей, са лични документи на Димитър Савов, свързани с участието му в Учредителното събрание 1879 г. От тях заслужава да се отбележат раздаденият на депутатите печатан текст на правилника за дейността на Учредителното събрание, издания на протоколи от проведени заседания и др.[4] Сред особено ценните документи са личен екземпляр на проекта за Правилник на Учредителното събрание на втория от четиримата пирдопски депутати – Лука х. Павлов, с поправки и корекции от него по текста; обявление на фотографите Хитрово и Марколеско към заседателите за заснемане на портретите им и направа на известното табло с фотографии на народните представители. Съхранено е също обръщението на руския императорски комисар княз Николай Павлович Дондуков-Корсаков към участниците в Първото Велико народно събрание на 17 април 1879 г. То е посветено на избора на княз на България и в него дипломатът изразява препоръката си и призовава народните избраници да вземат решение още същия ден. Пак тук са запазени три екземпляра – един на български език и два на руски, на текста на обръщението "Гласът на един руссец", в което се прави апология на Търновската конституция и българския княз. Документът е без дата, но по податки от съдържанието му може да се определи към началото или средата на 1883 г. Запазено е и едно Открито писмо на Драган Цанков от по-късно време до Петко Каравелов, Васил Радославов, д-р П. Минчевич и Данаил Юруков от Либералната партия, на която пирдопчанинът е бил привърженик.

Сред документите на и за първия кмет на Пирдоп Димитър Савов се намира и писмо на Лука х. Павлов до градския съвет за откриването на Второто ОНС 1880 г. Лука х. Павлов е съгражданин и съвременник на опълченеца, бил е учител, преводач и книжовник, работил е гр. Пловдив и гр. Видин. Завършил е Белградския лицей, имал е познанство и кореспонденция с Георги Раковски, от когото е получавал учебници за своята подготовка в лицея[5]. В историческата наука е известен като възрожденски просветител, който през 1857 г. издава литография с образите на светите братя Кирил и Методий[6] и я разпространява из българските училища. След Освобождението предоставя своята къща за нуждите на Временното руско управление и новоучредените държавни административни органи. Избран е за председател на Градския управителен съвет в Пирдоп[7]. В Учредителното събрание влиза чрез избор от населението, при който се конкурира със сратника на Георги Бенковски, диарбекирски заточеник, а през 1878–1879 г. вече кмет на съседния град Златица Нено Гугов – също много силна и авторитетна кандидатура. Депутат е от Първото (1879 г.) и Второто ОНС (1880 г.).

Споменатото писмо е изпратено от столицата София на 25 март 1880 г. – Благовец. В него Лука х. Павлов разказва на съгражданите си за впечатлението му от срещата с княз Александър Батенберг и неговото тронно слово при откриването на първата редовна сесия на депутатите на 24 март. Обръща внимание и на някои важни за пирдопчани дела, като желанието им да пишат до княза за стопанското си положение в момента, интересува се защо са изоставили това си намерение. Непознат до този момент, документът очевидно е останал в архивата на Димитър Савов, който по това време, както вече беше подчертано, е кмет на Пирдоп. Особено интересен за историята на града оригинал е акт за предаване-приемане на длъжността от стария на новоизбрания местен градоначалник, станало на 12 януари 1895 г. Ценната информация в този документ попълва една празнота в хрониката на кметската институция на града. До постъпването му в музей "Луканова къща" не бе известно името на кмета от тази и следващата година. Сега вече това е ясно. Четирите ръкописни страници разкриват и друго – какъв е бил бюджетът на общината за предходната на предаването на длъжността на новия кмет година. И още, че местната власт е осигурявала пари за разходите си не чрез облагането на населението с данъци и такси или от държавата, а чрез постъпления от църквата и заеми от частни лица. Скромните 2774.03 лв. са изразходвани главно за заплащане труда на учителите и задоволяване нуждите на двете пирдопски училища[8].

В съхраняваните в семейството на фондообразователя материали бе намерен и оригинал от напечатан върху голям лист Манифест към българския народ на княз Фердинанд от 30 юли 1887 г., по повод избирането му за такъв[9]. Той е силно повреден от времето и е наложителна неговата реставрация и консервация, за да продължи да се запази като едно от интересните притежания на пирдопския музей, отнасящи се до националната история от края на XIX в.

От документите с личен характер на Димитър Савов се откроява грамота от 1887 г. на княз Александър Батенберг за удостояването му с бронзов медал за участието в Сръбско-българската война от 1885 г., подписана от министъра на войната полк. Данаил Николаев[10]. Като контрольор по десятъка и член на Софийската окръжна постоянна комисия има актове за дейността на Димитър Савов, финансови отчети и сметки за командировките, които е изпълнявал из Софийското окръжие по преглед на емлячните регистри от 1885–1887 г. Те са изключително подробни и дават възможност буквално по дни да се проследи животът и трудовите ангажименти на пирдопчанина и как е изпълнявал своите служебни задължения. В тази група документи са и няколко свидетелства и удостоверения на кметове от общините в региона – Златица, Челопеч, Мирково[11], които позволяват да се установи кои са били начело на местната власт тогава. Данни, каквито почти не се съхраняват в архивите и източниците за тях от това време.

От материалите за семейството на първия кмет на Пирдоп след Освобождението, важен документ е смъртният акт на брата на Димитър Савов – Атанас, също опълченец[12]. Изключително малка бе информацията, която притежаваше до този момент музеят за този заслужил жител на гр. Пирдоп. Вероятно по субективни причини тя е останала съхранена в семейството. Въз основа на този акт стана възможно да се коригира датата на неговата смърт, погрешно посочена в сборника "Българското опълчение 1877–1878"[13], както и да се уточнят някои факти, свързани със съпругата му и неговия син – Димитър.

Сред особено ценните документи, във връзка с постъпването на работа като смотрител (надзирател) в Софийския окръжен затвор, е поръчителството от 1890 г., дадено на Димитър Савов от неговия по-малък брат – Васил Савов. Братът гарантирал с изискващата се от закона сума от 800 лв., със своята къща и други имоти, за това, че Върховната сметна палата ще има пълно право върху тях, ако при проверка на делата на назначения за държавен служител Димитър Савов, се окаже, че той е злоупотребил с правомощията си. В този пакет с документи се намират и заверени копия на телеграми, рапорти, писма и актове на административните и съдебните органи, свързани с ареста и съдебното дело срещу Александър Ризов и още девет души, между които и Димитър Савов. Всички те са обявени за виновни и съпричастни към неуспешното покушение срещу министър-председателя Стефан Стамболов и за убийството на финансовия министър Христо Белчев. Савов е обвинен, че като надзирател в затвора е улеснявал получаването на кореспонденция от арестуваните и е позволявал свиждания на лица извън затвора с тях. По тези причини той е освободен от длъжността "Смотрител" и арестуван на 17 март 1891 г., като престоява в затвора до 28 май 1892 г., след което е освободен, но е оставен под полицейски надзор в своя дом в Пирдоп. Пак тук са и преписи на телеграми от Министерство на вътрешните работи до околийския началник в града за извършване на обиски в дома на Димитър Савов и отговорите до висшестоящите институции за резултатите от тях[14].

Копията от оригиналите са правени от Димитър Савов през 1895 г. и са надлежно заверени от съдебните органи и пирдопския околийски началник. Искането за предоставянето им е на потърпевшия, във връзка с работата на специалната комисия, оглавявана от д-р Моллов за разследване на злодеянията, извършени по делото, а и по повод подаването на заявление от опълченеца за възстановяване на поборническата му пенсия[15].

Пак във връзка с ареста му през 1891 г. в масива от документи са съхранени и писма от Тайния кабинет на княз Фердинанд до майка му Никула Савова. Те дават повод да се смята, че тя се е обърнала към държавния глава с питане за причините за арестуването на сина ѝ. Отговорено е, че той е злоупотребил с положението си на смотрител, като е допуснал свиждане на затворници с външни лица, и че делото му е още висящо.

От по-късно време са няколко открити пощенски картички до сина му Симеон Савов, в една от които – от 2 октомври 1909 г., опълченецът заявява: "Симеоне..., гледай да ся не посрамиш, пази ся от лоши хора и със сякого не се събирай, защото честността много високо стои от всяко богатство..."[16]. Между фотографския материал, оставен от Димитър Савов и станал притежание на музей "Луканова къща", има и няколко снимки на четирима опълченци от града, както и на първия кмет на Пирдоп с главния учител Симеон Сърданов – председател на революционния комитет от 1876 г. и също следосвобожденски кмет, и др. До постъпването им във фонда музеят притежаваше по-късни техни копия, правени при организирането на културната институция.

Димитър Савов /вляво, с ордените/, заедно със Симеон Алдев Сърданов – главен учител на пирдопското класно училище /1873 – 1878 г./ и председател на революционния комитет в града при подготовка на Априлското въстание от 1876 г. След Освобождението също народен представител и кмет на Пирдоп /1890 – 1891 г./ / Фотография от 1889 г./

От документите с чужд произход, сред материалите на опълченеца са свидетелства и прошения на жители на Копривщица, пълномощници на мюсюлмани за продажба на земи, изселници от съседното на Пирдоп село Лъджане от 1884 и 1885 г., контракт между Душанското селско общинско управление и жителя на Копривщица Петко Кесяков за закупуване на земя от 1896 г., 10 бр. на владала от Източна Румелия, седем документа на османо-турски език и др. Не е ясно по какви причини и кога той е станал притежател на тях. До момента във фонда са класифицирани документи и материали в 97 архивни единици, като работата по обработката им продължава.

Прегледът на личния архив на първия кмет на Пирдоп Димитър Савов Диков дава основание да се направи категоричният извод, че той е притежавал силно чувство за историчност и отговорност пред поколенията. Важни за самия него документи той е оценявал и по стойността им за своите наследници, а и за бъдещите изследователи на времето, в което живее. И грижливо ги е пазил, приучил е и децата си да се отнасят към тях със същата ревност. Днес те са от богатствата на родния му град, съхранили информация за не малко негови съвременници, за политическите борби и конфликти у нас в края на XIX в., и за началните стъпки на местната власт и администрация след Освобождението в Пирдоп.

БЕЛЕЖКИ

1. **Емануилиду, Румяна**. Димитрина Савова за изкачването на Фудзияма. Издателска къща "Знаци", 2006.
2. **Савов, Симеон**. Под открито небе. Пирдоп, 1999, с. 14–23.
3. **Христов, Иван, Слави Тодоров, Радиана Петкова, Йордан Гингузов, Маринка Гочева, Снежана Николова**. Българското опълчение 1877–1878. Биографичен и библиографски справочник. Том 1. I, II, III дружина. Без дата на издаване, с. 333, № II.650.21.
4. Музей "Луканова къща" – Пирдоп, Ф. 10, а. е. 23.
5. Архив на Г. С. Раковски. Т. 2. Писма до Раковски 1841–1860. С., 1957, с. 249–250, док. № 109.
6. Сп. „Светлина", 1992, кн. 6, с. 269–270.
7. **Влайков, Тодор**. Чиновничество и властници. С., 1934, с. 14–15.
8. Музей "Луканова къща" – Пирдоп, Ф. 10, а. е. 35.
9. Пак там, а. е. 45.
10. Пак там, а. е. 38.
11. Пак там, а. е. 38.
12. Пак там, а. е. 38.
13. **Христов, Иван** и др. Българското опълчение 1877–1878. Т. II, с. 193.
14. Музей "Луканова къща" – Пирдоп, Ф. 10, а. е. 38.
15. НБКМ, БИА, Колекция 47 - II, П. д. 91.
16. Музей "Луканова къща" – Пирдоп, Ф. 10, а. е. 35.

ЩРИХИ КЪМ БИОГРАФИЯТА НА МИТРОПОЛИТ СЕРАФИМ СЛИВЕНСКИ /до 1873 г./

Мария Кирова

Резюме

Статията е част от по-цялостно изследване на живота и народополезната дейност на първия митрополит на Сливенска епархия след учредяване на Българската Екзархия – Н. В. Пр. Серафим Сливенски. Основните моменти в нея са: родно място и образование в Свищовското класно училище - начало на изграждането му като един от по-сетнешните представители на новото поколение българска интелигенция през първата половина на XIX в.; „Пловдивският период", свързан с израстването и утвърждаването му като свещеник, учител и един от най- активните дейци за църковно-националната ни независимост; периодът на неговото пребиваване в Татар – Пазарджик в качеството му на „Рухание-векили" и мястото му в обществено - културните процеси в този град. Издигането му в митрополитски сан и самият процес на избора му за Сливенски митрополит е обект на друга публикация.

OUTLINES OF THE BIOGRAPHY OF METROPOLITAN BISHOP SERAPHIM OF SLIVEN /UNTIL 1873/

Maria Kirova

Abstract

This article is a part of a more comprehensive study of the life and deeds of the first metropolitan bishop of Sliven Eparchy after the establishment of the Bulgarian Exarchate - the Rt. Revd. Seraphim of Sliven. The key moments are: the birthplace and education in Svishtov class school – the beginning of his formation as one of the representatives of the new generation of the Bulgarian intelligentsia in the first half of the 19th century; the Plovdiv period during which he grew and won recognition as a priest, teacher and one of the most active leaders of our church and national independence; the period of his residence in Tatar-Pazardzhik as a "Ruhanie-Vekili"(proxy bishop) and his place in the socio-cultural processes of this city. His nomination to the Metropolitan bishop's post and the process of his election as a Metropolitan bishop of Sliven is a subject of another publication.

Не ще да е пресилено, ако се твърди, че цялата епархия и разбира се нейният център – градът Сливен през XIX век, са заслужили многократно знаменателното събитие – да посрещнат с огромно удовлетворение и гордост своя законно избран пръв митрополит през 1873 г. С учредяването на Българската Екзархия, многовековната борба спрямо чуждоезичното духовенство, десетилетията яростни сблъсъци срещу асимилаторските стремежи на гръцката Патриаршия, са увенчани с победа.

В Сливен, както и по цялата българска земя, движението за църковна независимост започва с първите прояви на спонтанна съпротива, преминава през категоричното противопоставяне на Одринската митрополия през 1829 г. и 1859 г., през последвалите акции на гражданите, убедени, че признават единствено „духовното си началство при българската народна черква". /1/ И това несъмнено са прояви, резултат от новите мисловни хоризонти, от порасналото национално самочувствие на българското възрожденско общество през късното Възраждане. Същевременно постигнатото ниво на развитие на обществените отношения натоварват църквата, както и самото духовенство, с допълнителни правомощия, като организиращ механизъм в променящите се обществени отношения.

В историческите извори има запазени доста сведения относно изборите на митрополитите, спонтанната радост около тяхното посрещане в епархиите, дейността им като духовни водачи на поробените си събратя християни. Това се отнася и за Н. В. Пр. Серафим Сливенски. Съвсем разбираемо е, че все още има неизследвани „полета", много незадоволително обясними епизоди и детайли, които биха могли реконструктивно да представят в по-голяма пълнота впечатляващата личност на първия висш духовник на Сливенска епархия.

В този смисъл са особено ценни документите във фонда на самия митрополит, съхраняван в НБКМ-БИА, към тях тук допълваме сведения, почерпени от спомените на негови сподвижници, материали във възрожденската преса и пр. /2/ Тук се спирам на сведенията, които могат да се извлекат от спомени на близки хора от семейството на митрополит Серафим. На първо място анализирам голяма част от записките на неговия единствен син – д-р Любомир Серафимов, който всъщност записва и се опитва да възпроизвежда отделни епизоди, разказани му от неговия баща. Трябва обаче да се вземе под внимание обстоятелството, че тези писмени разкази съдържат наред с ценните сведения за баща му и някои неточности, като на моменти се губи дори контекстът на събитията. Бележките са започнати на 23 март 1896 /не е отбелязано времето на последния запис/, но определено те са правени през последните месеци от живота на митрополит Серафим, когато той вече е сериозно болен. Можем да допуснем, че това обяснява забелязаните несъответствия в преразказаните спомени, съпоставимо с документите и други извори, отразяващи неговия дълъг житейски път и дейността му на свещеник и архиерей. /3/

* * *

В споменатите записки на д-р Л. Серафимов се редят факти от битието на баща му, още от времето, когато той живее в родния Пирдоп. Макар и неголямо селище в Златишката каза, то се е наложило сред водещите в Средногорието в стопанско отношение, с несъмнено забележимо място и в сложния процес на национално - духовното ни Възраждане. Повече от оскъдни са сведенията, които дават представа за семейството и ранните години на Златан Груев Кинов. Известна е рождената му дата – 14 октомври 1819 г., имената на родителите му: Дядо Грую Кинов Варивода е роден през 1774 г. /или 1776-80 г./; оженил се за Пена към 1800 -1801 г.; оженил се за Найда, вдовица /майката на Серафим –б.м. М.К./ през 1812 г.

Знаят се двамата братя на Златан – Стрезо и Неделю Груеви, които много години служат като учители и свещеници. Според семейните спомени, братът Стрезо Кинов е учител в Пирдоп, впоследствие е ръкоположен за свещеник от митрополит Дионисий Ловчански. За кратко служи в храма „Св. Успение Богородично” в Пловдив, а след 1860 г. влиза в монашеското братство на Атонския манастир Хилендар, където става известен като Духовник Савва. В края на живота си приема архимандритски сан.

Другият брат е Неделю К. Груев, също свещеник в Пирдоп през 50 – те години на XIX в., спомоществовател на църковна литература. /4/

От публикации във възрожденската преса, по повод честването празника на светите братя Кирил и Методий в Панагюрище през 1866 г., узнаваме, че Духовник Савва е присъствал на тържеството, освен това се подразбира, че е пребивавал неизвестно колко време и преди това в този град. Очевидно тогава е съумял да спечели уважението на неговите граждани. В дописката на Панагюрското читалище до в. „Турция” от 1866 г. се подчертава следното: „Духовникът ни Хилендарският Отец Савва”. Не случайно на него, заедно с още двама други свещеници, е поверено да служат „особено приличното на тоя ден тържество”. По повод празника на славянските просветители - 11 май, е отслужена литургия в параклиса „Св. Кирил и Методий" на новата черква. В чест на този „свой Духовник" в Панагюрище е устроено и трогателно прощаване: „При стичането на многочисленний народ от всичките части на градецът ни присъствуваха и няколко чужденци от разни места, а най-много от Пирдоп бяха дошли няколко забележителни лица за испращанието на духовникът ни Отец Савва, когото после това в същий ден испратихме за Хилендар". От направени съвременни изследвания се потвърждава, че в Панагюрище е имало метох на Хилендарския манастир в Атон. /5/

От споменатите по-горе семейни спомени става ясно, че първото пътуване на младия Златан Груев Кинов до Цариград е през 1835 година. Там той остава няколко години, за да учи абаджийския занаят. В началото пребивава в кв. Юскидар, при майстор Никола от с. Мирково, но след Рождество Христово отива в друг квартал - Хамбара при майстор Добри Делибалтов. Според записките, той сам решава и тръгва обратно за родния си град Пирдоп, на 26 септември 1837, като е уточнено дори, че пътят му преминава през Одрин. Но същевременно е отбелязано: по времето - когато умира султан Махмуд II и на престола се качва синът му Абдул Меджит I. Очевидно годината 1837 г. е посочена неточно, защото е известно, че смяната на султаните става през 1839 г. /6/

В Пирдоп Златан Груев става учител и клисар в църквата „Св. Успение Богородично", а през 1842 г. създава семейство - встъпва в брак с Анна х. Богданова. От съществено значение е фактът, че по това време се запознава с Теодор Хрулев, учител в същия град през 1840-1842 г. Т. Хрулев има своето категорично намерение да продължи образованието си при Христаки Павлович в Свищов, а това определя решението в тази насока и на Златан Груев. Според М. Стоянов, Хрулев започва да учи в свищовското училище през 1842 г., а от 1846 г. вече започва и да учителства в същия град. /7/

* * *

Известно е, че основаното през 1831 г. свищовско училище, наречено „Св. Петър и Павел", е класно и има своите два отдела: единият е т.н. нисше училище, където се преподава по Бел-ланкастерската „метода"- използват се най-вече таблиците на Неофит Рилски, отпечатани в Букурещ. Там учителстват последователи и колеги на Христаки Павлович: даскал Николчо, даскал Пени от Лясковец, по-късно даскал Иван Стоянов от с. Мерданя, Търновско. В другия отдел – в Главното училище преподава самият Христаки

Павлович, като изучаваните предмети са: българска граматика, история, аритметика, география, логика, риторика, катехизис, богословие, църковнославянски и гръцки езици; впоследствие той подготвя и учебници по тия предмети. /8/

Сред учениците на Христаки Павлович са момчета от различни краища на българските земи, видни бъдещи български просветни и духовни дейци: Драган Цанков, Николай Катранов, Вълчо Хранов, Ив. С. Калянджиев, Манол Стателов, Златан Груев Кинов от Пирдоп - по-късно първият сливенски митрополит Серафим, П. Р. Славейков от Търново, Христодул Костович Сичан-Николов, Теодор Хрулев от Лясковец (по късно учител в "Св. Николското" училище на Христаки Павлович, бъдещия даскал Дечо от Елена, ръкоположен в свещенически сан с името Андрей Робовски и др. /9/

В някои спомени се твърди, че Златан Груев е бил съученик в Свищов и с Драган Цанков, но очевидно тук има неточност. От по-нови изследвания става ясно, че Др. Цанков учи в Свищов до 1844 г., /Зл. Груев пристига там през 1846 г. – б.м./. По това време Цанков е вече в Елена, където го привлича училището на Иван Момчилов. Последният е един от първите българи, руски възпитаници, основал свое училище и издигнал на ново равнище просветното дело в родния си град, където въвежда нови, непознати дотогава у нас учебни предмети. /10/

Безспорно, за своите възпитаници Хр. Павлович е учителят с огромен авторитет, от когото те получават не само знания, но и уроци по гражданско поведение. В неговите часове по българска история например, за пръв път тези млади хора се докосват до призивите на Хилендарския монах Паисий и четат завещаното в „Историята..." му – „какових славних прародителей сте внуци..., защо состояние человеческое в том свете не е постоянно, но всегда променению подлежи!" /11/

Времето, прекарано от Златан Груев в Свищов е около година – от 14 октомври 1846 г. до септември 1847 г., като последната година е съученик с Т. Хрулев, който вече е назначен за „поддаскал" в училището на Павлович. /12/ Не само образованието, но и атмосферата в града оказват своето въздействие върху светогледа на бъдещия свещеник и учител. След по-ранните сблъсъци - от 1843 г. срещу търновския митрополит Неофит Византиос, тук борбата по църковния въпрос става все по-остра.

Споменаването на Теодор Хрулев /1821, Лясковец – 30.I.1865/ не е случайно – той се проявява като учител, книжовник и един от активистите на движението за самостоятелна българска йерархия, достоен възпитаник на известния духовник Максим Райкович, родом от Дряново, по-късно архимандрит. /13/ След смъртта на Христаки Павлович свищовлии „намерили за Хрулева способен да замести учителя си". Наред с това Хрулев започва да съставя и издава учебници, които праща даром по българските общини. Голям родолюбец и „искрен работник в усилните времена на нашите национални борби", несъмнено Теодор Хрулев със своята ерудиция и всеотдайност оставя осезаеми следи върху по-нататъшното развитие на Зл. Груев като учител и духовник. /14/

Всъщност той и цялото поколение новосъздаваща се възрожденска интелигенция имат пред очите си бележити личности за подражание, получават от тях познания за новите житейски и общочовешки насоки, за да осмислят впоследствие те сами своето адекватно участие в политическите и културни процеси на своето време. В близкото бъдеще ще се наложат вече не само като преподаватели, но и активни реализатори на повика за светско образование и подем на новобългарското просветно дело. Те тръгват из цялата българска земя – носители на нов тип знания, на осъзнатата потребност - утвърждаване на светското българско училище като една от водещите обществени институции. И нещо особено важно – като част от младата българска интелигенция, те самите са в процес на развитие, имат изградена активна позиция в защита на своята национална принадлежност. Наред с това съумяват бързо да реагират на обстоятелствата и така да допринесат практически с дейността си да се ускори осмислянето на националните чувства и формирането на национално самосъзнание сред широки среди от народа. /15/

* * *

Златан Груев остава в Свищов до 8 септември 1847 г., след което се завръща и става учител в Пирдоп за една година, със заплата – 2 000 гр. За времето докато той учи в Свищов, в Пирдоп е учител Дякон Иларион Хилендарец, който бил преди това учител в Панагюрище. През 1848 г. Иларион отива учител в Пловдив, в квартал „Марашът", като именно той препоръчва Златан Груев на видния пловдивски първенец Стоян Чалъков. /16/

„Пловдивският период" от живота на Златан Груев е особено динамичен и интересен, но този етап трябва да бъде обект на специално изследване. Известно е, че той е повикан там от Ст. Чалъков и пристига през октомври 1848 г., най-напред е условен за учител в килийното училище в кв. „Кършияка".

При освещаването на църквата „Св. Ив. Рилски" произнася реч на български език, която впечатлява присъстващите дотолкова, че поражда идеята той да бъде избран за свещеник.

Въз основа на историческите извори, можем да уточним, че през м. януари 1850 г. той е „одяконен", а ръкополагането му е извършено от митрополит Никифор Пловдивски. В архива на Серафим Сливенски се пази неговото „Свидетелство" за свещеник, където е обозначено: „Филибе, януария 1-го 1850 г.", издадено от „От Духовник Партений Иеромонах Рилец и богоносните отци на священното съсловие" */17/* Друго специално „Удостоверение" с дата 7 март 1850 г., подписано от митрополит Никифор, се издава вече на поп Златан, за да свещенодейства в църквата „Св. Иван Рилски" в квартал Кършияка. От края на 1859 г. той е свещеник в пловдивската църква „Св.Богородица" /18/

Наред с другите си задължения, младият духовник намира за полезно и започва да работи по преводи на богослужебни издания, така необходими за утвърждаване позициите на българските духовници сред православните християни в Пловдив. За поредната книга на „Българский език" от поп Златан съобщава известие от Пловдив, от 5 октомври 1856 г., до „Цариградски вестник". Книгата се нарича „Добрий пастир" и съдържа избрани поучения и слова за неделите и празниците през цялата година. Наред с това дописникът подчертава: „От само себе ся познава, колко е нужна и ще бъде полезна, особенно за священството, такъва една книга." Важно е да се подчертае и жестът, който отец Златан прави: "Светиня му посвяти казаната книга на Епархиалното в Пловдив Блъгарско училище..." /19/

Със своето родолюбие и стремеж да бъде полезен на сънародниците си, поп Златан израства като един от авторитетните и обичани духовници в този голям възрожденски център, известен с водещото си място в борбата за самостоятелна българска църква и просвещение – безспорно един определящ етап в процеса на културната еманципация на българите. Можем да посочим само един щрих от тази продължителна и непримирима борба, свързана конкретно с Пловдив, със заточението през 1861 г. в Света гора на тогавашния Пловдивски митрополит Паисий. В дописка, изпратена до в. „Дунавски лебед", се изразява категоричната позиция на мнозинството православни християни в града, които отхвърлят предложението за помирение с гръцката Патриаршия: „На вечерта в същий ден правителството събра някои от народа и им прочел точките, които им дава патриарха и да ся помирят, но тии му отказали това, че това никога не могат стори...,зачтото българите ся ся отрекли и заклели как няма да го познават никога за свой духовни начялник, както него, така и папата, зачтото сме си имали духовни начялник и пак ще имаме." /20/

През април 1861 г., на разширен епархийски събор, поп Златан Груев е сред легитимно избраните за Председател на новия орган, създаден в противовес на гръцката градска община - Българското епархийско църковно настоятелство в Пловдив. Това настоятелство има правомощията да поддържа свой постоянен представител в столицата на империята, да определя училищните епитропи, да ръководи българските църкви и училища. С изпълнението на основните си задачи, от своя страна то има своя сериозен принос в процеса на легализиране и активизиране функциите на възрожденските обществени институции. Вторият пореден епархийски събор в Пловдив, проведен през м. февруари 1862 г., потвърждава председателството на поп Златан и избира нови членове на Настоятелството. /21/ Участието на Зл. Груев в създаването и дейността на този представителен ръководен орган на българската православна общност, /ангажиран с до голяма степен с функциите и на българска община в този митрополитски център/, определено допринася за неговото израстване и обогатяват опита му на бъдещ духовен водач на Сливенската епархия.

Пловдивският „митрополитски въпрос" се проточил повече от десет години дори и след като през 1868 г. Паисий е освободен от заточение и е посрещнат тържествено в града като духовен водач. Вече след смъртта му през 1872 г., на негово място е утвърден Панарет Ксантийски. Съществуващата паралелно в града гръцка митрополия обаче, начело с Неофит, създава достатъчно предпоставки за спорове и противоречия, свързани с уреждането на важните организационни въпроси на епархията. Деятелният свещеник Златан Груев е сред поддръжниците на достойния митрополит Панарет, в чието обкръжение те дълго и последователно отстояват българската църковна кауза. По това време свещеник Груев е член на Пловдивската църковна община, едновременно с това преподава и богословие в пловдивското училище. /22/

Неоспорим факт е, че ако Цариград е главният център на църковно-националното движение, то Пловдив е сред най-значителните вътрешни центрове на това движение. Именно в хода на тези изпълнени с обществено напрежение събития, поп Златан се изявява сред авторитетните български представители, които твърдо защитават обществения интерес, с категорична антипатриаршеска насоченост. /23/ Неговото неотстъпно участие в процеса на утвърждаване на духовната ни независимост е оценено по достойнство и на 17 юли 1869 г., той е ръкоположен за архимандрит в Пловдив, в църквата „Св. Успение Богородично", под името Серафим. /24/

* * *

Една от основните задачи пред българските обществени и културни институции в Пловдив след учредяване на Българската екзархия е изграждането и развитието на учебното дело, на българските училища като естествен съюзник в борбата срещу чуждата духовна власт. Наред с грижите в това отношение към селищата в собствената епархия Пловдивската община полага усилия в тази насока и към близкия град Татар Пазарджик. Това е продиктувано от специфичните обстоятелства там – наличието на силна гъркоманска партия; освен това като средищен център, градът е обект на изключителен интерес на католическата и протестантска пропаганда. /25/ В този смисъл напълно са оправдани връзките между дейците на българското духовно Възраждане от двата града, особено с известния Стефан Захариев, който повече от две десетилетия е стожер на българската общност в Т. Пазарджик.

С благосклонната намеса на общината в Пловдив, от началото на 1871 г. архимандрит Серафим е изискан от Т. Пазарджишката църковна община, където е натоварен да изпълнява длъжността „Рухание-Векили". По същество, той поема правомощията „пълномощник" на пловдивския владика, представител на християнската община пред гражданската власт по верските дела. Според някои изследователи е бил същевременно и Председател на българската община там. /26/

Не ще и съмнение, неговото име и авторитет на духовник са били известни в Пазарджик още преди този избор. В дописка до в."Македония" от същия град, от 20 юли 1870 г., авторът, под инициали К.С.Б., съобщава, че на училищните изпити там е присъствал, изпратен от Пловдивската община и архимандрит Серафим, „бивш поп Златан, който сега е учител по богословие в Пловдивското училище"; Освен това е отбелязано, че Архимандритът е отслужил неделната съборна служба във „Варошката стара черкова". /27/ Пак преди официалното назначение, в дописка от в. "Право" от есента на същата година - 16 октомври 1870 г., четем следното: „Общината, в общото съгласие на граждани и казалии, е одобрила да доде от Пловдив отца архим.

Серафима, бившего поп Златана за Рухаани викили и председател на черковното настоятелство, това избраніе е едно от най-похвалните, защото е човек снабден с всички качества за такова звание и служба; стига да прибързат да го доведат по-скоро.О! Тогава колко има да се гордее наший град!" /28/

В цитирания архивен фонд 751 на Митрополит Серафим е съхранен препис от важен документ – т.нар. Съгласително, т.е. писменото споразумение между черковните общини на Пловдив и на Татар-Пазарджик, по повод настойчивото искане на последната, архимандрит Серафим да заеме посочената длъжност в техния град. Освен че се фиксира времето за престоя му там - от 1871 януари – до август 1872 г., т.е. 20 месеца, този документ дава информация за задълженията и за статута като цяло на един „рухание – векили". Изрично е записано, че длъжността изисква „за всички работи да обявява на членовете, поставени в общината, и по вишегласието им, заедно с тях да реши всяка работа"; определеното му възнаграждение: 20 заплати – общо 14 000 гроша.

Наред с тази информация, Съгласителното впечатлява и с преценката, която пазарджишките общинари изразяват спрямо личността на архимандрит Серафим. Това без съмнение потвърждава неговия утвърден авторитет на духовен водач не само в Пловдив, но извън неговите предели. Затова те настояват, че именно Серафим е лицето, което им е необходимо пред местните власти – „което ся намери благословно от всички ни едногласно за такова – Отец Арх.Серафим, когото и умоляваме чрез Пловдивската църковна община да ни го отстъпят от учителското му звание". /29/ Така наред с подчертано положителното отношение към архимандрита, отново се потвърждава, че преди да замине за Т. Пазарджик, той е учител в пловдивското училище.

Очакваното присъствие в Татар Пазарджик на български духовник със сан на Архимандрит вече се споменава с подчертано удовлетворение в изпратена на 20 март 1871 г. до в. „Македония" дописка от този град се казва: „В главната ни Варошка църква е поп като светът Отец Архимандрит...". Не е случаен фактът, че събралият се казалийски събор в града през февруари с.г. го избира за Председател на Църковното настоятелство. Интересни са и други две дописки от Т. Пазарджик от 1871 г. – във в. „Право" и във в. „Македония" /втората е отзвук на първата/, които са доста критични и показателни за обществената атмосфера в града, за статута и авторитета на свещеничеството, на учителите и пр. Изтъкват се поредица нарушения в правомощията на тамошните свещеници, като в коментар към дописката във в. “Право”, се допълва с укор: „...трябваше да каже, че освен Архим. Серафим и поп Дим. Башкалията, друго достойно духовно лице нямаме”! В написаното се обръща специално внимание и на положението на учителите в града по това време, „...които повече от живота си са прекарали и прекарват из училищата, и то в най-бедно състояние; но за тях не са поменува то...” /30/

* * *

През 1872 г., архимандрит Серафим получава писмо от д-р Стоян Чомаков, от отговора на което става ясно, че последният е предложил архимандритът да влезе в списъка на кандидатите за архиереи, като му се предоставя възможността да избере една от македонските епархии. Другият вариант е да заеме поста епископ на Панарет Пловдивски. Със сигурност тези предложения не са поставени върху основата на личните предпочитания, а са свързани с високата оценка за цялостната дотогавашна активност на поп Златан Груев като православен духовник в Пловдив и като архимандрит в Т. Пазарджик. В отговора си той изразява своя избор да бъде епископ, а не митрополит в Македония, „гдето ся отваря отсега и голяма борба, противна на българската църква”. Причините, които го спират да тръгне за там не са само предстоящите проблеми около утвърждаване на бъдещите български епархии. Всъщност ангажиментите към осиротелите му деца не му позволяват да замине за Македония - той иска да бъде близо до семейството си – „като родител на чеда останали без майка..., които очакват своята отхрана и бъдеще от мене” - пише архимандритът. /31/

Според Устава за управление на Българската екзархия, издаден на 14 май 1872 г., избирането на митрополити става от списък на подходящи лица, който се съхранява от Св. Синод. Епархиите изпращат предложения до него, после Синодът и Екзархийският съвет одобряват предложенията и ги вписват в каталога. Като изключение, Синодалните членове имат право да посочат за кандидати и други лица. /32/ Архимандрит Серафим е предложен за Сливенски митрополит от д-р Ст. Чомаков. Завладичването е извършено в Цариград на 22 октомври 1872 г. от митрополитите Симеон Варненски, Мелетий Софийски и Дамаскин Велешки. Митрополит Серафим напуска турската столица на 4 ноември 1872 г., пристига в Бургас и поставя началото на обиколката си из Сливенска епархия. /33/ Процесът на самия избор е обект на друго изследване, свързано с поредица документи, запазени в архива на духовника. Именно в резултат от този избор на 30 април 1873 г. архимандрит Серафим е ръкоположен за Сливенски митрополит.

* * *

Посрещнат с огромна радост в Сливен през юни 1873 г., той застава начело на една от най-големите български епархии. Ще са потребни години усилия, за да се намери най-добрият баланс в отношенията между Н. В. Пр. Серафим Сливенски и неговите епархиоти, между правомощията на Митрополита и Сливенската черковна община, при липсата на свои, легални държавни институции, в условията на чуждо, често враждебно политическо владичество. Наред с устройването на духовните дела, той се изправя пред поредица драматични ситуации, в които ще брани с достолепието си на висш духовник християнските селища и самия център на Втори революционен окръг – Сливен, от ордите на Шефкет паша през 1876 г. По време на „бозгунът" през Освободителната война 1877-1878 г. отново е сред своето паство.

За него, до края на дните му Сливен ще остане „Богохранимия Епархиален град..." Н.В.Преосвещенство ще дочака возкресението на Нова България, за да гради, заедно с всички, с усилия и твърдост, нейните устои, съпричастен с основните задачи, които общественото развитие поставя пред българската нация.

БЕЛЕЖКИ

1. Д-р Табаков,С. „Опит за история на град Сливен", т. II Сливен, 2002, с. 439.

2. НБКМ – БИА, Ф. 751, Серафим Сливенски - документи и спомени, записани от сина му д-р Любомир Серафимов.

3. НБКМ-БИА, ф. 751, е. 1, л. 4, Из записките на д-р Л. Серафимов. Известно е, че Н. В. Пр. Митрополит Серафим боледува в продължение на няколко години, затова от 1890 г., по негова молба от Светия Синод му изпращат за помощник Левкийски Епископ Гервасий, който поема епархията след смъртта на митрополита през 1896 г.

4. НБКМ БИА, ф. 751, а.е. 1, л.5, л. 9; БВИ, енциклопедия, С., 1988, с. 329, с. 169.

5. В. Турция, г. II, 4 юли 1866, бр. 48; Шопов, Ат. Панагюрище в църковно-националното движение. Панагюрище, 2008, с. 19, 21; Други автори уточняват, че метохът на Хилендарския манастир в Панагюрище се е намирал в махалата Мареш. - В: Шопов, П. и Горинов, Н. Сава Радулов. – В: Панагюрище и Панагюрският край в миналото. С., 1961, с. 102.

6. НБКМ-БИА, ф. 751, а.е.1, л.4. Султан Махмуд II умира на 30 юни 1839 г.

7. Стоянов М. Българска възрожденска книжнина, т. I, С., 1957, с.366.

8. Хранов, Д. За живота и дейността на Христаки Павлович Дупничанин. В: Училищен преглед, г. XI, 1906, №7, с. 668-669.

9. Пак там, с.669.

10. НБКМ-БИА, ф. 751, а. е. 1, л. 12; Ковачева,М. Драган Цанков. Общественик, политик, дипломат до 1878 г., С., 1982 г., с. 26-28.

11. П.Хилендарски. Славянобългарска история, С., 1972, с.256.

12 НБКМ-БИА, ф. 751, а. е. 1, л. 19, д-р Л. Серафимов, Записки...; Теодор Т. Хрулев отива в Свищов след като е бил учител в Пирдоп 1840-1842 г.; учи при Хр. Павлович 1842-1846 г. В: Москов, М. Теодор Т. Хрулев, Българска сбирка, г. XIII, 1906, кн. 3, с. 169; Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина, т.I, С., 1957, с.366.

13. Т. Хрулев е бил ученик на Максим Райкович в метоха на Лясковския манастир; М. Райкович е активен участник в просветното и църковно-националното ни движение, както и във Велчовата завера; „...учител бил в това време известният патриот о. Максим, който пръв в Търновския окръг възстанал против злоупотребленията на гърците." Москов, М. Теодор Т. Хрулев, Българска сбирка, г. XIII, 1906, кн. 3, с. 169.

14. Москов, М. Теодор Т. Хрулев, Българска сбирка, Пос. съч., с. 169-171.

15. Радкова, Р. Българската интелигенция през Възраждането, С., 1986, с. 306.

16. Ф. 751, а.е.1, л. 6, Биографични бележки от д-р Любомир Серафимов.

17. НБКМ-БИА, ф. 751, а. е. 27, л. 1.

18. НБКМ-БИА, ф. 751, а. е. 13, л. 1; а. е. 1, л. 50.

19. В. Цариградски вестник, г. 7, бр., 15 декември 1856, бр. 307.

20. АР, т. III, С. 1966, с. 417-418; Из писмо от Б. Драгоев до Г. С. Раковски, 21 април 1861 г., Пловдив, поместено като дописка във в. Дунавски лебед, 2 май 1861, бр. 32.

21. Генчев, Н. Възрожденският Пловдив /Принос в българското духовно Възраждане/, Пловдив, 1981, с. 122- 123; с.216-219; Маждракова- Чавдарова О. Българското епархийско настоятелство в Пловдив и националната легална политическа борба /1861-1870/ -Сб. Религия и църква в България, С., 1999, с. 147 – 149, 161.

22. В. Македония, 11 август 1870, бр. 73; Обстоятелството, че преди да замине за Татар-Пазарджик, все още е учител по богословие в пловдивското епархийско училище, се потвърждава и от едно „Съгласително" от 1871 г., НБКМ-БИА, ф. 751, а. е. 27, л. 17.

23. Кирил Пловдивски. Панарет митрополит Пловдивски, С., 1950, с.355; К. Пловдивски. Паисий митрополит Пловдивски в църковно-националните борби, Пловдив, 1948, с. 233.

24. НБКМ-БИА, ф.751, а. е. 27, л. 15.

25. Генчев, Н. Възрожденският Пловдив..., с. 354.

26. Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина, т. I, С., 1957, с.66.

27. В. Македония, г. IV, 11 август 1870, бр. 73.

28. В. Право, год. V, 4 януари 1871, бр. 45.

29. НБКМ-БИА, ф.751, а. е. 27, л. 17.

30. В. Македония, г. V, 13 април 1871, бр. 15; В. Право, г. VI, Цариград, 22 март 1871, бр.4; В. Право, г. VI, 24 май 1871, бр.13; В. Македония, г. V, 20 септември 1871, бр. 38.

31. Писмото му до д-р Ст.Чомаков е от 4 юни 1872 г., **НБКМ-БИА**, ф. 751, а. е. 7, л. 1-2.

32. НБКМ-БИА, ф. 751, а. е. 28, л. 46-48.

33. НБКМ-БИА, ф. 751, а. е. 1, л. 10; Из записките на д-р Л. Серафимов.

МИТРОПОЛИТ СЕРАФИМ В СЛЕД ОСВОБОЖДЕНСКОТО ВЪЗГРАЖДАНЕ НА СЛИВЕН

Росица Георгиева

Резюме

Проучването обхваща част от многопосочната дейност на митрополит Серафим в Сливен след Освобождението. Целта е да се отрази не толкова неговия принос като водач на Сливенска епархия, а като граждански ангажирана личност в обществения живот, в изграждането и функционирането на местните органи на управление.

Акцентирано е върху сътрудничеството, което митрополит Серафим оказва на руския учен д-р Василий Николаевич Радаков през 1879 г. за събиране на антропологичен материал. Анализът на фактите дава основание за ревизиране на наложилите се във времето годишнини от началото на музейното дело в Сливен, които са лишени от историческа аргументираност.

Bishop Seraphim within the After Liberation Revival of Sliven

Rositsa Georgieva

Abstract

This research covers part of the multi-direction activities of Bishop Seraphim in Sliven in after the liberation period. Priorly to his contribution as a leader of Sliven eparchy the purpose of the research is to describe him as a civil engaged in public work character and in developing and functioning of local authorities.

The stress is on his collaboration with the Russian scientist Dr Vassiliy Nickolaevitch Radackov in 1879 for anthropological data gathering. This activity gives a reason to be revised a perceived by time and lacking historical arguments concept for the starting point of the museum works in Sliven.

В следосвобожденската деятелност на митрополит Серафим е заложен продължителният опит от неговите духовни и обществени прояви във възрожденския процес на национално осъзнаване и организиране. Той продължава да има силно личностно присъствие и поведение като възродител на духовността и стожер на високи добродетели.

Първият сливенски митрополит не е сред личностите, осъдени на пренебрежителна забрава. И съвременниците му, и автори на исторически изследвания акцентират върху приноса на духовния водач на епархията да защити с достойнство своите миряни при потушаване на Априлското въстание през 1876 г. [1] Все още липсва проучване за градивната дейност на митрополит Серафим като архипастир, като граждански ангажирана личност в обществените дела и съпричастен към работата на институциите след Освобождението.

Дейността на митрополит Серафим от 1878 г. до 1885 г. е в посока на организационното укрепване на Сливенска епархия, изграждане и функциониране на местните органи на управление като част от административна уредба на Източна Румелия, отстояването на българския характер на областта, предвид неизбежното съединение с Княжество България. Нямаме претенции с настоящото проучване да обхванем разнообразните аспекти на духовната и обществена дейност на митрополит Серафим в посочения период, нито да достигнем до категорични заключения. В по-нататъшни изследвания ще разширим изворовата база – архиви, периодичен печат, мемоарни и научни издания и пр., за да имаме възможност за прецизни анализи и изводи.

След Освобождението на Сливен – 4/16 януари 1878 г., митрополит Серафим е председател на Временната градска управа. Предпоставките за назначаването му са определени като се има предвид известния му дотогавашен опит. Навярно е натежал фактът, че той се справя много добре като председател на Епархийското църковно настоятелство в Пловдив през 1861-1863 г. Институцията практически се отделя от Цариградската патриаршия и изпълнява функциите на българска община. Архимандрит Серафим се справя с организационни задачи и в Татар Пазарджик през 1871г. Несъмнено важни са личните му лидерски качества – умението да води миряните в трудни моменти, доверието и авторитета, които е спечелил като водач на самоуправляващата се българска община в Сливен. Конструирането на местни органи на управление е процес, който акумулира идейни схващания, амбиции, страсти, разногласия и пр. С изострената си чувствителност към проблемите на времето, сливенският митрополит се въздържа от крайности в решения и действия. Той работи сериозно и последователно за решаване на многобройните проблеми, наложени от Руско-турската война 1877-1878 г., в сътрудничество с руската военна администрация, за да се нормализира животът в града, който само преди месец представлява „ужасно зрелище". В рапорт до командващия Левия страничен отряд на руската армия, генералмайор Безяев съобщава от Сливен; „След свършването на молебена аз се отделих от Преосвещенството и се отправих към квартирата си, но той не се забави да ме посети и аз се възползвах от този случай и го помолих да назначи няколко знатни българи в помощ на комендантското управление, сформирано от мен, съгласно заповедта на Ваше превъзходителство".[2] Като председател на първата Градска управа Митрополит Серафим е подпомогнат от Добри Чинтулов, Васил Попович, Киро Георгакев и други ерудирани личности. Мнозина от сливенските първенци са изпратени през декември 1877 г. на заточение в малоазийския град Болу и владиката предприема действия за тяхното незабавно освобождаване. Той търси съдействието на княз Владимир Черкаски, началник на създадената към руската армия „Канцелария за гражданско управление на освободените отвъддунавски земи". Митрополит Серафим подчертава, че сливенските заточеници „представляват част от първенците на българското население, принадлежащи към разните съсловия – комерческо, земеделско, учителско и докторско".[3]

В края на месец януари 1878 г. членовете на Градската управа упълномощават сливенския митрополит да замине за Одрин, където да предаде на главнокомандващия руската армия княз Николай Николаевич Благодарствен адрес. „Българите, вверени на мен от Сливенската епархия – е записано в адреса – изпроводят мен лично да представя на Ваше Императорско Височество тяхната безпределна благодарност за великата милост, с която Негово Императорско Величество благоволи да осъществи надеждите ни, които българският народ от века по предано има на Православното благо Царя и братственнаго Русскаго народа за избавлението си от дълговременното робство."[4] В края на март с.г. митрополитът отново е избран да представи Сливен "на нужното място". Той е включен във внушителната делегация, начело с екзарх Йосиф, която на 10 април 1878 г. се представя в Сан Стефано на главнокомандващия Николай Николаевич. С Благодарствения адрес е поднесен специално изработен златен кръст за цар Александър II. Митрополитът взема заем, за да осъществи пътуването до Цариград, придружен от свещеник Георги Генов и дякон Партений. Сливенските представители носят и 5 хил. гроша за Българската екзархия, защото тя е в „оскъдно положение"[5]

Председателят на първата следосвобожденска Градска управа предприема действия, които по-късно ще бъдат заложени като задачи на местната власт. Например, по негово предложение на 14/24 януари 1878 г. са утвърдени 16 души, избрани от сливенската общественост, които да изпълняват длъжността на полицейски стражари и да бъдат в помощ на руското командване. След месец Санстефанският мирен договор ще регламентира в чл.8, че за опазване "порядока, безопасността и тишината" се учредява местна милиция.[6]

През април 1878 г.митрополит Серафим се оттегля от председателското място във Временната градска управа, но като водач на българската църковна община той продължава до съдейства за решаването на актуалните проблеми: възстановяване на разрушенията от войната, градоустройство, учебно дело, бежански въпрос и др. Политическите и икономическите задачи, наложени от миграционните вълни, изискват спокойствие, мъдрост и държавническа мисъл за редуциране на напрежението. Временното руско управление и първият Градски съвет в Сливен имат адекватни действия. Те успяват да парират провокациите от различни страни и най-вече да отстоят политическата автономия и българския характер на Източна Румелия. През август 1878 г. екзарх Йосиф изпраща писмо до духовните водачи на Пловдивска и Сливенска епархия със съвет миряните да се отнасят към бежанците като съграждани, да се водят от християнското начало на любов към ближния, за да докажат благоразположението си.[7] Преди Коледните празници на 1879 г. настоятелството на храм „Св.Димитър" дарява брашно на „бедните християни" и преценява същевременно, че е „вид на човеколюбие да раздаде на турските бедни около 200 оки брашно".[8] /Образец 1/

В заседанието на църковната община от 6 юли 1880 г., по повод нередовното присъствие на членовете, митрополит Серафим припомня изключителната роля на съставената от него община: „в последните турски времена, когато турското правителство изтегли по-първите ни граждани и ги прати в заточение, аз осамотен и след като прибрах кметовете български от града ни и съставих Община, чрез която градът ни набавяше всички изискуеми неща от Правителство и с нейната помощ именно както по-преди, тъй и тогава, градът ни можа да ся избави от опасността, която го угрозяваше... Общината ни по настоящем имала много работа". Според него ако членовете на Гимнастическото дружество са задължени „с пушката в ръка и хайде на учение; нашето же учение е това да ся посъбираме два пъти в седмицата на разискване за подобрението обществените ни работи".[9] Митрополитът проявява последователна и сериозна ангажираност, инициативност и енергичност при обсъждане и решаване на предизвикателствата пред града и населението. Благодарение на опита, авторитета и влиянието си той изисква същото и от съгражданите си. На 15 ноември 1879 г, под председателството на християнския архипастир, се провежда събрание на сливенци. Те заседават по искане на депутата в Областното събрание на Източна Румелия Петър х.Димитров. Той чака от тях инструкции „като какви интереси на страната и именно от града да запазва и да разисква".[10] Българи, турци, евреи и арменци дискутират тогава значими, не само за Сливен, проблеми: за поземления данък, за изработване на градоустройствен план, за увеличение на милицията, за необходимостта през Сливен непременно да мине железница, защото е търговски и фабричен център и др.

След Берлинското проклятие от 1878 г. отстояването на българския характер на Източна Румелия, възстановяването на държавната и духовна цялост на народа е основна водеща мисия в деятелността на първия сливенски митрополит. Екзархията, при създалата се сложна обстановка, се ориентира към съвети за умереност, зачитане постановленията на Берлинския договор и държи да не се извършва насилствена промяна на положението. На 1 септември 1878 г. екзарх Йосиф се обръща към митрополитите на двете източнорумелийски епархии – Пловдивската и Сливенската, да подпишат меморандум, в който дипломатично да подчертаят, че единствената възможност за нормализиране на положението е съединението на Източна Румелия и Княжеството. От предходния месец се събират подписи и под друг меморандум против решенията на Берлинския конгрес. Двата меморандума са връчени след това на посланиците на Великите сили в Цариград и на Европейската комисия, която заседава в Пловдив.[11] Вън от съмнение е позицията на Серафим Сливенски. Едно потвърждение откриваме в дневника на екзарх Йосиф. Той записва на 3 ноември 1880 г., че е получил телеграма от Сливенския митрополит, че „подкрепя протеста ми от 22 до Камарата".[12] На 22 октомври 1880 г. Народното събрание в Княжество България обсъжда законопроект за „Църковното управление в Княжеството", който не е одобрен от Св.Синод. Екзархът, „като блюстител на правдините на Българската църква", изпраща протестно писмо до Петко Р. Славейков, председател на НС. Безспорно, митрополит Серафим проявява съпричастност към църковните проблеми във всички епархии в Българската екзархия, за да бъдат осигурени правата на българската народност.

Съхранил възрожденския опит, ориентиран към отстояване на българщината, Сливенският митрополит Серафим открива смисъла на гражданските инициативи и доброволни обединения с културни, просветни и благотворителни цели като нещо необходимо за следосвобожденското общество. Той влага много усилия и време, подпомагайки подобни структури

– дружества, комитети и пр. Известно е, че комитетите „Единство" се създават като благотворителни дружества, но с ясна политическа цел – да подготвят населението за отпор, включително въоръжен, срещу опитите за възстановяване на имперската власт в Източна Румелия, да съдействат за жадуваното национално обединение. Създаването на Благотворително дружество в Сливен на 1 октомври 1878 г. е предизвикано от „вълнуващи народни нужди". В настоятелството са избрани личности като д-р Георги Миркович, д-р Начо Планински, Михаил Икономов, Панайот Хитов.[13] За председател е „назначен Н.Пр. Владиката". Съставен е Устав на Благотворителното дружество и е взето решение такива дружества да се създават и в други окръзи на Сливенска губерния, като проформа е записано, че ще „подпомагат бедността на населението в местата си."[14] Изпратени са помощи на бежанците от Македония, настанени в София. Михаил Икономов и Панайот Хитов заминават за Одринско да убеждават българското население да не напуска родните си места.[15] Очевидно настоятелството на дружеството се ангажира да помогне за решаване проблема с налаганата гръцка хегемония, за да се запази българския характер на Одринска Тракия – кауза, която първият Сливенски митрополит винаги е отстоявал в архипастирската си дейност.

Ограниченият кръг извори не дава възможност да определим доколко митрополит Серафим се ангажира със създаването и дейността на Гимнастическо дружество „Лев" в Сливен. Показателен е фактът, че Благотворителният комитет издава на 21 март 1879 г. пълномощно на владиката и на Руско Миркович да събират сведения за Гимнастическите дружества. Необходимо било да се уточни броят на обучаващите се, с какво въоръжение разполагат и пр. Двамата видни сливенци са оторизирани да определят и сумите, които селищата трябва да внесат за подпомагане дейността на Гимнастическите дружества.[16] На 8 април 1879 г. се провеждат „боеви упражнения" – маневри на народната гвардия под командването на ген.Скобелев. В м.Бършен край Сливен са събрани около 10000 членове на Гимнастическите дружества от Сливен, Нова Загора и околните села, както и 27-а Ямболска дружина. Вестник „Българско знаме" информира подробно: „После това възцари се тържествена тишина и се започна молебствието, което извърши сливенския митрополит Г.Серафим, спомогнат от местното духовенство, и от няколко руски свещеници. На мястото гдето ставаше молебствието, освен черковните хоругви, бидоха донесени пряпорците на разните отделения на народната гвардия. Там бяха още сливенския губернатор Г.Иванов, главни чиновници от гвардията, сливенски първенци и кореспондентът на „Дейли Нюз" Г. Бъкланд.

След молебствието духовенството, съпроводено от черковните хоругви и от военна музика, която свиреше духовно-церемониалния химн „Бог славим", направи великолепно обикаляние/процесия/. В това обикаляние митрополитът благослови и порси със свещена вода най-напред знамената, а после и гвардията, и упражненията се започнаха".[17] Макар че съпричастността на митрополит Серафим към дейността на Гимнастическото дружество в Сливен да не е особено подчертана, той се отдалечава, в известна степен, от позицията на екзарх Йосиф, който в името на главна си цел – запазване на екзархийското седалище в Цариград, се въздържа от намеса в дела, които биха го компрометирали пред Високата порта, каквото е въоръжаването и подготовката за отпор на Берлинския трактат.

На 25 октомври 1878 г. митрополит Серафим предоставя на сливенския губернатор проект на устав за сформиране в Сливен на дружество на Червен кръст. Документът е подписан и от членовете на временното настоятелство. Иван Иванов изпраща на 8 ноември 1878 г. донесение до ген. А.Столипин, генерал-губернатор на Източна Румелия, с молба за утвърждаване на проекта, защото е „необходимо и полезно учредяването на подобно общополезно общество сред българския народ".[18] Под председателството на митрополита, през юни 1879 г., се провежда събрание в Девическото училище за учредяване клон на дружество „Св.Пантелеймон", което има за цел да открие болница в града.[19] През пролетта на 1882 г.председателството на сливенското дружество на Червения кръст решава да предаде вещите си на болница „Св. Пантелеймон", която да отговаря за тях.[20] На 16 септември с.г. Градският съвет определя ново настоятелство на болницата начело с окръжния управител, а митрополит Серафим е избран за почетен председател – заслужено признание за приноса към здравеопазването в града.[21] Още през юни 1878 г., по повод необходимостта от градски лекар, Градският съвет се допитва до митрополита, търси мнението и на видни граждани като Руско Миркович – председател на Окръжния съвет, Ненчо Кръстев – председател на Съдебния съвет, Антонаки Икономов и Димитър Пехливанов – членове на Съдебния съвет и др. За градски лекар е привлечен д-р Георги Миркович.[22]

Ограниченият обем на настоящото изложение не дава възможност да очертаем многопосочната обществена дейност на митрополит Серафим за възграждането на Сливен след Освобождението, както и да се спрем по-обстойно на архипастирската му служба – нормализиране функциите на епархийските органи на управление в диоцеза на Сливенска епархия, възстановяване на разрушените църковни храмове, решаване на възникващите в практиката проблеми от вероизповеден характер, материалната издръжка на храмовете и свещениците.

Отбелязването на 135 години от началото на музейното дело и 100 години от създаването на музей в Сливен са повод да анализираме някои факти, които дават основание за ревизиране на наложили се във времето изводи, лишени от историческа аргументираност. На първо място, имаме предвид сътрудничеството, което митрополит Серафим оказва на д-р Василий Николаевич Радаков, лекар в XI армейски корпус на руската армия през Освободителната война 1877-1878 г. Руският учен извършва орнитоложки и антропологически изследвания в българските земи. През 1863 г. към Московския университет е създадена обществена и научна организация на любителите по естествознание, антропология и етнография, наречена впоследствие Императорско общество, което организира етнографска изложба в Москва. През 1873 г. към тази организация е основан специален комитет за създаване на Зоологически музей и антропологическа сбирка. След четири години е преобразуван в комитет за антропологическа изложба, която дава началото на Антропологическия музей към Московския университет. Именно с тази цел д-р Радаков прави своите изследвания в българските земи. На 18 февруари 1878 г. той организира в Сливен предварително заседание на Комитета на Московското етнографическо общество. В протокола от първото тържествено заседание на 20 февруари 1878 г е записано : „Г.н Д-р Радаков изяви най-напред своята благодарност и радост задето нашето тука Общество ще може да подейстувва за бъдещото изложение в Москва."[23] За председател на това ново „Общество" е избран Негово Високопреосвещенство Сливенският митрополит Серафим. За събиране на антропологичен материал от българи, турци арменци и евреи са привлечени д-р Петко Димитров, Михаил Икономов, Светослав Миларов, отец Гаджалов, Димитър Димитров, Димитър Юрданов. В заседанието на 18 март с.г. се обсъжда изпращането на два сандъка с черепи за изложбата в Москва.[24] Още преди да получи събрания в Сливен материал, Комитетът за антропологическа изложба към Императорското общество на любителите по естествознание, антропология и етнография изразява с Благодарствен адрес признателност на д-р Василий Радаков за основания сливенски отдел и за значителния труд по събиране на важни, в научно отношение, експонати за предстоящата изложба.[25] В заседанието на 28 юни 1878 г. руският комитет избира Сливенския митрополит Серафим за свой член „в уверение на неговото внимание и съдействие за целите на антропологическата изложба". Изказана е искрена признателност на отдела на Комитета в Сливен и особено на неговия председател. Решено е да се изпратят 100 рубли за пренасяне на материалите и отделът да се признае за частен на Комитета за изложбата.[26]

На 25 октомври 1878 г., под ръководството на митрополит Серафим, се организира изпращането през Бургас за Одеса на два сандъка с антропологичен материал. В писмото си до Койчо Райков, управител на Бургаската митница, Серафим Сливенски изразява молбата си те да бъдат предадени в Одеса, с придружителното писмо, на Васил Рашеев.[27] Владиката познава добре Койчо Райков, който е един от основателите на българската църковна община в Бургас преди Освобождението. Той му доверява изпращането на ценния материал до Васил Рашеев, търговец в Одеса, член на Одеското българско настоятелство и един от основателите на Българското книжовно дружество. В писмото, което придружава пратката, митрополит Серафим осведомява получателя, че „Г-н д-р Радаков, корпусен доктор на единадесети армейски корпус, беше оставил преди няколко месеца в града ни Сливен два сандъка лобове за изпращане в Москва".[28] Рашеев трябва да телеграфира в Москва на д-р Радаков или до Императорското общество на любителите по естествознание, антропология и етнографи – Комисията за антропологическата изложба, която да даде нужните наставления за изпращането на антропологичния материал в Москва. През 1879 г. в Москва е открита Първата руска антропологична изложба. Именно на базата на събраните за нея експонати се създава впоследствие Музеят по антропология като учебен и научен център за студентите и преподавателите от Московския университет. Със съдействието си при събирането на експонати, митрополит Серафим дава пример за подпомагане на международното научно сътрудничество – още един щрих, свидетелство за широкия му кръгозор.

Събирането на антропологичен материал в Сливен в първата следосвобожденска година насочва вниманието на интелигентните сливенци към необходимостта от съхраняване на знаците на миналото, като предпоставка за изграждане на нови обществени институции – музеите. Активността на гражданите в тази насока не означава, че те поставят началото на музейното дело в Сливен, теза, наложени през 70-те години на миналия век.[29] Общественото движение за издирване и опазване на родните исторически паметници има своите прояви още от 30-те години на XIX век. Това движение е опора на голямата идея за съхраняване на националната духовна идентичност, а в перспектива за възстановяване на българската държавна самостоятелност. Събраните материали, включително и тези през 1878 г, в описания случай, а и в други, са предадени на чужди учени, стават част от музеи и архиви извън България. Попълването и обособяването на музейна сбирка в Сливен става на по-късен етап. Несъмнено, опитът от миналото, активността на някогашните сливенски родолюбци по събиране на старини са подтик за реализиране на идеята за музейна институция. Определено, наложените годишнини на музея в нашия град трябва да бъдат прецизирани въз основа на по-широка документална база и анализирани в бъдещо задълбочено проучване. Като музейни специалисти нямаме право да бъдем небрежни към историческите факти, отнасящи се и до историята на музея, защото той не е само институция, а храм, към който сме задължени да се отнасяме с почтеност.

Митрополит Серафим Сливенски се изявява на обществената арена в смутно време – преди и след Освобождението. Той е един от забележителните български архиереи от епохата на Възраждането, ярка, открояваща се с активността си личност в обществения живот на град Сливен. Големи, но още недостатъчно проучени са заслугите му към църковното движение и националната легално-политическа борба. Той проявява понякога известна отстъпчивост, но по отношение на най-важното – отстояване на интересите и въжделенията на българския народ, действа твърдо, последователно, трезво и разумно. Архиереят е сред дейците на църковно-националната борба, които работят в Българско, а не в имперската столица. Това предопределя изострената му чувствителност към проблемите, въздържаност от крайности в решения и действия. Неговата опитност и такт при решаване актуалните въпроси от църковно-гражданско естество са от изключително значение в пастирската и обществената му дейност след Освобождението. Първият Сливенски митрополит е без високия образователен ценз на Панарет Пловдивски, учил философия в Атина, на Антим Видински – с богословско образование, на Иларион Макариополски, учил на о-в Андрос и Атина. Той няма научните степени на екзарх Йосиф от Сорбоната в Париж. Самообразованието, опитът, умението да се справя при трудни обстоятелства, когато е поставено под въпрос националното и държавно единство, да установява контакт с миряните, обуславят влиятелното присъствие на митрополит Серафим в сложните следосвобожденски десетилетия. /Образец 2/

ЛИТЕРАТУРА

1 Юб. книга на катедрален храм „Св.Димитър". С, 1931, 108-116; Колев, К. Нови документи за Априлското въстание в Сливенския революционен окръг – ИДА, Кн.33, 1977, 159-175.

2 Александров, А.Сливенци посрещат освободителите – В: Сб. Освобождението и Временното руско управление в Сливенския край, Сливен, 1978, 10.

3 Сб.Освобождението и Временното руско управление,Сливен, 1978, 52

4 НБКМ-БИА, ф.751, а.е.27, л.81

5 Пак там, л.88, 93-95

6 Дечев, В. Временното руско управление в Сливен – В: Сб. Освобождението на Сливенския край, Сливен, 1987, 55

7 Марица, бр.105/7 август 1878, с.4; ДА – Сливен, ф.44К, оп.1, а.е.1,л.50–51

8 Пак там, ф. 46К, оп.2, а.е.1, л.64

9 Пак там, ф.44К, оп.1, а.е.3, л.13

10 Пак там, ф.46К, оп.1, а.е.1, л.50-52

11 Маркова, З. Цит.съч.. 474-475; Илиев, Ат. Спомени, С., 1926, 203.

12 Български екзарх Йосиф. Дневник.С, 1992, 38.

13 Българско знаме, бр.6/7 март 1879 г., с.1,7

14 Пак там

15 Илюстрация Светлина, кн.10-11, 1914, 6

16 Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т.3 1878-1879 г., Москва, 1967, 519.

17 Българско знаме, бр.10/14 април 1879 г.с.1.

18 Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т.3 1878-1879 г., Москва, 1967, 302.

19 Българско знаме, бр.22 / 7 юли 1879 г., с.4.

20 Съветник, бр.18/17 април 1882 г., с.2.

21 Съветник, бр.41/23 септ. 1882 г., с.1.

22 ДА – Сливен, ф.46К, оп.1, а.е.1, л.28.

23 Регионален исторически музей – Сливен. Отдел „История на България XV - XIX век", инв. № 231В.

24 Пак там

25 НБКМ-БИА.., ф.751, а.е.30, л.1.

26 Пак там, л.3–5.

27 Пак там, а.е.5, л.1-2 .

28 Пак там

29 100 години музейно дело в Сливен. Сливен, 1978, 3

Етнодемографски процеси в Нова Загора през периода от Освобождението до началото на Втората световна война

Ирина Аврамова

Резюме

Нова Загора през периода 1878 – 1938 г. е сред българските градове с високи темпове на нарастване на населението в резултат на естествен, но и голям механичен прираст като последица преди всичко на две големи бежански вълни – непосредствено след Освобождението през 1878 г. и след Първата световна война. Стойностите на относителните дялове на небългарските етнически групи са неголеми и променящи се през годините. Промяната с най-дългосрочни последици е подреждането на циганския етнос в началото на XX в. от трето на второ място по показателя численост – след българския и преди турския. Градът се формира като среда за безконфликтно етническо общуване между българите и представителите на традиционните малцинства от цигани, турци, арменци, евреи, руснаци.

ETHNODEMOGRAPHIC PROCESSES IN NOVA ZAGORA FROM THE LIBERATION TO THE BEGINNING OF WORLD WAR II

Irina Avramova

Abstract

In the period 1878 – 1938 Nova Zagora was among the Bulgarian towns with high rates of population increase, due to both natural and mechanicalgrowth, the latter caused mostly by two large waves of refugees- immediately after the Liberation in 1878 and after World War I. The values of the shares of non-Bulgarian ethnic groups were relatively small and variable over the years. In the early 20th century,the Roma (Gypsy) ethnic group became the second largest group – after the Bulgarian and before the Turkish. This was the most long-term and significant variation of the population within the reviewed period. At that time, the town becamea non-conflict area of co-existence of the Bulgarian majority and the traditional Roma, Turkish, Armenian, Jewish and Russian minorities.

Разположена в най-източната част на Горнотракийската низина, в подножието на Сърнена Средна гора, и застроена около притоците на р.

Блатница, съвременна Нова Загора отстои на почти равни разстояния, по-малко от 40 км., от градовете Сливен и Стара Загора и на 42 км. от гр. Ямбол. На днешното си местоположение градът с името ЕниЗагра, в превод от турски Нова Загора, е от първата половина на XVIII век (Русев 2008, 290).

Преди Освобождението градът е център на каза в Сливенския санджак. По сведения на К. Хофман през 1841 г. жителите му, чийто живот е съсредоточен околотурските чифлици в района, са 1500 (Михов 1929, 219). В навечерието на Руско-турската война 1877/78 г. те се увеличават на над две хиляди. В писмо за щетите от войнатаградската управа информира д-р Начо Планински, представител на околията в Областното събрание в Пловдив, че къщите в Нова Загора преди опожаряването ѝ са били 571 - 338 български и 233 турски (Писмо 1878). Не е известно дали в цифрите са включени сградите с обществено предназначение, но дори и да са, то тези за жилищни нужди ще преобладават значително. При средно 4-5 човека, обитаващи жилище, се предполага, че броят на населението в града по това време е между 2000 – 2500 жители, а българите с обитаваните около 100 къщи повече са по-многобройната част от жителите му.

Поради географското си местоположение и наличието на ж.п. станция по време на Освободителната война 1877/78 г. новозагорският район се оказва едно от местата на ожесточени военни сблъсъци, в резултат на които Нова Загора е опожарена и опустошена. На 14 януари 1878 г. руски офицери докладват, че са освободили един изцяло обезлюден град (Русев 2003, 219). Българите са потърсили спасение от сраженията и пожарите в бягство към близки и по-отдалечени села, на север към планинските райони или на юг към Одрин. В тази посока и още по на юг към Истанбул са се изтеглили масово и местните турци.

Месец след подписването на Санстефанския мирен договор в града се завръщат около 400 от оцелелите българи (Русев 2003, 219). Прииждат и българи от Одринска Тракия, от съседни околии и близки села. Възстановяват се основните административни и обществени дейности. Преодоляването на последиците от войната обаче се забавя от идеята на градското ръководство за преместването града на север, в близост до с. Кортен. Дописка до в. „Марица“ от 30 декември 1879 г. описва проблемите, свързани с отводняването, водоснабдяването, праха по улиците през лятото и калта през зимата, честата поява на епидемии и бездействието на властта в резултат от споровете за местоположението на града (в.„Марица“ 1879). Общественото мнение е разделено, но накрая надделява становището на заможните новозагорци, които са за възстановяване на Нова Загора на старото ѝ място – по-близо до железопътната гара (Койчев 1993, 293-302). През 1883 г. околийската управа утвърждава градоустройствения план на инж. Либор Байер и обсъжданията относно местоположението на града приключват.

В административно отношение Нова Загора за кратко време през 1878 г. е окръг в Сливенска губерния, след Берлинския конгрес влиза в състава на Старозагорски окръг, в границите на Източна Румелия, а след Съединението през 1885 г. – на Българското княжество. Градът е център на околия с 47 общини, по-късно увеличени до 55. В следващите години нараства и броят на населените места в Новозагорска околия – от 51на 55 и 65.

За период от две години градът не само възстановява, но и надвишава броя на жителите си отпреди Освобождението. Населението на Новозагорска околия по данни на Дирекцията на финансите на Източна Румелия през 1880 г. е 29088, а жителите на Нова Загора са 2541. От тях българите са 1814 (71.1%), турците - 501 (20%), циганите 226 (8.9 %)(Статистически календар 1882, 91-92).

През следващите години преброяванията на населението в Източна Румелия, Княжество и Царство България, доклади на окръжния началник в Стара Загора и др. показват устойчиви темпове на нарастване на новозагорското население:

Таблица 1 / Table 1

Население на град Нова Загора 1880 – 1938 година

Population of the town of Nova Zagorafor the period 1880 – 1938

Година Year	1880	1884	1887	1892	1900	1905	1910	1920	1926	1934	1938
Население Population	2541	3647	3771	4401	5125	5878	6518	7710	9873	9552	10014

Изследователите на българския град след Освобождението анализират процесите в него и съпоставят фактите. Анастас Иширков в студията си „Характерни черти на градовете в Царство България“ поставя Нова Загора на пето място в групата на големите и средни градове в Царството по ръст на населението за периода 1900 – 1920 г. - след София, Бургас, Айтос и Радомир (Иширков 1925, 22).

Според Жечо Чанков за един по-голям период от време -1884 – 1926 г., през който жителите ѝ се увеличават със 171 %, Нова Загора по темпове на нарастване на населението е на девето място - след София, Бургас, обявения през 1929 г. за град Перник, Фердинанд (Монтана), Борисовград (Първомай), Попово, Луковит и Бяла Слатина (Чанков1935, 203-205). По този показател Нова Загора изпреварва другите околийски центрове в окръга - Чирпан, Казанлък и Стара Загора.

По данни от 1934 г. градът със своите 9552-ма жители е на 11-то място по бързина на нарастване сред българските градове (Кираджиев 2008, 152).

Естественият прираст на населението през годините на преброяване на населението е отразен в Таблица 2, като първите данни са от 1893 г., от когато са най-старите запазени регистри:

Таблица 2/ Table 2
Родени и починали в Нова Загора
Born and died in Nova Zagora

Година Year	1893	1900	1905	1910	1920	1926	1934	1938
Родени Born	188	228	233	226	312	268	238	260
Починали Died	152	143	153	130	171	148	166	173
Прираст Growth	+36	+85	+80	+96	+141	+120	+72	+87

Единичните случаи на актуване на събития с временно пребиваващи в града предполагат възможността за някои дребни неточности в цифрите, които са без съществено значение. Таблица 2 показва, че естественият прираст е един от факторите за увеличаване на населението на града. Най-висока раждаемост в Нова Загора в абсолютни цифри и в проценти спрямо цялото население за проучвания период има през следвоенната 1920 г.

Процентно най-голяма е смъртността през 1893 г - 35 случаи на 1000 жители(Регистри 1893, 1900, 1905, 1910, 1920-1926, 1934, 1938), а във войните 1912-1918 г. загиват 90 новозагорци, от които 89 българи и 1 евреин (ДА-Сливен).

Механичният прираст е друг основен фактор за нарастване броя на новозагорските жители. Движението на населението от селата на околията към града влияе върху прираста, но то не е масово и е сравнително равномерно разпределено през годините. От по-голямо значение е притокът на българи от други околии и български етнически територии. Заселването в Нова Загора на семейства от Еленско, Търновско и др., започва веднага след Освобождението и продължава до Втората световна война. Още в първите години след Руско-турската война тук се заселват българи от Беломорска Тракия, Егейска Македония и други територии извън Княжество България и Източна Румелия. По този повод през 1880 г. градският съвет издава постановление, според което, за да се реши жилищният проблем на 88 българи от Одринска Тракия, се определя място за застрояване на два квартала в новопланираната част на града (Русев 1999, 187).

Като последица от погрома на Илинденско-Преображенското въстание и пагубните за България резултати от Междусъюзническата война, съответно през 1903 г. и 1913 г.,е заселването в района на българи от Егейска и Вардарска Македония, Беломорска Тракия. След няколко месеца престой в Новозагорско през 1913 г. част от тракийските бежанци се завръщат по родните места. Ситуацията през 1920 г. е по-различна – път назад няма. Българи от Източна и Западна Беломорска Тракия масово прииждат и трайно се установяват в новозагорските села и околийския център.За масовостта на заселването им показателен е фактът, че през втората половина на двайсетте години на миналия век в западната част на града се застроява цял нов квартал, известен като тракийския, бежанския или маджурския квартал.

През 1921 – 1926 г., период между две преброявания, по данни от гражданските регистри естественият прираст в града е 635 жители. През същия период населението на Нова Загора се увеличава с 2163-ма човека. Или механичният прираст е от 1528 жители. В края на предходната 1920 г. в града са преброени 678 (402 мъже и 276 жени) българи бежанци и руски имигранти. Така механичният прираст, въпреки споменатите възможности за малки отклонения, за седемгодишен период от време, от 1920 г. до 1926 г. включително, се определя възможно най-точно на 2206 жители (22.3% от градското население).

В следващите години има движение на бежанците – българи, арменци, руснаци, към други градове и населени места, в резултат на което през 1934 г. градските жители са с 321 по-малко.

Новозагорско се оказва район на масово заселване на бежанци и емигранти по няколко основни причини. Първата е наличието на обширно и плодородно землище, на второ място са благоприятните условия за развитие на земеделие и животновъдство, географско положение и климатични предимства на околията. Друг фактор за големия механичен прираст на населението е наличието от 1874 г. на железопътна линия до града, която улеснява връзките с външния свят – към Одрин и Дедеагач (сега Александруполис).

Потребностите от стоки и услуги и възможностите за развитие на дейности в сферата на занаятите и услугите нарастват след установяването в Нова Загора през 1904 г. на 32 пехотен Загорски полк, тогава в състав от 370 души (от които 12 офицери и подофицери), на постоянно пребиваване в града и построяването на казарма в северните покрайнини на града (Калчева 1999, 202).

Още от началото на XX в. са налице благоприятни условия за интензивно стопанско развитие на града. Нараства процентът на жителите му, занимаващи се със занаяти и търговия, на индустриалците (Русев 1999, 196).

Постепенно Нова Загора, описвана преди Освобождението като сив градец, приличащ на голямо село (Койчев 1997, 293),се променя. Но промяната е по-бавна от очакванията на новозагорци и калните новозагорските улици продължават да са обект на критика в местните вестници до края на 20-те години на миналия век. В анонимна дописка във в. „Изгрев“ от 15 юни 1929 г., 50 години след цитираната по-горе от 1879 г., се пита почти същото – „това град ли е, или какво и защо господин кметът не вижда, когато гражданите се спъват в движението от ямите“.

Въпреки съществуващите градоустройствени проблеми Нова Загора вече не е градът от годините преди и в първите години след Освобождението. Изградени са нови училищни, търговски, стопански сгради, читалище, оформят се три градски площада, места за отдих. Обликът на града в края на 30-те години на миналия век е вече видимо променен и това, заедно с разширените възможности за осигуряване на поминък, съдейства за ограничаване на миграционните процеси към други околии и по-големи градове.

Увеличаването на населението на Нова Загора през периода 1878 – 1938 г. е резултат основно от нарастване броя на жителите с български произход. По данни от Статистическия алманах на Старозагорския департамент през 1883 г. българите са 70.6% (1984 от общо 2810 жители), 19.4 % (544) жители на града са турци, 6.2 % (174) цигани и 3.3 % (92-ма) са евреи. Само за две години жителите на Нова Загора нарастват с над 800 човека и през 1885 г. са 3647, от които българи са 2488 (над 68%), 745 (20.4 %) са турци, 191 (5.2 %) цигани, 152 (4.2%) евреи, 45 (1.2) гърци, 15 арменци и 11 други.

При преброяването през 1910 г. българите са 5171 или 79.3% от градското население, през 1920 г. са 6264 (81.2%), а в навечерието на Втората световна война през 1938 г. са 7612 (76 %). Като абсолютна величина броят на жителите с български произход нараства, макар в процентно съотношение спрямо общия брой на населението в края на периода да има известно намаление в резултат на повишения относителен дял на циганското население.

Сред самите българите след притока на бежанци от южни, северни, западни български етнически територии има етнографска пъстрота, която може да е предмет на самостоятелно проучване. Местните *загарци* живеят заедно с придошлите *рупци, турлаци, загорци, арнаути* и др. (Ракшиева 2004, 9-12). Процесът на формиране на новозагорската градска култура е интензивен именно през този период на база взаимодействието между заварените и донесените регионални културно-битови особености и локални различия.

Турският етнос в Нова Загора по численост запазва втората си позиция до края на XIX в. Бягството от района по време на войната през 1877/78 г. за една част от турското население се оказва избор завинаги и то повече не се завръща. Други - собственици на чифлици и по-дребни владелци на земя, след Берлинския конгрес идват за известно време, нужно им да продадат имотите си,преди окончателно да се изселят от района. Според Койчев турската емиграция е най-активна между 1878 – 1884 г. (Койчев 1997, 322). Местните вестници често публикуват обяви за продажби на недвижими имоти. Така например в. „Народен глас" от 13.XI. 1882 г. публикува обява , че Ахмед Рефик бей продава чифлик около Нова Загора с 900 уврата ниви, 64 уврата ливада, 23 уврата бахча и един градски чифлик от 15 уврата двор с голямо лице на главната улица и т.н. (Народен глас 1882, 5). Изложение на старозагорския управител за състоянието на окръга през 1894-1895 г. отчита, че от останалите през 1884 г. девет чифлика в Новозагорска околия вече няма нито един. Турските семейства в града осигуряват поминъка си предимно със занаятчийство и като работници.

Най-многобройно турско население в града (745 мъже и жени)е преброено през 1885 г. След Съединението изселването му продължава. През 1900 г. са преброени 871 мохамедани, но в цифрата са включени и циганите с това вероизповедание. Преброяването през 1910 г. регистрира 339 турци

(5.2 % от цялото население) в Нова Загора, а това през 1920 г. – 506 (6.6%) като нарастването се дължи основно на естествен прираст. В предвоенната 1938 г. турците са значително по-малко - 288 души или 2.87% от цялото население (Бакалов 1939, 10), което показва процес на изселване в годините преди войната. До същия извод води и информацията в донесението на околийския полицейски началник Асен Симеонов до областния му началник в Стара Загора, писано през 1938 г., че турско читалище в града е съществувало до 1931 г., а турски вестници, общо три, се получавали от имамина в джамията и от още двама турци (Симеонов 1938).

Устойчива тенденция в променящия се етнодемографски облик на Нова Загора е нарастването на градското циганско население. През 1883 г. то е малко над 6% от жителите на града - 174 човека, през 1910 г. циганите са 746 (11.4 %), през 1920 г. – 616 (7.9%), а през 1938 г. са вече 1774 души (близо 18%). На границата между XIX в. и XX в. циганският етнос в града по численост изпреварва турския и е втори след българския, докато за България при всички преброявания е трети. Историята, етносоциалната структура, битът и културата на циганското население в Старозагорски регион, включително и Новозагорско, са изследвани от д-р Евгения Иванова, в съавторство с Велчо Кръстев, в книгата „По дългия път... Живот с другите". Част от изводите са, че циганското присъствие в региона, включително в Нова Загора, е трайно;представителите на етноса непрекъснато се увеличават; в Новозагорско, както и в Казанлъшко, живеят повече от т.нар. турски цигани, които посочват за матерен език турския и по вероизповедание се самоопределят като мюсюлмани (Иванова/Кръстев 2006, 96-97). В подкрепа на това твърдение са данните от гражданските регистри за град Нова Загора през годините 1905 и 1910, в които са вписани народността и вероизповеданието на родените и починалите. Около две трети от документираните събития – раждане и смърт, сред циганите са с цигани мюсюлмани.

Наличие на арменци в Нова Загора - 15 човека - е отразено при преброяването през 1885 г. През 1910 г. те са 32-ма. Процесът на заселване на арменски бежанци от Одринска Тракия се засилва след 1915 -1916 г., когато репресиите срещу тях в Османската империя се засилват. По данни от в. „Трибуна" в началото на 1923 г. арменските бежанци обитават около 200 къщи и наброяват приблизително 800 човека. В същата дописка се съобщава още, че предстои да се конституира Арменска духовна община, която възнамерява да открие църква и първоначално училище. (в. „Трибуна" 1923).

Част от арменските семейства отсядат временно в града и впоследствие го напускат, така че арменците през следващите години до 1938 г. са между 200 и 250 човека.

Новозагорският полицейски началник в споменатото донесение от 1938 г. съобщава, че инородното население в околията в по-компактните си маси се намира в града и от него най-много са арменците и турците. Същата година в града се получават 15 арменски вестници.

Сред арменците има известни търговци, собственици на мелници, занаятчии, работници, а сладкарите им се помнят като ненадминати майстори. През последното десетилетие до Втората световна война в регистрите са отразени случаи на смесени бракове с българи, което показва взаимно приемане и приобщаване на арменците към новата среда.

Еврейско заселване в Нова Загора е документирано от писмо с дата 28 август 1879 г., подписано от вече настанили се в града евреи и публикувано във в. „Марица". В него се коментира доколко местната власт е с негативни нагласи към новодошлите заселници. Изразява се мнението, че не градската управа е виновна за жилищните проблеми на евреите и че тези проблеми са общи, защото след войната и „градските жители, както българи, така и турци, живеят под стрехите"(в. „Марица"1879).

През 1883 г. евреите в Нова Загора са 92-ма човека, през 1887 г. – 185, шест години по-късно, през 1992 г., са 221. Данните от 1920 г. показват намаляване на броя им на 152-ма, още по-малко – 95 – са през 1934 г. В избирателни списъци от 1936 г. фигурират имената на 45 избиратели с еврейски произход, навършили 21 години - 25 мъже и 20 жени (Избирателни списъци 1936), или броят на новозагорските жители с еврейски произход е с тенденция да намалява в резултат на движението им към по-големи градове.

Повечето евреи се прехранват с наемен труд, но сред тях има и известни търговци. Техни представители са активни в обществено-политическия живот. Известен е Яко Несим, който е сред учредителите на социалдемократическата партия (т.с.) в града, а също и Буко Коен - кмет на Новозагорската комуна през 1920 г.

Единични случаи на заселване в града на руснаци има непосредствено след войната от 1877/1878 г. Никола Койчев пише, че някои от тях „харесали Нова Загора , останали тук и се задомили" (Койчев 1997, 240). През 1900 г. са регистрирани трима граждани с руски произход. По-късно - 1920 г.- 1922/3 г., в града отсядат офицери и войници от армията на Врангел (в. „Трибуна" 1920).Част от тях остават за постоянно в Нова Загора, впоследствие приемат българско поданство, създават семейства и се включват дейно в обществения и икономическия живот на града. За увеличаване броя на жителите с руски произход допринася и откриването през 20-те години на миналия век на дом за руски военни инвалиди в района на казармата, за което свидетелстват съхраняваните в Община Нова Загора граждански регистри и донесението на околийския полицейски началник от 1938 г. Същото донесение съобщава и за наличие на читалище към дома. Преброяването през 1920 г. посочва 101 жители на града с руски произход. През следващите години броят им намалява. Потомците им, деца от смесени бракове, са записани в регистрите като българи.

Руснаците в Нова Загора са учители, търговци, занаятчии. Един от тях – Александър Зубенко, е основател на първия певчески хор в града, изявява се като диригент, композитор и активен читалищен деятел.

В периода след Освобождението най-голямо е гръцкото присъствие в Нова Загора през 1893 г. – 46 мъже и жени. Към 1 януари 1888 г. са преброени 14, а през 1910 г. 37 гърци. Вероятно войните през 1913 – 1918 г. са предизвикали изселването им, тъй като през 1920 г. гръцкият етнос е представен само от двама мъже.

В града за различен период от време са пребивавали поединично граждани на западноевропейски държави, обикновено в качеството на представители на търговски фирми, както и по двама-трима до шест сърби, румънци и др.

През 1938 г. относителният дял в общата структура на населението на новозагорските арменци, евреи и руснаци е под един процент - 340 жители (Бакалов 1939,10). Заселването в града на представители на тези етноси не е така активно, както през 20-те години на миналия век, за сметка на обратния процес – изселване към по-големи градове.

Предмет на отделно проучване могат да бъдат и междуетническите отношения в Нова Загора. Решенията и действията на градските власти показват добронамерена официална позиция, насочена към подпомагане както на българските бежанци, така и на тези с небългарски произход. Добронамереност и съчувствие има и у населението. Във в. „Трибуна" от 15 декември 1920 г. се съобщава, че повече от 200-300 души руски бежанци, намиращи се в плачевно положение, са настанени в казармите на Нова Загора и се напомня, че „християнски дълг е на новозагорци да подпомогнат и утешат нещастните синове и дъщери на нашите братя и освободители руси" (в. „Трибуна" 1920). Отношението към бежанците и емигрантите обаче не е еднозначно. Понасяните икономически последици от войните през второто десетилетие на XX в., съчетани с необходимостта от мерки за подпомагане и адаптиране на придошлите, създават известно напрежение и паралелно със съчувствието предизвикват негативни настроения. На страниците на местен вестник новозагорски гражданин изразява становище: „От една-две години градът ни се наводни с чужденци, чийто брой възлиза на около 2000 души... Освен, че присъствието на тия чужденци стана причина да се повишат неимоверно много наемите на къщите и дюкените, но най-важното, те извършиха най-страшното дело на стопанското ни разрушение като бавно, но систематически взеха хляба от устата на без туй обеднелия и разсипан от войните еснафин и опропастения работник, чието богатство се състои само от две голи ръце..."(в. „Трибуна" 1924).Постепенно, с приобщаването на „чужденците" в социалните структури, единичните прояви на неприемане и разграничаване *ние* - *те* затихват.

В заключение може да се обобщи, че етнодемографските процеси в Нова Загора през първите години и десетилетия след Освобождението са част от процеса на засилване на българския елемент в градовете на Източна Румелия, а след 1885 г. - и в обединена България. Циганското население през проучвания период става вторият по значение структуроопределящ компонент в етнодемографската характеристика на Нова Загора. Присъствието на турци, арменци, руснаци, евреи и др. е немногобройно, но внася етнокултурно разнообразие, което, съчетано с други променящи се характеристики на града – демографски, икономически, духовни - създава у жителите усещане за обитаване на модерна за времето градска среда. Град Нова Загора се изгражда като културно пространство точно през този период, в което, въпреки известни първоначални предубеждения, междуетническото общуване е безконфликтно и *другостта* се приема.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗТОЧНИЦИ

Бакалов 1939: Д. Бакалов. Новозагорски (кортенски) минерални бани, 1939, 10.

в. „Изгрев" 1929: в. „Изгрев", Нова Загора, бр. 159, 15.VI.1929 г.

в. „Марица" 1879: в. „Марица", Пловдив, бр. 143, 14.XII.1879 г.; бр. 117, 4.IX.1879 г.

в. „Народен глас" 1879, 1882: в. „Народен глас", Пловдив, год. I, 30.VIII.1879 г.; бр. 342, 13.XI. 1882 г., 5.

в. „Трибуна" 1920, 1923, 1924: в. „Трибуна", Стара Загора -Нова Загора, 15 декември 1920 г., бр.172-173§18 януарий 1923 г., бр. 295; 8 май 1924 г., бр. 343.

ДА- Сливен: Териториална дирекция „Държавен архив"- Сливен, Ф. 37 к, Оп. 3, а.е. 1, л. 32.

Иванова/Кръстев 2006: Е. Иванова, В. Кръстев. По дългия път... Живот с другите. Стара Загора, Кота, 2006, 96-97.

Избирателни списъци 1936: Избирателни списъци за град Нова Загора. ОДА – Сливен: Ф 37К, оп. 1, а.е. 98, 1936.

Иширков 1925: А. Иширков. Характерни черти на градовете в Царство България. ГСУ ИФУ, С., кн. XXI, 1925, 5-6.

Калчева, 1999: М. Калчева. Бойният път на 32 пехотен Загорски полк по време на Балканската и Междусъюзническата войни 1912-1913 г. В: „Археологически и исторически проучвания в Новозагорско". Гео прес, 1999, 202.

Койчев, 1997: Н. Койчев. История на Нова Загора и Новозагорско през вековете. Стара Загора, 1997, 240, 293, 293-302, 322.

Михов 1929: Н. Михов. Населението на Турция и България през XVIII и XIX в. Т.IIII, С., 1929, 219.

Общи резултати 1937: Общи резултати от преброяване на населението на 31.XIII.1934 г, кн. I и II, С., ДП, 1937.

Писмо 1878: Писмо на градската управа до д-р Начо Планински. АИМ-ННИ – необработен архив, Нова Загора, м. ноември, 1878.

Ракшиева 2004: Етнографски групи и граници в Тракия. В: *Тракиецът и неговия свят.* Т. 2, С, 2004, 9-12.

Регистри 1893, 1900, 1905, 1910, 1920, 1926, 1934, 1938: Регистри на актове за раждания и смърт. Отдел „ГРАО", Община Нова Загора, 1893, 1900, 1905, 1910, 1920-1926, 1934, 1938.

Резултати 1887: Резултати от преброяване на населението в Южна България (Източна Румелия) на 1.I.1885 г. IV, Старозагорски окръг, С.,1887.

Резултати 1893: Резултати от преброяване на населението в Княжество България на 1.I.1893 г., XVII, Старозагорски окръг, С., ДП, 1893.

Резултати 1904: Резултати от преброяване на населението на Княжество България на 31.XII.1900 г., кн. X., окръг Стара Загора, С., ДП, 1904.

Резултати 1923: Резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.XII.1910 г., X, окръг Стара Загора, С., ДП, 1923, 22-23,52.

Резултати 1930: Резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.XII.1920 г., окръг Стара Загора, кн. XIIIIII, ДП, С., 1930.

Русев 1999: Щ. Русев. Стопанското развитие на Нова Загора след Освобождението (1878-1900 г.). – В: *Археологически и исторически проучвания в Новозагорско*. Гео прес, 1999, 187, 196.

Русев 2003: Щ. Русев. Освобождението на Нова Загора. ЕТ „Рефлекс-П. Абов", 2003, 219.

Русев 2008: Щ. Русев. От Яница до Ени Загра. – В: *Археологически и исторически проучвания в Новозагорско.* Агато, 2008, т. III, 290.

Сантова 2001: М. Сантова. Култура и традиция на малкия град. С, АИ „Акад. М. Дринов", 2001.

Симеонов 1938: А. Симеонов. Донесение до Областния полицейски началник гр. Стара Загора. ОДА - Сливен, Ф 37 К, оп. 2, а.е.15, 6, 1938.

Статистически календар 1882: Статистический календар на Старо-Загорский департамент за 1882, С., 1882, 91-92.

Статистически сведения 1880: Статистически сведения на дирекцията на финансите на Източна Румелия. 1880, 1-2.

Чанков 1935: Ж. Чанков. Населението на България. С., 1935, 203-205.

100 ГОДИНИ ОТ ПЪРВИЯ КОНКУРС ЗА ПАМЕТНИК НА ХАДЖИ ДИМИТЪР В СЛИВЕН

Светослав Милев

Резюме

В периода между Балканските войни и Първата световна война в Сливен се провежда конкурс за паметник на Хаджи Димитър. В годините 1912-1914 г., период на братоубийствени войни и разгорещени диви политически страсти, изявени скулптори от Сърбия, Хърватия, Словения, Словакия, Чехия, Украйна, Русия и България, работят по проекта за паметник на националния герой на България, което според конюнктурата на времето е безпримерен подвиг и проява на висок морал и благородство. Днес този факт не е достатъчно осветлен, останал между архивните папки неразбран и забравен.

100 YEARS OF THE FIRST COMPETITION FOR THE MONUMENT OF HADZHI DIMITAR IN SLIVEN

Svetoslav Milev

Abstract

In the period between the Balkan Wars and World War I in Sliven a competition for a monument of Hadzhi Dimitar was held. In the years 1912-1914, a period of fratricidal wars and wild political passions, popular sculptors from Serbia, Croatia, Slovenia, Slovakia, the Czech Republic, Ukraine, Russia and Bulgaria, worked on the project for a monument of the national hero of Bulgaria. According to the conjuncture at those times, this was unprecedented feat and display of high morality and nobility. Today, this fact is not enough known - it remained misunderstood and forgotten among archival folders.

Началото на XX век е белязано с възраждане и укрепване на нациите на Балканите, наченки на организиран художествен живот, създаване на специализирани училища, художествени сбирки и музеи. В стремежа си към единение и взаимно опознаване в полето на културата, организираните творчески сдружения възторжено преоткриват света.

Един поглед върху дейността на южно-славянското обединение съюз **„Лада"** събира в една цел художници от Сърбия, Словения, Хърватия и България в периода 1904 – 1912 год. Политика и култура взаимно се преплитат и често е трудно да се каже коя страна е водеща.

Ако за сърбите това е път към избавлението и от австро-унгарската зависимост и стремеж да се докаже като свободна страна и начин за национално обединение, то за България това е опит за приобщаване към постиженията на Европейския дух.

Съюз **„Лада"** в периода 1904 – 1912 год. организира четири изложби:

- Белград – 1904, София – 1906 г., Загреб – 1908г., Белград – 1912 г.

Андрей Протич, кореспондент на в. „Пряпорец" по онова време, отразява първата изложба в Белград така:

- изложбата е пръв опит към духовно и културно опознаване , което би довело до духовна **конфедерация;**
- тя прави една равносметка доколко изкуството на южнославянските художници е южно славянско или чуждо по дух;
- сравнението на културните постижения ще поправи заблудите и грешките и пътя на развитието им;
- ще ги консолидира в борбата им с културно по напредналите страни.[1]

Тази изложба е сиптоматична за развитието на българския художествен живот от началото на XX век. За първи път наши художници се представят на международната сцена. Активната организационна и художествена дейност между сърби, хървати, словенци и българи е ярка проява на добро съседско сътрудничество, В съюз **„Лада"** участвуват повече от 100 души, като между тях личат ярки имена:

- сърбите Джордже Йованович, Риста Вуканович;
- хърватите: Роберт Франгеш, Рудолф Валдес;
- словенецът Фердо Весел и българските художници Иван Мърквичка Ярослав Вешин, Антон Митов, Харалампи Тачев и др.

За чест на Сливен сред тях е младият художник Йордан Кювлиев.

С дейноста си съюз **„Лада"**, с личните контакти и познанства на неговите членове, е свързан един мащабен културен факт - организирането и провеждането на първия конкурс за паметник на войводата Хаджи Димитър в Сливен и то в периода на Балканските войни и в навечерието на Първата световна война. Преди години, проучвайки архивните материали по историята, свързана с възникването на идеята за паметник на войводата, сформирането на организационен комитет и реализацията на паметника и откриването му, попаднах на интересни материали. Този процес обхваща почти половин век от възникването на идеята през 1892 г. до откриването на сегашния паметник в 1935 г.

Проведени са два конкурса, но аз ще взема отношение по историята на първия конкурс

В протоколите на организационния комитет „Паметник на войводата Х.Димитър", съставен от видни сливенски общественици, са отразени подробно въпросите, свързани със значимостта и заслугите на Хаджи Димитър за България, отрежда място къде да бъде изграден паметникът как да изглежда той, каква идея да разработят ангажираните склуптори в конкурса, колко би стувал паметника и пр.

Синтезиран отговор на тези въпроси намираме в изложението на привлечения от организациония комитет за мнение млад художник Йордан Кювлиев:„Най–хубавото ще бъде в този случай артиста да се възползва от прекрасната Ботева песен „жив е той жив е„ с подобна задача могат да се заемат само вещи артисти – ето защо аз предлагам, комитетът, подкрепен от правителството, да отправи покана към знаменити склуптори от Франция, Белгия, Италия, Германия – цяла Европа въобще."[2]

Сведения за осъществените официални и лични контакти намираме в протокол на заседание на комитета. Той констатира за подготвени и изпратени до авторите от осем различни страни на 30 комплекта конкурсни материали.

В годините 1912-1914 кипи оживената дейност на комитета. Нека да напомним, че в 1912-1914 г. на Балканите се водят две братоубийствени войни, но духът на идеите на съюз „Лада" са още живи. Във време на разгорещени диви политически страсти, безброй разрушения и страдания на мирни граждани, леещи се реки на братска кръв, да създаваш паметник на национален герой на „врага" /според конюктурата на времето/ е проява на виш морал и благородство.

Само по себе си подвиг.

Този факт днес не е достатъчно осветлен, остана между архивните папки, неразбран и забравен... Тъжен пример за нашата къса памет.

Конкурсът се провежда на 20 юли 1914 година. За него по река Дунав, море и трена в Сливен пристигат общо 20 проекта, от които, за съжаление, четири проекта от пристигналите по море, вероятно от Украйна и Русия, проекти, са разрушени до неузнаваемост, въпреки взетите мерки за сигурен транспорт, да се поставят в трена всички модели с най яко внимание всички модели - проекти за да пристигнат в Сливен неповредени".[3]

Съставът на журито също е любопитен. Сред членовете му личат имената на:

- Алфонс Муха – /чех/ - почетен председател;
- Иван Мещерович – председател на журито;

Във водената преписка има любопитни моменти:

- „Да се съобщят на Франгеш от Загреб, когато пристигнат 9 броя от моделите му".
- "Склуптора Мещерович в Белград изразява мнението си, че е удовлетворен от състава на комисията и гарантира напълно и безпристрасно работа на журито по провеждането на конкурса".

Победител в този конкурс не е излъчен. Вероятно поради военната обстановка в тези години, този факт остава без отглас. За мястото за провеждане на конкурса е определен гимнастическият салон на мъжката гимназия в Сливен. Конкурсът е анонимен.

От разгледаните за участие общо 16 проекта журито отличава шест. Първа премия не се присъжда.

II премия – Андрей Николов – „Глория"
III премия – Ангел Спасов – от Плевен
IIV премия – Станислав Поплавски от Краков
V премия – Роберт Франгеш от Загреб
VII премия – Сапик от Прага

Направени са две откупки – Александър Андреев от София и Иван Пешич от Сърбия.[4]

Интересен е тематичният кръг на разработените теми за конкурса: Балканът, Свобода, Свобода или смърт „О" , Херой , Овидзение, Герой,

Бузлуджа, „... И самодиви в бяла премяна, Балканът пее хайдушка песен.„Той не умира", „Глория" „Т" „Целокупна България" „Чаталка", „Свобода или смърт".

За качеството на творбите участвали в този конкурс трудно можем да съдим. Запазени в архива са две снимки и една публикация в местен вестник. Присъствието на познати имена от Европейската сцена е гаранция за качеството на участвалите творби в конкурса, който от позициите на днешното време можем да оценим като тържество на Духа.

Преди години имах възможност да видя един фрагмент, поставен в главния вход на гимназия „Добри Чинтулов", дясно от стълбището. В разговор с тогаващния директор поисках тази творба да постъпи в Художествената галерия, но това мое желание се прие като нечувана арогантност. По-късно, при подготовката на 100-годишния юбилей на гимназията, при прочистване и освежаване на интериора тази творба на Франгеш се оказа изхвърлена на сметището.

Бедни, бедни мой народе, къде ти е мярката за отговорност пред историята. Творбата на Франгеш бе вероятно разработка на цокъл от постамента – висок релеф многофигурна композиция и третираше алегорично стиха на Ботев - „ и самодиви в бяла премяна , тихо нагазят трева зелена". Тази творба с високи пластични качества, макар и в гипс, потънал в прах, би правила чест на всеки европейски музей, но уви...

ЛИТЕРАТУРА

1 **Пряпорец**, бр.56 от 7 септември 1904 г., с.4

2 **Регионален исторически музей - Сливен,** отдел „История на България XV- XIXв.", ВА-20а.е.1 стр. 17 – Протоколна книга на Комитет „Войвода Хаджи Димитър". Становища на Йордан Кювлиев за паметник на Хаджи Димитър 26.08.1902 год.

3 **Пак там,** с.73

4 **Пак там,** с.86

ПАМЕТНИКЪТ НА ОСВОБОДИТЕЛИТЕ В КЪРДЖАЛИ – СИМВОЛ НА ГЕРОИЧНИЯ БЪЛГАРСКИ ДУХ

Даниела Бурулянова

Резюме:

Една от забележителностите на град Кърджали, която буди чувство на патриотизъм, възторг и удовлетворение, е паметникът на освободителите на града от османска власт по време Балканската война. По документални сведения в тези военни действия са загинали тридесет и трима души от цяла България. Инициативата за издигане на паметник на загиналите в Кърджали е на председателя на Мастанлийската окръжна постоянна комисия Петър х. Йорданов.През 1932 г. се създава инициативен комитет по постройката на паметника. Костите на общо 19 убити и 13 починали от раните си войници, съхранявани до тогава в сградата на постоянната комисия (сега сградата на полицията в Кърджали), се решава да бъдат зазидани в основите на паметника. С помощите и даренията на граждани и корпорации, на тютюневите фирми и работниците е събрана сума от 600 000 лева, чрез която е и построен паметникът. На третото представяне на проекти за паметник в София на 23 март 1937 г. журито определя първа премия за проекта „Глория" на архитектите Храбър Попов и Иван Найденович, заедно със скулптура Александър Занков от София. Официалното откриване и освещаване на паметника е станало на 28 май 1939 г.- денят на християнския празник „петдесетница". Тогава за първи път след 1912 г. се отбелязва освобождението на града и района под формата на големи общородопски тържества, проведени на 27, 28 и 29 май.

THE MONUMENT TO THE LIBERATORS IN KARDZHALI - A SYMBOL OF THE BULGARIAN NATIONAL SPIRIT

Daniela Burulyanova

Abstract

The monument to the liberators of the town of Kardzhali from the Ottoman rule during the Balkan War is one of the landmarks of the town that evokes feelings of

patriotism, delight and satisfaction. According to documentary evidence thirty-three people from all over Bulgaria died in these military actions. The initiative to erect a monument to the fallen in Kardzhali, belongs to Peter H. Yordanov - a Chairman of Mastanliyska District Standing Committee. In 1932 an Initiative Committee for the erection of the monument was formed. It was decided to immure at the foundations of the monument the bones of 19 killed soldiers and 13 others who died of their wounds. They had been held until that time in the building of the Standing Committee (now the police station in Kardzhali). The sum of 600 000 levs was raised by donations from individual people and corporations, tobacco companies and workers as the money was used to erect the monument. At the third presentation of monument projects, in Sofia, on March 23th 1937, the jury awarded the first prize to the "Gloria" project developed by the architects Hrabar Popov and Ivan Naydenovich together with the sculptor Alexander Zankov from Sofia. The official opening and inauguration of the monument took place on May 28th, 1939 – the day of the Christian holiday "Pentecost". Then, for the first time since 1912, the liberation of the city and the region was commemorated as big celebrations all over the Rhodopes, held on May 27th, 28th and 29th.

Една от забележителностите на град Кърджали, която буди чувство на патриотизъм, възторг и удовлетворение, е паметникът на освободителите на града от османска власт по време Балканската война. По документални сведения в тези военни действия са загинали тридесет и трима души от цяла България. (1) Паметникът на освободителите е издигнат в центъра на града-в градската градина, на най- просторното, на най- високото и представително място в административния център на Източните Родопи, срещу Маказа и Гюмюрджина. На мястото на високо издигнатата тракийска могила преди освобождението се е намирала лятната резиденция (кьошк) на Явер паша, която след 1912 г. е преустроена в църква - параклис, служила за нуждите на християнското население на Кърджали, до построяването на църквата през 1928 г. Идеята за построяване на паметник на героите - освободители възниква в началото на 1929 г., когато в местните вестници са отпечатани статии, приканващи кърджалийското гражданство да учреди комитет, да се събират средства и да се издигне паметник. (2) Инициативата за издигане на паметник на загиналите в Кърджали е на председателя на Мастанлийската окръжна постоянна комисия Петър х. Йорданов. По негово настояване при гласуване на бюджета на Мастанлийски окръг за финансовата 1932 / 1933 г.

са отпуснати 50 000 лева за образуване на фонд „за направата на мавзолей-паметник”, който „да увековечи паметта на всички ония, които дадоха най-скъпото на света - живота си пред отечествения олтар, за свободата на поробените свои братя оттатък Родопа през Балканската война”. (3) Тъй като през 1932 г. окръжните постоянни комисии се закриват, възниква необходимостта от учредяване на инициативен комитет, който да оползотвори помощта от 50 000 лева. Комитетът е създаден през февруари 1933 г. Председател на комитета е Мастанлийският окръжен управител Лев Кацков. Заедно с комитета се създава и фонд за набиране на средства от населението, общините, учрежденията, томболи, лотарии и други. Изготвянето на всички необходими тръжни книжа, както и ръководството на строежа се възлагат на кърджалийския градски, общински инженер, без за това да му се заплаща каквото и да било възнаграждение. За цялата своя дейност - от започването до завършването и предаването на паметника, комитетът дава писмен отчет пред общоградско събрание. Изработва се правилник за строежа на паметника, който на 15 юни 1933 г. е утвърден от Министерството на вътрешните работи. В края на 1934 г. комитетът е с председател околийския управител Иван Балканджиев. В отговор на призива на Комитета по постройката на паметника, колективът на държавната болница в Кърджали дарява 459 лева за постройката на паметника. (4) Взема се решение всички чиновници от държавни и обществени учреждения от града и околията да внесат суми в размер на еднодневната си заплата, общините от Кърджалийска околия да предвидят в бюджета си за 1935 г. суми за постройката на паметника, търговците да се самообложат с определени суми, да се помолят всички тютюневи фирми в града да внесат своята лепта, работниците от тютюневите складове да внесат половината от дневната си надница, като работят два празнични дни, да се дадат две забави и да се разиграе една томбола. От тези набелязани пера се очаквало да постъпят около 200 000 лева. В края на 1935 г. комитетът разполагал с около 250 000 лева.(5) Предвиждало се постройката да се започне през 1936 г., за да може при започването на постройката, комитетът да разполага най-малко с 300 000 лева, колкото е предвидено да струва паметника. Занемарени войнишки гробища е имало в близост до могилата, на мястото, където по- късно е била построена сградата на Окръжната постоянна комисия. Комитетът решава да се срути изоставеният вече параклис и да се приберат останките от войнишките гробища. Костите на общо 19 убити и 13 починали от раните си войници, съхранявани до тогава в сградата на постоянната комисия (сега сградата на полицията в Кърджали), се решава да бъдат зазидани в основите на паметника. След като се определя мястото и има вече достатъчно средства, комитетът по постройката обявява безименен конкурс по изработката на проекта на паметника между всички художници, скулптори и архитекти в България.(6)

С помощите и даренията на граждани и корпорации, на тютюневите фирми и работниците е събрана сума от 600 000 лева, чрез която е и построен паметникът. (7) В запазен списък на дарителите, които са подарили суми, по- големи от 500 лева, челно място заемат изявените индустриалци и търговци от град Кърджали: братя Делчеви(имали склад за спиртни напитки), братя Маровски(търговци), най- големия индустриалец, благодетел и спомосъществувател на различни мероприятия и инициативи Руси Русев(собственик на първата електрическа централа в града, на тютюневи складове и др.), братя Найденови, Иван Патков, Мула Мустафов, Касап Юсеин, Ахмед Ибрахимов, д-р Александър Василев, евреите Алберт Гарти и Яко Адут и други(44 човека, дарили общо 46 000 лева) (8) Дни преди откриването на паметника тази сума се увеличава до 51 000 лева. Към събраните суми през 1936 г. е добавена и сумата от 5 466 лева, събирани от Комитет по издигане на паметник на загиналите герои през 1907 г. при с. Лъджа кьой, Дедеагачко (Западна Тракия). На 10 ноември 1907 г. край селото е убит войводата Лазар Маджаров, заедно с четирима четници от четата му. Комитетът е бил основан през 1915 г. в град Дедеагач от петима души, между които е бил и тракийският воевода Димитър Маджаров. Този комитет към 1936 г. вече не съществува, тъй като двама от основателите му са починали, а другите живеят в други градове на Царството. Димитър Маджаров, който живее в Кърджали съвместно с кмета на града правят искане до Министерството на войната- Отделение „Военни музеи, паметници и гробове" за това сумата да бъде изтеглена от БЗКБ - Свиленград за нуждите на паметника в Кърджали. Парите се връчват на председателя на Комитета, който ще има грижата да се поставят имената на загиналите в Дедеагачко при постройката на паметника. (9) Проведени са два неуспешни конкурса за избор на проект на паметник. На третото представяне на проекти за паметник в София на 23 март 1937 г. журито определя първа премия за проекта „Глория" на архитектите Храбър Попов и Иван Найденович, заедно със скулптора Александър Занков от София. (10) Постъпват работи на девет колектива от скулптори и архитекти , разгледани в Държавната художествена академия - София. В състава на журито са били включени изтъкнати български скулптори, като професорът по скулптура Михаил Михайлов, проф. Дечко Узунов, архитекти, общественици и представители от град Кърджали. (11) Александър Занков и Храбър Попов пристигат в Кърджали по покана на комитета. (писмо № 169/ 26 май 1937 г.) На 5 юни 1937 г. комитетът им възлага постройката на паметника за сумата от 330 000 лева. Определя се комисия с председател подполк. Иван Константинов, която да сключи договор с изпълнителите. (12) В края на октомври комитетът решава и дава авансово 80 000 лева на Ал. Занков. (13) Паметникът представлява знаменосец и войник в атакуваща поза „на нож", устремен в перспективите на недовършеното дело на покойниците. В личния си спомен архитект Иван Найденович казва за паметника следното:" Аз цитирах изказването на един бележит френски архитект, което бях прочел наскоро: едно от лошите последствия на войните са и многото несполучливи военни паметници... Решихме да опровергаем това изказване, като предложим нещо оригинално... Единият войник с оръжие завоюва родната земя, а другият забива знамето - символ на принадлежност, на възвръщане на откъснатата територия към тялото - майка."(14) Пиедесталът, изграден от витошки сиенит е сложен върху една равна площ на най- високата част на могилата, по която врязани стълби с две крила отвеждат до подножието на паметника. Комитетът решава от четирите страни на пиедестала да се изработят някои бронзови барелефи, които ще допълнят красотата и значението на паметника. От източната и западната страна се решава да се представи боят за Кърджали и самото победоносно влизане на българските войски в града, на южната страна да се постави Сан-Стефанска България, а върху северната - имената на убитите български войни. Но за съжаление този замисъл остава нереализиран. Гранитният материал за изграждане на паметника е изваден и докаран от западния дял на Витоша, от живописната местност „Белите брези" над с. Владая. (15) По искане на Александър Занков комитетът удължава срока за завършване на паметника с два месеца - до 1 септември 1938 г. Комитетът приема също и препоръката на Занков гранита да бъде заменен с бял „Врачански" камък, а облицовката, както е искано в договора, - с гранит. (16) Решава също подпорните стени около кръговете на могилата да се направят от зелен камък, ваден от кариерата при с. Доброволец, Кърджалийско. Отливката на бронзовите фигури се извършва от майстора-леяр Александър Котев от София - дългогодишен майстор в софийската жп работилница. Бронзовата фигура на паметника е особено мащабна и внушителна. Александър Занков споделя по-късно в спомените си:" ... може би до тогава, такава голяма отливка не беше правена в България."(17) По-късно паметникът послужил за мотив на пощенска марка по проект на народния художник проф. Веселин Стойков.(18) Бронзовата група е монтирана на готовия вече постамент под негово ръководство от една команда войници от Кърджалийския гарнизон. Преди спускането на бронза върху постамента са били нахвърляни дребни монети. В корпуса на гранитния постамент е вграден един дървен ковчег с кости на двадесет и деветима загинали в Кърджалийско войници по време на Балканската война от състава на Хасковския и Кърджалийския отряд, покрит с българското трицветно знаме.(19) Това е станало, по решение на комитета, на 19 ноември, когато се извършва общ помен за загиналите.

Скулпторът Александър Занков е роден на 20 януари 1900 г. в София. Завършил е Художествената академия в Рим през 1927 г. със специалност „скулптура". Учил е архитектура във Виенската политехника и философия в Софийския университет. След окончателното си завръщане в България през 1933 г. започва своята активна творческа дейност.

Официалното откриване и освещаване на паметника е станало на 28 май 1939 г.- денят на християнския празник „петдесетница". Тогава за първи път след 1912 г. се отбелязва освобождението на града и района под формата на големи общородопски тържества, проведени на 27, 28 и 29 май. На 28 май в град Кърджали в градската градина се е стекъл целият град и учащата се младеж, гости - официални лица и корпорации от цялата околност на града, от другите околии на Мастанлийски окръг, от Златоградско, Смолянско, от Хасково и София и от други места в царството. Над три хиляди души идват с влакове, а четири хиляди - от близките села. (20) За посрещането и настаняването на гостите създадената специално за целта квартирна комисия, излъчена от общоградския комитет по тържествата, е изразходвала общо 8 649 лева.(21) Председател на почетния комитет за родопските тържества в Кърджали е бил старозагорският областен директор д-р Ст. Клечков. Между другите официални лица са били и мнозина народни представители начело с подпредседателя на Народното събрание господин Димитър Пешев, генерал Марков от Пловдив и генерал Даскалов от Стара Загора, които после са извършили обиколка из Средна Родопа. (22) Всичко това показва голямата тържественост, значимост и размах на събитието, което е било чествано като национално значимо тържество. Програмата по честването на празника е включвала тържествена заря с церемония пред паметника с участието на гости, гражданството, учащите се и войската. Имало е специални светлинни ефекти и илюминации, факелно шествие. Освещаването на паметника е станало на 28 май от Н. В. Пр. Св. Пловдивския митрополит Кирил, който подчертава, че „паметникът ще бъде вечен изразител на българския народен дух в Родопа".(23) Военният министър генерал Даскалов открива паметника на освободителите в Кърджали и го предава на кмета на града „със завет да се пази на вечни времена тази българска светиня". (24) След това са поднесени повече от четиридесет венци и са произнесени речи в прослава на освободителите, в това число и от народния представител Иван Балканджиев, като член на строителния комитет, описал моралните и материалните грижи по издигане на паметника. Една от речите, съхранени в Държавен архив - Кърджали е произнесена от о. з. полковник Янко Ламбрев, участник в събитията от 1912 г., който описва в своите бойни спомени действията на Хасковския отряд, начело с ген. Васил Делов, по заемането на град Кърджали през Балканската война от 1912 г. Получават се и много поздравителни телеграми, между които и такава от Н.В. Царя. (25) След откриването на паметника е произведен военен парад с участието и на всички корпорации в строй, както и на учащата се младеж от града. Тържеството завършва с обяди, дадени на четири места(обяд за официалните гости и три трапезарии). Обядът за официалните лица се е състоял във военният клуб. В него са участвали повече от 300 души и са били изразходвани общо 30 366 лева.(26) Освен всичко организаторите на родопските тържества през 1939 г. са помислили и за благотворителен обяд, даден на бедните граждани на Кърджали. Три народни трапезарии са били организирани в читалищната градина, една в работническия клуб, една за учениците от основното училище и гимназията - в двора на основното училище, както и ученическа трапезария за учениците от турското училище. През тези трапезарии минават повече от 6 000 души, в чието число се включват над 4000 гости и граждани на града, 2000 ученици от Кърджали, от Хасковската гимназия и от пансиона „Цар Симеон" в Ардино. Организацията е поверена на специално създадена Комисия по организиране на народните трапезарии. Тази комисия изразходва сумата от 43 722 лева за дадената храна и за пълното обзавеждане на трапезариите. (27) Събитието е отразено от софийските вестници „Мир" и „Зора" и от пловдивския вестник „Борба", който пише следното : „... този паметник - символ на българщината на южната ни граница... е обърнат с лице на юг и по замисъл и изпълнение е един от редките национални паметници..."(28)

Веднага след освещаването на паметника е била открита тютюнева изложба, на която са били представени най-ценните сортове от джебелски произход. Тя е била устроена в една от залите на основното училище. Изложбата открива министърът на земеделието Иван Багрянов. (29) Зарята за падналите в боевете, която се извършва на 27- ми вечерта при паметника, чрез заупокойна молитва от пловдивския митрополит, е била предшествие и начало на сутрешното празненство по откриването на паметника. Пристигането на Негово Високо Преосвещенство митрополит Кирил е било първото посещение на град Кърджали от български кириарх. Той пристига на 27-ми, тържествено посрещнат от представителите на военната и гражданската власт, от цялото гражданство и от учащата се младеж. По този случай, пред специалната арка, градският свещеник Данаил Николчев му поднася букет и произнася прочувствено слово. (30) На 29 май се извършва освещаването и на църквата в с. Гледка, Кърджалийско от митрополит Кирил в съслужение с много свещеници и при посещението на многоброен народ, след което е сложена народна трапеза за всички присъстващи. Същия ден около осемдесет души- опълченци- македоноодринци извършват посещение на паметника на Маказа с автобуси. След заупокойна молитва и поклонение са били поставени венци и цветя на паметника в чест на загиналите през 1912 г. От височините на прохода „Маказа" те виждат Бяло море и неосъществения блян на българския народ. (31)

Освен официалните прояви в тържествата са били включени увеселителни мероприятия и излет в околностите на Кърджали. Празненствата завършват с концерт на царския симфоничен оркестър.(32)

Вечна слава на героите освободители, на тези които увековечиха тяхното дело и дълбок поклон пред хората, издигнали и запазили за идните поколения този значим паметник, пред който кърджалийци всяка година отбелязват 21 октомври- денят на освобождението.

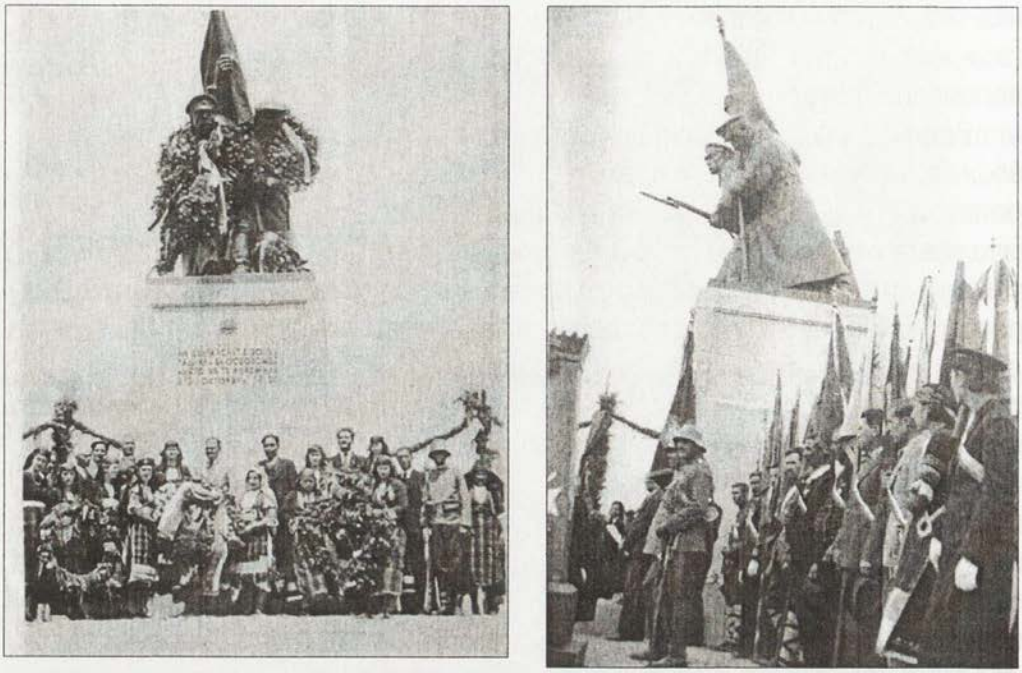

Официалното откриване и освещаване на паметника на освободителите в Кържали, състояло се на 28 май 1939 г.

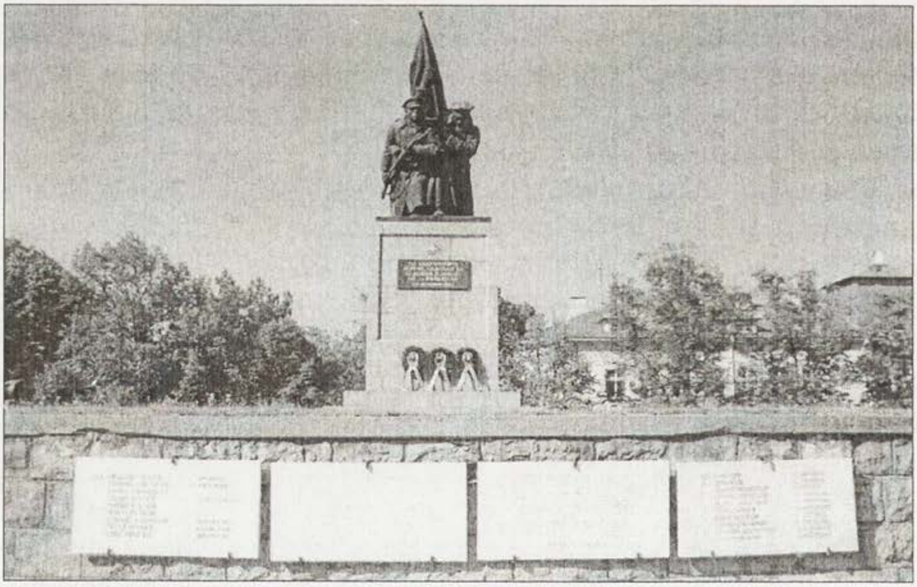

Съвременен изгкед от паметника на освободителите в Кържали

БЕЛЕЖКИ:

1. ДА- Кърджали, Ф. 235 К, оп. 1, а.е. 4, л.31, 32
2. ДА- Кърджали, Ф. 1058, оп. 1, а.е. 17, л. 42
3. ДА- Кърджали, Ф. 235 К, оп. 1, а.е. 2, л. 1
4. ДА- Кърджали, Ф. 235 К, оп. 1, а.е. 4, л. 6
5. ДА- Кърджали, Ф. 235 К, оп. 1, а.е. 4, л.17-гръб
6. ДА- Кърджали, Ф. 235 К, оп. 1, а. е. 3, л. 5
7. ДА- Кърджали, Ф. 235 К, оп. 1, а.е. 8, л. 8
8. ДА- Кърджали, Ф. 235 К, оп. 1, а.е. 8, л. 7
9. ДА- Кърджали, Ф. 235 К, оп. 1, а.е. 5, л. 64
10. ДА.- Кърджали, Ф. 235 К, оп. 1, а.е. 2, л. 27
11. ДА- Кърджали, ЛС № 204
12. ДА.- Кърджали, Ф. 235 К, оп. 1, а.е. 2, л. 33; ДА- Кърджали, Ф. 235 К, оп. 1, а.е. 3, л. 10
13. ДА.- Кърджали, Ф. 235 К, оп. 1, а.е. 2, л. 34
14. ДА- Кърджали, ЛС № 204
15. ДА- Кърджали, ЛС № 199
16. ДА.- Кърджали, Ф. 235, оп. 1, а.е. 2, л. 38
17. ДА- Кърджали, ЛС № 199
18. ДА- Кърджали, ЛС № 204
19. ДА- Кърджали, ЛС № 199
20. ДА- Кърджали, Ф. 1058, оп. 1, а.е. 17, л. 44
21. ДА.- Кърджали, Ф. 235 К, оп. 1, а.е. 3, л. 26
22. сп. „Родопа"- бр. 6 / 1 юни 1939 г.
23. в. „Борба"- гр. Пловдив, бр. 5421/ 29 май 1939 г
24. в. „Борба"- гр. Пловдив, бр. 5421/ 29 май 1939 г.
25. в. „Борба"- гр. Пловдив, бр. 5421/ 29 май 1939 г.
26. ДА- Кърджали, Ф. 235 К, оп. 1, а.е. 2, л. 3
27. ДА- Кърджали, Ф. 235 К, оп. 1, а.е. 3, л. 12
28. ДА- Кърджали, ЛС № 199
29. сп. „Родопа"- бр. 6 / 1 юни 1939 г.
30. сп. „Родопа"- бр. 6 / 1 юни 1939 г.
31. сп. „Родопа"- бр. 6 / 1 юни 1939 г.
32. в. „Зора"- 1939 г.

НА КРЪСТОПЪТ
Сливенска епархия през 1944 – 1953 година

Вяра Владова

Резюме

В изследването са разгледани основните моменти в развитието на Сливенска епархия в контекста на отношенията между Българската православна църква (БПЦ) и комунистическата държава в новите обществено - политически условия, настъпили след деветосептемврийския преврат през 1944 г. Първият период 1944 – 1953 г., крайната граница на когото бележи възстановяването на Българската патриаршия, е най - травматичният в съвременната история на БПЦ. Финалният резултат от сложните и драматични отношения между комунистическата държава и БПЦ през този етап е обезличаването на църквата и поставянето ѝ под контрола на държавата. В проучването вниманието е насочено основно към два въпроса: управлението на оглавилите Сливенска епархия през посочения период митрополити – Евлогий и Никодим, мястото и ролята им на висши духовници, политическите и религиозните позиции, които изявяват в това смутно време, когато ръководят и представляват цялостния живот в поверената им епархия. Другият въпрос е свързан с репресивната политика на комунистическата държава по отношение на БПЦ в различните ѝ форми и конкретно засегнатите от нейното провеждане свещенослужители от Сливенска епархия.

Изследването е с отворен характер. Във времето напред, могат да бъдат проучени други периоди от историята на Сливенска епархия.

AT A CROSSROADS
SLIVEN EPARCHY IN THE PERIOD BETWEEN 1944 - 1953

Vyara Vladova

Abstract

The study examines the key moments in the development of Sliven eparchy in the context of the relations between the Bulgarian Orthodox Church (BOC) and the Communist state in the new socio-political conditions occurring after the coup d'йtat on 9 September 1944. The first period between 1944 and 1953, whose end was the restoration of the Bulgarian Patriarchate, was the most painful in modern history of the BOC. The result of the complicated and dramatic relations between the communist state and the BOC in this period was that the church was deprived of individuality and placed under the control of the state.

The study focuses mainly on two issues: the management of Sliven eparchy, headed at that time by the Metropolitan bishops Evlogi and Nicodim, their place and role of senior clerics, the political and religious positions that they manifested in that troubled time while they guided and represented the whole life in their eparchy. The other issue is related to the repressive policy of the communist state towards the BOC in its various forms and in particular towards the priests from Sliven eparchy, who were affected by this policy.

The research is open. In the time ahead, other periods of the history of Sliven eparchy can be examined.

Когато става въпрос за отношенията между Българската православна църква (БПЦ) и комунистическата държава в периода 1944 - 1989 г., най-голям интерес в историографията и най-изследван до момента е първият период, който обхваща времето от деветосептемврийския преврат през 1944 г. до възстановяването на Българската патриаршия през 1953 г. Проучването се вмества в това историческо пространство и представлява опит да се разгледат основните моменти в развитието на една от епархиите на БПЦ – Сливенската, на фона и в контекста на общата тема за отношенията между БПЦ и комунистическата държава в посочения период. Съвременният изследовател на този процес в регионален аспект трудно би могъл да се ориентира изначално в изследването на въпрос от такова естество. Той трябва да търси отправни точки и в случая такива бяха открити в две научни публикации на млади историци, посветени на историята на БПЦ след 1944 г. На първо място това е книгата на Даниела Калканджиева „Българската православна църква и държавата 1944 - 1953 г." от 1997 г., която предизвиква силен интерес не само в историческите среди, изчерпва се много бързо и след няколко години, през 2002 г. следва второ издание във вече допълнен с нови факти формат. През 2010 г. излиза книгата на Момчил Методиев „Между вярата и компромиса. Българската православна църква и комунистическата държава 1944 -

1989 г.", в която основният въпрос, който авторът разглежда и на когото търси отговор е дали БПЦ през годините на комунизма е репресиран организъм или казионна организация. Изследването потвърждава тезата, че БПЦ в много по-голяма степен е репресиран организъм.

Първият период, за който става въпрос в настоящото проучване, може да се характеризира като един от най-травматичните в историята на БПЦ. Какво е мястото на Сливенска епархия в целия този процес и за начало какъв е животът в нея към момента, когато се извършва деветосептемврийският преврат и малко след това? Поначало и по това време епархията обхваща седем духовни околии, които не са съобразени с административното деление на страната – Сливенска, Бургаска, Ямболска, Тополовградска, Карнобатска, Котелска и Малкотърновска. Седалището ѝ е в гр. Сливен. Основната фигура, която я представлява и ръководи е четвъртият от учредяването на епархията (1873) митрополит Евлогий, избран на 18 юни 1939 г., след смъртта на митрополит Иларион. Изборът е отбелязан в местната преса по подобаващ начин. В. „Изток" в броя си от 24 юни съобщава: „Сливен даде пример...Един исторически избор на митрополит. За първи път в новата история на Българската църква един епископ събира при пълен ред и безкористие гласовете на всички избиратели." Целият брой е посветен на митрополитския избор, за „да ознаменува едно историческо събитие – влизането на четвъртия Сливенски митрополит в престолния му град Сливен. Издаде се в 5 000 броя и се разпространи масово за спомен, слава и чест на това крупно историческо събитие." [1] В. "Църковен вестник" от 7 юли 1939 г. отбелязва: „Туй именно пълно единодушие, проявено в избора както от епархийските избиратели, така и от архиерейския сонм на Българската църква, е едно рядко и твърде радостно явление. То свидетелства за високото съзнание у избирателите и за пълната увереност у всички в качествата и добродетелите на новоизбрания Митрополит – най-достойния между достойните кандидати". Самият митрополит Евлогий в първото си архиерейско слово казва:

„ Комуто много е дадено, от него много и ще се иска. Аз чувствувам, че вие ще искате от мене много нещо: да бъда като апостолите:

---

[1] „Изток" 1939, 227.

ревностен учител и наставник, любвеобилен духовен баща, постоянен и усърден молитствувател за вас пред Бога, смел проповедник на евангелската истина и правда, притежаващ силата на словото и благата утеха на вярата и благочестието, ще искате да бъда образец на верните в слово и поведение, в любов, дух, вяра и нравствена чистота"[2]

Но какви пътища извървява този Божи човек, за да стигне до Сливен и да оглави една цяла епархия? Най-младият сред митрополитите, Евлогий, със светско име Спиридон Попантонов Георгиев е роден на 3 март 1890 г. във Враца. Завършва Православния богословски факултет в Държавния университет в гр. Черновиц, Австрия. След това е чиновник и секретар в Св.Синод, учител в Свещеническото училище в Бачковския манастир, учител – възпитател в Пловдивската духовна семинария, свещенопроповедник във Враца и ректор на Софийската духовна семинария. На 1 януари 1939 г. е назначен за викарий на Сливенската митрополия.

В библиографския указател за Сливенските владици, през 1944, 1945 и 1946 г. са отбелязани твърде оскъдни сведения за дейността на митрополит Евлогий в сравнение с изминалите години. Единствено в Църковен вестник се посочва участието му в изпращането на Руска църковна делегация в Москва (1945), награждаването му с медал за особени заслуги от Дружество „Червен кръст" и избирането му за негов първи подпредседател и едно стихотворение от известния в онези години писател от първата половина на XX век Змей Горянин, посветено на митрополита след смъртта му. (Указател 1994, 33 - 34)

Митрополит Евлогий остава докрай верен на паметните думи от архиерейското си слово, за което сливенци му се отплащат с много любов и уважение. Свидетел и участник в самото начало на бурните и съдбовни промени в държавата и в частност в БПЦ, той понася тежкия кръст, за да посрещне все още само тътените на настъпващата вълна на безбожие в България и конкретно в поверената му епархия.

Известно е, че непосредствено след политическата промяна на 9 септември 1944 г. съществуват различни възможности за развитие на страната, включително и по несоциалистически модел. Именно в този начален етап между отечественофронтовската власт и БПЦ се установява сътрудничество, което се основава на общи за политическия момент интереси, но целите, които се преследват, са различни. Отечественият фронтт /ОФ/ се нуждае от помощта на църквата за укрепването на режима вътре в страната и получаване на международно признание. Св. Синод от своя страна вижда в сътрудничеството възможност да разреши някои от старите църковни проблеми и да съхрани автономията си при новата политическа конюнктура. Така, в условията на война и хаос, поради активното единодействие между БПЦ и отечественофронтовската власт, само за пет месеца се осъществяват две изключително важни за църквата и държавата събития - изборът на Българския екзарх Стефан през февруари 1945 г., отлаган в продължение на цели 30 години от предходните български правителства и отменянето на схизмата между Българската екзархия и Вселенската патриаршия от 1872 г., когато с обратен акт Българската екзархия е призната за автокефална. Това от своя страна дава възможност през 1953 г. БПЦ да възстанови патриаршеския си статут. След осъществяването на тези два акта единението между държава и църква продължава в две направления : укрепване на връзките между екзарха и правителството и сближаване с Руската православна църква.

---

[2] „Църковен вестник" 1939, 14.

През първите месеци от управлението на Отечествения фронт няма сведения за особени противоречия между БПЦ и новата власт. Само отечественофронтовският комитет на свещениците пряко се ангажира с проявените като сътрудници или последователи на фашизма духовни лица.

По данни на Сливенска митрополия, свещениците в Сливенска епархия Атанас Янев от гр. Каблешково и Петър Русков от с. Първенец, Ямболско са задържани и зверски убити още в първите месеци след деветосептемврийския преврат. (Станева 2005, 19)

Наредбата – закон за народен съд срещу виновниците за въвличането на България в Световната война срещу съюзените народи и злодеянията, свързани с нея, не води до конфликт между църквата и властта, макар че по този закон под отговорност са привлечени и осъдени над 150 духовници, много от които са невинни. Но в онези години е било много трудно, може да се каже направо невъзможно, да се оспорва обосноваността на такива действия, като се има предвид, че Законът за народния съд се възприема като морален ангажимент на българската държава и народ, които до неотдавна са сателит на хитлеристка Германия.

(Калканджиева 2002, 55) От Сливенска епархия по силата на този закон са осъдени свещениците Йеремия Хранков и Константин Русков. Първият служи в гр. Айтос до есента на 1944 г., когато е арестуван и осъден от народния съд в Бургас по обвинение в „постоянна и доброволна услуга на фашистката полиция в гр. Айтос" на доживотен затвор, конфискация на цялото му движимо имущество и глоба от 5 млн. лв.; свещеник Константин Русков Събев, жертва на два режима - преди и след девети септември 1944 г, осъден от Ямболския областен съд по Закона за народния съд на десет години затвор. (Станева 2002, 52)

В подобни случаи единственото, което Св. Синод си позволява, е молбата епархийските началници да са уведомявани при задържането на свещеници от Дирекция на полицията и искането осъдените от народния съд свещеници да бъдат събрани за излежаване на определените им наказания в един манастир с оглед на духовните им задължения и санове. Молбата не е уважена. (Калканджиева 2002, 293) През 1947 г. една сравнително голяма част от осъдените свещеници са помилвани и пуснати на свобода. Във връзка с това Сливенският митрополит Евлогий прави запитване до Св. Синод как да процедира в такива случаи и конкретно дали енориите на осъдените от народния съд свещеници, които са запазили сана си да се обявят за вакантни или да се дадат на временно завеждане от други свещеници. По този повод Св.Синод решава, че осъдените от народен съд и помилвани свещеници не могат да заемат енорийска служба и да получават заплата, защото са лишени от граждански права. Но им се разрешава да завеждат без заплата само срещу доходи от треби енориите си или други енории от същата епархия, но само ако енориашите нямат възражения. При положение, че помилваните свещеници нямат каноническа вина, която би довела до снемане на духовния им сан, енориите им да не бъдат обявявани за вакантни. (Калканджиева 2002, 295)

Формално начало на политиката на комунистическата партия към БПЦ през периода 1944–1953 г. поставя речта на Г. Димитров през м. май 1946 г. по повод честванията на 1000-годишнината на Св. Иван Рилски в Рилския манастир. В нея недвусмислено се определят посоките в отношенията църква - държава. Държавата признава историческите заслуги на БПЦ за съхраняването на българщината и ѝ се разрешава да продължи съществуването си само като „национална църква", при което тя трябва да плати съответната цена. За проявената от нея „търпимост", държавата призовава църквата да бъде лоялна на новата власт и да се откаже от предишните си „политически пристрастия". Всъщност, определянето на статут само на национална църква заличава универсалната мисия на БПЦ, а фактическото отнемане на контрола на християнската религия върху различни области от социалния живот, като стават независими от църковните институции – представлява фундамента, върху който следва да се изгради държавният контрол по отношение БПЦ. В речта открито се подчертава готовност за държавни репресии при липса на такава лоялност. (Методиев 2010, 18–19)

Намеренията на установената след деветосептемврийския преврат през 1944 г. отечественофронтовска власт силно доминирана от комунистическата партия по отношение на БПЦ са насочени основно към отделянето на църквата от държавата, като този акт се официализира при подходящи обстоятелства, каквито за момента не съществуват. Няколко етапа бележат реализирането на това дело, първият от които е изхвърлянето на вероучението от училищата. Този процес продължава през 1944 и 1945 г., като за известно време БПЦ успява да защити правото си да организира и направлява вероучителската дейност чрез откриването на енорийски училища. Но истината е, че Св. Синод няма реални възможности да осъществява религиозната просвета на децата, поставен в условията на постоянно нарастващи ограничения от страна на държавната власт. В началото на учебната 1945/ 1946 г.в Сливенска епархия са открити 107 вероучителни училища, а в края остават само 38 с 4 770 ученици. (Калканджиева 2002, 79) Изводите са очевидни. Активната дейност на БПЦ по откриването на вероучителни училища в страната е преустановена през 1946 г., а това дава възможност за насаждане на комунистическата идеология сред подрастващите. Въпросът за вероучението приключва с оставката на екзарх Стефан, негов ревностен защитник, на 6 септември 1948 г. Няма съмнение, че основният смисъл на борбата, която се води около преподаването на вероучението е политически и с това са наясно както ръководителите на комунистическата партия и най-вече екзархът, който се ангажира лично с този въпрос, а така също и повечето митрополити. На премахването на вероучението от училищата, а впоследствие и пълната му забрана, оформена юридически и окончателно със Закона за вероизповеданията

/1949 /, трябва да се гледа не просто като на първа стъпка към отделянето на БПЦ от държавата. Това предопределя бъдещата ѝ пълна изолация от българското общество, от моралната му подкрепа и подчиняването ѝ на интересите на новия режим. С основание може да се твърди, че никой друг въпрос в споровете между църквата и държавата не отнема толкова енергия и време от двете страни, както конфликтът за вероучението и това е така, защото залогът е много голям и решаващ - влиянието върху подрастващото поколение.

Следващата стъпка е въвеждането на граждански брак, като единствено законен и изземването на бракоразводните дела от църквата през пролетта на 1945 г. Отнемането на благотворителната дейност на БПЦ е друго действие в следваната посока на постепенната ѝ изолация. В края на 1947 г. е приета Димитровската конституция, която постановява отделянето на църквата от държавата, но без да определя границите на самостоятелност на църковната институция, както и взаимоотношенията ѝ с държавата и нейните органи. (Калканджиева 2002, 108-109) След всичко, което БПЦ преживява до момента, този удар е просто съкрушителен. За първи път в историята на България, след приемането на Светата Православна Вяра през 865 г. БПЦ се разделя невъзвратимо от държавата.

Междувременно, миряните в Сливенска епархия преживяват тежко и печално събитие. В Кондиката на Сливенската митрополия, с акт от 5 април 1947 г. се отбелязва, че „в 6.30 ч. сутринта внезапно от сърдечен удар се представи о Господа Негово Високопреосвещенство Сливенския митрополит Евлогий, в събота, на Лазарово възкресение" [3]. Целият брой на „Църковен вестник" от 26 април 1947 г. е посветен на неговата забележителна личност. Религиозната общност в Сливен помни, че при встъпването си в длъжност той се обръща към паството с думите „Ида при вас по Божие изволение"[4] и познава безпределната отдаденост на предопределената му от Създателя свещена мисия.

Прави впечатление, че в местния официоз на Отечествения фронт в Сливен, в. „Сливенско дело", в една малка колонка, почти незабележима,

---

3 РИМ Сл., отдел Нова история, НФ 54/8

4 „Църковен вестник" 1947, 18-19.

е отбелязано погребението на митрополит Евлогий.[5] Текстът е сух, лаконичен и изразява безразличие. Това, разбира се, не е случайно. На висшето духовенство новият режим гледа като на „ едно от главните реакционни гнезда". Беше посочено, че веднага след 9 септември по отношение на духовенството са въведени репресивни политики. Засегнати са и някои митрополити. В следващите години различни форми на репресия се прилагат и върху други членове на Св. Синод. Може би единствено Сливенският митрополит Евлогий не е подложен на преследване поради ранната си смърт. (Калканджиева 2002, 197) Иначе, едва ли неговата съдба би била различна от тази на другите митрополити. Начело и отговорен за епархията си в такова сложно и инфарктно време, немислимо е високодобродетелният, обичан и почитан от паството си митрополит да не е изживявал трагично случващото се. И без доказателства, само като съмнение, допустимо е сърцето му просто да не е издържало.

Смъртта на Сливенския митрополит отваря пред ръководството на комунистическата партия възможността да постави начело на епархията „един по - прогресивен и демократичен владика, който би допринесъл за демократизирането на църквата". Изборът обаче следва да се извърши от лица, избрани преди 9 септември 1944 г. Затова прокомунистическото ръководство на Свещеническия съюз предлага „да се пристъпи към тяхното подработване, с оглед на вакантната Сливенска митрополитска катедра да бъде избран Стобийският епископ Никодим, най–подходящ при липса на по-добри кандидати". (Калканджиева 2002, 76) През м. май 1947 г. правителството с министър – председател Г. Димитров, за да постави на овдовелия Сливенски престол напълно свой кандидат, разисква възможността за митрополит да бъде избрано лице, което няма епископски сан. Екзархийският устав обаче е категоричен в това отношение, което не е кой знае каква пречка за комунистическата власт, ако не съществува едно непреодолимо обстоятелство - вътрешната и международната обстановка са такива, че не позволяват игнорирането му. Относно кандидатурата на Никодим са направени консултации с Руската църква и според отзивите ѝ той „на нас не ни е враг, но и приятел не ни е!". Подозренията се основават най - вече на връзките му с Англиканската църква. Вместо него е предложен епископ Партений – „окото, ухото и даже ръката на Руската църква тук (в България)". (Калканджиева 2002, 76) Очевидно е, че за българската и съветската страна изборът на Сливенски митрополит е от сериозно значение, колебанията около него - големи. За това свидетелства фактът, че само дни преди него областният комитет на комунистическата партия в Бургас изпраща следната телеграма до централния ѝ комитет в София с текст : „ Досега ние агитирахме за Никодим . В резултат на това, на 29 т.м. в избора на Сливенски митрополит ние сме подготвили да бъде избран той. Преди 3 – 4 дни е получено писмо от началника на кабинета на Обов – Л.Тулешков, с което се препоръчва да бъде избран Партений. Споменава се в писмото, че за него да били Обов и др. Г. Димитров. Съобщете ни верно ли е това?". (Калканджиева 2002, 197–198)

---

[5] „Сливенско дело" 1947, 76.

Още същия ден пристига отговорът, подписан от В. Червенков. Съобщава се, че националният комитет на Отечествения фронт поддържа кандидатурата на Никодим, Г. Димитров никъде не се е изказвал в полза на Партений и писмото на Тулешков явно е тенденциозно.

Цялата тази кореспонденция отнема време, води до объркване и докато се изясни как стоят нещата, митрополитският избор се провежда на 6 юли вместо на 29 юни 1947 г. Фактът, че е избран Никодим, който е завършил висшето си образование в Кембридж, има положителен външнополитически ефект. От друга страна, той се ползва с подкрепата на екзарх Стефан и други висши духовници, което предотвратява ескалирането на напрежението в БПЦ в момент, когато на дневен ред е разправата с легалната опозиция начело с Никола Петков.

Както отбелязва Даниела Калканджиева, в избора на Никодим „държавата използва кадифени ръкавици" и не се намесва грубо при определянето на наследник на овдовялата Сливенска епархия. Този случай е последният, когато властта по този начин цели да наложи влиянието си сред синодалните архиереи. В тази връзка, изпреварвайки събитията, ще отбележа, че през м. септември 1948 г. екзарх Стефан е отстранен от ръководството на БПЦ, след което е заточен в с. Баня, Пловдивско, без право да извършва богослужение. Този акт има доста дълга предистория, за която е необходимо накратко да се даде обяснение. Св. Синод, оглавяван от екзарх Стефан, от 1944 г. се стреми към реална вътрешна самостоятелност и самоуправление, гарантирани от

Конституцията. Отстояването на тези възгледи е в разрез с интересите на комунистическата партия, която използва различни средства, за да принуди синодалните архиереи да проявят повече отстъпчивост, като създава финансови затруднения и административни пречки за дейността на църквата, прибягва до интриги и насилие, организира зависим от Отечествения фронт Свещенически съюз, целенасочено работи за отстраняването на екзарха и в крайна сметка го принуждава да подаде оставка. С отстраняването му се слага край на борбата на Св.Синод за отстояване конституционната независимост и автономия на БПЦ.

След станалия канонически избор в София в полза на Никодим, на местната власт в Сливен е съобщено, че новият Сливенски митрополит ще пристигне в града на 19 юли 1947 г. Още на 14 юли от Министерството на външните работи и изповеданията, Дирекция на изповеданията пристига писмо до областния директор в Бургас, с което го уведомява, че с Указ № 219 от 11 юли 1947 г. на Председателството на Народна Република България „Негово високо - преосвещенство г-н Никодим е утвърден за Сливенски митрополит„ и го умолява да нареди на подведомствените си административни органи в областта „да го признават в това му качество и да му се дава нуждното съдействие в изпълнение на неговата мисия като архиерей на Сливенската епархия".[6]

За разлика от представените като че ли между другото събития около кончината на митрополит Евлогий отношението към новия митрополит е съвсем различно. В Сливен веднага е съставен нарочен комитет, който се събира в кабинета на кмета Добри Димитров и е разработена програма за посрещането му. В него участват всички отечественофронтовски партии, начело с председателя на отечественофронтовския комитет в Сливен Тодор Стойнов, кмета на града, представители на войската и на различни масови организации. Непосредствено до гарата е издигната специална арка и подбрана делегация от духовни лица, която посреща митрополит Никодим на гара Кермен и му връчва митрополитските отличия: корона, жезъл и одежди. Околийският управител на града Петър Шангов поднася приветствие. Официалното посрещане е на гара Сливен. Излезли са всички официални лица, свещеници с хоругви, представителни части на масовите организации със знамена и плакати, войскова част с музиката, хор и много граждани. При арката митрополит Никодим е посрещнат с хляб и сол от кмета на града, който го приветства от името на сливенското гражданство и му пожелава приятна, народополезна служба. Поднесени са много други поздравления, на което митрополит Никодим отговаря, че с радост идва да служи в един град с толкова славна, борческа история и уверява присъстващите, че ще положи всички усилия по изграждане на здраво единство между духовните и светски власти в преуспяването на народната република. За лансирането на митрополита не само от Св. Синод, но преди всичко от новия режим, който преследва политическите си цели, говори както тържественото посрещане, подготвено и осъществено от местната отечественофронтовска власт, респективно комунистическата партия, така и факта, че митрополит Никодим е придружаван от лица на високи позиции във властта - директорът на вероизповеданията, официални лица от София, главният секретар на Св.Синод, професори от богословския факултет и др. От гарата до църквата „Св. Димитър" се образува дълго и внушително шествие, което стига до площад „Хаджи Димитър", където директорът на вероизповеданията произнася реч, в която представя митрополита на сливенското гражданство като духовник и антифашист.[7] В наши дни, в интернетното пространство относно избора на митрополит Никодим се появи статия, че отечественофронтовското свещеничество и комунистическата партия избират за сливенски владика Никодим. Авторът не е професионален историк и се позовава на документ, който твърди, след като разговарях с него, че се намира в държавния архив в гр. Ямбол, но при ползването му не е отбелязал фонд, опис и т.н. За да проверя информацията, отидох на място, но въпреки любезното съдействие на колегите , не открих такъв документ. В статията Никодим и Партений са представени като основни конкуренти за Сливенската митрополитска катедра и в такъв смисъл противопоставени един на друг.[8] В разговор с протодякон Стефан Марков, автор на книга за Левкийския епископ Партений, с когото е в роднинска връзка, разбрах, че не му беше известна кандидатурата на Партений за Сливенски митрополит и Никодим и Партений винаги са били приятели. И това ме кара да допускам, че всъщност единствения избираем претендент за митрополитския престол е бил Никодим, а останалото е само въпрос на църковен канон. Всъщност, митрополит Никодим е една консенсусна за този момент кандидатура, приемана добре както от Св. Синод, така и от официалната власт. Влизането в митрополитска длъжност и управлението му са полезни и добротворни в това разломно време и делата му потвърждават този факт. Преди всичко, митрополит Никодим, със светско име Николай Николов Пиперов, родом от гр. Русе е високоинтелигентна, образована и рядко ерудирана личност, с определени културни интереси, владеещ няколко западни езика. Завършва Оксфордския университет, откъдето лично се познава с бъдещия английски крал Георг V, с когото са състуденти и между тях се зараждат приятелски чувства, които по-късно, кралят минавайки през България (1943) на път за Англия и случайно среща Никодим, засвидетелства най-искрено.[9] Заставайки начело на Сливенска епархия в един изключително труден период от живота на БПЦ, когато вълната на безбожие просто залива страната, митрополит Никодим ревностно изпълнява задълженията си и продължава да работи за благото на своите енориаши. Сред духовенството се ползва с голям авторитет. Дълги години е завеждащ външния отдел на църквата, известен и добре посрещан в целия православен християнски свят. След смъртта на патриарх Кирил е смятан за потенциален кандидат за патриарх, но не се включва в надпреварата и играе важна роля за утвърждаването на Ловчанския митрополит Максим за патриарх. (Методиев 2010, 146)

---

[6] ОДА Сл., ф. 44К, оп. 3, а.е. 98а, л. 1.

---

[7] „Сливенско дело" 1947, 91.

[8] Б. Ненов. Работническата партия (к) избира за Сливенски владика през 1947 г. Никодим. http://liternet.bg/publish26/borislav-nenov/nikodim.htm.

Вече посочих, че държавата гледа на кандидатурата и избора на Стобийския епископ Никодим за Сливенски митрополит като на акт, който би довел до потушаване на ескалиращото напрежение в отношенията между нея и църквата, породено от репресивната ѝ политика, скрита зад концепцията за „отделяне на църквата от държавата". Израз на тази политика е законодателното ограничаване правомощията на църквата да взема каквото и да било участие в обществения живот. Тя трябва да бъде затворена в храмовете, да се ограничат посещенията на вярващите в тях, а селекцията на висшия клир да бъде максимално затруднена и постепенно да премине под контрола на държавата. На практика това е механично копиране на съветския законодателен модел.

---

[9] „Сливен" 2002, 5.

Момчил Методиев в книгата си „БПЦ и комунистическата държава 1944 – 1989 г.", разглеждайки въпроса за отношенията между църква и държава през 1949 г., прави извода, че това е една от най-тежките за църквата година. Той посочва от този период „най-грозният документ, написан от държавната администрация на комунистическа България по отношение на висшето духовенство на Православната църква", озаглавен „Кратки характеристики на лица, играещи важна роля в ръководството на БПЦ". Засяга всички митрополити и други влиятелни духовници, като се акцентира върху политическите им убеждения и лични слабости. Документът не може да се квалифицира като достоверен, а по-скоро представлява сбор от клюки и доноси, превърнати в официална справка. Той показва стремежа на държавата да се открие „слабото място" на представителите на висшето духовенство в политически и личен план и може да бъде характеризиран като най-долен компромат.

Що се отнася до Сливенския митрополит Никодим, към този момент държавата продължава да няма ясно отношение към него и го описва като „доста интелигентен. Най - голямия му порок е пиянството, което стига до безкрайност. Иска да мине за прогресивен, но същия е английски възпитаник и е издържан в чужбина от „Бог и България" (Методиев 2010,147). Много мерзко наистина и ако човек прочете характеристиките на останалите духовни лица, няма как да не се отврати. В крайна сметка става въпрос за едно забележително поколение архиереи на БПЦ, голямата част от които получават своето образование в чужбина, владеят по няколко езика, ползват се със значително влияние в епархиите си , имат добри международни контакти, развиват успешно социална и обществена дейност. Митрополит Никодим в пълна мяра отговаря на тези критерии, сливенското гражданство го уважава и обича и в знак на признателност през 1970 г. е обявен за почетен гражданин на Сливен.[10]

Основната институция на държавата в борбата ѝ срещу „монашеската олигархия", както нарича висшето духовенство е Свещеническият съюз, учреден през 1903 г. като професионална културно - просветна организация на българските свещеници. След деветосептемврийския преврат съюзът много бързо е овладян от лоялни на Отечествения фронт свещеници и се превръща във вярно оръдие на държавата за оказване на системен натиск върху църквата. Избран е и нов председател, който е член на комунистическата партия. В периода от 1944 г. до края на 40-те години основната дейност на Свещеническия съюз е да изказва подкрепата на свещениците за различни инициативи на държавната власт във вътрешната и външна политика на страната. Това може да се обясни с обстоятелството, че ръководството му се формира основно от свещеници, които са членове на комунистическата партия. През 1952 г. на 32-я конгрес то изцяло е подменено, като в управителния съвет основно са избрани свещеници - членове на комунистическата партия. На този факт даже Руската църква гледа с недоумение. Към този момент обаче, Свещеническият съюз вече не е удобен на държавата и тя не толерира неговите действия. Пътят към закриването му е открит и поводът се намира в острия сблъсък през м. април 1952 г., когато Свещеническият съюз саботира някои от предложените и подкрепени от Отечествения фронт кандидати за членове на епархийските съвети и участници в бъдещия църковен събор.В доклад на Павел Тагаров, който оглавява Дирекцията на вероизповеданията от април 1952 г. се отправят остри критики срещу ръководството на Свещеническия съюз и за първи път формално се подлага под съмнение практиката свещеници да бъдат членове на комунистическата партия. Според Тагаров изборите в Сливенската и Софийската епархия били „съпроводени с известни усложнения, което се дължи на вмешателството на някои свещеници комунисти, членове на управата на Свещеническия съюз". Конкретно обвиненията са насочени срещу отговорника на съюза за Сливенска епархия Иван Димов /член на комунистическата партия/, „който е искал да прокара свои лица в кандидатските листи, като за целта е заплашвал епархийските избиратели с изселване и др." Тези действия са осуетени след навременната намеса на митрополит Никодим, който информира Дирекцията на изповеданията, а тя от своя страна поисква съдействието на окръжния комитет на Отечествения фронт за разрешаването на конфликта. (Методиев 2010,161)

---

[10] „Сливен" 2002, 5.

Репресиите над свещенослужителите на БПЦ, един болезнен процес в отношенията между църквата и държавата, паралелно продължава от 1944 г. Характерът им е изключително разнообразен, но най-тежките от тях включват: затваряне в трудово – възпитателни общежития и осъждане на различни срокове затвор по политически причини. В тази посока ще се спра по-подробно на два случая, към които имам специално отношение. Единият е свързан със свещеник Георги Коджабашев от Сливенска епархия, а другият с монахиня Симфороза – игумения на Сотирския манастир „Св. Петка", намиращ се в непосредствена близост до Сливен. И двамата са участници в горянското движение, което е важен етап в развитието на съпротивата срещу съветизацията на България. След забраната със специален закон на опозиционния Български земеделски народен съюз, Земеделския младежки съюз през август 1947 г. и обесването на лидера на легалната опозиция Никола Петков, единствената възможност на техните членове да защитават убежденията си за постигане на целите им остава нелегалната съпротива. В справка на Дирекция на държавна сигурност от 15 май 1950 г. за „вражеските групировки в страната" в т. 9 от документа се отбелязва, че „Една от най-важните вражески сили в нашата страна е тази на духовенството – православно, католическо и протестантско". Квалификациите по отношение на православното духовенство, изнесени в посочената справка, впечатляват с крайно негативното отношение, даже болшевишка омраза към БПЦ и вярващите сред населението. (Шарланов 1999, 42) Отец Георги Коджабашев, роден в с. Овчи кладенец, Ямболско, земеделец по убеждения, след преврата срещу А. Стамболийски през 1923 г. е преследван и се укрива в Сливенската митрополия. Изкарва свещенически курс и през 1929 г. е ръкоположен за свещеник в с. Кермен, Сливенско, където служи до задържането си през 1951 г. Всъщност, веднага след 9 септември 1944 г. той е обявен за „враг на народа" поради факта, че е свещеник, а и по убеждения - земеделец. Арестуван е няколко пъти, заплашван, че ако не хвърли расото ще бъде убит. Това не го смущава, напротив, застава начело на дружбената организация на опозиционния БЗНС „Никола Петков" в селото (днес – град) и открито се възпротивява срещу насилственото вкарване на селяните в ТКЗС. След убийството на Н. Петков, отец Коджабашев се включва в нелегалното опозиционно движение на горяните „Селски бунт".

Арестуван е на 28 февруари 1951 г. в дома си и откаран в Старозагорския затвор, привлечен като следствен при първия горянски процес през същата година. Фондовете на отдел „Нова и Най-нова история" в Регионалния исторически музей в Сливен разполагат с 40 материала - вещи, документи, снимки, 23 от които съвсем наскоро предоставени от сина на отец Георги Коджабашев, също свещеник - Иван Коджабашев и от неговия внук, кръстен на многострадалния си дядо, днес учител в Керменското училище. Между тях се намира „Обвинителен акт по прокурорска преписка вх. № 2171 / 951 г. по описа на Окръжна прокуратура-гр. Стара Загора". Седмият обвиняем по списък в този документ е отец Георги Коджабашев, който е обвинен, че „научава за съществуването на нелегална бандитска група в Пазарджишкия край, от командиря на която получава писмо, подпечатано с печата на бандата. Въпреки, че е знаел за съществуването на нелегалните в този край, не е донесъл на властта за това".[11] Съдебният процес е насочен на 18 септември 1951 г. , но отец Коджабашев не доживява до него. На 24 юли 1951 г., на 63 години, жестоко инквизиран, в страшни мъки си отива от този свят. Като духовно лице, му е отказано правото да бъде погребан в църковния двор в с. Кермен поради забрана на тогавашния кмет Иван Кондов, който безцеремонно заявява, че като враг трябва да го заровят в затвора . Така отецът е погребан на края на гробищата . Сливенският митрополит Никодим проявява загриженост за съдбата на отец Коджабашев и в писмо от № 823 / 7 .IIIIII. 1951 г. до областния началник на народната милиция в Стара Загора отправя молба да бъде отговорено дали отец Коджабашев ще бъде освободен скоро и ако не енорията му ще бъде обслужвана от друг свещеник, както и ще бъдат проверени и приведени в известност сметките на църковното настоятелство, чийто председател е той. В края на посочения документ митрополит Никодим информира областния началник, че задържаният свещеник не е в добро здраве. С писмо № 2948 / 22 .IIIIII. 1951 г., с гриф „строго поверително" Държавна сигурност – Стара Загора отговаря, че свещеник Георги Коджабашев скоро няма да бъде освободен.[12] (Станева 2005, 39 – 43). Информация за отец Коджабашев

---

11 РИМ Сл., отдел Нова и Най-Нова история, инв. № 6212.

12 РИМ Сл., отдел Нова и Най-Нова история, новопостъпили документи.

се съдържа и в показанията на Манол Николов Йовчев от гр. Чирпан, който лежи заедно със свещеника в Старозагорския затвор по обвинение за възстановяване на Земеделския младежки съюз. Документът е в ръкопис, заверен от чирпански районен съдия на 2 април 1993 г. и е част от новопостъпилите материали, за които стана въпрос в изложението. В него се разкрива истината за смъртта на свещеника (след кратко описание на тежкото състояние на самия Йовчев, дотам, че да не може да се движи) и за пълна достоверност, ще го цитирам:

„...Един ден – мисля, че беше през месец юли, служителят към ДС Петко ме изведе от килията и ме поведе през двора на затвора към външната врата. Отвън имаше една джипка, в която ме наблъскаха и потеглихме в неизвестна посока. Вътре в джипа видях, че имаше още един човек, когото отначало помислих за скелет и ми мина през ума, че ДС е замислила нещо крайно зловещо, или ни отвеждат някъде, да ни ликвидират. Ние с този човек, който се оказа, че е жив бяхме на задната седалка, отпред водачът на джипката и началникът на Следствено управление Петко Начев. След известно време джипката спря и ни казаха да слезем. Аз бях тогава на 23 години и още се държах, но човекът, който беше с мене почти беше свършил и ми казаха да го хвана под ръка - той беше в такова състояние, че не можеше да се държи прав. Възрастта на човека, когото държах не можех да определя, но явно, че беше възрастен, с дълга бяла брада и небръснат. Косите му бяха много дълги, но явно, че и брадата и косите бяха много оскубани.Видът му беше като на онези икони, които сме гледали по стените на храмовете, само че много по-слаб. Разбрах, че са ни докарали в болница и после разбрах, че била Старозагорската окръжна болница. Нашето явяване там предизвика голям интерес всред болните, които бяха по двора и те се струпаха да ни гледат, но бяха разгонени от охраната. Тогава чух, че моят колега по съдба ми прошепна нещо, което отначало не разбрах, но той ми сочеше с поглед едно младо момче от болните, после разбрах, че бил син на човека, когото придържах.

....Вечерта разбрах, че се казва Георги Иванов Коджабашев – свещеник от Кермен, земеделец по убеждение, сератник на видни земеделски дейци още от 1920 г.... Дядо поп беше буквално пребит от бой. Какво са го правили, как са го измъчвали, не можа да ми каже, тъй като трудно говореше, но беше ясно, че е бил в ръцете не на хора, а на зверове. За първи път виждах толкова съсипан от бой човек. Храна не можеше да приема и в тоалетната ходеше съсирена кръв...Тогава ми каза някои неща за себе си и че е задържан по линия на сливенските нелегални. Разправи ми още, че е много бит в областта на кръста и стомаха и че са му спукали нещо в коремната област, откъдето стомахът му е пълен с кръв и затова не можеше да поеме храна. Даваше ми храната си и на отказа ми ме убеждаваше да приема с думите: "Яж, синко, яж, аз си отивам, скоро ще умра. Ти си млад и дано Бог те запази да оживееш и разкажеш на синовете ми моята съдба". Няколко дни, след откарването ни в болницата , отец Георги Коджабашев почина в мое присъствие, вследствие на мъченията, на които са го подлагали агентите на ДС."

Освен цитираните документи, житейският път на отец Коджабашев е отразен подробно в книгата „Агнета сред вълци" на Димитрина Станева, която разглежда въпроса за репресираните свещенослужители от Сливенска епархия в периода 1944 - 1989 г.[13] (Станева 2005, 39 – 43) Авторката е бургаска журналистка с богословско образование, по-късно се замонашва с името Ксения в Кабиленския манастир и преподава религия в някои бургаски училища.

Подбрах най–въздействащото от посочените документи, което мисля, че точно илюстрира темата за репресираните православни свещенослужители.

В първата половина на 90-те години на миналия век, заедно с колежката Веселина Янакиева започнахме да изследваме темата за репресиите в Сливенския край през комунистическия режим. Процесът на проучване продължи няколко години, вследствие на което през 2000 г. в Сливен се проведе първата в страната сред музейната колегия национална конференция „Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944 - 1954 г.", организирана от Регионалния исторически музей , Съюза на репресираните в Сливен , БЗНС „Н. Петков" под патронажа на тогавашния вицепрезидент Т. Кавалджиев. На нея представихме резултатите от изследователската си работа с темите: „Опозицията в Сливенския край 1944 – 1947 г. „ с автор Вяра Владова и

---

[13] РИМ Сл., отдел Нова и Най-Нова история, новопостъпили документи.

„Горянското движение в Сливенския край 1950 – 1951 г." с автор Веселина Янакиева. Беше подредена и изложба за двете горянски чети в Сливенско. Още тогава се впечатлих от портрета на една участничка в горянското движение - монахиня Симфороза, игумения на Сотирския манастир „Св. Петка". Помня интелигентното и одухотворено излъчване на тази жена и сега намирам повод да разгледам личността ѝ в контекста на темата за Сливенската епархия през 1944 - 1953 г.

Монахиня Симфороза, със светско име Елена Георгиева Мечкова, е родена в гр. Пловдив на 10 май 1908 г. След завършване на прогимназиалното си образование, като сираче със стипендия, заминава за Франция, Париж и учи в колеж. Завършва образованието си и се връща в България. Постъпва в Куриловския девически манастир „Бял кръст", където през 1927 г. е подстригана като монахиня от архимандрит Стефан. Сведенията за монахиня Симфороза в източниците се разминават в известна степен - относно датата и годината на раждане, както и кога е постъпвала в отделните манастири, но приемам като най-достоверни данните от т. нар. „личен картон на монасите", документ от 12 март 1973 г., воден от офицера в Държавна сигурност отговарящ за нея, с който основният фонд на отдел „Нова и Най-нова история" разполага.[14] През 1927 г. монахиня Симфороза постъпва в Раковския манастир във Видинско като игумения, след което заминава за с. Сотиря, Сливенско и става отново игумения в манастира „Св. Петка". Доскоро някои възрастни хора от селото си спомняха за нея и всички с добро. Разказват, че е рисувала много хубаво картички за Рождество и Възкресение и със събраните пари се е грижела за манастира и прекрасната му градина, любимо място за излети на сливенци, особено през почивните дни. Разполагаме със снимки във фонда на отдела, запечатали красиви гледки от обявения днес със статут „изоставен" Сотирски манастир. Като истинско Божие чадо, тя не е отказвала да изпълни молба на никого и за нищо. През 1951 г. за убежище я молят нелегалните горяни Георги Маринов и Иван Спасов, които ѝ поръчват да каже на ятачката Ненка Гарванова от с. Сотиря да изнесе незабелязано от селото картечница, сандъче с патрони и оръжие и да ги зарови в някоя нива, след което да съобщи на монахиня Симфороза мястото, а тя от своя страна да предаде на нелегалните да отидат и приберат мунициите. Водена от убеждението „Ние като християни и особено аз не мога да откажа подслон в манастира” игуменията ги приема, но и така не успява да влезе в контакт с въпросната жена. Въпреки това е привлечена като съучастник по делото на горяните в Сливенско. Прокурорът по делото разглежда този случай като извънреден. В заключителната си реч подчертава, че „ ...подсъдимата не е като останалите подсъдими. Тя има особено положение пред останалите подсъдими в този процес. Тя е една, която се е отдала на религията и същевременно от мястото, което е заемала, се е съгласила да служи на лагера на контрареволюцията, на лагера на реакцията. Обвинението против подсъдимите, в частност подсъдимата монахиня Симфороза е за ужасна и чудовищна вина и изисква строга присъда, най-тежко наказание”.[15]

---

[14] РИМ Сл.., отдел Нова и Най-Нова история, инв. № 6197.

С присъда № 851 от 18 октомври 1951 г. Старозагорският окръжен съд присъжда:

„Признава подсъдимата Елена Георгиева Мечкова (монахиня Симфороза) на 44 години от гр. Пловдив, а живуща в с. Сотиря, Сливенско в манастира „Св. Петка” за виновна в това, че е подпомагала с оръжие, храна и боеприпаси и улеснявала членовете на бандитската организация и самата бандитска организация. Монахиня Симфороза е вражески настроена към народната власт и е била във Франция и Турция, където е влязла в съюз с англоамериканските империалисти и техните слуги – турските реакционери, гръцките монархофашисти и бандата на Тито. Вследствие на изложените данни, съдът я осъжда на 7 години лишаване от свобода и да се конфискува в полза на държавата по една втора идеална част от движимото и недвижимото ѝ имущество.”[16]

Въпреки очевидния правен абсурд, тъй като монахиня Симфороза не е притежавала никакво оръжие и не е подпомагала с такова нелегалната организация, в манастира не са намерени никакви боеприпаси и накрая не е познавала никого от бандата на Тито (ако въобще е имало такава банда), Елена Мечкова е принудена да изтърпи

---

15 „Църковен вестник” 2003, 15.

16 РИМ Сл., отдел Нова и Най-нова история, инв. № 6216.

наказанието си в Сливенския затвор. С писмо № 1015 / 1951 г. до председателя на окръжния съд в Стара Загора тамошната областна прокуратура съобщава, че „ ...се получи и приведе в изпълнение присъдата спрямо осъдената Елена Георгиева Мечкова от с. Сотиря, Сливенско, която започна да изтърпява наложеното ѝ наказание от 25. IX. 1951 г. в Сливенския затвор".[17]

При крайно тежки условия в затвора монахинята запазва човешкото си достойнство. „Те искаха да ме унижат – разказва тя - но аз като стара пловдивчанка счетох, че има неща, на които мога да ги науча, защото те не ги знаят, например на руски и френски език, проповядвах им Божието учение." Заради проповедите си изтърпява повече от 240 карцера и продължава разказа си: „ Метър на метър са тия карцери. Вътре изпражнения, всичко. Не можеш да седнеш, нито да легнеш. Седиш права и ти хвърлят яденето. Гладувах и ден и нощ, така два – три дни, ама не издържах и започнах да се храня." В килията не е било по-различно. Монахиня Симфороза си спомня: „ В килията нямаше стъкла на прозорците. Зимата лежиш на пода и се завиваш с едно одеало. Когато станеш сутринта, снегът просто те е затрупал. Ядяхме повече сол, за да не замръзнем.." Веднъж, във връзка с предстоящото посещение от Държавна сигурност, пазачите я попитали дали може да нарисува Иисус Христос как носи кръста си. Тя поискала да ѝ дадат бои и нарисувала цялата стена. На другия ден, минава комисията от Държавна сигурност и я наказват - едва не ослепява, като няколко часа осветяват и без това болните ѝ очи със силни прожектори.[18]

След две молби за помилване - през 1953 и 1954 г., монахиня Симфороза трябва да избира между лагер и манастир. Така попада в девическия манастир „Св. Николай" в Мъглиж на общо послушание. Понеже владее чужди езици ѝ възлагат да посреща гостите на манастира. Държавна сигурност следи всяка нейна стъпка. Неин служител периодично я посещава, отнасяйки се с пренебрежение и при удобен случай упражнява психически тормоз. Монахинята трябва да дава отчет за всеки разговор, изпращани са ѝ непознати агенти от специалните служби, за да я провокират. През първите години след идването си в манастира, тя не излиза извън пределите му. Утеха намира в Божието слово и в рисуването - от този период оставя много икони и пейзажи. Коридорче с малък прозорец ѝ служи за ателие и там тя намира спасение. Но и тук не я оставят на спокойствие. Агентът на Държавна сигурност, който персонално отговаря за нея, няколко пъти ѝ нарежда да рисува портрети на партизани и ятаци.[19]

---

[17] РИМ Сл., отдел Нова и Най-Нова история, инв. № 6200.

[18] „Църковен вестник" 2003, 15.

Монахиня Симфороза доживява края на комунистическия режим. Умира в Мъглижкия манастир на 7 декември 1992 г. на 85 – годишна възраст. В личния ѝ монашески картон, агентът на Държавна сигурност нечетливо и неграмотно е отбелязал в десния горен ъгъл месеца и годината на смъртта ѝ.[20] Така си отива още една жертва на войнстващия атеизъм след 9 септември 1944 г.

Другите осъдени свещеници от Сливенска епархия са: отец Димитър Желязков Славов от с. Омарчево, Новозагорско, свещеник в гр. Поморие, арестуван през 1950 г. и осъден за противонародна дейност ; отец Димитър Славов Георгиев, свещеник в с. Тенево, Ямболско, осъден през 1953 г. на доживотен затвор за противодържавни прояви ; отец Матей Стайков Матеев, свещеник в с. Бояново, Елховско през 1948 г. осъден за опит да премине границата на две години тъмничен затвор ; отец Стоян Миланов Златков, свещеник в с. Воденичане, арестуван през 1951 г., обвинен в замисляне на нелегално пресичане на границата; отец Димитър Сотиров Димитров, свещеник в Ямбол, въдворен през 1949 г. от властите за противонародни прояви в трудово – възпитателно общежитие в Ножарево за срок от една година ; отец Кирил Стоянов Мавренски, свещеник в Созопол, арестуван през 1949 г. и без съд и присъда въдворен в трудово – възпитателно общежитие в Ножарево. (Станева 2005, 44, 65, 73, 80, 87, 91) В различните източници сведенията за броя на репресираните свещенослужители в Сливенска епархия не се покриват напълно, мисля, че заинтересованият читател, би намерил най-точна информация в книгата на Димитрина Станева „Агнета сред вълци", където отделните случаи (без игумения Симфороза) са разгледани в детайли.

---

[19] Документален филм „Монахиня Симфороза – въдворената„ II част, http://www.youtube.com/watch?v=ojdpj9xY4Po.

[20] РИМ Сл., отдел Нова и Най-Нова история, инв. № 6197.

Темата за репресираната църква поражда много въпроси, найважният от които е какво е трябвало да направят в това време на безмилостен атеизъм българските духовници. Дали доброволно да пострадат, т.е. да не отстъпят от позициите си и да бъдат убити или да приемат компромиси, за да оцелеят и все пак да има клир, богослужебен живот, църква? Един от най-потърпевшите от Сливенска епархия, свещеник Димитър Георгиев, осъден на 20 години затвор през 1953 г., доживял промяната на 10 ноември 1989 г. и реабилитацията си, дава струва ми се най – приемливия отговор: „На нашата Църква ѝ рязаха краката, ръцете, остана само главата. Добре, че се намериха умни хора, да ѝ наведат главата, за да не я отрежат. И ако сега имаме недостатъци, то е защото Църквата в момента лекува раните си." (Станева 2005, 102) Затова избрах основното заглавие на проучването ми – НА КРЪСТОПЪТ да е от общ характер. На това място не може да се остане и трябва да се избере една посока, да се тръгне по един път. Убийствена дилема за БПЦ и предизвестен избор. Пътят на компромиса, може би единствено възможен за времето си е спасение за нея, но страшните рани и до днес не са зараснали, даже като че ли повторно се инфектират - разкол, разкриване на досиета, компромати, корупция, съмнения за насилствена смърт на някои висши духовници. Само истината е тази, която би излекувала язвите от натрупаното недоверие между миряни и клир от една страна, обществото като цяло и църквата - от друга.

От 1 януари 1951 г. влиза в сила новият устав на БПЦ . Резултат от дълги и мъчителни преговори между държавата и църквата, той не може да спре процеса на установяване на държавен контрол над БПЦ, но успява да го ограничи и да предпази църквата от някои неканонични искания на държавата .В следващите години известни постановки в него са пренебрегнати, но все пак стабилността на Св. Синод се запазва, ограничава се възможността от масова чистка на митрополити, каквато държавата е склонна да проведе, което от своя страна гарантира известна приемственост сред висшето духовенство.

Няколко дни по-късно, на 4 януари за нов наместник - председател на Св. Синод е избран Пловдивският митрополит Кирил, което открива пътя за решаване на дълго отлагания въпрос за прогласяването на Българската патриаршия. През този период, активната държавна намеса в подбора на висшето духовенство и основно в митрополитските избори води до нарушаване единството в Св. Синод и обособяването на прогресивни и реакционни митрополити. Най-общо, като прогресивни се оценяват лоялните на властта духовници, каквито са повечето от избраните след 9 септември 1944 г. митрополити. Останалите, наречени консервативни, в по-голямата си част са избрани преди 9 септември и държавата изпитва хронично недоверие към тях.

В средата на 1952 г. Синодът се оказва разделен на два ясно очертани лагера, като целта на опозицията е да продължи по-дълго периодът на синодално управление и да бъде блокиран изборът на митрополит Кирил за патриарх. Сливенският митрополит Никодим, заедно с няколко други митрополити, е сред привържениците на митрополит Кирил.

На 10 май 1953 г. е възстановена Светата българска Патриаршия, а митрополит Кирил е избран за Български Патриарх. Има нещо абсурдно в това - атеистичните български правителства след 9 септември 1944 г. успяват да извоюват възвръщането на българското патриаршеско достойнство. Възстановяването на Българската патриаршия трябва да се разглежда преди всичко като политически акт, продиктуван от политически причини и преследващ политически цели. Наложен от комунистическата партия, съгласуван с интересите на съветската външна политика, той представлява етап от процеса на обединяване около Московската патриаршия на всички православни църкви от страните с народна демокрация за борба срещу домогванията на „империалистическите централи" - Ватикана и Световния икуменически съвет в Женева. Към този момент, БПЦ от истински народна и независима институция, изстрадала и извървяла трънливия път на утвърждаване на националното самосъзнание и възраждане на държавността ни, е обезличена като религиозен стожер на християнските ценности и морал и поставена под контрола на социалистическата държава. Това обаче е едната страна на това събитие. Другата е, че възстановяването на Българската патриаршия е едно наистина епохално църковно, национално, държавно и историческо дело за България, извършено след повече от пет века турско – ислямско и гърко - фанариотско робство.

ЛИТЕРАТУРА:

Библиографски указател Сливенски владици, Сл. 1994, 33-34.

Калканджиева 2002: Д. Калканджиева. Българската православна църква и „народната демокрация „ (1944-1953)., С., фондация Демос, 2002.

Методиев 2010: М.Методиев. Между вярата и компромиса. Българската православна църква и комунистическата държава (1944 – 1989)., С., Сиела, 2010.

Станева 2005: Д. Станева. Агнета сред вълци. Репресирани свещенослужители от Сливенска епархия в периода 1944 – 1989., Бургас, Либра Скорп, 2005.

Шарланов 1999: Д. Шарланов. Горяните. Кои са те? Пространство & Време. 1999.

ВАРНЕНСКИТЕ ПРОТЕСТИ 2013 (ФОТОДОКУМЕНТИ)

Тинка Бозова

Резюме

Февруари – март 2013 г. ще останат в регионалната история на Варна като месеци на най-внушителните граждански протести, след събитията през 1997 г. За първи път жителите на града дават категорична заявка за възраждане на гражданското общество. Протестите, започнали през февруари, са насочени срещу Енерго-про и завишените сметки за ток. Скоро идеята се разраства и разширява. Освен срещу енергийния монопол и намаляване цената на тока, варненци искат нов социално-икономически модел за страната, смяна на системата, смяна на статуквото. Хронологията на събитията е представена през погледа на направените фотоси по време на протестните шествия. Търсени са акценти, които да изразят от една страна масовостта, а от друга – индивидуалното настроение на отделния човек. Изводът е: манталитетът и психологията и на индивида, и на групата /общността /, се проявяват по един и същи начин и в ежедневието, и по време на извънредни ситуации, каквито са варненските протестни шествия и палатков лагер през 2013 г.

THE PROTESTS IN VARNA 2013 (photographic documents)

Tinka Bozova

Abstract

The period between February and March 2013 will remain in the regional history of the city of Varna as the months of the most impressive civil protests after the events in 1997. For the first time the townspeople explicitly declared their readiness for civil society revival. The protests, which had begun in February, were directed against Energo-pro and the increased electricity bills. Soon the idea grew and expanded. Besides the protest against the energy monopoly and the demand to reduce the power price, Varna people wanted a new socio-economic model of the country, a change of the system and the status quo.

The chronology of events is presented through the photographs taken during the protest marches. The material examines the mass character of the protest on the one hand, and the individual mood of man on the other. The conclusion is that the mentality and psychology of the individual and of the group /community/ are manifested in the same way both in everyday life and in emergencies such as the Varna protest marches and the tent camp in 2013.

Февруарските протести 2013 г. във Варна слагат началото на масовите в столицата и в страната. След два месеца варненските протести постепенно заглъхват, скопени от козметичните мерки на местната управа, която уж трябваше да промени правилата на управление в града и да създаде условия за по-добър живот във всички аспекти. Всъщност, нищо такова не се случва. Едва зародил се, ентусиазмът на варненци умира. В столицата обаче, повече от половин година протестите срещу цялостната политика на правителството продължават. Вълната на варненското зимно негодувание, макар и размита, оставя следи в най-новата история. Въпреки незрялостта, въпреки половинчатостта, въпреки манипулациите, многолюдните варненски шествия през февруари 2013 са факт, който чака реална историческа оценка.

Данните, разсъжденията и изводите по темата са на база лични впечатления от варненските протести, също така са ползвани и оскъдните публикации, както и информацията в медиите. Давам си ясна сметка за субективността при тълкуването на толкова скорошно събитие, за което само дистанцията на времето може да даде точна историческа оценка. Но съм убедена, че различните виждания и трактовки по темата могат само да подпомогнат бъдещите изследвания в по-детайлното ѝ и изчерпателно разглеждане. За написване на съобщението е ползвана следната информация: непубликувана статия на д-р Олег Бенов: " Зимата на варненското недоволство /10.02 - 31 03. 2013 г. /. Хроника на протестите според вестниците "Черно море" и "Народно дело"", статията на Огнян Антов "По следите на варненското шествие", сп. Факел, 24. 10. 2013 / www.fakel.bg /., интервю на Тинка Бозова с Петя Великова, говорител на протестния палатков лагер и организатор на протестите от 2013 г. и с Младен Иванов Живков, комендант на палатковия лагер и един от организаторите на протестите от 2013 г., варненската преса, видео филмите "Битката за Варна" на оператора Теодор Николов.

Съобщението представя варненските протести февруари-март 2013 г. през погледа на фотообектива. Снимката, като визуален, автентичен документ, показва по един красноречив начин моментната картина на дадено събитие. Снимките в този случай фиксират както масовостта на протестите, така и индивидуалните фигури в тях. Сборният образ на протестиращите, а в същото време и извеждането на преден план на конкретни лица, дават възможност да се направят изводи в различни посоки. Фотодокументалният разказ свидетелства за възрастта, манталитета, идеите, възпитанието, социалния статус на героите в събитието. Той носи атмосферата на времето, фиксира истинската ситуация такава, каквато е. Например, виждат се плакатите с тяхното послание, начинът на изработването им, вложеният смисъл в съдържанието и т.н. От изражението на лицата на снимките може да се разбере настроението и енергията на хората, степента на тяхната емоционалност, дори може да се съди за нивото на гражданска зрялост.Фотосите изразяват в синтезиран вид наелектризираната обстановка в продължилите повече от два месеца протести във Варна. Показаните илюстрации са само една малка част от снимките, съхранявани в архивния фонд на музея.

Варненската преса посочва за начало на протестите датата 10 февруари, на която около 1000 варненци излизат срещу високите сметки за ток и против монопола на Енерго-про. Същият ден е блокирано движението по бул. "Мария Луиза", а един пенсионер ляга на асфалта /Бенов, п. п./ . Според данните на двама от организаторите на протестните шествия и палатковия лагер /Хараланова/ Живков, 2013, 1,/ протестите започват на 12 февруари 2013 г. Може би те имат предвид началото на организираните протести чрез социалната мрежа Фейсбук. В нея денят на протеста е определен за 18 февруари. Събитията обаче се развиват светкавично и още същата вечер /12 февруари / се сформира инициативен протестен комитет, който се състои от 12 души. Между тях са Кънчо Бонев, Иван Петров, Пламен Костадинов, Ивелин Вичев, Иларион Ананиев и др. Решението е всеки делничен ден в 18 часа, а в събота и неделя в 11 часа, хората да се събират на площада до община Варна и от там да тръгват на протестно шествие. Това е първият граждански протест, организиран в социалните мрежи и първият мащабен протест след събитията през 1997 г. Първоначалната идея е да се протестира срещу енергийния монопол и високите сметки за ток, но много скоро тази идея се разширява и разраства. Членовете на инициативния протестен комитет обикалят из улиците на Варна и установяват видими неуредици в града - улици потънали в дупки, Морската градина застроена с незаконни сгради, целият град занемарен и мръсен. За нередностите в града протестиращите обвиняват кмета Кирил Йорданов и насочват протеста си срещу него и неговото управление. Още на 13 февруари варненци негодуват не само срещу енергийно разпределителните дружества и високите сметки за ток, но те си поставят много по високи цели - защита на гражданските права. /Бозова, 2013, фотоархив, 5469/. На шествието същата вечер варненски музиканти с акордеон, гайда и тъпан свирят на площада пред общината народна музика, пеят българския химн. Множеството скандира: "Мафия". /Николов, 2013, видеофилм/. Според информацията във вестниците, полицията подкрепя протеста, счита го за основателен, но не може да допусне блокиране на града. Тя смята, че провокатори, които нямат нищо общо с целите на протестите ги опорочават. Това са най-вече представители от фенклубовете на футболните отбори. Най-вероятно превантивно, край община Варна е докарано водно оръдие /Бенов, 2013, п. п./. При създалите се обстоятелства и опити от страна на някои лица за безредици, има бити и задържани в ареста граждани за 24 часа. /Николов, 2013, видеофилм/. На 14 февруари всички протестиращи научават, че един от организаторите - Иван Петров, е ранен неизвестно от кого предната вечер с нож в гърба и е в болница. В подкрепа на Петров многобройната колона от протестиращи тръгва по бул. "Владислав Варненчик", след това спонтанно се насочва по бул. "Пирин" към окръжна болница, където е пострадалият Петров, за да засвидетелства своето съпричастие към ранения /Бозова, 2013, фотоархив 5424/. Протестиращите правят изявление в пресата, че шествията и митингите са мирни, неполитични.

На 17 февруари 2013 г. на площада пред общината се събират 30 хиляди варненци. Шествието се разделя на три лъча, които тръгват в различни посоки по главните артерии на града, и завършва отново пред общината. Единият от лъчовете е с начало Аспарухов мост, а краят му се губи в далечината до бившата Полиграфия /Антов, 2013, www.fakel.bg/. Протестиращите издигат плакати с текст: "От Варна започва промяната", " Бяхме мекотели, нека станем смели", "Ставайте робове" /Бозова, 2013, фотоархив, 5448/. Протестът е насочен срещу безпътицата, в която са вкарани градът и страната. Иска се вече оставка не само на местната власт, но и на правителството, заради некадърната му политика. Настоява се за пълна ревизия на ДЕКЕВР /Държавна комисия за енергийно и водно регулиране/, ревизия на всички приватизационни сделки, затвор за виновните. Отправят се обвинения към телевизиите, които неглижират варненския бунт. /Бенов, 2013, п. п./.

На 17 февруари, заедно с другите снимки, има три, направени на Пламен Горанов, без да подозирам кой е той. Оказаха се последните, преди да се самозапали. Снимах го, защото се отличаваше от другите протестиращи с външния си вид и атрибутите, които носеше. И трите снимки са на площада пред общината, по време, когато протестиращите се събират на обичайното място. На единия кадър Пламен е в гръб /Бозова, 2013, 5494/, а на другия - разговаря с част от протестиращите като им показва своя плакат /пак там, 5491/. Третата снимка отразява друг момент, когато събралото се множество тръгва по бул. "Мария Луиза". На същия площад, този път близо до шадраваните, беше се спрял мъж, изостанал от шествието. Тогава дори не направих връзка, че е същият. Стоеше на около 20 метра от отдалечаващата се колона от протестиращи. Мъжът наместваше на рамото си две метли, лопата и подочистачка /тип МОП/ с дълги дръжки и навит на руло плакат /същият, който е носел през всичките дни на протестите, до деня на самозапалването, с текст: "Оставка на кмета и общинския съвет"/. Висок, слаб, с маскировъчни дрехи и метнати на рамо аксесоари, изглеждаше впечатляващо. Бях на около 10 -15 м зад гърба му. В момента на вдигането на фотоапарата за снимка, той се обърна с лице към мен. Усмихна се и каза: “тежко е, трябва да бързам". Имаше предвид, че му тежат нещата, които наместваше на рамо, но сега това изречение може да се тълкува и алегорично. Макар че бързаше, той се спря за снимка, а усмивката му беше добронамерена. /за тези подробности си спомних и размишлявах след трагичния случай/. После махна с ръка, обърна се и енергично се забърза след шествието. /пак там, 5556/. На 20 февруари, три дни след тази “среща”, Пламен се самозапали пред стълбите на общината, а на 3 март почина. В негова памет пред община Варна гражданите издигнаха Грамада от камъни /пак там, 5811/. Много хора се стичаха да засвидетелстват чувствата си, като поставяха своя камък върху Грамадата /пак там, 6606/. Много от тях написаха своите послания върху плочките на земята, които дълго се запазиха непокътнати, даже и след падналите дъждове. Грамадата се превърна в своеобразен паметник на протеста, който и днес стои пред общината като символ на незабравата. Инцидентът със самозапалилия се Пламен би трябвало да се разглежда от историци, психолози, социолози, политици. Той е показателен за същността на съвременната действителност и може да бъде предмет на специално научно изследване.

На 19 февруари 2013 г. се провежда факелно шествие до паметника на Васил Левски в Морската градина. Протестиращите отбелязват 140-годишнината от обесването на Апостола. На следващия ден, 20.02. правителството на Бойко Борисов е принудено да подаде оставка. Така вълната от протести през февруари срещу корупцията, бедността, несигурния живот, срещу управляващи, депутати, властимащи, дава своя резултат.

На 21 февруари 2013 г. в пленарната зала на община - Варна се организира среща за избор на представители за участие в националната среща на протестиращите. Настъпилият хаос в залата се вижда от снимките. Изражението на лицата, агресивните жестове, невъздържаните и тенденциозни реакции на някои от присъстващите в залата говорят за непристойно поведение., Пред микрофона се струпаха много оратори, създаде се суматоха и хаос. Една групичка мъже облечени в черно демонстративно напуснаха залата. Не можаха да се излъчат представители, срещата се проваля. /пак там, 5708/. Присъстващите излизат от залата и отиват на площада пред общината, където се смесват с редовно протестиращите граждани. Неразборията от залата се пренася на площада, пред погледа на учуденото и възмутено множество /пак там, 5748, 5757/. Блъскащите се пред микрофона желаещи да се изявят, излъчват гняв и нетолерантност, демонстрирана още в пленарна зала Варна. Непредубедените, присъстващи на площада граждани са объркани от случващото се, губят ориентация, трудно отсяват истината от лъжата, организираността от анархията, спонтанността от провокацията. В крайна сметка мнозинството не излъчи представители за националната среща. На другата вечер, събралите се граждани за поредното шествие бяха уведомени, кои са имената на определените за националната среща.

На 24 февруари начело на 40-50 хилядното варненско шествие за пореден път начело са мотористите в кожени якета със своите мотори. Тяхното присъствие привлича вниманието на минувачите и на останалите шофьори в движението, които останаха блокирани на булеварда от шествието. Клаксоните и виковете по бул. "Владислав" възпламеняват минувачите по улиците и показалите се по балконите граждани. Чуват се за пореден път призиви, най-вероятно от организаторите на шествието, да не се пречи на полицията и на колите на Бърза помощ да преминават по булеварда. Протестиращите издигат плакати: "Защо мълчим за ТИМ", "Киро вън", "Мафия". Скандиранията са със същите послания, като тия от плакатите /Николов, 2013, видеофилм/. Този ден множеството извървява повече от 4 км, стига до МОЛ "Двете кули", където се намират офиси на Енерго-про. Там се извършва символично запалване на чучело, съпътстващо от самото начало шествието /Бозова, 2013, 5480/. Чучелото е символ на уродливото и сбъркано управление. Във видеофилма "Битка за Варна" е направено обобщение на исканията на протестиращите - не само за намаляване цената на тока, а за смяна на системата, за смяна на статуквото, за нов социално-икономически модел на страната, за свикване на Велико народно събрание, за нова конституция. Исканията за намаляване на тока са само повод, а истинските причини на протестите са много по-дълбоки: "Мафията иска да спрем до тук, иска да е посредник между народа и властта. Политиците не са част от решението, те са част от проблема. Причината е в мафиотската система." /Николов, 2013, видеофилм/. На 3 март, деня на националния празник, излизат хиляди варненци на протест. С портрети на Апостола и цитати от негови мисли, варненци категорично настояват Кирил Йорданов да освободи кметския стол. Кметът обаче казва, че за него са гласували 70 хиляди души и затова поне толкова трябва да излязат и да му поискат оставката. / Хараланова/ Живков, 2013, 1, информатори/. Това се случва, 70 хиляди варненци излизат. Те имат икономическите и социални искания, но наред с тях издигат плакати за оставка на кмета. Под натиска на гражданите на Варна Кирил Йорданов подава оставка.

На 20 март, точно един месец след самозапалването на Пламен Горанов, безработният варненец Младен Живков, съпричастен към идеята на Пламен, построява палатков лагер пред общината. Намира палатка чрез социалните мрежи. Веднага на призива му се отзовават съмишленици и предлагат няколко палатки. Чрез палатковия лагер Живков изразява становището, че не само кметът, но общинският съвет и цялата общинска администрация трябва да си вървят. На другия ден, 21 март в 16,30 часа палатковият лагер е построен в градинката пред община Варна. Вдигат се и други палатки. Построена е и седем местната палатка на Теодор Николов, видеооператора на всички варненски протести. Заедно с присъединилите се съмишленици от София, Пловдив, Добрич, палатките в градинката пред общината стават 13. Исканията на протестиращите от Варна и страната се обединяват /Живков, 2013, 1, информатор/. Живков започва гладна стачка в палатковия лагер, която в един момент придобива щафетен размер.

Протестите във Варна продължават до края на март, макар че са загубили първоначалната си енергия. Постепенно затихват докато спират съвсем. Палатковият лагер също се разтурва, остава само една палатка, символично да напомня за неосъществените намерения на варненци. Странното е, че варненските протести свалят правителството на ГЕРБ, свалят кмета на Варна, предизвикват местни избори, но не постигат коренни промени. В крайна сметка, първоначалната цел остава неосъществена. Силата на огромната протестна енергия на варненци невъзвратимо се стопява. Последвалите събития доказват това.

ЛИТЕРАТУРА:

Антов 2013: О. Антов. По следите на варненското шествие. - *Факел*, 2013. http// *www.fakel.bg*

Бенов п. п. : Ол. Бенов. Зимата на варненското недоволство (10.02. – 31.03.2013 г.):
Хроника на протестите според вестниците „Черно море" и „Народно дело" – *ИНМВ, В., (под печат)*

Бозова 2013: Т. Бозова. .*Фотоси:* 2013, 5469, 5424, № 5448, 5494, 5491, 5556, 5811, 6606, 5708, **5748**, 5749, 5757, 5480. ННИ, фотоархив, неинв.

Бозова 2013: Т. Бозова. *Интервю с Петя Хараланова, говорител на палатковия лагер и организатор на протестите и с Младен Живков, комендант на палатковия лагер и организатор на протестит, 201 -, ННИНсп.Ф. 4579.*

Николов 2013: Т. Николов. Видеоклип, 2013. *Битката за Варна I – III. zamunda.net.*

МЕСТНОТО ЗНАНИЕ - ДИНАМИЧНО ЯДРО В КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО И КУЛТУРЕН ТОПОС В ТУРИСТИЧЕСКИЯ ПРОДУКТ

Владимир Демирев

Резюме

Има се предвид схващането за местното знание като спектър от многопластова информация на всяка общност-селищна, етническа, религиозна за себе си и за другия. За всичко, чрез което се осъществява възпроизводството на общността преди и сега в конкретната етногеографска среда и осмислянето й във всяка конкретна историческа ситуация чрез свой модел на усвояване на пространството. Предлага се вариант на културен продукт, визуализиран в конкретни маршрути, в които комплексът на празнично-обредната система, представите и вярванията, всички наративни варианти - легенди, предания, разкази за случки, приказки и др., битуващи в съзнанието на съответния колектив, са в основата на този продукт.

THE LOCAL KNOWLEDGE – A DYNAMIC CORE IN THE CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE AND A CULTURAL TOPOS IN THE TOURIST PRODUCT

Vladimir Demirev

Abstract

It includes the concept of local knowledge as a range of multi-layered information belonging each community - local, ethnic, religious, about themselves and about the others. It is the concept of everything, through which the reproduction of the community is done, before and now, in a particular ethnogeographic environment and its understanding in any particular historical situation through its own model of space utilization. A version of a cultural product is offered, visualized in specific routes, in which the complex of festive-ritual system, perceptions and beliefs, all narrative types - legends, sagas, stories of events, tales, etc., existing in the collective mind, are at the base of this product.

Първо-трябва да уточня какъв смислов заряд ще се влага в словосъчетанието местно знание. Това е целият спектър от информация на всяка общност - селищна, етническа, религиозна за себе си и за другия. За всичко, чрез което се осъществява възпроизводството на общността преди и сега в конкретната етногеографска среда и осмислянето ѝ във всяка конкретна историческа ситуация чрез свой модел на усвояване на пространството - комплексът на празнично-обредната система, представите и вярванията, всички наративни варианти - легенди, предания, разкази за случки, приказки и др., битуващи в съзнанието на съответния колектив.

Местното знание представлява широк спектър от многоаспектна и многопластова информация. Определящо в него е системността му на живот и възпроизводство във всяко конкретно време и конкретна историческа ситуация. В местното знание е закодиран наследен културен текст, чиято роля е определяща за динамиката на възпроизводството на това знание. И още нещо много важно - местното знание е семантичен еквивалент на потребностите на неговите носители в съответствие с ценностния им критерий за значимост. В този смисъл то е в основата на изграждането на фолклорната история. Това не е документална история на селищата. Фолклорната история е съхраняване и предаване на историческа информация със средствата на фолклорната традиция. Тази история не е равнозначна на етническата история. Тя е историята на етноса, осмислена чрез фолклорната култура и нейната ценностна система(Живков 1981: 118-126), която е изключителният определител за значимостта на събитие или личност.

Като основна съставна на националната култура фолклорната култура е активен участник в процесите на утвърждаване на културна идентичност. Утвърждаването на културна идентичност е непрекъснат процес със специфична динамика, съотносим със стратификационните промени във функцията на фолклора и осмислянето му като културно наследство, което е определящо и за междукултурното общуване. Това общуване се осъществява вътре в системата на националната култура - на локално, регионално и общоетническо равнище, между локалните и регионални културни варианти, между етническите общности и на междунационално ниво в различни иновационни форми. И съвсем естествено това да оказва съществено влияние върху динамиката и същността на идентификационните процеси.

Съотносима и със спецификата на фолклора, като културна система, съществуваща чрез регионалните си варианти, е селищната културна идентичност, в която основни маркери са етнорелигиозните белези на населението.

В този смисъл са проявите на културна идентичност на отделните етнически общности, населяващи селището, обвързани с механизмите на междукултурно общуване и осмисляне на другостта често пъти с определящата роля на опозицията свой - чужд. Тя е продуктивна именно по посока на себеутвърждаването в общуването с другия и възприемането му в контекста на знанието за себе си.

Специфични са проявите на локалното знание, интерпретирано в конкретна част от него в легенди и предания.

Голяма част от тях се съотнасят с топонимията. Наименованията на местностите в землищата на селищата са в много плътна динамична съотносимост с битуващата културно-историческа информация, а това е определящо за самоидентификацията на селищната общност. Затова е важно да се разкрие степента на тази съотносимост и функцията на местните наименования, от една страна, като своеобразно депо за съхраняване на тази информация, но и като своеобразен динамичен продуциращ фактор в нейното възпроизвеждане, от друга. И още нещо съществено - активното участие на топонимията в усвояването на етническото пространство и организацията на културното пространство.

Естествено, отправна точка е конкретното битуващо наименование и вариантите му - най-стари и следващи. Разбира се, етимологията му и възможните обврьзки с местното знание. Но е активен и другият вариант- от легендата, преданието, обредността към локализиране на наименованието на местността и динамиката в неговото битуване. И в двата случая определящо е локалното в контекста на регионалното и общоетническото.

В този смисъл трябва да се следва динамиката на битуване и взаимодействието на пластовете в наименованието в конкретно пространство и реална територия. Да се търсят допирните точки и връзките между тези пластове, както и формите и начините, чрез които се осъществява това взаимодействие именно в комплексността на живот, възсъздаване, обновяване и утвърждаване. И тъй като основният подход, който предлагам, е етноложко-фолклористичен, определяща парадигма трябва да бъде местното знание в различните му варианти, но най-вече интерпретирано в легенди, предания и представи. А това от своя страна налага специфичен работен метод - отправна точка да бъде познатото, сегашното, последното съхранено знание за всеки обект и връщане назад към предходна информация, опит за „слизане" във времето на всеки пласт, разкриване на функцията и мястото в местното знание, респективно култура, взаимодействието на тези пластове, мотивиране на типа сакралност чрез конкретна информация или обредно-сакрален комплекс, достигане до възможно най-ранен пласт и отново връщане към първоизточника, за да се „уловят" механизмите на изграждане и възсъздаване на системата на усвояване на пространството, чрез сакрализиране на територията.

Така се проследява логиката на битуване на всеки тип сакралност с оглед функцията ѝ (или нефункцията ѝ) във всяка конкретна историческа ситуация, взаимодействието ѝ с другите типове, а това е съотносимо с потребностите на колективното мислене и надстроечната база на общественото съзнание във всяка от тези ситуации. И накрая, но не по важност, а като резултат, разкриване мотивацията на всеки културен продукт и неговото осмисляне като културен текст.

Наследената и съхранена информация в контекста на конкретния културен пласт е осмислена във фолклорното знание, в което съществена роля играе митопоетичното мислене. Динамична позиция в това мислене има представата за сакралност. В голяма степен тя представлява специфичен синтез от наследени фолклорни знания и вярвания и знанията и вярата, съотносими с конкретен култ. Тази представа е определяща и за типологията на сакралните топоси, битуващи във фолклорната история, респективно и за ролята им в системата на сакралната топография. Роля на организиращи ядра пространството - селищното, локалното, регионалното, общоетническото, съотносима с процеса на организацията на пространството по свой модел, обхващащ най-общите черти от организацията на космоса в митологичните представи и от културата на етноса (Калоянов 1989: 75) чрез номинация на най- важните обекти (Калоянов 1989:75; Калоянов 1991:169; Дживтерова 2004: 49) с оглед маркиране на своето пространство. Изключителен определител в тази номинация е съхранената историческа и културна информация. Или казано иначе, нейното осъществяване е невъзможно без функцията на информационния код. Динамиката в развитието и жизнеността на сакралните топоси е в директна съотносимост с динамиката на неговото възпроизвеждане. И накрая, но не на последно място, проекцията на този код в сакралните топоси продуцира сакрализацията на пространството и етническата територия. Което е може би най-важното в градежа на сакралната топография.

Нейните съставни имат своя проекция в реалното пространство в категорична сътносимост с конкретиката на културния пласт. Но в случая определящо за тяхната позиция е осмислянето им във фолклорната история именно по степен на важност съобразно своята културна парадигма.

От казаното дотук е видно, че местното знание е в непрекъснат динамичен процес на живот и възпроизводство в съответствие с потребностите на колектива. И именно това го утвърждава като динамично ядро в културно-историческото наследство. Ядро, чрез което се унаследява и осмисля целият информационен комплекс, който е в основата на идентификационния код. А това е важна предпоставка за утвърждаването му като културен топос в туристическия продукт.

Предвид многоаспектността на местното знание и функцията му на културен топос не може да се подминат и другите сфери на фолклорната култура, в които то битува. Само ще ги маркирам, с оглед спецификата им, като база на евентуален туристически продукт: Традиционен календар с всичките прояви на обредността в конкретното календарно време; Трудовите обичаи; Традиционни занаяти; Традиционна храна и хранене; Традиционни сборове (на селището, междуселски), нови тематични сборове; Танц и музика.

При подготовката и практическата реализация на дейност, свързана с местното знание в тези сфери чрез възпроизвеждане, реконструкция и демонстрация на елементи от тях е възможно да се предвидят две позиции на потребителя: 1. с директно участие в тази практическа реализация с конкретна роля 2. или само като наблюдател. Като и в двата случая е желателно да се документира (фото и видео) участието му и да се предостави като подарък в съответен продукт. Тази форма на практическо усвояване и участие е най-актуална в сферата на така наречения селски туризъм. Но за осъществяването на варианти на реализация е необходимо да се обезпечат съответни условия, предоставящи тази възможност в съдържателен план, преодоляващ вероятността на залитане към безвкусица. Това може да се постигне единствено и само чрез коректно приближение към системата на фолклорната култура и осмислянето ѝ като културно наследство. Няма да разглеждам възможните варианти на реализация, тъй като те трябва да се изграждат в контекста на конкретната локална специфика и всеки от тези варианти трябва да има свой облик.

Практическата интерпретация на местното знание може да се превърне в конкретен туристически продукт чрез изграждане на маршрути, които да предоставят възможност за избор съобразно конкретни интереси или с общопознавателен характер, както и тематични с единна обща характеристика на обектите.

При изграждането НА маршрутите, в които във водеща позиция е КИН трябва да се имат предвид няколко важни момента: 1. Извършено предварително проучване за нагласите на потребителите. 2. Възрастов състав. 3. Следване динамиката на битийност на местното знание.

Включването на всеки обект в туристическия продукт трябва да е мотивирано чрез цялостен комплекс от информация, в който, освен научното познание, активно участие има и местното знание. Всъщност чрез него най-ясно се очертават локалните културни модели. Тази специфика има своя устойчива динамика, съотносима с общоетническия културен модел. Сиреч, обрасването на конкретния топос с местно знание е мотивация за мястото му в културното пространство и той може да се включи в туристическия продукт. Може да се посочат множество примери от Сливенско, които илюстрират активната позиция на местното знание относно усвояване на пространството. Но някои от тях са особено показателни. Няма да ги разглеждам тук, тъй като те са обект на специално подробно изследване-скалните светилища край с.Чокоба, Оризари, Глушник и светилището на Чобра над гр. Котел. (Демирев 1983: 55-62; 2008: 291-298; Бънов, Демирев 1991: 155-160 ;Демирев,Радева 2010: 327-335; Демирев 2012: 195-203) Като активно битуващи в местното знание сакрални топоси те концентрират в себе си именно онази динамика във взаимодействието на времеви пластове, в които се разчита определен културен текст, в чиято същност с определяща позиция е местното знание, като част от културния процес. А това е достатъчна предпоставка тези обекти, заедно с няколко други, да бъдат включени като тематичен маршрут към концепцията за туризъм в темата „Сакрална топография".(Свещени места в Сливенско)

Заради повече яснота относно съдържанието на такава концепция и като определяща част от нея, с оглед спецификата на конкретната територия на Сливенско и съотносимостта ѝ с културно-историческото наследство, предлагам различни по времетраене и тематика маршрути с включено местно знание-легенди, предания и представи.

Предлаганите маршрути са възможни при обезпечена материална база за изходни позиции. Изборът на посочените места за такива позиции е продиктуван от степента на съдържателната им натовареност в георгафското пространство на Сливенско.

Еднодневни маршрути с автобус:

1. Хотел в м. Карандила - Меча поляна - Чуката - Моллова кория - Сливен- в движение с няколко спирки - на Прозореца, на Чуката и на Моллова кория се показват природни и исторически забележителности с разказ на предания и легенди - за Дивеците, за крепостта на Чуката, за крепостта и църквата на Моллова кория, за Еньова буля, за манастира Св. Петка в с. Сотиря, като главен манастир на Малка Света гора, Атаната и повече за Сливенските манастири, Змейови дупки. В Сливен посещение на Регионален исторически музей и филиалите му: Къща музей „Хаджи Димитър", къща музей „Добри Чинтулов", къща музей на Сливенския бит, Музей на текстилната индустрия, галерии „Сирак Скитник" и „Димитър Добрович", катедрален храм „Св. Димитър", крепостта „Туида" край Сливен. С автобусите се стига да долна станция на лифта и по желание със седалковата въжена линия се стига до билото на планината. Който не желае се връща в хотелската база с автобуса.

На горна станция се обясняват природни забележителности и се разказват предания и легенди. От горна станция до хотела се стига пеша с попътен разказ и обяснение на семантиката на м. Карандила.

През цялото време групата се води от оторизиран екскурзовод, чиято задача е да запознава туристите с всички природни и културно- исторически забележителности. За целта той трябва да е много добре подготвен. Според народността се ползва съответния или желан език.

2. Хотел м. Карандила - Меча поляна - Драгиева чешма - м. Даулите - връх Българка и връх Кутелка (етимология) - м. Абланово - Селището - Тодорова аязма - аязмото Св. Ана - Сливен - в града вече по описания маршрут и обратно.

3. Хотел м. Карандила - Меча поляна - м. Даулите - Бабина локва - Агликина поляна - м. Качулка - с. Бяла - крепостта над с. Малко Чочовен (на Гергин бунар) - Кръстовата аязма - Сливен с описания маршрут и обратно.

4. Подобен маршрут към гр. Сливен може да се предложи с база на Сливенските минерални бани.

5. Хотел м. Карандила - Прозореца - с. Ичера - с. Градец - Медвен (къща музей „Захари Стоянов", Синият вир) и обратно.

Двудневен маршрут

Хотел м. Карандила - с. Ичера -(Караджейката) с. Градец - с. Жеравна (Филаретовата къща, къщата на Руси чорбаджи, черквата „Св. Николай Чудотворец", къща музей Йордан Йовков, галерията) - гр. Котел. Преспиване в гр. Котел. Втори ден - гр. Котел (разглеждат се всички музеи - Пантенона „Г. С. Раковски" Етнографския музей, Музей на Котленските възрожденци, Галатанското училище, Природонаучния музей, черквата „Св. Св. Петър и Павел" и централната черква. Работилница за котленски килими. Отпътуване от гр. Котел към с. Тича- спирка Талим таш - разглеждане на култовия тракийски комплекс Чобра и скалната гробница. Отпътуване към гр. Котел и Сливен през с. Медвен, Аврамов и Петолъчката - тракийски могили край с. Калояново и Тополчане.

Тридневен маршрут

Двата дни до гр. Котел са по горния маршрут. На втория ден отпътуване от м. Чобра през „Кадийската чешма"(предание), Трите вятъра по посока с. Кипилово. Там посещение на пещерата „Св. Четирдесет мъченици",(предание) м. Сайганица и извора и крепостта „Хърсулград". Автобусът спира в подножието на крепостта и по желание на участниците изкачване до крепостта (около 40 мин и разглеждането ѝ заедно със светилището в нея - около 60 мин.). Нежелаещите да се изкачат до крепостта остават в м. Сайганица.Слизане от крепостта и отпътуване за с. Стара река - нощувка в базата на ДЗИ. Трети ден разглеждане старата част на селото и отпътуване към Агликина поляна (предание) - м. Качулка - с. Бяла - крепостта над с. Малко Чочовен - Сливен (разглеждане на музеите и галериите, крепостта Хисарлъка) - Карандила.

Храненето на групата се организира в селищата по желание с местни традиционни ястия.

Организира се и демонстрация на местни занаяти.

Малки маршрути

Тези маршрути се предлагат в района на базата Карандила за вечерни и малки дневни разходки и са с времетраене от 60 до 120 мин.:

1. Хотелът- езерото - изворът Кушбунар(легенди и предания) - природен кът.

2. Хотелът - езерото - калето на източните скали.

3. Хотелът - м. Карандила (предание) - горна станция на въжената линия-телевизионна кула - Малка Чаталка (етимология) - Равна река (предания) - Кушбунар (етимология, предания и легенди) - хотел.

4. Хотелът - Кушбунар - природен кът - Равна река - горна станция на въжена линия - телевизионна кула - м. Карандила - хотел.

Маршрутите може да се съкращават и удължават по желание.

Еднодневни маршрути в района на Сливенската планина за активни пеши туристи и природолюбители:

1. Хотел - Меча поляна - Харамията - Драгиева чешма - м. Даулите - вр. Българка - Гунчов кайнак - Равна река - Кушбунар - хотел.

2. Хотел - м. Карандила - Равна река - Голяма Чаталка - Кръста - Белите кайнаци - Чернокамене - Гунчов кайнак - Равна река - Меча поляна - Кушбунар-хотел.

3. Хотел - Чешмата на Злати чорбаджи - Даямата (пещерата на Панайот Хитов) - Ломската скала - Маринено градище - Попстанчови скали-Керемидената кашла (кашлата на Панайот Хитов) - Хотел.

4. Хотел - Хайдушка пътека - долна станция на въжена линия - изкачване с нея до билото.

5. Хотел - Равна река - Ломската скала - Маринено градище - скален феномен Халката - долна станция на въжена линия - изкачване с нея до билото.

6. Хотел - Равна река - Голяма Чаталка - Белите кайнаци - крепостта „Туида" - придвижване до долна станция на лифта.

7. Хотел - Равна река - Голяма Чаталка - Белите кайнаци - Мочурите - Долапите - придвижване до долна станция на въжената линия.

8. Хотел - Меча поляна - връх „Българка"- Бялата вода - манастир „Св. Константин и Елена" - Тодоровата аязма - Селището - Сливен - придвижване до долна станция на въжена линия.

9. Хотел - Равна река - Голяма Чаталка - Белите кайнаци - Мочурите-Кьошка- Кутелка - Марено градище - Сливен.

10. Хотела - езерото - скален феномен „Бъчвата"- м. Архангела(легенда) - Хайдушки кайнак(предание) - Моллова кория - Змейови дупки - Сливен -

придвижване до долна станция на въжената линия и изкачване до билото с нея.

Маршрутите може да се съкращават, увеличават или сменят посоките по желание. За всички обекти се събира подробна информация - исторически факти, местно знание, легенди, предания и се разказва на туристите. Допуска се своеобразна динамика в реализирането на маршрутите, като е възможно да се съчетават, а и да се очертават нови.

В Сливенската планина има възможност за наблюдение и практикуване на атрактивни и екстремни спортове - скално катерене, ски, делтапланеризъм.

За природолюбителите се изготвят специални маршрути, съобразени със съответния интерес: биолози, орнитолози и др., подготвя се специален каталог на животинските и растителни видове, обитаващи Сливенската планина с възможност за наблюдение и изследване.

При база Сливенски минерални бани:

Еднодневен маршрут:

1. Сливен (разглеждане на музеи, галерии, крепостта „Туида"- Карандила през Моллова кория - горна станция на въжената линия - слизане с нея.

2. Сливенски минерални бани - с. Злати войвода - с. Бинкос - гара Чумерна - Ташкая - Калята - гр. Шивачево - гр. Твърдица - Градището - Нова Загора (Исторически музей) - с. Караново и с. Дядово (праисторически селищни могили) - с. Старо село (тракийска могила).

Двудневен маршрут:

Сливенски минерални бани – Сливен (разглеждане на музеи, галерии и крепостта „Туида" - долна станция на въжената линия- горна станция- хотел в м. Карандила. Нощувка. Автобусите се изкачват по шосето с нежелаещите да ползват въжената линия. Разходка по кратките маршрути по избор.

Втори ден: М. Карандила - Прозореца - с. Ичера - с. Градец - с. Медвен и обратно към Сливен през петолъчката - Сливенски минерални бани.

Тридневен маршрут: същият като предходния с посещение през третия ден гр. Котел и с. Жеравна. Нощувка в гр. Котел.

Тридневен маршрут: Сливенски минерални бани - Сливен - крепостта над с. Малко Чочовен - с. Бяла - м. Качулка - Агликина поляна - с. Стара реканощувка в базата на ДЗИ. Втори ден: с. Стара река - с. Кипилово - (пещерата „Св. 40 Мъченици) м. Сайганица - крепостта Хърсулград - Котел - нощувка. Трети ден: Котел (разглеждат се всички музеи и черкви) - Чобра (тракийски култов комплекс и скална гробница) - Медвен - Жеравна- Петолъчката- Сливенски минерални бани.

Като елемент на маршрутите може да се включи посещение и участие в описаните събори, съобразно календарното време.

ТЕМАТИЧНИ МАРШРУТИ

Тези маршрути се изграждат на база единна обща характеристика на обектите, включени в тях. Може да са с подчертано археологическа тематика (с детайлизиране по посока на отделни културни пластове - стара история - селищни могили), античност - тракийски селища, крепости, некрополи; римски селища и крепости, византийски селища, крепости, храмове, средновековие - селища, крепости, храмове), в по-конкретен аспект със сакрална тематика светилища, храмове (църкви, джамии, текета, аязми - т. нар. религиозен туризъм) и др.

Примерни тематични маршрути:

1.Селищни могили: Сливен - Коньово(неразработена голяма селищна могила на юг от селото(Дядоганчева могила) - Нова Загора - Исторически музей - експозиция - с.Дядово - проучвана селищна могила - с. Караново- проучвана селищна могила. Този маршрут може да се съчетае и с посещение на проучени надгробни тракийски могили в района.

2.Надгробни тракийски могили - Сливен - с. Тополчане - оглед на проучените тракийски могили - с. Калояново (посещение на надгробна могила) – Сливен (посещение на Регионален исторически музей - колекция експонати от проучените в Сливенско тракийски могили) - с. Крушаре - с. Старо село (оглед на проучените тракийски надгробни могили) - Нова Загора - Исторически музей - колекция експонати от тракийски надгробни могили - посещение на проучени могили.

3.Крепости - тъй като често е налице приемственост в усвояването на крепостните съоръжения от различните периоди (от античност до средновековие) се предлагат маршрути с посещение на крепости, където се предоставя подробна информация за динамиката на техния живот.

Сливен - Регионален исторически музей - крепостта Туида, където се демонстрира вероятната връзка с крепостите навътре в планината (Марено градище, Градището над Синия вир, Маринено градище) и визуалната връзка между тях - посещение на крепостта над с. Малко Чочовен - м. Качулка (охранителна крепостна кула) - крепостта на връх Качулка за тях се разказва и се показват, тъй като са труднодостъпни - м. Бабина локва - показване на крепостите на юг - м. Карандила (крепостта на Кушбунар и другите крепости в района). Този маршрут може да се развие по посока с. Стара река - с. Кипилово - крепостта Хърсулград - Котел - крепостта на връх Вида - Гребенец планина с показване на труднодостъпните по нея крепости Зло кале, Циганско кале - с. Сотиря (крепостта на Чуката) и др.

Може да се изгради и предложи маршрут за посещение на крепостите и района около тях чрез ходене пеша, но за това е необходима допълнителна подготовка и нагласа. Тогава ще се посетят и труднодостъпни крепости.

4. Сливен- крепостта над с. Малко Чочовен - с. Бяла - с. Жълт бряг(крепостта на юг от селото) - с. Бяла Паланка (крепостта на Коджа таш)- Чумерна (крепостта Калята) - град Твърдица (крепостта Градището над града) кв. Козарево (крепостта над Улищица).

За всички обекти се подава подробна конкретна информация, както и местно фолклорно знание - легенди и предания).

4. Сакрална топография:

- **Скални светилища**: Сливен - Чокоба (Острият камък, Маркова трапеза, Кралимаркови стъпки) - Кабиле (тракийски град, светилище на Кибела) - с. Глушник (Чуката - халката с двата трона и скалния кръг) - Котел (Талим таш, Харман Бурун, Чобра - комплекс тракийско светилище, скална гробница)- с. Кипилово (Хърсулград - тракийско светилище) - с. Оризари, Твърдишко-скално светилище - гара Чумерна - Таш кая с. Бяла (Олелията) – Сливен.

- **Манастири и църкви:** Сливен (църквите в града: „Св. Димитър", „Св.Никола", „Св. Богородица", „Св. София"), (районът на Малка Света гора-манастирът "Константин и Елена" над Селището - църква на Тодорова аязма (предание) - Манастирът „Св. Георги" (предание) - църква на Змейовите дупки

- с. Сотиря (църква „Св.Петка") и предполагаемия главен манастир на Малка Света гора (предание) - Църква на Моллова кория (предание) - Църква на Куш бунар - (предание) - с. Ичера, с. Градец - с. Катунище, с. Жеравна- интересни църкви в селищата (особено в Жеравна) - манастирът Клепалото (предание), манастир на Еленица (предание) град Котел (църквите „Св.св. Петър и Павел", „Св. Богородица") - с. Тича (църква и църквата със златните кубета на завоя на р. Тича- предание) - с. Кипилово(църквата в селото, църквата на Сайганица, църквата на Хърсулград - с. Стара река (църква) с. Бяла (църква) - Кръстовото, Кешишликя - вероятен Епикерниев манастир- предание-Сливен.

В този маршрут може да се включи и посещение на джамия на сунити в с. Тича, с. Филаретово, както и на текета на алиани в с. Малко село и Ябланово.

- **Аязми:** Сливен - Селището - Тодоровата аязма - Аязмата в манастира „Св. Констатин и Елена" (предание) - аязмата „Св. Ана" - аязмата „Св. Георги"- аязмата „Св. Троица" в кв. Комлука (предание) - Кръстовата аязма - Вриса „Св. Петка" край с. Сотиря - Куш бунар - Махмуд Бунар в м. Карандила – Сливен.

За аязмите се разказват съхранени легенди, предания, представи и вярвания за лечебност.

- **Архитектура** - този маршрут може да се съчетае с маршрута за манастири и църкви, тъй като в голяма част от селищата е налице стара архитектура.

Всички маршрути може да бъдат разширявани и съкращавани или комбинирани съобразно предпочитанията на потребителите.

Предлаганата концепция се реализира в рамките на целия едногодишен календарен цикъл.

Съществена част от нея може да бъде организиране на дейност по проучване на културно-историческото наследство: археологически обекти, фолклорна култура, хайдушко движение, Възраждане и нова история, чрез работа на терен, работа в архиви, провеждане на анкети с носители на местно знание. Изготвяне на докторати, участие в научни конференции и научни сборници, написване на книги. Организиране на научни семинари, конференции, пътуващи семинари с практико-приложен характер.

При реализирането на предложените дейности се предоставят различни рекламни материали, сувенири, филми, популярни и научни издания. При участие в някоя от дейностите от традиционните занаяти и изработване на предмет, „авторът" го получава като подарък заедно с видеоматериал.

Концепцията е отворена и динамична с възможност за попълване и актуализиране съобразно потребностите. Предложеният вариант с приоритет културно- историческото наследство може да се съчетае с други аспекти в туризма, обособени в различни направления. Така се предоставя възможност, след съответно проучване, да се определят приоритетите за всеки конкретен случай. Това ще бъде заложено във всяка отделна оферта.

За всеки от предложените продукти - възстановка на обичаи, обредност, занаяти, събори, за маршрути се изготвят рекламни материали - фотляри, брошури, графични постери, видеоматериали, които ще бъдат включени като приложение към офертите. Както и ще бъде изготвена и предложена финансова сметка за реализирането на продуктите.

Този кратък вариант е основа за разработване на обстойна, многопластова и всеобхватна концепция.

ЛИТЕРАТУРА

Бънов, Демирев 1981: Бънов, П.; Демирев, Вл. Мегалити в Сливенско и култа към слънцето.- В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 18 1991. С.

Демирев 1983: Демирев, Вл. „Острият камък" и мястото му в традиционната култура на с. Чокоба, Сливенско-В: ИМЮИБ, Т.6 1883. Пловдив

Демирев 2008: Демирев, Вл. Обред и сакрална топография.-В: Обредът МИФ Т.12 2008. С.

Демирев, Радева 2010: Демирев, Вл.; Радева, М. Една хипотеза за култови места в Сливенско-предварително проучване. ИМЮИБ Т.25 2010. Сливен

Демирев 2012: Демирев, Вл. Местно знание и сакрална памет.- В: Хетеротопия и природни ресурси. 2012. С.

Дживтерова 2012: Дживтерова, Св. За един модел на етничното усвояване на пространството.- В: Етнос и менталност. 2004. С.

Живков 1981: Живков, Т.Ив. Фолклорната история. – В: Фолклор и съвременност 1981 С.

Калоянов 1989: Калоянов, А Етничното усвояване на пространството, отразено в българския фолклор (Влашка земя и Богданска).- В: Етнографски проблеми на народната духовна култура 1989. С.

Калоянов: 1991: Калоянов, А Пирин планина в българския фолклор. Към проблема за етничното усвояване на пространството.- В: Проблеми на българския фолклор. Българският фолклор в балканската и славянската културна традиция. Т. 8. 1991. С.

КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО И ИСТОРИЧЕСКАТА ПАМЕТ НА ПЕРУЩЕНЦИ

Креса Стоянова

Резюме

За живота през отминалите времена в гр.Перущица има немалко свидетелства. Сред многото си културни паметници знакови за градчето са: „Червената църква" от IV в.сл.Хр. и православните му храмове – историческата църква „Св.Архангел Михаил", опазила паметта на героите мъченици през 1876 г. с активното съдействие на създадения през 1908 г. комитет „27 априлий" и действащият храм „Св.Атанасий Велики". Сред тях е и духовното средище от 1850 г., така нареченото „Даново училище", възстановено и уредено за болница през 1876-77 година, а от средата на 1877 г. отново школо със 132 ученици. И до днес в тази сграда е опазен духът на предците , който се предава на поколенията.

Движимите паметници известни ни през годините, са откривани и известни извън пределите на града. След пожарищата през Април 1876 г. и до днес се откриват нови свидетелства и немалко артефакти. Докоснахме се до оцеляла преди разорението на селището икона на „Св.Николай Чудотворец" от края на 17 столетие, опазена и съхранена сред перущенци, която обогати историята на градеца. Откритата ценност потвърждава значимостта на културно-историческите паметници и допринася за обогатяване на фондовете в музея.

CULTURAL HERITAGE AND HISTORICAL MEMORY OF THE PEOPLE OF PERUSHTITSA

Kresa Stoyanova

Abstract

There are numerous evidences of the life in past times in the town of Perushtitsa. Among the many cultural monuments in the town, the landmarks are: the "Red Church" from the 4th century AD and the Orthodox churches – the historic church "Saint Archangel Michael", which has preserved the memory of the heroes-mar-

tyrs from 1876, with the active support of the “27th April” Committee, established in 1908, and the “Athanasius the Great” church. The spiritual center of the town since 1850, the so-called “Danov’s school”, is another landmark. It was rearranged and set as a hospital in the period 1876-1877. Later, in the middle of 1877, it became a school again with 132 pupils. The spirit of the ancestors has been preserved in that building and passed down to the generations.

The movable monuments, known to us over the years, have been found inside and outside the town. New evidences and many artifacts have been found since the April Uprising suppression until now. We have the chance to touch the icon of Saint Nikola the Wonderworker dated to the late 17th century, which had survived the town’s destruction and had been preserved by the people of Perushtitsa. The icon enriched the museum and the history of our small town. The latter confirms the importance of the cultural and historical monuments and contributes to the museum funds.

И в Перущица, както в голяма част от българските селища, има свидетелства за поселищния живот на преминавалите групи от хора, отсядали и оставяли следи от своите поселения. Най-отдавнашни са следите от тракийското поселение в подножието на укрепеното и използвано и в последствие възвишение „Цинципарец“ до карстовия извор и около могилите: Извора до Червената църква, Духова, Банова, Разсечена и Селищна. За присъствието на славянските заселници са достигналите имена на местности: Долчинката, Липата, Средо ряка, Умена ряка, Съплав-наплав, Бабин камък, Боюв камен, Орли камък, Езерото, Извора, Бегова вода, Крушево, Правица, Ленищата, Сухото дере, Сипея, Вълковище, които изброява К.Гълъбов[1] . Названието на града им „Драговец“ е запазено от краеведа фолклорист Димитър Лачков във вестник „Гайда" от 1865 г.[2] За него споменава в изследванията си Кепов и Гълъбов[3]. След 1189 г. градът е споменат с името „Пернис"[4]. В периода на средните векове крепостта над него е „Перистера" („Перистица"), дала името на градеца в подножието му[5]. Описани са поселения в местностите Селището, Извора, Цинципарец, Гергевец, Мовроги, Перистица, Момица или Момино кале, Манастира, Стара Пастуша, Духова, Банова и Разсечена могила маркирани от първите им изследователи[6].

---

[1] Колева, Б. Поселищния живот през праисторическите епохи в района на Перущица. 1997, Перущица. Гласове от миналото, настоящето и бъдещето, изд. Център за развитие на Перущица, Перущица, 1997, 78-80; Пак там В: В.Танкова. Антични селища край Перущица, Перущица, 1997, 81-83.; М. Ваклинова. Червената църква край Перущица и нейният средновековен некропол, Перущица, 1997, 84-97. В: К. Гълъбов, Въстанието на героична Перущица, София, 1956, Български писател, 8-9, 289-290. В: Сл. Чернева. Паметници от района на Перущица в Археологически музей Пловдив, 2004, ИМН. Перущица. Гласове от миналото, настоящето и бъдещето, 2004, Пловдив, изд. ИМН, 5-6, 40-46

Открояващ се културен паметник са 14 метровите руини на достигналия до нас мартирий от IV век от Христа т.н. „Червена църква". С уникалните за времето си и характерни архитектурни форми, с части от помещения, обходни коридори, арки и сводове, разказващи за импозантността и величието ѝ. Със съхранените си стенописи от VI и XI, заедно с по-късните пристройки – баптистерий и параклис, потвърждават значимостта на сградата и по-късното ѝ предназначение[7]. Понастоящем, след реализиран проект с бенефициент МК и Община Перущица и с европейски средства днес можем да се наслаждаваме на представителността и великолепието ѝ и оставаме с надежда, че музейните специалисти ще обогатят и раздвижат още атрактивността ѝ като защитят и успешно реализират в настоящето популярността ѝ. От периода на Възраждането, от XVIII век са двете църкви

---

[2] Лачков, Д. Кратко изследване на бившия град Драговец. 1866, Цариград, Гайда, III. №7. 112-115.

[3] Кепов, И. Въстанието в Перущица 1876. 1931, Пловдив, 239-242. В: К. Гълъбов, цит. съч.

[4] Златарски, В. История на българската държава през средните векове. 1972, С, III, 32-33. В: Велинов, А. Аспекти от историята на Перущица през XIII-XIV век. 2005, Перущица. Гласове от миналото, настоящето и бъдещето, Пловдив, 2005, ИМН, 5-6, 58-62.П.Делирадев, Принос към историческата география наТракия, II, 1953, С., 278, 284.

[5] Цончев, Д. Родопските крепости южно от Перущица. XXII-XXIV, 1948, ИБИД, С, 249. В: Христов, Д. Перущинският манастир „Св. св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат" в българската историческа книжнина. 2004, Перущица. Гласове от миналото, настоящето и бъдещето, Пловдив,2006, ИНМ, 7, 137-141.

[6] Гълъбов, К. цит. съч., 290.

[7] Бояджиев, С. Архитектура, първоначално предназначение и преустройства на Червената църква край Перущица. Археология. АИМ-БАН, С, 1998, № 1-2, 24-37 и Перущица.Гласове от миналото, настоящето и бъдещето, Пловдив, 2003, IV, 62-87. В: Панайотова, Д. Червената църква при Перущица. Опит за реставрация, С, 1956.

„Св. Атанасий Велики" и „Св. Архангел Михаил". Следите на действащия храм „Св.Атанасий" се губят в годините около средата на 17 столетие.

Издигнат е наново след 1762 г. от арнаутски преселници на най-високия терен на селището с името на небесния им покровител. Разрушен преди 1849 г. и възстановен отново на Димитровден 1868 г. Пак разрушаван в 1876 г. и възстановен през 1878 г. с помощта на руските благотворителни мисии. И до днес в храма се съхраняват подарените минеи и напрестолно четвероевангелие, някогашна собственост на Олга Скобелева. При последното си възстановяване църквата е изписана и „шифросвана" от живописеца Атанас Гюдженов в 1878 г.[8]

Другият храм - „Св. Архангел Михаил" е така наречената Историческа църква - пазител на православната вяра, закрилник, ням свидетел и последна крепост перущенци през деветте дни на Април 1876 г. Тя е емблематичният културен паметник на града и от 1936 г. в него има уредена експозиция.

От периода, от 1850 г., е и т.н. „Даново училище", школото им „Св.св. Кирил и Методий" отчасти изгорено през събитията и възстановено с помощта на мисията на лейди Е. Странгфорд, на д-л Лонг и отчасти със средства от Барон Хиршовата железница[9]. Като общинска сграда след погрома е пригодена, оборудвана и използвана за болница от ноември 1876 г. в продължение на около шест месеца. Заедно със сградата на болницата в с. Радилово, Пазарджишко „Дановото училище" е една от двете функционирали болници през 1876-77 година в селищата на IV-ти революционен окръг,

Снимка 1. ИМ Перущица - Експозиция 1936 г. Църквата "Св.Архангел Михаил"

---

[8] Москова, С. Непознатият Атанас Гюдженов. (Икони от храма „Св. Атанасий Велики" в Перущица. Перущица. Гласове от миналото, настоящето и бъдещето, Пловдив, 2008, НБКМ, 8, 171-172. В: РИМ Пловдив инв № 1070, 1237.

[9] Напредък, Цариград, X, 132, 20 май 1877, 515-516.

съществуващи и до днес, сграда документ, свидетелстваща за някогашната международна съпричастност в полза на българите[10]. След изчерпване на предназначението си, съобразно волята на благодетелката, в същите помещения се възстановяват първоначалните ѝ функции – учебните занятия. При осъществяване на волята ѝ, която съвпада и с желанието на перущенци спомагат получаваните помощи и дарения от женски дружества и родолюбиви българи[11]. Независимо, че селището е опожарено и заличено след въстанието, а жителите му убити или разпръснати по затвори и на заточение и въпреки върлуващите болести, епидемии и недоимък през пролетта на 1877 г. за няколко месеца числото на записалите се в школото ученици е 132-ма, което е ярко потвърждение за възраждаща се Перущица. Обрадвана от започвалото съживяване, Община Перущица изправя снага и дори в рамките на Османската империя в тогавашната преса благодари поименно на всичките си благодетели и дарители за съпричастността, съчувствието, топлината и загрижеността, която са почувствали към себе си и към пострадало си школо[12].

Заедно с икономическото си възмогване през годините перущенци насочват усилията си и „за опазване и съхранение" на следите от участието им в дните на Април 1876. През 1896 г. изграждат комитет „27 априлий" за „въздигане паметник за априлци", регистриран на 6 февруари 1908 г. и увековечил деня на решителните им действия с оръжие в ръка срещу потисниците. Дарения съпътстват извървения път през годините. За 50-годишната си история комитетът изпълнява докрай целта си. Въпреки трудностите с дейността си полага началото на музейна дейност в градчето[13]. Така опазена, паметта достига до поколения след тях. В 1896 г. се поставя началото и на музейна експозиция в историческата църква „Св.Архангел Михаил". Сред първите експонати са съхранените кости на загиналите през Април перущенци заедно с опазените им оръжия и атрибути, окачени по стените. Оцелелите фотографии, документи и вещи очертават стремежа и извървения път в името на Свободата, на своята Перущица и за България.

---

[10] Зорница, Цариград, I, 47, 19 ноември 1876.

[11] Зорница, Цариград, II, 21. 26 май 1877.

[12] Зорница, Цариград, II, 24, 16 юни 1877.

[13] ИМ Перущица инв. № 1823/80. В: Кепов, И. цит.съч.,123, 170-192. В: Гълъбов, К. цит.съч.147-154,238-243. В: Дневници на ОНС, 15, 22 декември 1908, V, С, 1908. В: Борба, Пловдив, 2027, 28 януари 1928.; 4455, 2 март 1936., В: Мир, Пловдив, 12142, 23 януари 1941.

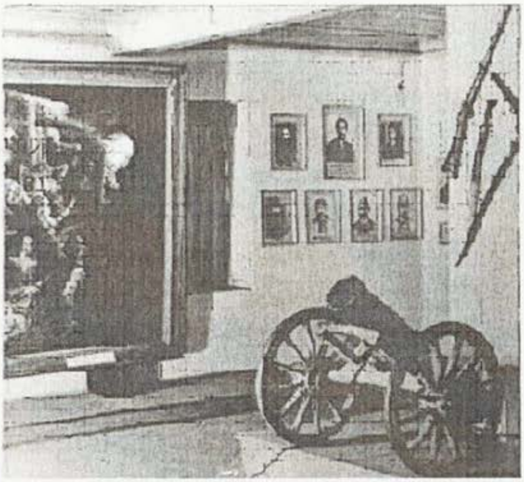

Снимка 2. ИМ Перущица - Експозиция 1956 г.

Основна им идея през годините е изпълнявана стриктно - издирването и съхранението на всичко свързано с бележитите си и обикновени съселяни и опазването на паметта за тях и района.

На 5 март 1955 г. с решение на ИК на ОНС Пловдив е създаден Историческият музей в Перущица. В двора на историческата църква, на площад „27 априлий" двуетажната общинска сграда е пригодена за целта. По повод на 80-годишнината от Априлското въстание се урежда първата му експозиция съставена от дарения[14]. На нейно място на 10 май 1969 г. издига снага специална музейна сграда с подреждани в нея три експозиции. Понастоящем със спечелен проект на Община Перущица сградата и сегашната експозиция ще бъдат обновени в унисон с новостите и възприятията за ценностите, с идеите за културен просперитет и достижения. През 1968 г. под ръководство на НИПК филиал Тракия, Пловдив беше реставрирана и пригодената за болница сградата на школото „Дановото училище", възстановена първоначално след пожара през 1876 г. При консервацията пред входната й врата се откри фреска с образите на двамата славянски просветители братята „Св.св.Кирил и Методий", изографисана през 1872 г. от пазарджичанина Стефан Андонов. Оформи се музеен комплекс от споменатите три сгради. Днес към комплекса е и уникалната „Червена църква", консервирана, реставрирана и адаптирана след цялостната реализация на проекта в успешна туристическа дестинация.

Следите на паметта в градчето са и на около 500 метра до оформилия се комплекс, паметния знак, където през 1876 г. загива ръководителят- даскал Петър Бонев, другар и съратник на Васил Левски. В близост е и родната му къща и местата, в които отсяда Васил Левски - дома на Тилеви и „Дановото училище". За съжаление вандалска ръка отмъкна част от обозначителните знаци. Почти всяка улица, водеща към историческата църква, е свързана със свидетелства на паметта за априлци. Значим е и „Пазлака": По пътя за съседното турско село при опит на част от перущенци да бъдат гаранти за живота на останалите в селото свои съселяни при т.н. „талим" загиват 72 души. Сред тях е и попадналият, отличаващ се с облеклото си, един от братята Дюзон, прекупващи орехови дървета в корията над селото[15]. На място е наложително спешно подобаващо маркиране и съответно признание - задължение на общинските институции. Не е достатъчно само издигането на мемориала на някогашната първа позиция по повод 100-годишнината от въстанието, делото на архитектите Л.Рангелов и Л.Шинков със скулптурни композиции от Л.Далчев независимо, че сега е изоставен и в неугледно състояние. Културната ни и историческа памет има много и различни измерения и така опазвана продължава да се съхранява. В унисон с днешния ден във възможностите си и тези на институцията, която представляваме, трябва да проявим и защитим компетентността си и своите права и задължения. Докато движимите паметници във фонда на ИМ маркиращи историята на Перущица я характеризират, разкриват и допълват част от събитията са постъпления от извън пределите на селището, поради някогашното му разсипване и идват от архиви, библиотеки, музеи, църкви или частни колекции, за да обогатяват музея и представата ни за градчето и жителите му . Въпреки оскъдната даденост и сега се срещат изненади, които допълват хронологията на събитията. През последните няколко месеца на изтеклата година в действащия храм „Св.Атанасий Велики" сред иконите му бе открита при спешна консервация и реставрация иконата на „Св.Николай Чудотворец", потъмняла и поизвехтяла. При работата си реставраторът Райна Млеканова установи върху ѝ нарези по: лицето на светеца, по лицата на изписаните в двата горни ъгъла евангелисти и по медальона, който носи върху одеждата си Св.Николай с образа на Светата майка Богородица. На доста различната икона сред тези в храма, вероятно от края на XVII век, при обработката се откриха посочените разрязвания. Работата върху нея доказа съществуването ѝ преди последното възстановяване на църквата през 1878 г. След реставрацията ѝ на територията си Перущица откри паметник от преди унищожението от 1876 г. Иконата бе внесена отново в Божия храм на празника на светеца на 6 декември[16] и „заблестя и грейна „като слънце" в

---

[14] ДА Пловдив, ф 693, оп. 1, л. 35, 62, 99, 108, протокол 7, 5 март 1955. В: ИМ Перущица инв. № 27, 1823/80, III 225,255, IV 113, V 813, 108/62.

---

15 РИМ Пловдив, инв № 2481, 2482.

16 собственост на храм „Св.Атанасий Велики" Перущица,

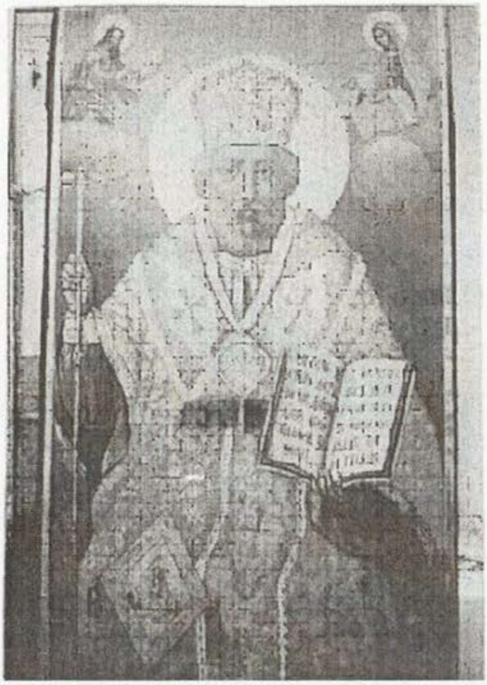

Снимка 3. Икона "Св. Николай Чудотворец"

сумрачината на декемврийския ден". След около век бе показан истинският ѝ лик, като достигна до нас опазената от поколения преди и съхранявана в храма. Загадка е нейното някогашно местопребиваване? От коя от старите църкви е - от „Св. Архангел Михаил", или скътана от някои от разрушенията на „Св. Атанасий", или от църквичката, носеща името на св. Николай, разрушена след идването на османлиите? Съществуването ѝ доказва, че все още има какво да преоткриваме, търсим и желаем като специалисти. Самата ѝ поява потвърждава характерните белези на епохата, на знаците оставени ни и популяризирането им.

Достигналото да нас културно наследство е същността и нова визия на ИМ, който преди година и половина получи своята самостоятелност като институция сред последните от музейната колегия въпреки многото перипетии. В предстоящата реализация на своя експозиция музейните специалистите трябва да се постараят да използват даденостите на културното наследство на региона с представянето им от новата си позиция, за да популяризират разноликата същност на селището, което не са само за събитията от 1876 г. а породилата ги и последващата им същност. Паметта е разностранна и ИМ има задължението да я направи достъпна за публиката си, с което ще допринесе и за своята същност неразделна от името и на Перущица. Стремежът ще е насочен не толкова към ремонта и обновяването на сградата за придобиване на нова визия и облик, а към промяна на мислене, на възприятия за същността си при осъществяване и популяризиране на характерната перущенска специфичност.

„ЖИВИТЕ" ВОДЕНИЦИ В СЕЛО ЕГРЕК – МИНАЛО И НАСТОЯЩЕ

Светла Михайлова

Резюме

Цел на това проучване са действащите стари воденици-караджейки в източнородопското село Егрек. Построени преди двеста или повече години и до този момент те са оцелели. Запазени в автентичен вид, петте малки каменни воденици, продължават да мелят брашно за егрекчани и до днес.

THE ACTIVE WATER-MILLS IN THE VILLAGE OF EGREK – PAST AND PRESENT

Svetla Mihaylova

Abstract

The purpose of this research are the still working old water-mills in the village of Egrek, situated in the Eastern Rhodopes. Built up two hundred years ago or more, they still exist. Preserved in their authentic look, the five small stone mills continue to grind flour for the people of Egrek nowadays as well.

За пръв път посетих Егрек в края на август 2008 г., по време на традиционния селищен събор. Бях впечатлена от съхранилата се автентична атмосфера – стари къщи, изградени от камък, покрити с тикли, запазени калдъръмени улички, многобройни чешми, сводести каменнни мостове, фолклор, традиционни носии, красиви мънистени накити... и пет стари воденици. В много родопски села все още са запазени и могат да се видят доста от изброените неща, но оцелелите воденици, съхранени в автентичен вид и работещи, са голяма рядкост. В с. Егрек и петте са действащи, при пълноводие на реката, през месеците от октомври до април. Разположени в покрайнините на селото, в близост до реката, обрасли в зеленина, сякаш са се скрили от времето. Стабилно изградени от дърво, ломен камък, споен с хоросан и покрити с тикли, каменните мелници са оцелели до този момент в първоначалния си вид.

Село Егрек се намира в Южна България, област Кърджали, община Крумовград и отстои на 4 км от границата ни с Гърция. Разположено е в южната част на Източните Родопи, в планински, хълмист район с много красива природа.

Значението на думата „егрек", откъдето произхожда името на селото, откриваме в тълковния речник: „егрек – лятна кошара за добитък", а в етимологичния речник е отбелязано, че думата е от турски произход. (РДБЕ)

Данни за българския характер на населението от селото има и в турските извори. В документи за събирания данък джизие от 1626-1627 г. и от 1634-1635 г. се споменава, че по това време в Егрек дереси живеели 15 немюсюлмански /т.е. християнски домакинства/, от които е взет данък. (Писмени документи 1985, 30), (ТИБИ 1986, 316, 372)

XIX в. Егрек е българо-мюсюлманско село. През 1830 г. къщите в селото са 80, 1878 г. – 100, 1912 г. – 105, а през 1920 г. наброяват 117. (Разбойников/ Разбойников 1999, 72, 318) Населението на Егрек през 1926 г. е 594 души, (Юбилеен сборник 1930, 34) а през 1985 г. се увеличава до 1149 жители. (Мичев/ Коледаров 1989, 114)

В последните години тенденциите за намаляване на населението в селата не пропуска и Егрек, жителите му през 2001 г. по данни на НСИ са 788 души. (Мичев 2005, 148) По настоящ адрес, към 15.09.2012 г., са регистрирани 635 жители. (Таблица население 2012) Селото е с относително добра инфраструктура, електрифицирано и водоснабдено е, автобусен транспорт го свързва с областния и общинския център. В Егрек има кметство, основно училище, читалище, целодневна детска градина и джамия. (респ. 2)

В двора на храма е запазен стар гроб с мраморни надгробия, с надпис смесица от османотурски и арабски езици. Местните хора не знаеха с точност кой е погребан и какво гласи надписа, споменаха за местен ходжа от стария „Хатипов род". (респ. 3) За съдействие, с молба за разчитане на надписа, се обърнах към проф. Катерина Венедикова. Тя любезно ми предостави разчетения надпис, от който стана ясно, че това е свят гроб на хатиба /проповедника/ Хюсейн Ефенди, син на Якуб и е от 1889 г.[1]

---

[1] С благодарност на проф. Катерина Венедикова, за предоставения разчетен надпис на гроба до джамията в с. Егрек. На 15 декември 1988 г., проф. Венедикова посещава селото, заснема и разчита надписа върху надгробието.

В миналото старите къщи в село Егрек са строени от камък и дърво. Жителите основно се занимавали със земеделие и скотовъдство. От житните култури отглеждали главно ръж и царевица. (Юбилеен сборник 1930, 171)

Днес, наред с по-новите къщи, в селото са запазени и автентични, от края на XIX в., с типичната за времето си архитектура – каменен градеж, тиклени покриви, оригинално иззидани комини, дворове оградени от каменни стени и тесни калдъръмени улички.

Основните земеделски култури са тютюн, по-малко картофи и царевица. Докато в миналото многобройни кошари ограждали землището на селото, сега отглеждането на животни силно е намаляло.

В района на Егрек и в самото село са запазени стари каменни мостове, които населението нарича „римски", но те са от края на XVIII в. или началото на XIX в., и са ценно културно-историческо наследство (наблюдения на автора). Единият, вече разрушен, се намирал в долната махала, бил трисводест, изграден от заравнени плочести камъни. В момента, на неговото място, над реката е построен нов. В горната махала мостът е добре запазен. Той е с два свода, направени от добре обработен ломен камък, споен с бял хоросан (Балкански 1978, 28,30). Местните хора разказват, че е съграден от чобанин /овчар, пастир/ за „хаир" /добро/ на хората. (Балкански 1974, 39) В близост до стария мост има „приказни" врисчета /кладенци/, изградени от камък, покрити с големи тикли, обрасли в зеленина. Този вид водоизточници са особено характерни за района. В миналото са правени в памет на починали хора от техните близки. (Михайлова 2012)

Егрек е едно от малкото български села, където са „живи" старите, все още действащи караджейки, които са предмет на проучването. През 1982 г. „римският" мост и петте воденици са декларирани за паметници на културата с местно значение. (Общ. план 2007-2013, 24)

В Речника на остарели, редки, чужди и диалектни думи значението на думата „воденица" е следното: „примитивна мелница за смилане на зърнени храни, движена от водна сила" (РОРЧДД). Водениците са едни от най-старите съоръжения, задвижвани от силата на водата. Те са по-стари от вятърните мелници. В Европа започват да се използват към IX в. У нас масовото ѝ приложение започва в началото на XIX в. По това време било много по-рационално да се използва силата на водата, отколкото човешка или животинска сила. Използването на водата като двигател дава възможност за смилането на големи количества зърно за кратко време. Силата на водата при мелниците е заменена в края на XIX в. първо от парната машина, а по-късно от електрическия двигател. През XX в., когато електричеството масово навлиза в живота на хората, водениците почти изчезват, защото стават нерентабилни, само в отделни селски райони се ползват до към 60-те год. на XX в. Изоставени, повечето мелници са занемарени или разрушени. (Уикипедия – воденица)

В България, с изключение на Добруджа, в миналото воденициte били широко разпространени. Планинският терен и многото реки позволявали почти всяко село, или на няколко съседни, да имат воденица, а често и повече от една. (Вакарелски 1974, 355)

В това отношение родопските села не са изключение. По сведения на Али Джеват от 1896 г., в кааза Кърджали имало 3 140 къщи, 168 воденици, 205 хамбара и 11 фурни (Стефанов 1977). По данни на Мара Михайлова, през същия период, края XIX началото на XX в., само покрай двете дерета в Кърджали, воденициte били шест, без да се броят тези по селата и по близките дерета. (Михайлова 2000, 193) Според Кирил Попгеоргиев[2], до 1920 г. в града и близките села, по поречието на р. Арда и притоците ѝ воденициte били 18 (Попгеоргиев 1970, инв. № 59).

В района на Крумовград, през разглеждания период, по поречието на р. Крумовица и притока ѝ Елбасан, имало десетки малки воденички (Някои градове 2012, 3). Много от тях отдавна вече са разрушени. Все още има села, където са запазени воденици /с. Голям Девесил, с. Лимец, общ. Крумовград/, но много малко са действащи. В с. Шумнатица /общ. Кирково/ 200-годишна воденица продължава да мели брашно. По река Шумнатенска навремето имало пет караджейки, но с годините оцеляла само една (Станев 2012, 5).

Село Егрек е рекордьор в Източните Родопи, а може би и в България, с петте си воденици, които работят и досега. Те са построени по течението на р. Егрешка и са предназначени за мелене на брашно и фураж. Двете са в долната махала, две има в горната и една в централната. Всички са действащи и работят обикновено от есента до пролетта, при пълноводие на реката (АСПК – Крумовград, 10). Воденициte са построени в най-подходящото място на селото, не са в близост до населената част, но са удобни за ползване. Вероятно, това е свързано със старо поверие за отдалечеността на воденицата и непосредствената й връзка с реката, свързани с негативната оценка за място, обитавано от демонични сили в тъмната част на деня. (Николов 1996)

---

[2] Кирил Попгеоргиев /1907-1988/ - краевед, журналист, общественик, летописец на Източните Родопи.

В зависимост от механиката, водениците са няколко вида – караджейка, долапкиня и Дунавска воденица. (РОРЧДД)

Водениците в Егрек са караджейки. При този вид, смляното брашно не се отделя от триците и излиза черно, оттам идва и названието на воденицата – караджейка /от турски „кара" – черно/.

Христо Вакарелски подробно описва действието и механизма на този вид воденици. Двигателният механизъм се състои от хоризонтално водно колело, отвесна дървена и метална ос, върху които лягат мелничните камъни – горният се върти, а долният е неподвижен. Между тях става смилането на зърното, което преди това се изсипва в дървен кош, разположен над воденичните камъни. От центробежната сила брашното се изхвърля и събира в дървен сандък. Задвижването на воденицата-караджейка става директно от водата, която се отвежда по улей и пада върху водното колело, което чрез вертикален вал задвижва мелничния камък. (Вакарелски 1974, 355-358)

Егрекчани ценят изключително много водениците си и продължават да мелят брашно, така както са го правили техните прадеди. За разлика от други места, където водениците си имали собственик или воденичар / мелничар, дерменджия/, егрешките нямат. Те са „орташки", което ще рече за общо ползване, всеки си смила брашното или фуража. Разпределението е направено по следния начин: жителите от долната махала мелят брашно в двете воденици в тяхната махала; двете воденици в горния край на селото се ползват от горната махала; а от центъра мелят в централната. Когато трябва нещо да се ремонтира, хората го правят с общи усилия и средства. Най-често се налагат ремонти на покривите с каменни плочи и „начукване" на воденичните камъни, които трябва да са грапави, за да мелят. Това става с чук, като се отнемат люспи от повърхността на камъка. Ремонтът на механизмите не е сложен, рядко се налага нещо да се поправя. Втората воденица, в долната махала /вляво под пътя, при влизане в селото/, е ремонтирана през 1981 г. Леки ремонти са извършвани и по другите, изключения правят тази в централната махала /срещу детската градина/ и първата при влизане в селото /вдясно под пътя/. На няколко от водениците е променен видът на „вадите" /улеите/, които довеждат водата от реката до тръбата. В момента са направени частично с цимент, за да не „таи" водата, а в миналото били от тикли, замазани с хума /глина/, (респ. 1, 30.08.2012 г.).

При посещението ми в с. Егрек и обхода на водениците, в края на август 2012 г., се срещнах с 74-годишния Асен Хаджиев, който държеше ключа за воденицата в горната махала. На молбата ми да покаже и разкаже за старите мелници, широка усмивка озари лицето му. На въпроса: „Кога са построени, колко са стари?" – той отговори: „Почти никой с точност не помни кога са строени, че са стари – стари са, на повече от 200 години са нашите воденици и си работят както преди, само че по-малко брашно се мели вече. Сега не може да видите как работят, много е сухо, няма достатъчно вода. Ще заработят през зимата, когато „придойде" реката". Подробно обясни принципа на действие, както и „местните термини" на двигателния механизъм. Водата задвижва хоризонталното водно колело, наречено „чарк", което е разположено в „дулапа". Съоръжението е снабдено с две оси. Металната – наречена „балта", напречно се „запречва" в камъка и придава въртеливото движение. Върху нея ляга горния воденичен камък, който се върти, докато долният е неподвижен. Водата, която задвижва цялото съоръжение, се довежда по тръба /„коруба"/. Смилането на зърното става между двата воденични камъка. Над тях неподвижно е закрепен дървен кош, в който се сипва зърното. „Чекалдакът" /наричан още „чакрък"или „чукало"/ осъществява механичното подаване и регулиране на зърното от коша към камъните, чрез треперещи движения. Смляното брашното се изхвърля и събира в дървен сандък. Едрината му се определя от другата ос наречена „повдигач". Увеличаването на налягането на водната струя става чрез „пурието", изработено от дърво. То се явява „спирачка" за водата, също спира и воденицата след мелене. Камъните не бива да работят „напразно", без жито, защото се заглаждат и чупят". От голям пирон забит между камъните в стената на воденицата, домакинът свали една торбичка с брашно и обясни, че винаги се оставя от едната до другата година, за да се „обрашни" камъкът преди мелене. Най-често се налага смяна на воденичните камъни, защото се износват и чупят. Навремето майстори-каменоделци ги изработвали в селата Ковил /общ. Крумовград/, Нановица и Равен /общ. Момчилград/, доставяли и от Гърция. „Сега такива майстори няма, няма и действащи воденици. В момента „набираме" камъни от старите запустяли воденици в Ивайловградско". Според размера им са три вида: най-малките са с диаметър 0,80 м, средните – 0,90 м и големите – 1,00 м. Използват се в зависимост от количеството на водата. При пълноводие на реката за 1 час се смилат около стотина килограма жито. Колкото по-дебел и тежък е воденичният камък, толкова по-голяма е инерцията и количеството смляно брашно за определено време. (респ. 3)

Много различен, истински е вкусът на домашния хляб, пшеничен, ръжен или царевичен, приготвен от брашно, смляно във воденица. Няма по-вкусен от царевичния качамак[3], основна храна на родопчани в миналото. Затова хората от Егрек ревниво пазят старите си воденици. Преди, в сезона на мелене, те работели почти денонощно, защото всяко семейство се запасявало с брашно за цялата година и фураж за животните. Тогава селото било

Схема на воденица-караджейка, с. Егрек, общ. Крумовград
Scheme of the water-mill from the kind of karadzheyka ,Village of Egrek, Krumovgrad Municipality

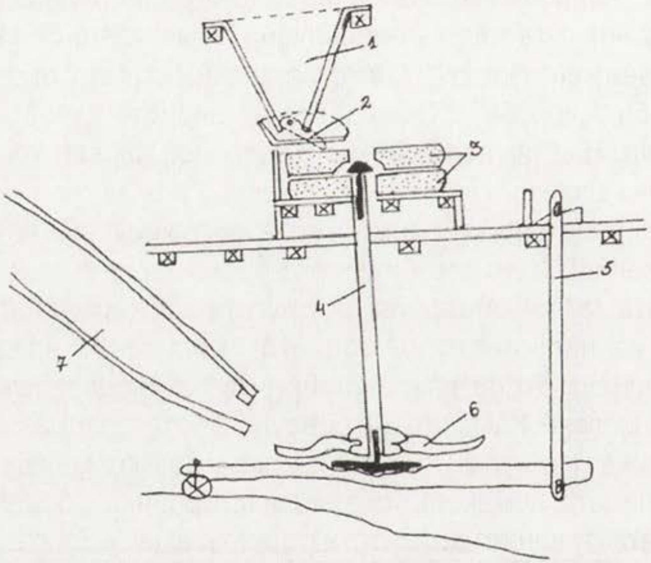

1 - дървен кош, 2 - чакрък /чукало, чекалдак/, 3 - воденични камъни, 4 - метална ос /балта/, 5 - повдигач, 6 - хоризонтално водно колело /чарк/, 7 - тръба за водата /коруба/

1 - wooden basket, 2 - pestle /chacrak, checaldak/, 3 - millstones, 4 - metal axle, 5 - lifter, 6 - horizontal water wheel /chark/, 7 - water pipe /coruba/

---

[3] Качамак - традиционно родопско ястие, приготвя се основно от царечично брашно, картофи, масло и сирене. Допълнително може да се добави месо, лук и червен пипер.

многолюдно, отглеждали и много животни. Воденииците работели само за нуждите на местните. Възрастните егрекчани нямат спомен хора от други села да са мелели брашно в техните воденици. (респ. 1, 20.12.2012 г.)

В процеса на разработка на темата закономерно възникна въпросът: „Защо в едно средно голямо родопско село били построени не една или две, а пет воденици?" Отговорът, вероятно, се крие в това, че в миналото хората отглеждали многобройни стада, а селото било затворено, изолирано и отдалечено от оформилите се по-големи центрове. За да задоволи собствените си нужди и да изхрани животните, населението имало нужда от повече зърно и съответно от воденици, където да го смила.

Местните хора максимално се възползвали и от природните дадености на района. Голяма част от нивите били разположени покрай реката. Многобройните пълноводни чешми в землището на селото също давали възможност за напояване. Наторявали обработваемите площи през лятото, с така наречените „егреци"[4] . Земята давала добра реколта, а петте воденици мелели брашно за хората и фураж за животните. Преданието разказва, че егреците, ограждащи нивите, дали името на селото. Когато върлувала чумата, за да се спасят от епидемията, хората напуснали старото селище и се преместили да живеят при кошарите със стадата. Така се образувало новото село Егрек.

Действащите автентични воденици са оцелели през годините благодарение на хората, които ги ценят и поддържат. „Живите" караджейки и днес мелят истинско брашно. В края на месец април 2013 г., в една от водениците, 75-годишната баба Халиме мели царевично брашно за качамак. Споделя, че водата вече е намаляла и става бавно, но камъкът дава друг, по-мек вкус, затова държи тя да си смели брашното – „тогава качамакът е хубав". „Да си го направя аз така, както са мляли моите майка и баща, баба и дядо" – добавя тя и чевръсто става, за да увеличи количеството на водата и провери едрината на брашното. (респ. 4) Във воденицата се носи приятен мирис на прясно царевично брашно.

---

[4] Егреци - място, където многобройните стада от овце и кози нощували за по една вечер. Следващото денонощие се премествали на съседно място, докато се покриела площта на цялата нива. Идната година торенето се повтаряло, защото ненаторената почва ставала неплодородна.

През пролетта селото потъва в свежа зеленина, чистата вода в реката бълбука, тракат и работят старите вековни воденици, мелят брашно, както са го правили и преди. Калдъръмени улички водят до старите каменни къщи с тиклени покриви, до стария каменен мост, малките врисчета и пълноводните чешми. Нивите са изорани и засяти. Егрек е място, където оставаш с усещането, че миналото оживява. Егрекчани са съхранили традициите на предците си. „Живи" са фолклорът, пъстрите народни носии, мънистените накити, родопският говор и родопската кухня. Фактът, че селото е отдалечено и погранично, до голяма степен допринася за опазване и съхраняване на тези позабравени български ценности.

РЕСПОНДЕНТИ:

1. Албен Хаджиев, 45 г., гр. Кърджали, общ. Кърджали, /родом от с. Егрек/, 30.08.2012 г., 20.12.2012 г.
2. Аптула Карафеизов – кмет на с. Егрек, 30.08.2012 г.
3. Асен Хаджиев, 74 г., с. Егрек, общ. Крумовград, 30.08.2012 г.
4. Баба Халиме, 75 г., с. Егрек, 28.04.2013 г.

ЛИТЕРАТУРА:

АСПК - Крумовград: *Архитектурно-строителни паметници на културата*, общ. Крумовград, http://www.krumovgrad.bg/cdir/krumovgrad.bg/files/TO_internet_posledno.doc

Балкански 1974: Балкански, Ив. *Крумовград музейна сбирка.*1974.

Балкански 1978: Балкански, Ив. *Стари мостове в Кърджалийски окръг.* 1978.

Вакарелски 1974: Вакарелски, Хр. *Етнография на България.* С., 1974.

Мичев/ Коледаров 1989: Мичев, Н., П. Коледаров. *Речник на селищата и селищните имена в България 1878-1987.* С., 1989.

Мичев 2005: Мичев, Н. *Речник на имената и статута на населените места в България 1878-2004.* С., 2005.

Михайлова 2000: Михайлова, М. *Кърджали.* С., 2000.

Михайлова 2012: Михайлова, С. Чешмите в Родопите – бит, традиции и вярвания. - В: *Светът на българина през XX век..* Ред. И. Баева, С., 2012, 424-437.

Николов 1996: Николов, И. Избор на място или „началото" в строителството на ново жилище. - *Българска етнология.* № 1, С., 1996, 25-38.

Някои градове 2012: *Някои от градовете на България*, 20.12.2012, http://bg.convdocs.org/docs/index-119051.html?page=3

Общ. план 2007-2013: *Общински план за развитие на община Крумовград /2007-2013/*, http://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=250

Писмени документи 1985: *Писмени документи за българския характер на населението от Източните Родопи.* Кърджали, 1985.

Попгеоргиев 1970: Попгеопргиев, К., *Местонаходища на стари воденици до 1920 г.*, април 1970 г., РИМ-Кърджали, НИ-НСФ, инв. № 59.

Разбойников/ Разбойников 1999: Разбойников, А., С. Разбойников. *Населението на Южна Тракия с оглед на народностните отношения в 1830, 1912 и 1920 година.* С., 1999.

РДБЕ: *Речник на думите в българския език – тълковен, синонимен, етимологичен*, http://rechnik.info/%D0%B5%D0%B3%D1%80%D0%B5%D0%BA

РОРЧДД: *Речник на остарели, редки, чужди и диалектни думи*, http://www.bgjourney.com

Станев 2012: Станев, Н. Караджейка мели зърно в Шумнатица вече 200 лета.. *Нов живот*, № 9, 18 януари 2012.

Стефанов 1977: Стефанов, И. Начало и развитие на революционното движение в Източните Родопи /1912-1924/ и връзките на Димитър Благоев с него. - *Известия на музеите от Южна България.* Т. III, 1977, 215-224.

Таблица население 2012: *Таблица на населението по постоянен и настоящ адрес*, обл. Кърджали, общ. Крумовград, 15.09.2012, http://www.grao.bg/tna/tab02.txt

ТИБИ 1986: *Турски извори за българската история.* Т. 7, С., 1986.

Уикипедия – воденица: http://bg.wikipedia.org/wiki/

Юбилеен сборник 1930: *Юбилеен сборник за българското село.* С., 1930.

ПРИЛОЖЕНИЕ НА НЯКОИ РАСТИТЕЛНИ ВИДОВЕ В ЕТНОМЕДИЦИНСКИ ПРАКТИКИ ЗА ЛЕЧЕНИЕ НА УШНИ ЗАБОЛЯВАНИЯ. СПЕЦИФИКА В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ.

Лидия Кирилова

Резюме:

Целта на настоящото изследване е да регистрира и опише, все още съществуващите на места в Източните Родопи, етномедицински практики за лечение на ушни заболявания, да установи видовия състав на растенията, с които те са свързани, както и основните биологично-активни вещества, съдържащи се в техния химичен състав. Изследването регистрира 18 вида растения, които намират приложение в този тип лечебни практики. Анализирайки химичния им състав, може да се заключи, че те съдържат предимно органични киселини, алкалоиди и флавоноиди. Благодарение на това, голяма част от тях притежават антибактериално и противогъбично действие.

APPLICATION OF SOME PLANTS IN THE ETHNO-MEDICAL PRACTICE FOR THE TREATMENT OF EAR DISEASES. CHARACTERISTIC FEATURES IN THE EASTERN RHODOPES

Lidia Kirilova

Abstract

The purpose of the present study is to record and describe the still existing ethno-medical practices in some parts of the Eastern Rhodopes for treatment of ear diseases, to find out the species composition of plants used for that purpose and the main biologically active substances of their chemical composition. The study records 18 species of plants used in this type of healing practices. Analyzing their chemical composition, we can conclud that they contain mainly organic acids, alkaloids and flavonoids. Due to this, most of them have antibacterial and antifungal activity.

Ключови думи: *Източни Родопи, етномедицина, ушни заболявания, Белоцветен дебелец (Sempervivum leucanthum Panи.), Мехунка (Physalis alkekengi L.), органични киселини, алкалоиди, флавоноиди*

Възникнали в древността, породени от човешкото страдание и утвърдили се през вековете, като неразривна част от българската етномедицина, до нас са достигнали редица ефективни лечебни практики, намиращи приложение при т. нар. „ушни болежки". Част от тези методи на лечение са се съхранили до голяма степен сред населението от Източните Родопи и все още, макар и рядко се практикуват от хората. Повечето от тях са свързани с приложението на различни видове растения. Целта на изследването е да регистрира тези практики в Източните Родопи, да установи растенията, с които те са свързани, както и основните биологично-активни вещества, съдържащи се в техния химичнен състав.

Повечето народни лекове в Родопите, прилагани при болки и възпаление на ушите, се състоят в приготвяне на капки от различни видове растения. Повсеместно накапват сок от печен Праз лук (*Allium ampeloprasum var. porrum* (L.) J. Gay)[1] , печена Ябълка (*Malus sp.* L.), олио, а някъде (с. Галище, с. Звиница), сок от свежа ябълка или от свеж Кромид лук (*Allium cep*a L.). (респондент № 3, № 8) По литературни данни в с. Червен използват отвара от семето на Вълча ябълка (*Aristolochia clematitis* L.), а в с. Гугутка от вид Тлъстига (*Sedum sp.*), който наричат „ухо биле". (Георгиев 1994, 76) Вероятно става въпрос за растението *Sedum maximum* Sut., известно сред народа и с името „дебела мара". Изстискан сок от листата му е ефикасен при болки в средното и външното ухо. (Иванов и др. 1977, 121) В с. Егрек и с. Аврен българите мохамедани лекуват болки в ушите с Белоцветен дебелец (*Sempervivum leucanthum* Panи.)[2] , който също наричат „ушно биле".(респондент № 1, № 2). Същото растение използват и в с. Галище (респондент № 3), както и в с. Чубрика, където го наричат „кулак оту" - ушна трева. (респондент № 4) В с. Паничково възрастната 87-годишна баба Сание Шабан лекува ушни проблеми, посредством баене и молитви. Тези умения тя наследила от баща си – Наджиб Ходжа, също известен лечител (респондент № 11).

---

[1] Празът съдържа алицин, химично съединение от групата на алкените, което действа срещу *Staphylococcus aureus,* гъбите *Candida, Cryptococcus, Trichophyton, Epidermophyton, Microsporum, Aspergillus* и др. (Benkeblia / Lanzotti 2007)

[2] Белоцветният дебелец притежава противогъбично действие към *Aspergillus niger* и *Candida albicans.* (Velickovic et al 2008)

Древните хербалисти препоръчвали при възпаление на уши Шафран (*Crocus sativus var officinalis* L.) (Dioscorides 2000 a, 30) или сок от Патладжан (*Solanum melongena* L.) (Dioscorides 2000 b, 619) В българските средновековни лековници заболяванията на ушите са познати в следните варианти: „...кога тече краф от ушите", „кога тече гнои", „кога пищат ушите на човек", „има черве на ушите", „кога не може да чуе хич човек", „за глухота да не може да чуе хич", „за уши да болат човека" и др. (Петкова 2009).

В старите лечебни книги са описани няколко практики за лечение на уши. Ето какво се предлага например в обемистата сбирка от края на 18 в., известна като лековник № 3[3]: Препоръчва се да се направи саморъчно приспособление за лечение на болното ухо чрез напарване: „Сечи борина смолива, вари я сас вода на гране, уюдурисай 1 кратуна като фуния да е, пробий драшката, сетне залупи кратуната и замажи я харно нагоре сас драшката, куга земе да ври да си тури на ухото на дупката да влава парата, заминова." (Петкова 2009).

В същия лековник са отбелязани и други интересни манипулации за болки в ушите: „Да земеш 1 масленик, да го туриш на огина да се згрее, та па тури на ушите да доиде парата фо хухото, да е даржел зитин, и друго, ако не може да замине, да направиш мушама, та па сас чорапна игла да я свиваш да стане като фуния, сетне тури на ушите, та я запали да гори, да доде до ухото, та и изгаси, ако не замине, па тури, харно е". (Петкова 2009).

Пак там четем: „И друго има черве на ушите. Маждравка[4] осен драво тури го на огина да гори, да пусне пена, земи я, 3 капки тури на ушите - умират червето, заминова." (Петкова 2009.)

В лековника на Илийчо Данаилов[5] се говори за червеи в главата, които излизат през ушите, след накапване на капки от стрити със сол листа от

---

[3] Лековник № 3, края на 18 в., 119 л. (По Спространов, с. 77) (Петкова 2009)

[4] С името „маждравка" или „мижурявка" наричат Мъждряна (*Fraxinus ornus* L.) Изследванията показват, че съдържащите се в кората му ескулин, ескулетин, фраксин, фраксетин са причина за антибактериалното му действие. Установена е такава спрямо *Staphylococcus aureus, Bacillus subtilis u Leptospira ponoma.* (Kostova 2001) (Ivancheva et al. 2006)

[5] Лековник на Илийчо Данаилов от Свищов, 1804 г. (По Спространов, 12-19) (Петкова 2009)

Праскова (*Prunus persica* L.)[6] и Татул (*Datura stramonium* L.). (Петкова 2009)

Информация за подобни методи, лекуващи ушни заболявания, все още е запазена сред населението на Източните Родопи, а някои от тях се практикуват и до ден днешен.

До скоро в с. Аврен, общ. Крумовград, лекували болки в ушите със специално направени фитили от восък (фин плат, натопен в затоплен восък, се навивал около тънка пръчица. След изстиването на восъка пръчицата се изваждала). Единият край на така приготвения фитил се поставял в ухото, а другият се запалвал. Кухият фитил се изпълвал с нечистотии и на болния му олеквало (Колев1991, 193) (респондент № 1).

До 1974 г. в гр. Кърджали е била запазена лечебна практика за почистване и лечение на уши с растението див пипер, наричано също „ушно биле." Става въпрос за Лютива тлъстига (*Sedum acre* L.)[7] или за вида Водно пипериче (*Polygonum Hydropiper* L.)[8]. Сведенията са от архива на отдел Етнография при РИМ - Кърджали: „Растението се поставя върху нагорещена керемида, похлупва се с кутия с калам (голям масур) и се напушва ухото." Практикува се при възпаление на ушите (Арх. е. № 313, 1974).

Особен интерес представлява методът за премахване на т. нар. „червеи в ушите".

Такъв вид практика все още е съхранена и се прилага и до ден днешен в с. Орлово, общ. Хасково. Жената, извършваща „лечението" казва, че децата, които имат този проблем непрекъснато плачат, чешат си ушичките, не могат да спят. Възрастните хора усещат мърдане в ухото, шум и сърбеж. Според нея, „червейчетата“ се появяват, когато влезе вода в ушенцето на бебето при къпане. Лечителката е усвоила практиката от свекърва си, тя от своята и т. н. Цялата процедура се състои в следното: Взема се чист пчелен восък от пчелни пити. Правят се малки топчета, в средата, на които се слагат по 10-15 семенца от плода на специална билка. Местните хора я наричат „шупле“. Установихме, че това е растението *Мехунка (Physalis alkekengi* L.)[9] , което народът нарича още „ушно биле”, „добриче”, „пукалче”. Изрязва се малка кръгла керемидка, която се нагрява на огън до червено и се полага върху метална лопатка за смет. Върху нея се слага приготвеното восъчно топче със семената в него. Топчето започва да се топи и силно да пуши, а семената се пукат от високата температура. Отгоре се полага малка метална фуния, върху която се нахлузва масур. Болният накланя глава и слага ухо върху отвора на масура. Насоченият пушек достига до ухото и ако има „червейчета” те умират и падат във фунията (респондент № 5).

---

[6] Листата от праскова съдържат в голямо количество цианиди (соли на циановодородната киселина), поради тази причина, в миналото, те били доста разпространено средство за премахване на тения в европейските страни. С паста от стрити праскoвени листа в Индия лекували въшки и други паразити по домашните животни.(De Cleen / Lejeune 2003, 525) (Jones 1961) Цианидите поразяват живите организми, като блокират клетъчното дишане.

[7] Лютивата тлъстига (*Sedum acre* L.) има висока антибактериална активност върху *Bacillus cereus, Sarcina lutea, Pseudomonas aeruginosa, Pseudomonas mirabilis, Candida albicans, Candida krusei, Aspergillus restrictus, Aspergillus fumigatus.* (Stankovic et al. 2012)

[8] Трудно е да се разбере за кое от двете растения става въпрос в посочената лечебна практика, тъй като в българската народна медицина се назовават и двете с името „див пипер". Лютивата тлъстига (*Sedum acre* L.) е родственик с Белоцветния дебелец (*Sempervivum leucanthum* Panи.) и Голямата тлъстига (*Sedum maxsimum* Sut.), които също се използват за лечение на уши. От друга страна Диоскурис на два пъти посочва, че капки от растението Пача трева (*Polygonum aviculare* L.), вид близък до Водното пипериче (*Polygonum Hydropiper* L.), се прилага при лечение на гной в ушите. (Dioscorides 2000 b, 547) (Dioscorides 2000, 806)

Абсолютно същата лечебна практика доскоро е съществувала при мюсюлманите – алевити в с. Звиница, общ. Кърджали. Там изпозвали също семената на *Physalis alkekengi,* като наричали растението „алтън чилек” (златна ягода). Жената, която е лекувала по този начин споделя, че е получила знанията от майка си, а тя, от своята майка. (респондент № 6) За същата цел понякога използвали и семената на растението Бабини зъби (*Tribulus terrestris* L.) (респондент № 8).

Подобно лечение, отново със семената на мехунка, се е практикувало и в района на Ардино, в обезлюденото вече с. Мак. Имало специално приспособление за извършване на процедурата, което според респондент № 7 приличало на малко наргиле, но за съжаление не е съхранено. (респондент № 7)

Аналогична практика регистрирахме и в с. Ястреб, общ. Кърджали. Растението е същото - *Physalis alkekengi.* Тук го наричат с познатото вече име „кулак оту” – ушна трева, както на други места казват на белоцветния дебелец. Местната лечителка споделя, че е наследила познанията от свекърва си, и че от този проблем страдат предимно деца или възрастни, които хапват в излишък месо. (респондент №10)

---

[9] Съдържащият се в Мехунката (*Physalis alkekengi* L.) физалин D проявява висока антибактериална активност, особено срещу грам-положителни бактерии. Поразява и някои видове гъби. (Helvacэ et al. 2010) Доказано е въздействието му върху *Microsporum canis, Candida albicans, Trichophyton mentagrophytes, Nocardia asteroids* (Torabzadeh / Panahi 2011)

По отношение на това, съществуват ли такива паразити в ухото, съвременната медицина е категарична в отговора си – не. Но лечителите открай време лекуват това заболяване и твърдят, че след приложените манипулации от ушите падат точно червейчета. Възможно ли е това и ако не, какво всъщност представляват т. нар. „червеи".

Още Диоскурид (I в.н. е.), един от най-прочутите древногръцки фармаколози и ботаници, пише за червеи в ушите. Дори препоръчва рецепта за тяхното премахване – капки от смолата на Ливански кедър (*Cedrus libani* A. Rich.), смесени с оцет. (Dioscorides 2000 a, 105)

Древните кавказки народи – абхази, шапсуги, адиги, черкези, винаги започвали лечение на каквото и да е заболяване с прочистване на организма от паразити. Надежда Семенова в книгата си „Очистись от паразитов и живи без паразитов" споделя, че лично е изпробвала десетки от техните древни методи за изчистка на паразитите от човешкия организъм. За целта те прилагали различни средства, но най-вече треви. Авторката споделя конкретна практика за прочистване на паразити в главата през очите на страдащия: „Върху тлеещи дървесни въглени.... жената хвърли шепа сухи треви и когато димът от тях запълни пространството ....върху въглените бяха хвърлени семената на много разпространено, отровно растение.... Дъхът ми спря, от очите ми потекоха сълзи, които преминаха и в гърлото ми, излизаха много сълзи от носа и гърлото ми, ушите ми заглъхнаха. Когато димът се разсея ...и дойдох на себе си, върху гърдите ми, на пода, върху ръкавите на костюма ми, открихме малки бели червейчета с дължината на оризово зърно. Никога преди това не бях и чувала за голямата любов на паразитите към наркотиците, каквито се явяваха отровните треви." (Семенова 2012, 4)

Както вече стана дума по-горе в текста, в средновековните български лечебни книги също са описани практики, очистващи организма от подобен вид паразити.

Решихме да потърсим коментар от лекар - специалист УНГ, с 30-годишна практика. Ето какъв беше отговорът: „Това, което лечителите наричат „червейчета", при възрастните хора всъщност са фрагменти от ушна кал (*cerumen*), олющени епидермални клетки или гъбички (*otomycosis*) и техните хифи. При децата най-често това са люспички от епидермални клетки. За червеи в ухото не може да се говори." Специалистът споделя, че преди около 30 г. е имал 2-3 случая в практиката, когато действително са вадили с пинсети ларви на насекоми, снесли яйца върху нелекувано ухо с гноен отит (*otitis*). В тези случаи дори е възможно ларвите да спукат тъпанчето и да преминат в средното ухо. Но това се случва рядко и е невъзможно да бъдат извадени паразитите с подобни народни лечебни методи. (респондент № 9) Специалистът коментира, че тези практики могат да помагат при гъбични заболявания, породени от недостатъчна хигиена на ушите. Най-чести причинители на това заболяване са *Aspergillus flavus, Aspergillus niger, Aspergillus fumigatus, Aspergillus albus, Penicillium, Mucor* и др. Болните усещат сърбеж в ухото, чувство на пълнота, понякога и намален слух. При отоскопично изследване в слуховия проход се откриват мрежовидни мицелни влакна с типични зрънца по тях. Цветът на гъбичките зависи от причинителя. При *Aspergillus niger* е черен, при *Aspergillus fumigatus* е жълт, при *Penicillium* – белезникав. (Павлов / Гюлев 1979, 68) Твърде възможно е лечителите да оприличават на червеи точно тези мрежовидни мицелни влакна. В подкрепа на това твърдение се явява и фактът, че голяма част от използваните лечебни растения проявяват антибактериална и противогъбична активност. Удивително е как хората са успели да стигнат до този извод по емпиричен път, трупайки опит и знания, предавани от поколение на поколение, много преди учените - химици да направят своите химични анализи. Според д-р Светла Петкова „в миналото неуките страдащи хора, съзнавайки уязвимостта на човешкото тяло...са сравнявали директно агресията на болестотворната сила с отблъскващи образи като червеи, жаба, гущер, змия и др.“ (Петкова 2009) Без значение как са наричали заболяването, несъмнено пътят за лечение е бил правилен. Нещо повече, познаването на традиционните етномедицински практики носи информация, която може да бъде полезна за съвременната медицина и фармация.

В заключение: Анализирайки химичния състав на регистрираните растения, използвани в етномедицинските практики за лечение на ушни заболявания в Източните Родопи, може да се заключи, че те съдържат предимно органични киселини, алкалоиди и флавоноиди. (таблица 1) Благодарение на химичния си състав голяма част от цитираните растения притежават антибактериално и противогъбично действие. Обобщавайки данните от таблица 1, може да се отбележи, че най-голямо приложение намират растителните видове Белоцветен дебелец (*Sempervivum leucanthum* Pani.) и Мехунка (*Physalis alkekengi* L.).

Таблица 1: Растителни видове, намиращи приложение в етномедицински практики за лечение на ушни заболявания.

№	Българско наименование на растителния вид	Латинско наименование на растителния вид	Местно наименование на растителния вид	Лечебно приложение	Населено място, където се използва/л	Химичен състав
1.	Мехунка (семена)	*Physalis alkekengi* L.	шупле, алтън чилек (златна ягода) кулак оту	практика за премахване на паразити в ушите	с. Орлово с. Звиница с. Мак с. Ястреб	алкекенгилин А, алкекенгилин В, физалин D, физалин Р (**Li Kun et al. 2010**)
2.	Вълча ябълка (семена)	*Aristolochia clematitis* L.	-	при възпаление на ушите	с. Червен	аристолохиева киселина, алкалоидите аристолохин и магнифлорин, витамин С (**Воденичаров / Петров 2000, 44**) (**Kostalova et al. 1991**)
3.	Голяма тлъстига	*Sedum maximum Sut.*	дебела мара, ухо биле	при възпаление на ушите	с. Гугутка	кварцетин, кампферол и техните производни (**Mulinacci et al. 1995**)
4.	Белоцветен дебелец	*Sempervivum leucanthum* Panč.	ушно биле, бабин квас, кулак оту	при възпаление на ушите	с. Егрек с. Аврен, с. Галище с. Чубрика	лимонена и ябълчна киселина, флавоноидите каемпферол, кверцетин и изорамнетин, монозахаридите галактоза, рамноза, ксилоза, маноза, арабиноза, Ca, K, Mg (**Velickovic et al 2008**)
5.	Лютива тлъстига	*Sedum acre* L.	див пипер, ушно биле.	при възпаление на ушите	гр. Кърджали	рутин, гликозоиди, органични киселини, алкалоидите: седамин, седридин, сединон, изопелитиерин, никотин (**Bieganowska / Waksmundzki 1976**)
6.	Водно пиперче	*Polygonum Hydropiper* L.	див пипер, ушно биле.	при възпаление на ушите	гр. Кърджали	тараксерон, фриеделанол, урсолова к-на, олеанолова к-на, галова к-на, кверцетин, кверцитрин, рутин (**Huang Jian et al. 2012**)
7.	Бабини зъби	*Tribulus terrestris* L.		практика за премахване на паразити в ушите	с. Звиница	α- амирин, 1,2-бензендикарбоксилова киселина, палмитинова киселина (n-хексадеканова киселина), линоленова киселина (9,12,15-октадекатриенова киселина), стеариновата киселина (октадеканова киселина) (**Abirami / Rajendran 2011**)
8.	Ябълка	*Malus sp.* L.		при възпаление на ушите	с Галище с. Звиница	елагинова к-на, феруловата киселина, кафеена к-на, галова к-на, и др (**Soares et al. 2008**)
9.	Кромид лук	*Allium cepa* L.		при възпаление на ушите	с. Звиница	уронова киселина, арабиноза, галактоза, ксилоза, алицин, оцетна к-на, аскорбинова к-на, Al (**Ng et al. 2000**) (**Benkeblia / Lanzotti 2007**)

№	Българско наименование на растителния вид	Латинско наименование на растителния вид	Местно наименование на растителния вид	Лечебно приложение	Населено място, където се използва/л	Химичен състав
10	Праз лук	*Allium ampeloprasum var. porrum (*L.) J. Gay		при възпаление на ушите		алицин и др. тиосулфинати **(Benkeblia / Lanzotti 2007)**
11.	Мъждрян	*Fraxinus ornus* L.	маждравка, мижурявка	практика за премахване на паразити в ушите		ескулин, ескулетин, фраксин, фраксетин, кверцетин, кафеена, галова и *p*-кумаринова киселини **(Ivancheva et al. 2006)**
12.	Шафранов минзухар	*Crocus sativus var officinalis* L.	шафран	при възпаление на ушите		кроцин, кроцетин, шафранал, пикрокроцин, лауринова к-на, палмитинова к-на, стеаринова к-на, олеинова к-на, K, Fe, P, Na, витамин B2 **(Murgananthan / Sathyachethan 2012)**
13.	Патладжан	*Solanum melongena* L.		при възпаление на ушите		антоциани, феноли, гликоалкалоиди – соласодин, соланин M, минералите Zn, Cu, Fe, Mn **(Bajaj et al. 1990)**
14.	Бор борина	*Pinus sp.*L.	смолива	при възпаление на ушите		лимонин, алфа-пинен, бета-пинен, мирцен **(Macchioni et al. 2003)**
15.	Праскова (листа)	*Prunus persica* L.		практика за премахване на паразити в ушите		K, Ca, Mg **(Strychalski et al 2009)** цианиди **(Jones 1961)**
16.	Татул (листа)	*Datura stramonium* L.		практика за премахване на паразити в ушите		алкалоидите хиосциамин, атропин и скополамин **(Кирилова 2005)**
17.	Пача трева	*Polygonum aviculare* L.		при възпаление на ушите		алкалоида паникудин **(Salama / Marraiki 2010)**
18.	Ливански кедър	*Cedrus libani* A. Rich		практика за премахване на паразити в ушите		бета цитостерол, олеинова к-на, линолова к-на **(Hafizoglu 1987 a)** пимаринова к-на, сандаракопимарова к-на, абиетинова к-на, терпенови алкохоли **(Hafizoglu 1987 b)**

5. Гергина Митева Петкова, 76 г., с. Орлово, общ. Хасково, 11.08.2012 г.
6. Небибе Исмаил, 52 г., с. Звиница, общ. Кърджали, 07.11. 2012 г.
7. Мелиха Исмаил, 53 г., с. Айрово, общ. Кърджали, 06. 12. 2012 г.
8. Мухарем Мюмюн Алиосман, 31 г., с. Звиница, общ. Кърджали, 5. 11.2012 г.
9. Д-р Николина Семерджиева, специалист уши, нос, гърло, 58 г., гр Кърджали, 29.10.2012 г.
10. Севинч Али Мурад, 49 г., с. Ястреб, общ. Кърджали, 26.02.2013 г.
11. Шукрие Сали Шабан, 53 г., с. Паничково, общ. Черноочене, 26. 02.2013 г.

ЛИТЕРАТУРА:

Арх. е. № 313 1974: РИМ-К-ли, НА Етнография, арх. е. № 313, л. 2, 1974 г.

Воденичаров / Петров 2000: Воденичаров, Д., А. Петров, *Отровни растения и отравяния с тях*, София, 2000.

Георгиев 1994: Георгиев, М., *Народна медицина*, сборник Родопи. Традиционна духовна и социалнонормативна култура, София, 1994 г.

***Иванов и др. 1977:** Иванов, И., И. Ланджев, Г. Нешев,* Билките в България и използването им, *София, 1977.*

Кирилова 2005: Кирилова Л., *За Родопите, растенията, съдържащи алкалоиди и тяхното приложение в религиозните ритуали и медицината*, Природонаучните музеи – центрове за прилагане на съвременни интердисциплинарни методи при изследване, съхранение и представяне на природните образци, Бургас, 2005, с. 61-72.

Колев1991: Колев, Л., *Аврен*, София, 1991.

Павлов / Гюлев 1979: Павлов, В., А. Гюлев, *Ушни, носни и гърлени болести*, София, 1979.

Семенова 2012: Семенова Н., *Очистись от паразитов и живи без паразитов. Пособие по экологии человека*, Санкт-Петербург, 2012.

Петкова 2009: Петкова, С., *Неволите на тялото в средновековните лековници*, LiterNet, 2 (111), 2009, http://liternet.bg/publish23/s_petkova/nevolite.htm

Abirami / Rajendran 2011: Abirami, P., A. Rajendran, *GC-MS Analysis of Tribulus terrestris L.*, Asian Journal of Plant Science and Research, 2011, vol. 1 (4), pp. 13-16.

Bajaj et al. 1990: Bajaj, K. L., B. D. Kansal, M. L Chadha, P. P Kaur, *Chemical composition of some important varieties of egg plant (Solanum melongena L.),* Tropical Science 1990 vol. 30 (3) pp. 255-261.

Benkeblia / Lanzotti 2007: Benkeblia, N., V. Lanzotti, *Allium Thiosulfinates: Chemistry, Biological Properties and their Potential Utilization in Food Preservation*, Food 1(2), 2007, pp. 193–201.

Bieganowska / Waksmundzki 1976: Bieganowska, S., A. Waksmundzki, *Alkaloids of the herb Sedum acre L. Part I. Chromatographic analysis*, Chromatographia , vol. 9 (5), 1976, pp. 215-218.

De Cleen / Lejeune 2003: De Cleen, M., M. Lejeune, *Compendium of symbolic and ritual plants in Europe*, vol. (1), Ghent, 2003.

Dioscorides 2000 a: Dioscorides, *De materia medica, book 1: Aromatics,* translation by T.A.Osbaldeston, Johannesburg, 2000.

Dioscorides 2000 b: Dioscorides, *De materia medica, book 4: Other herbs and roots*, trans-

lation by T.A.Osbaldeston, Johannesburg, 2000.

Dioscorides 2000 c: Dioscorides, *De materia medica, book 5: Metallic stones*, translation by T.A.Osbaldeston, Johannesburg, 2000.

Hafizoglu 1987 a: Hafizoglu, H., *Studies on the Chemistry of Cedrus libani A. Rich. - I. Wood Extractives of Cedrus libani*, Holzforschung - International Journal of the Biology, Chemistry, Physics and Technology of Wood, vol. 41 (1), 1987, pp. 27-38.

Hafizoglu 1987 b: Hafizoglu, H., *Studies on the Chemistry of Cedrus libani A. Rich. - III. Oleoresin Composition of Cones and Bark from Cedrus libani,* Holzforschung - International Journal of the Biology, Chemistry, Physics and Technology of Wood, vol. 41 (3), 1987, pp. 141-145.

Helvacэ et al. 2010: Helvacэ, S., Kцkdil, G., Kawai, M., Duran, N., Duran, G., Gьvenз, A.,. *Antimicrobial activity of the extracts and physalin D from Physalis alkekengi and evaluation of antioxidant potential of physalin D*, Pharmaceutical Biol., 2010, vol.48 (2) pp. 142-150.

Huang Jian et al. 2012: Huang Jian, Hou Peng-yi, Wu Li-jun, Gao Hui-yuan, *Isolation and identification of chemical constituents from whole plant of Polygonum hydropiper L.,* Journal of shenyang pharmaceutical university, 2012, vol. 29 (01), pp. 22-25.

Ivancheva et al. 2006: Ivancheva, S., M. Nikolov, R. Tsvetkova, *Pharmacological activities and biologically active compounds of Bulgarian medicinal plants.* Phytochemistry: Advances in Research, 2006, pp. 87-103.

Jones 1961: Jones, M. B., *Seasonal trend of cyanide in peach leaves and flower buds and its possible relationship to the rest period,* Proc Am Soc Hort Sci 1961, vol. 71, pp. 117-120.

Kostalova et al. 1991: Kostalova D, V. Hrochova, N. Pronayova, J. Lesko, *Constituents of Aristolochia-Clematitis L.* Chemical Papers 1991, vol. 45 (5), pp. 713-716.

Kostova 2001: Kostova, I., *Fraxinus ornus L.*, Fitoterapia, 72, 2001, pp. 471-480.

Li Kun et al. 2010: Li Kun, Diao Yun Peng, Wang Ming Dong, Yang Song Song, Zhang Hou Li, Huang Shan Shan, Yang Hong, *Chemical Constituents of the Fruits of Physalis Alkekengi L. Var. franchetii (Mast.) Makino*, Chinese Journal of Organic Chemistry. 2010, vol. 30 (1), pp. 128-131.

Macchioni et al. 2003: Macchioni, F., P. L. Cioni, G. Flamini, I. Morelli, S. Maccioni, M. Ansaldi, *Chemical composition of essential oils from needles, branches and cones of Pinus pinea, P. halepensis, P. pinaster and P. nigra from central Italy,* Flavour and Fragrance Journal, 2003, vol. 18 (2), pp. 139–143.

Mulinacci et al. 1995: Mulinacci, N., F. Vincieri, A. Baldi, M. Bambagiotti-Alberti, A. Sendl, H. Wagner, *Flavonol glycosides from* Sedum *telephium* subspecies *Maximum leaves*, Phytochemistry, vol. 38 (2), 1995, pp. 531 – 533.

Murgananthan / Sathyachethan 2012: Murgananthan, G., P. Sathyachethan, *Antimicrobial constituens from plants,* International research journal of pharmacy, vol. 3 (1), 2012 pp. 5-9.

Ng et al. 2000: Ng, A. , M. L . Parker, A. J. Parr, P. K. Saunders, A. C. Smith, K.W. Waldron, *Physicochemical characteristics of onion (Allium cepa L.) tissues*, Journal of agricultural and food chemistry, 2000, vol. 48 (11), pp. 5612-5617.

Salama / Marraiki 2010: Salama, H. M. H., N. Marraiki, *Antimicrobial activity and phytochemical analysis of Polygonum aviculare L. (Polygonaceae), naturally growing in Egypt,* Saudi Journal of Biological Sciences, vol. 17 (1), 2010, pp. 57–63.

Soares et al. 2008: Soares, M. C., Й. T. Ribeiro, E. M. Kuskoski, L. V. Gonzaga, A. Lima, J. Mancini-Filho, R. Fett, *Composition of phenolic acids content in apple (Malus sp.) pomace,* Semina: Semina Ciencias Agrarias, 2008, vol. 29, pp. 339-348.

Stankovic et al. 2012: Stankovic, M., Radojevic, M. Curcic, S. Vasic, M. Topuzovic, L. Comic, S. Markovic, *Evaluation of biological activities of goldmoss stonecrop (Sedum acre L.)*, Turk J Biol. 2012, vol. 36, pp. 580-588.

Strychalski et al 2009: Strychalski E. A., A. C. Henry, D. Ross, *Microfluidic analysis of complex samples with minimal sample preparation using gradient elution moving boundary electrophoresis*, Anal. Chem. 2009, vol. 81, pp. 10201–10207.

Torabzadeh / Panahi 2011: Torabzadeh, P., P. Panahi, *Evaluation of Antifungal Activity of Physalis alkekengi L. Extracts on Microsporum canis, Candida albicans, Trichophyton mentagrophytes and Nocardia asteroids*, American-Eurasian J. Agric. and Environ. Sci., 2011, vol. 11 (6), pp. 863-866.

Velickovic et al 2008: Velickovic, D., V.Veljkovic, M. Lazic, S. Stojicevic, I. Stanisavljevic, *Comparative screening of the anti-oxidant and antimicrobial activities of Sempervivum marmoreum L. extracts obtained by various extraction techniques*, Journal of the Serbian Chemical Society, 2008, vol.73 (6), pp. 597–607.

ЗА РОДИТЕЛСКАТА И КУМОВА КЛЕТВА В СЛИВЕНСКО

Димка Илиева

Резюме

Текстът стъпва на историческия преглед на един сравнително ранен етап от човешката цивилизация, най-вече на религиозните вярвания свързани със силата на думата, като в него се прави опит за проникване в дълбините на човешката психика. За целта е въведен в обръщение теренен материал, който улеснява съвремененният прочит на въпроса и специално фокусира върху свръхестествените възможности на роднините по кръв и кумство, когато са лично засегнати и предизвикани от своите близки. Изследователските търсения на този стар, колкото света проблем по-скоро очертават в чист вид патриархалната традиция и неписано законодателство, тяхната общочовешка и общовалидна същност, отколкото да маркират специфични локални и регионални особености. Издирените случаи в част от сливенските села и посочените примери дават по-голяма достоверност на изводите и оценките и показват, че в състояние на афект същностната характеристика дори и на традиционния човек е променлива величина, а действията му са непредсказуеми.

ABOUT THE PARENT'S AND GODFATHER'S CURSE IN SLIVEN REGION

Dimka Ilieva

Abstract

The text builds on the historical review of a relatively early stage of human civilization, especially on religious beliefs associated with the power of the word, as it attempts to penetrate into the depths of the human psyche. For this purpose, fieldwork material is presented, as it facilitates the contemporary understanding of the issue and it focuses in particular on the supernatural abilities of relatives when they are personally offended and provoked by their kinsfolk. The aim of the study of this issue, which is as old as the world itself, is rather to outline the pure patriarchal tradition and unwritten law, their common human essence and universally valid nature than to mark the specific local and regional features. The investigated cases in a part of Sliven villages and the mentioned examples give greater credibility to the conclusions and evaluations and they show that, when exasperated, the essential feature of traditional man is a variable and his actions are unpredictable.

От най-ранни времена, човешкият род създава примитивни вярвания, върху които по-късно, в резултат на променящи се обществено-икономически условия, се наслагват все нови и нови представи. Постепенно със задълбочаването на знанията, с добросъвестното им систематизиране и прилежно анализиране, преосмислени и съобразени с историческото развитие на обществото, се създава религиозно-митологична система, с многопластова структура и сложен характер. В нея религиозни вярвания, морални норми и правни изисквания са здраво свързани в единно и ненакърнимо синкретично цяло. В този пантеон от консервативни вярвания, в относителна самостоятелност, съществува убеждение за силата и могъщото значение на думата. (Стоилов 1896, 51-58) Смята се, че тя има магическо действие и употребена на точното място и в подходящото време може да постигне поразителен ефект. Чрез изречен благослов, тя има властовия ресурс да умножи богатството на своя адресат, да се радва той на добро здраве, дълголетие и многобройна челяд, а може и чрез произнесени лоши пожелания и клетви да съсипе живота на човека, да го направи не само необикновено труден, но и най-безжалостно да го прекъсне. Чрез тях, всеки член на древното общество в зависимост от утвърдените колективни критерии за морал и справедливост, може да възсъздава правосъдие. Чрез техния код по-добре се разбират механизмите, които утвърждават моралните принципи на общността и изясняват нейната наказателна, санкционираща и регулативна роля/на клетвата/.

Родителски клетви

Според народната вяра, клетвите на майката и бащата са най-тежки. (Маринов 1981, 264) Те стигат до Господ и той винаги ги изпълнява. Информаторката Мара Николова от с. Биково подкрепя това твърдение с вярването, „че една птичка, постоянно летяла в небето и всеки път щом чуела такива проклятия, съобщавала за тях на Бог и той съответно ги изпълнявал, когато им дойдело времето".[1] В това схващане има сериозен потенциал, тъй като в древността птиците се отъждествяват с небесните селения, а по-късно се приемат като мост между обикновения човек и боговете. Дори орисниците, които задължително посещават новороденото на третия ден след раждането му, проверяват дали в родовата история на детето има наречена клетва и я имат предвид, когато предопределят бъдещето му (Маринов 1981, 264).

Още в зората на човешката цивилизация ролята на жената е издигната в ранг на божественост. Естествената и детеродна функция я прави не само всесилна и всевластна, но я обвива в голяма доза, сакралност, тайнственост и страхопочитание. Логично погледнато това е така защото, жената може да прави нещо, което мъжът не може. Тя е тази, която познава мистерията на раждането, която създава нов живот и цялата нормативна уредба на това общество наречено матриархат се крепи на този генетичен принцип. (Елиаде 1997, 55) Плодородието на земята се съотнася с женската плодовитост и аналогично женските възможности за плодородие в социален план ги прави отговорни и за изобилието на земята, поради което те са нейни собственички, а мъжете са длъжни да живеят в домовете им (Елиаде 1997, 56).

В ранното земеделско общество, божеството, което господства над вегетацията и животинския свят, което покровителства човешкия род и домашното огнище е въплатено в женски образ и е персонифицирано като Великата богиня-майка. При тази митологично-религиозна система имаме раждане на света, така, както се ражда всеки на тази земя. При така създадените вярвания не е чудно уважението, преклонението и респекта, валидни за всяка жена-майка в този отрязък на човешката цивилизация, а нерядко и отъждествяването и с божественото.

По-късно, с появата на занаятите, на преден план излизат майсторите – първо грънчари, а после ковачи, които постепенно отнемат водещата роля на жената-майка и възвестяват ерата на патриархалното общество. В него общностите се управляват от възрастни мъже, а езическите богове създават, измайсторяват света. (Речник 2006, 156) От това време, преди още да има създадена писменост и писани закони, е създаден митът за почитането на родителите. (Българско народно творчество том 10 1963, 382)

---

1 Мара Атанасова Николова, 78 год., с. Биково

С възникването на писмеността и по-късно с утвърждаването на християнството, като официална религия, зачитането и послушанието спрямо родителите се издига на ново равнище. „Виновникът" за това е сам Господ Бог, който написва на две каменни скрижали списък от религиозни и морални Словарр известни като Десетословие или Десетте Божи заповеди. Петата от тях гласи: „Почитай баща си и майка си, за да продължават дните ти на земята, които Господ, Бог твой ти дава." (Синодална библия 2010, Изход, Глава 20, 73) В книга премъдрост на Иисуса син Сирахов се казва: „С дела и думи почитай баща си и майка си за да ти дойде от тях благословия, защото бащина благословия утвърждава домовете на децата, а майчина клетва разрушава до основи." (Книга Премъдрост на Иисуса син Сирахов, Глава 3) С поразителна точност тези думи си кореспондират и с титул 2 на Византийската Еклогар създадена през 726 г., която представлява законодателен сборник, включващ гражданско, наказателно и процесуално право, а не само религиозно, както предходните. (Матеев Еклога,титул 2, т.6) По времето на княз Борис I, след Покръстването, тя е преведена на български език и адаптирана към нашите условия. Под тази редакция е известна като Славянска Еклога и става част от правната система на Първата българска държава. (Матеев Еклога, титул 2, т.6)

Безспорно първите години от живота на човек се дължат на майката. С нейната безкористна закрила и денонощни тревоги, тя създава у неврълстното и безпомощно създание усещане за удобство, сигурност и безметежност. Силната връзка между майка и дете си остава ненакърнима и ненарушима и след детските години, а много често и за цял живот и вероятно тя е в основата на вярването, че всяка жена може да самоунищожи носения в утробата си плод, а от там и всичко, което е „родено от майка". (Краев 2007, 18)

Ролята на бащата в патриархалното общество е да осигури дом, топлина и храна на семейството си. С израстването на децата задълженията му нарастват и се свързват с правилното възпитание и усвояването на основните морални ценности, характерни за съответното обществено устройство. Взаимоотношенията в него изискват безпрекословно подчинение на децата спрямо родителите и особено на бащата, независимо на каква възраст са. Тези норми са издигнати толкова нависоко и се изпълняват толкова строго, че придобиват статут на святост. Следователно за човека с патриархално съзнание Вседържателят създава света, а собствения отец създава своите деца. Тази идентификация на родителя с Бог учудва само от гледна точка на днешното модерно време. Защото действително след Бог бащата е този, който определя и насочва житейския път на своите деца, според собствената си мярка за мъдрост и далновидност. Той има възможности и функции, които са тъждествени с тези на Създателя, но в неимоверно по-малък мащаб, отнасящ се само до неговият дом и фамилия. Той, както и Бог, **съзидава**, **закриля и покровителства, правораздава и наказва**, **санкционира** нарушителите и се превръща в **регулатор на взаимоотношенията** в семейството си. (Арнаудов, 1943, VII) С тези свои възможности, той не само утвърждава моралните стожери на обществото, но и стриктно следи те да се спазват с изключителна вяра, педантичност и преклонение. Когато във всеки един дом строго се спазва установенияш ред, когато всяка фамилия безусловно прилага примитивното законодателство, постоянно коригира и регулира собственото си битие, тогава има органично единство между личните и колективни интереси, тогава най-правило функционират и вечните божи закони в цялата общност. Това е унаследен културен модел, който всеки е длъжен да спазва, защото така е наредил бог. В семейството родителите, възрастните са божиите наместници и те са единствените на земята, които трябва да се слушат и уважават, дори когато не са прави.

Всички информатори са единодушни, че едно време никой, независимо от възрастта, семейното и социално положение, което заема в селището, няма право да отвърне на майка и баща. "Бащина и майчина воля не се кърши"[2] „Тати не приемаше не мога и не знам, никой не му противоречеше".[3] „Никой нямаше пари в себе си, ако тати прецени ще му даде, а бяхме семейни с деца".[4] „Имаше срам от родители и каквото та накарат да напраиш, го праиш".[5]

Точно това утвърдено вярване за високото място на възрастните в ценностната система на хората, тези общоприети стандарти повеляват и реципрочно отношение към младото поколение. Единственото условие е: те да уважават и почитат по установения от традицията начин своите родители, да се вслушват в съветите и напътствията им. Тогава придобиват правото и привилегията да бъдат благословени от тях, като особено полезно и необходимо е благопожеланието по време на сватба, и народната вяра изисква младите да направят всичко възможно, за да го получат. (Иванова 1984, 38, 107) Но когато постъпката на някои отрочета е толкова драстично неприемлива и е в разрез с установените норми, родителите прибягват до единственото оръжие с което разполагат – клетвата.

---

[2] Иван Добрев Демирев, 80 год., с. Бозаджий.

[3] Слава Петрова Колева, 85год. гр. Кермен.

[4] Иван Добрев Демирев, 80 год. с. Бозаджий.

[5] Пенка Тошева Господинова, 84 год. с. Бозаджий.

Независимо, че съществува такъв неписан закон в древното общество, никой възрастен не си позволява да злоупотребява с него, защото, наказвайки децата си, хората всъщност осъждат в много по-голяма степен самите себе си. Той се включва автоматично винаги, когато волно или неволно чедото им извърши престъпление спрямо отделна личност или обществото като цяло, когато не изпълни синовния си дълг и остави родителите си без подслон.[6] Според информаторите, родителите прибягват до проклетисване много рядко, защото не само знаят, те са убедени, че това е много лошо нещо.[7] Практиката показва, че причините за това са толкова различни, колкото е богат и разнообразен самият живот. Често това е кражбата на семейното имане от единия син, което ощетява както останалите братя и сестри, така и самите родители.[8] Случва се причината да е в своеволието и непослушанието на сина или дъщерята или даже само за това, че е „пресрещнал" /отвърнал/ или „натъртил" /сопнал се/ на бащата или майката.[9] Големият наш етнограф Д. Маринов казва: „ Тия клетви на баща или майка стигат до бога и господ ги веднага зима във внимание и ги изпълнява". (Маринов 1981, 264-265) С други думи казаната от родителите словесна формула може да направи това, което може единствено всевишния.

От позицията на днешното време, тази фанатична убеденост и несломима решителност при отстояване на строгите морални норми е неразбираема, но за патриархалния човек това противопоставяне е най-нормалното. Устройството на системата е такова, че се включват инстинктите за самосъхранение, в резултат на което, всеки член на обществото прави необходимотор за да се възвърне балансщш в живота им. И най-малкото прегрешение от страна на човека води до нарушаване на вековно установени традиции, в резултат на което настъпва хаос и деструкция. Това състояние е равносилно на катастрофа с непредвидими последствия за цялата общност с прилежащите и територии и народната вяра го свързва с наказания от космически характер. (Маринов, 1981, 336,337) Един от възможните начини за излизане от това кризисно състояние е родителската клетва, която всъщност е висша саможертва, защото, за да се постигне онази проста и величествена хармония в селската общност, се принася в жертва най-милото.

---

[6] Дочка Кондева Недева, 85 год. гр. Кермен.

[7] Димитрина Русева Илиева, 72 год. с. Бозаджий.

[8] Мария Димитрова Александрова, 68 год. с. Бял Кладенец.

[9] Слава Петрова Колева, 85 год. гр. Кермен.

Михаил Арнаудов казва: „за да получи словото тайнствена мощ, то трябва да намери нужната ритмична или синтактична форма, трябва да се произнесе с нужната интонация, и с необходимия за случая жест, често при необходимата обстановка и придружено от определено символично действие, което образува обредната страна на целия магически цикъл.” (Арнаудов 1934, VI) В повечето случаи за нея не се изисква някаква специална подготовка във времето, тя не е обвързана с календарната или семейната обредност, нито изисква съобразяване с определен отрязък от денонощието. Не е необходимо създаване на специфична свещена атмосфера, чрез някакви пречистващи обреди или възлияния. Съобразно мнението на информаторите не всяка лоша дума или мисъл е клетва. Най-важните условия за да заработи нейната формула са:

1. Вината на сина или дъщерята да е толкова голяма и непоправима, че от гледна точка не само на всеки член на патриархалното общество, но и на родителите, които в някои случаи проявяват известна доза субективизъм, се превръща в престъпно деяние и непростим грях. В този случай, това е против тяхната човешка, родителска и нравствена същност.

2. Психически родителят да е толкова силно разтърсен от постъпката на своя наследник, да е обхванат от такива силни разрушителни емоционални пориви или ситуация на фрустрация, че да не вижда никаква възможност за излизане от това срамно и невъзможно за него положение. Единственият начин да отреагира е цялата концентрирана отрицателна енергия събрана в него да се отприщи с всичката си мощ и яростта, съзнателно и целенасочено да се насочи в обратна посока. В зависимост от характера на проклеващия е възможно тя да бъде изречена сърдито и гневно, разпалено и ядно, или спокойно, хладнокръвно и безпощадно, с овладяни емоции и пълен контрол на положението.

За обредните действияр придружаващи клетватар информаторите знаят твърде малко. Почти всички смятат, че специални такива няма, достатъчно е само да се изрече проклятието. В един случай в с. Горно Александрово имаме съпътстващо действие. „Майката си потътрила краката навън и проклела: Човек да не остане в тази къща!"[10] По принцип тътренето на краката навън е знак за разсипия, за разрушение и унищожение и обратно.[11] Според вярата народна, бащата кълне със свален калпак, а майката със свалена забрадка или пък с извадена дясна гърда. (Маринов 1981, 264) Този жест се асоциира с положение на траур, което категорично и недвусмислено показва, че родителят в състояние на възбуда не изключва и вариант с най-трагичен изход. (Христов 1992, 22) Само в с. Биково, информаторка потвърди, че майката, сваляйки забрадката, прави магия. Пак тя спомена, че друга жена хвърля камък и извиква: „Кога са върни камъка, тогаз и ти!"[12] Хвърлянето на камък показва по имитативен път не само негативно отношение към някого, но и смъртно наказание, защото сам по себе си той е натоварен със сила: с него се удря, наранява, убива – той е оръжие. (Бидерман 2003, 167) Възможно е изречените думи с лоша цел да се асоциират с хвърления камък в смисъл, че не могат да се върнат назад и е задействана програма за реализацията им. В тези случаи имаме дублиране на едно и също пожелание, изказано чрез два различни езика – с езика на словото и с езика на действието.

Поради голямата дистанция от времето на битуване, също така остава неизяснен и въпросът има ли значение в коя посока се обръща кълнящия. От най-древни времена хората се прекланят на Слънцето и му отправят горещи молби, на изток, сутрин при изгрев-слънце. По-късно и в езическата и в християнската религия тази традиция се запазва. Предполагам, че е възможно такова обръщане на изток, придружено с кръстен или друг езически знак направен коленопреклонно. Друго важно според мен условие е произнасянето на името на адресата. В съответствие с народното вярване, изричането на собственото име на някой човек с недобра цел може да му нанесе непоправими последствия или вреди на физическо и психическо равнище. (Шишманов 1898, кн. 15, 531) Този факт е причина хората от древността да крият изключително ревниво названията си. Името, чрез трептенията на звуците, а по-късно чрез графичните знаци при изписването непрекъснато влияе на своя притежател. Емоцията, с която то е изричано – с гняв, радост или обич носи на адресата вложената енергия и закодираната в нея информация. Вероятно поради това много честа е употребата на личното име в клетвата. „Нидельо, Нидельо, тъз ниделя да си под було, другата да си под платно!"[13], „Калпака ти хабер да дойде Стайко!"[14] или „Василе, сляп да та вида!"[15] Другия вариант е обръщението да е „сине" или „дъще". „Много деца да имаш сине, ама мъжко да нямаш!"![16] „Дъще, две дъщери да имаш и двете надалеч да се оженят".[17]

---

[10] Фирко Петров Стайков, 72 год. с. Горно Александрово.

[11] Митко Койчев Димитров, 78 год. с. Горно Александрово

[12] Мара Атанасова Николова, 78 год. с. Биково.

Независимо от факта, че сред информаторите има противоречия чия клетва е по-силна, всички са единодушни, че родителската клетва хваща от трето да девето коляно. „Баща и майка да прокълнат било много лошо, каквото кажели, туй ставало"[18] или, че „майчина и бащина клетва стигат"[19] и „никой не може да ги развали" [20], но има лек превес, че майчината е по-силна, без да се подценява и бащината. Според Димитър Маринов бащините клетви са огън и са с по-голяма разрушителна сила. Те са със статута на пълна разрушителна сила за знаците на рода и материалните придобивки. (Маринов 1981, 264)Според други източници – майчината клетва е по-силна и тя не се разваля с нищо[21] . Прави впечатление, че всички мъже са категорични по отношение на бащината клетва. Тя е „огън", докато майчината е „като шамар".[22] Жените информаторки са раздвоени в твърденията си. Някои смятат, че „всеки един става баща, ама майката е една",[23] „майчината клетва хваща до девето коляно",[24] или „щото всеки суче от гърдите на майката и Господ чува".[25] Според други „с многобройна челяд е трудно и ако хващаше сега нямаше да сме живи"[26] или „майката често кълне, ама като не е от сърце минава и заминава".[27] Според трети ако майката носи пръстен, клетвата се провира през него, „мама затуй носеше пръстен, иначе винаги хваща."[28] Във фолклорната култура Богородица също кълне. И тъй като тя е събирателен образ на майките по принцип, затова и техните клетви стигат. (Краев 2007, 18)

---

[13] Господина Радева Димова, 80 год. с. Бял Кладенец. Тази Неделя била мома от заможно семейство, а си харесала за мъж бедно момче, на което пристанала и поради тази причина майка и я проклела и клетвата се сбъднала.

[14] Фирко Петров Стайков, 72 год. с. Горно Александрово. Младежът искал да коледува и в съседните на Горно Александрово села, но баща му не разрешил. Въпреки това той отишъл и бил прокълнат, а вече бил получил повиквателна за участие във Втората световна война, в която бил убит.

[15] Слава Петрова Колева, 85 год. гр. Кермен. В този случай синът /нейният брат/ се скарал с баща си и му отвърнал троснато под влияние на алкохол, поради което баща му го проклел. Действително ослепял с едното око.

[16] Марин Пенев Маринов, 67 год. с. Горно Александрово.Тук бащата купува 200 дка земя на най-големия си син в с. Лозенец. Там той си построил къща и се оженил. Бащата пратил и най-малкия си син – още дете, да му помага в работата. Един ден детето се прибрало и бащата разбрал, че брат му го бил толкова жестоко, че цялото било в синини. Ядосан той впрегнал кабриолета си и отишъл в селото на сина си. Без да слиза от него пред вратата го проклел и наистина синът му имал пет дъщери и нито един син.

[17] Руса Грозева Стоянова, 78 год. с. Бял Кладенец. В случая една от сестрите в семейството се омъжила в Ямбол и майката много тъгувала. Другата сестра се опитала да успокои майката, че това не е толкова далеч, но майка и я проклела. Станало тъй, че наистина имала две дъщери и едната се оженила във Видин, а другата в Сандански.

[18] Мария Иванова Димитрова, 80 год. с. Трапоклово.

[19] Вълю Манчев Радев, 86 год. с. Горно Александрово.

[20] Станка Атанасова Иванова, 80 год. с. Биково.

[21] Иванка Маринова Колева, 64 год. с. Пет могили.

За съжаление никой от информаторите, с които се срещнах не беше проклевал лично, за да получа отговор в първо лице как се чувства след това родителят. Какви вътрешни противоречия изживява той след спонтанния и необуздан гняв? Има ли угризения на съвестта, обхванат ли е от убийствени душевни терзания, разкайва ли се горестно, опитва ли се да попречи или развали изречената клетва или продължава да вярва, че е постъпил по единствения правилен начин? Обикновено тези човешки драми стават в затворена семейна среда, в тях няма външни наблюдатели и всяко тълкуване от странични хора само ни отдалечава от истината. Това съзнателно предизвикано невидимо бойно поле, този сблъсък на роднински духовни енергии има една единствена цел – да възстанови микрокосмоса на семейната общност и да запази във възможно най-чист вид живи патриархалните законодателство и традиция. Повечето осведомители смятат, че изреченото лошо пожелание е като хвърлен камък и не може да се върне назад. Само една информаторка посочи, че с молитвата „Боже, прости ми и на него/нея/ прости", е възможно да се спре действието на клетвата.[29]

---

22 Фирко Петров Стайков, 72 год. с. Горна Александрово.
23 Руса Грозева Стоянова, 78 год. с. Бял Кладенец.
24 Мара Атанасова Николова, 78 год. с. Биково.
25 Руса Грозева Стоянова, 78 год. с. Бял Кладенец.
26 Донка Митева Иванова, 88 год. с. Горно Александрово.
27 Пенка Тошева Господинова, 84 год. с. Биково.
28 Иванка Маринова Колева, 63 год. с. Пет Могили.
29 Слава Петрова Колева, 85 год. гр. Кермен.

Кумови клетви

В българската етноложка наука въпросът за кумовата клетва не е изследван. Във фолклора, както песенен, така и прозаичен, той е много по-бегло представен в сравнение с майчината и бащина такава. Хубавото е, че големият български етнолог Стоян Генчев ни е оставил задълбочен научен труд на тема „Кумството у българите", който служи за основа на тази част от изследването.

В нашата традиционна култура отношението към кума /кръстника/ и неговия род е издигнато на изключителна почит, уважение и преклонение. Този безспорен авторитет може да се сравни единствено с родителския, а в някои случаи е „дори по-висок." На кръстник път не се минава по никаква причина"[30] , „пред кум вода не се гази и неговата дума не се изменя"[31] , „на кръстник се целува ръка при всяка среща"[32], „на кръстник нищо не се отказва",[33] „в негово присъствие не се сяда",[34] на кръстника булката говее, от него се иска прошка преди брачното свождане, а също така и ежегодната прошка на Сирни заговезни.[35] „Едно време първото дете се кръщавало на кума" и само той единствен има правото да избира и определя името на всеки свой кръщелник.[36]

Кумството се предава по наследство, като в групата на кумците върви само по мъжка линия, а в групата на кумовете то се предава и по мъжка и по женска линия. (Генчев 1996, 319-320) Семейството на кумците няма право и извинение да не покани кума си за кръстник на детето си. Тази линия може да се прекъсне само по две причини. Едната е, когато кръстника сам се откаже и то по някаква сериозна причина, или когато децата на кумците умират малки. Тогава традицията сама повелява кръстника да се смени, като за намирането на нов кръстник има утвърден специален обред. Подържането на кумството за кумеца е абсолютно задължение, а за кума е право и задължение, като при необходимост и двете страни правят компромиси с единствена цел то да не се прекъсва, защото за българина кумството е поценно от цялото му състояние. (Генчев 1996, 319)

---

[30] Мария Димитрова Александрова, 68 год. с. Бял Кладенец.

[31] Иван Добрев Демирев, 80 год. с. Бозаджий.

[32] Радка Ангелова Йовчева, 88 год. с. Трапоклово.

[33] Марийка Вълева Славова 78 год. с. Бозаджий.

[34] Мара Атанасова Николова, 78 год. с Биково.

[35] ЕАНе – 20.а.е. 3.с.5.Информатор Стойка Стефанова Дънякова от с. Катунище.

[36] Димитрина Русева Илиева 72 год. с. Бозаджий.

В сливенския регион фонетично преобладава названието кръстник, въпреки че има разлика между понятията кум и кръстник. Кръстникът кръщава кръщелниците си, а кумът ги венчава, но обръщението към него при всички случаи е кръстник. Обикновено този, който венчава, извършва и кръщаването на децата на кумците си, но за техните сватби предава кумовото право на следващото поколение, като основното изискване за тях е , те да са семейни.

Историческите корени на институцията кумство се търсят още в епохата на матриархата и са известни като авункулат. (Генчев 1996, 319) Функцията на покровител е поета от брата на майката, именуван авункулус. Задълженията му като такъв са да се грижи за физическото и духовно израстване на сестрините си деца от раждането до израстването им. Особено важна и решаваща в това отношение е ролята му в обредите за преминаване на подрастващите племенници. Тези обреди в техния класически вариант не съществуват и не са характерни за българската народност, но са запазени някои обредни реликти и отношения, пръснати из цялата обичайна система като стригането, краденето на детето и даряването му /обличането/ с дрехи. Преди приемането на християнството обредите, свързани с основните моменти в живота на личността се извършват от родственик, наречен възприемник. (Генчев 1996, 347-348) С покръстването започва целенасоченото въздействие върху цялата паганистична система, като именно този възприемник поема функциите да извърши светото кръщение и венчавката. При това положение кръвното родство вече не е необходимо, но се запазва духовното родство. По сила и значение в народното съзнание те са тъждествени, което е предпоставка за създаване трета линия на родство – по кумство, което също се приравнява с кръвното и съжителство между лица, свързани с кумство, се смята за кръвосмешение. (Българско народно творчество 1963, т. 9, 26) Стига се до там, че се счита за грях, дори когато се наложи кума да венчава кумица, която преди това му е била първо либе, защото „и земята и небето ще се разтворят да ги погълнат".[37] „Кумството държи по-първо място в лествицата на родството..., то е почти свещено." (Маринов 1981, с. 289) Освен това семействата не могат да сменят и ролите си – тези които са били кумове да станат кумци и обратно.

---

[37] Канят ме мамо на тежка сватба. Народна песен в изпълнение на Недялка Керанова.

Вярванията останали още от паганистично време показват, че правото на кума да разполага с живота и смъртта на кумеца не идва от Бога, в случая езическия, а се дължи на неговите свръхестествени способности. (Генчев 1996, 353). От това време той е дарител на вълшебни помощници, с което доказва, че има връзка с прародителите-покровители. Нека си спомним за оная кръстница от вълшебните приказки, която подарява на кръщелника си животно, което се превръща в незаменим негов помощник и докато не го направи цар не спира да помага. (Генчев 1996, 353)Той има неограничени права върху съдбата на кумеца си и когато не получава очакваното уважение, може да му нанесе непоправими нещастия, дори когато в морално отношение не е прав.

С християнското осмисляне на кумството, също се смята, че възможностите на кума са неограничени, спрямо неговия кумец, но вече наказанието идва от Бог, по негова молба. В случая той отново има правото и възможността да се разпорежда с наследените си права, като вече и за добро и за зло Бог чува молбата му и я реализира. (Генчев 1996, 354) В третия и последен етап от обективното развитие на кумството, кума се поставя под висшия надзор на Бога, но въпреки това, той не е поставен в абсолютна зависимост от него.(Генчев 1996, 354) Възможностите му си остават все така силни, Бог винаги се вслушва в неговите желания и ги изпълнява. Конкретно в българския приказен фолклор, той не случайно е сам Архангел Михаил, който се слави като най-честния и справедлив светец, тъй като взема душите на всички хора и не се занимава с подкупи или рушвети. (Българско народно творчество 1963, т. 11, 335) Следователно в българската традиционна вяра, кума се идентифицира със светците, които са първи помощници на Бога и се отличава не само с изключителна праведност и принципно боравене с нравствените категории, но и с коректното им изпълнение спрямо кумците си.

Наред с почетното място, което кумът заема в живота на своите кумци, той носи и изключителна отговорност пред Господ за душите им. Още със Светото кръщение, той има задължението редовно да обгрижва кръщелника си, да го въвежда в православната вяра с висока нравственост, морал и етика. Като духовен родител на детето е желателно той да му бъде изповедник и наставник, мъдро да го насочва към християнските добродетели. (Из поученията на светителя Теофан Затворник) Това разбира се не е мимолетна задача, а за цял живот, която се свежда до това да бъде наравно с родителите в християнското възпитание на кръстения. След венчанието неговите задължения като Поръчител пред Църквата, духовен наставник и покровител на семейството се увеличават. С личен пример, с поучителни слова, той се стреми да учи и насочва кумците си да живеят благородно, да се противопоставят на злото и във всичките си затруднения или радости да се обръщат към Бога. (Светото тайнство кръщение) Изпълнявайки добросъвестно тези си обязаности, той се превръща в духовен баща на своите кръщелници и кумци и по този начин неговият авторитет се приравнява с този на родителите. Още с даването на името, а после и с намесата в най-важните моменти от живота на кумеца, той в някаква степен програмира този живот, влияе му и има заслуги както за хубавото в него, така и за лошото. „Кумовата клетва не е останала неизслушана и нещастие е непременно сполетявало младоженците"- казва Д.Маринов. (Маринов 1981, 289)

След всичко казано по-горе, за високото мястото на кума в българската традиционна система и особено по време на сватба, където статутът му е изравнен с този на царя, казаното от информаторите придобива по-голяма сила и значимост. „Кума каквото каже /благослови/ на сватбата, Господ го чува".[38] „На кръстника клетвата най са фаща, щото той кръщава, той облича, той венчава".[39] „Чувала съм, че и на ум да му мине лоша мисъл за кумеца, хваща".[40] „Едно време, като гледах животните на кръстника, един ден ударих кучето му. Мина един дядо и ми каза: Айол, кумско куче не се бие, на кумско куче път са сторва"[41] „ Кумовите клетви най-много застигат".[42] От малкото действителни примери за проклеване, които издирих, всичките са направени от кръстницата и повода им е отказът на кумците от тях по някаква причина. Единият път е, че кръстниците били прости, другият, че били бедни, третият, че били доста по-възрастни от кумците, а последната по недостигнали до нас причини. Първата проклела: „Да даде Господ да родиш от мене по-просто"[43]. Действително първото дете се родило ненормално. Втората хвърлила камък и проклела: „Хубаво да не видят дето ма не щат"[44]

---

[38] Господина Радева Димова, 80 год. с. Бял Кладенец.

[39] Мара Атанасова Николова, 78 год. с. Биково.

[40] Слава Петрова Колева, 85 год. гр. Кермен.

[41] Руса Грозева Стоянова, 78 год. с. Бял Кладенец.

[42] Радка Ангелова Йовчева, 88 год. с. Трапоклово.

[43] Радка Ангелова Йовчева, 88 год. с. Трапоклово.

[44] Иванка Маринова Колева, 64 год. с. Пет Могили.

Тяхното първо дете много скоро след раждането умира. Тук за втори път имаме действие, придружаващо вербалната клетва, а именно хвърляне на камък, което се съотнася с истинско убийство. В третия случай се знае, че има клетва, но не се знае конкретно каква. За сметка на това е известно, че в едно кратко време в това семейство се разпада всичко – развеждат се младите кумци, техните родители, братът умира след катастрофа и всичко в живота им тръгва назад.[45] За четвъртата също няма спомен за какво е дълбоко наранена кръстницата, но тя изрекла: „В рода ви все слепи да има"[46]. Хората смятат, че все още тази клетва действа, защото има една жена Мария, на която детето е сляпо.

Струва ми се не е случаен фактът, че и в двете песни, които информаторките ми казаха и се отнасят за кумовата прошка след сватбата, кумът носи името Богдан.[47] Самата етимология на името говори, че той има свръх способности от Бога дадени и може да влиза в съприкосновение с божествените сили, да осъществява и възпроизвежда първичното неписано законодателство. Ето защо е толкова важно кумците да получат и ежегодната прошка от кума на Сирни заговезни. Тя е един от символите на човешкия морал и благородство, чрез нея хората много по-лесно устояват на дългия Великденски пост и изпълнени с вътрешна хармония и любов посрещат възкръсналия Христос. (Сборник, 1988, 304)

Отношението на хората към заклинанията на родители и близки, в това число и на кумци, е не само силно отрицателно, те са не само сериозно респектирани от тях, но са обхванати и от едно обяснимо страхопочитание . „Въобще да заплюеш някого, да го стрелиш, да не си вземеш прошка с мъртвец, да проклинаш е много лошо нещо."[48] Една част от тях вярват, че към лошите пожелания трябва да се прибягва в изключителни случаи, защото по принцип несправедливата клетва се връща на този, който я е произнесъл, а справедливата просто хваща. „На злото трябва да се отвръща с добро, защото негативната енергия не помага на нищо – нито на растенията, нито на животните, нито на хората."[49] Други смятат, че човек винаги трябва да е отговорен за мислите, думите и делата си, защото в противен случай дори и след време „ все е минало нещо до го чукне". Бих добавила само, че клетвата е нещо много лично и истинско, тя не се копира, не се имитира, при нея няма подражание и фалш, всяка една е абсолютен оригинал и силата ѝ зависи от характера, личната мярка за грях и вътрешно усещане за справедливост на проклеващия. Самата тя е отражение на една праволинейност и категоричност, които не търпят никакви нюанси, комбинации или импровизации в патриархалния живот. Тя не е молба, не е̇ молитва отправена към Бога, тя е твърда и категорична заповед спрямо провинилия се, което още веднъж показва, че този който я произнася, е в състояние, чрез проектираното наказание да възсъздава социална справедливост, да направлява и утвърждава установените от векове норми във взаимоотношенията. Изречена насаме или изключително рядко в присъствието на други хора, украсявана и допълвана от мълвата, тя оставя траен спомен у съвременниците, защото такава клетва не е ежедневие, тя е събитие с голям негативен заряд и променя човешки съдби.

---

[45] Неда Иванова Иванова, 87 год. с. Пет Могили.

[46] Марин Пенев Маринов, 67 год. с. Горно Александрово.

[47] Неда Иванова Иванова, 87 год. с. Пет Могили.

[48] Мария Димитрова Александрова, 68 год. с. Бял Кладенец.

[49] Мария Димитрова Александрова, 68 год. с. Бял Кладенец.

В заключение и родителите спрямо децата си и кумовете спрямо кумците са надарени с качествата, възможностите и механизмите, с които могат да влияят върху живота им и да го регулират според вика на собствената си кръв. За да носи това влияние радост и удовлетворение и на двете страни е необходимо възрастните – родители и кумове да бъдат уважавани и почитани съгласно строго съблюдаваните социални канони и примитивен нравствен кодекс. В противен случай обществото става свидетел на едно невероятно съчетание между любов и жестокост, подчинени на една груба, но справедлива необходимост, а именно наказание съответстващо на степента на провинението. Казано метафорично, с тези клетви се извършва една жестока, но навременна хирургична намеса. Злото се реже от корен, като с този акт се извършва и едно спонтанно връщане към изворите на живота. Това в най-концентриран вид е изречено в една коледарска песен от с. Трапоклово, в която се казва:

„На майка си пресрещнало – краком гори,
На кръстника си път минало – кръстом гори,
На брат си нож вадило – цялом гори." [50]

---

[50] Мария Иванова Димитрова, 80 год. с. Трапоклово.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Арнаудов 1934: М. Арнаудов. Български народни клетви. – В: Към характеристиката на народния мироглед и народното творчество. С., 1934.

Бидерман 2003: Х. Бидерман. Речник на символите. С., 2003.

Българско народно творчество 1963: Защо не убиват старите хора. Т. 10; Благодарна крава. Т. 9; Архангел Михаил кум. Т. 11. С., 1963.

Генчев 1996: Ст. Генчев. Кумството у българите. – В: Очерци по българска етнография. С., 1996.

Демирев 1988: Вл. Демирев. Опит за функционално-семантична характеристика на периода на великите пости. – В: Втори конгрес по българистика. Доклади. Фолклор. С., 1988.

Елиаде 1997: М. Елиаде. История на религиозните вярвания и идеи. Т. I. С., 1997.

Иванова 1984: Р. Иванова. Българската фолклорна сватба. С., 1984.

Из поученията на светителя Теофан затворник. http://sveta-gora-zograph.com/krashtelnik/tainstva/krastnik.html

Книга Премъдрост на Иисуса син Сирахов. Глава 3. т. 8 и 9. http://www.pravoslavieto.com/bible/sz/sir.htm

Краев 2007: Г. Краев. Пъзелът фолклор – насам & натам. С., 2007.

Маринов 1981: Д. Маринов. Избрани произведения. Т. I. С., 1981.

Матеев: М. Матеев. Еклога. Титул 2. т.6. http://www.ibdr.hit.bg/Ekloga_bg.HTM

Попов 2006: Р. Попов. – В: Българска митология. Енциклопедичен речник. С., 2006.

Светото тайнство Кръщение. http://www.pravoslavieto.com/docs/Tainstva/sv_krushtenie.htm

Синодална Библия 2010.: Изход. Глава 20. т. 12. С., 2010)

Стоилов 1896: А. Стоилов. Родителската клетва според нашата народна поезия. – В: Български преглед. № 3. С., 1896.

Христов 1992: П. Христов. Родителската клетва регулатор на социална справедливост. – Българска етнография, 1992, кн. 5-6.

Шишманов 1898: Ив. Шишманов. Песента за мъртвия брат в поезията на балканските народи. – В: Сборник НУН и книжнина, кн. 15. С., 1898.

МУЗЕЙНО ДЕЛО

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ СЕВЛИЕВО – МУЗЕЙНИ СГРАДИ, ЕКСПОЗИЦИИ, КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ

Ивета Миленова

Резюме

Идеята за създаване на музейна институция в Севлиево възниква преди почти столетие. Започва систематизираното събиране на „старини", които са включени в новосъздаващия се фонд на Историческия музей. През септември 1954 година е назначен първият уредник, който за кратко време организира ремонт на старото Хаджистояново училище, открива първите експозиции и формира основните отдели на музейния фонд. Днес музейният колектив е от пет души, а в основния фонд са включени близо 50 000 културни ценности.

За шестте десетилетия от своето съществуване Историческият музей развива и разширява дейността си и днес предоставя на своите посетители възможността да разгледат чудесно експонирания археологически обект Хоталич, Хаджистояново училище с експозиции „Археология" и „Севлиевският край през Възраждането", реставрираната табахана с експозиция за развитието на табашкия занаят и повереният на грижите на музейните работници Дом музей „Д-р Атанас Москов".

Археологическите проучвания на **Ранновизантийска и средновековна крепост Хоталич** продължават и до днес. Около V век там е изградена здрава византийска крепост. След X век на това място се оформя голям средновековен български град, който просъществува и процъфтява и по времето на Второто българско царство. Състои се от крепост и външен град, обграден със здрави крепостни стени.

През 1994 година Хоталич е обявен за паметник на културата с национално значение. Хоталич продължава да е сред най-добре проучените и поддържани средновековни градове, които привличат вниманието на специалисти и посетители.

Хаджистояновото училище е сред първите български светски училища. Сградата е издигната през 1844 година и носи името на дарителя Хаджи Стоян Николов. Пръв учител в него става известният по-късно български писател и обществен деец Петко Рачев Славейков,

Табаханата е единствената, реставрирана в България с експозиция "Табашкият занаят през Възраждането", която показва сравнително пълно развитието на занаята през вековете, усиления труд на майсторите табаци и техния стремеж към новото и модерното. Кратка обиколка води посетителите до недвижимите културни ценности в града – Часовниковата кула от 1779 година, обновената "изоснови" през 1834 г. стара севлиевска църква "Свети Пророк Илия", каменния на мост над р.Росица построен през 1858 г. От известния български майстор – строител Никола Фичев, „новата" църква "Света Троица" от 1870 година с главен майстор Уста Генчо Кънев от Трявна, величествения Паметник на свободата, дело на известния италиански скулптор Арналдо Дзоки.

Разходката в музейните сгради продължава в **Архитектурно-възрожденския комплекс Дандолови къщи,** експозициите в красивия двор и възрожденските интериори, пресъздадени в патриархална атмосфера на градския възрожденски дом от 1870 година.

В днешното трудно ежедневие хората понякога забравят за богатството, което крият нашата история и традиции. Въпреки това много от тях намират време да се отбият в музея, за да ги обгърне атмосферата на миналото - време на много труд,страдания, стремежи и величие. За тези, които още не са го направили, е това кратко пътешествие назад към корените ни.

History Museum- Sevlievo -historic buildings, exhibitions, cultural assets

Iveta Milenova

Abstract

The idea for creating a museum institution in Sevlievo arose almost a century ago. It started with the systematisation of antiquities, which were included in the

emerging collection of the History museum. The first curator was appointed in 1954. He organised the renovation of the old Hadji Stoyan's school; he opened the first exhibition and formed the major departments of the museum collection. Today the museum collective consists of five people, and the main collection includes nearly 50 000 cultural assets.

In the six decades of its existence, the History museum has been expanding its work and today offers its visitors the opportunity to see the brilliant archaeological site, Hotalich; Hadji Stoyan's School with the exhibitions "Archaeology" and "Sevlievo region during the Revival"; the restored Tannery with an exhibition about the development of the tanning craft, and the Historic house-Museum "Dr Atanas Moskov", which is also entrusted to the care of the museum staff.

The archaeological studies of the Early Byzantine and medieval fortress **Hotalich** continue today. A strong Byzantine fortress was built there around the fifth century. After the tenth century a large medieval Bulgarian town was formed. It survived and flourished during the time of the Second Bulgarian Kingdom. It consists of a fortress and outer town, surrounded by strong walls. In 1994 Hotalich was declared a cultural monument of national importance. Hotalich continues to be among the best studied and maintained medieval towns that attract the attention of specialists and visitors.

Hadji Stoyan's school was among the first Bulgarian secular schools. The building was erected in 1844 and bears the name of the donor, Hadji Stoyan Nikolov. The first teacher was Petko Rachev Slaveikov, who later became a famous Bulgarian writer and public figure.

The Tannery is the only one that has been restored in Bulgaria, with an exhibition entitled "The tanning craft during the Revival", which shows the development of the craft during the centuries, the hard work of the master tanners and their aspirations towards modernity.

A short walk leads visitors to the town's cultural properties: the Clock tower, dating from 1779; the renovated in 1834 old church St Ilya the Prophet; the stone bridge over the river Rositsa with chief master Gencho Kunev from Tryavna, and the majestic Freedom Monument by the famous Italian sculptor Arnaldo Zocchi.

The walk around the museum buildings continues with the **Architectural Revival complex**, with exhibitions in the beautiful gardens and Revival interiors recreated in a patriarchal atmosphere of an urban Revival home from 1870.

It is important that we do not forget about the wealth of our history and traditions. People still find the time to visit the museum and embrace the atmosphere of the past- times of hard work, suffering, and greatness. For those who have not yet done so, this is a short travel back to our roots.

Уважаеми колеги, позволете ми да ви поздравя с годишнината и да ви пожелая успех и все така силен творчески дух. Исторически музей Севлиево съществува от 1954 година, но идеята за създаване на музейна институция възниква преди почти столетие. През 1928 година в местния вестник е публикувана статия „Нуждата от музей в Севлиево" с призив към т.нар. „градска интелигенция", учителите по селата и други да организират събирането на „всички стари носии и накити, които да се подредят в Севлиевски околийски етнографски музей при местното читалище „Развитие". По същото време учителите в Гимназията в Севлиево започват систематизираното събиране на „старини" - случайни археологически находки, антични монети, реликви от времето на възраждането, накити от традиционни носии и др. В средата на XX век те са включени в новосъздаващия се фонд на Историческия музей.

През септември 1954 година за пръв уредник е назначен Йончо Панов, току що завършил история в Софийския университет. За музейна сграда е определено старото Хаджистояново училище, което е в много лошо физическо състояние. За кратко време той успява да организира ремонт на сградата и откриването на първите експозиции. Формира и основните отдели на музейния фонд.

Днес музейният колектив е от пет души, а в основния фонд са включени близо 50 000 културни ценности. Увеличен е и сградният фонд. За нуждите на музейното дело в града са предоставени възрожденските Дандолови къщи и Табахана. През 1979 година вторият назначен уредник Симеон Симеонов започва археологическите проучвания на Ранновизантийска и средновековна крепост край града, които продължават и до днес.

За шестте десетилетия от своето съществуване Исторически музей развива и разширява дейността си и днес предоставя на своите посетители възможността да разгледат чудесно експониранния археологически обект, Хаджистояново училище с експозиции „Археология" и „Севлиевският край през Възраждането", реставрираната табахана с експозиция за развитието на табашкия занаят и повереният на грижите на музейните работници Дом-музей „Д-р Атанас Москов".

Експозиция на открито - Хоталич

През 1979 година започват археологическите проучвания на Ранновизантийска и средновековна крепост край града, които продължават и до днес. Около V век там е изградена здрава византийска крепост. След X век на това място се оформя голям средновековен български град, който просъществува и процъфтява и по времето на Второто българско царство. Състои се от крепост и подградие или външен град, обграден със здрави крепостни стени, които обособяват четири квартала. Досега са разкрити основите на над деветдесет жилищни сгради, работилници други, както и две църкви. На върха на хълма е разположена същинската крепост – с впечатляващо здрави крепостни стени с пет порти, отбранителна кула и мощни фортификационни съоръжения. Хотел или Хоталич, както е известен в по-късните векове, е административен център на района до към XVI век, когато тези функции приема град Селви/Севлиево. /**Симеонов 2007, 65-66**/ През 1994 година Хоталич е обявен за паметник на културата с национално значение.

Днес той продължава да е сред най-добре проучените и поддържани средновековни градове, които привличат вниманието на специалисти и посетители. Принос за това има колегата Надежда Ботева, археолог на нашия музей, която днес е тук. Находките от археологическите проучвания, както и многобройни експонати от шестото хилядолетие преди Христа до края на Второто българско царство намират място в една от постоянните експозиции на музея в

Хаджистояновото училище

През 1844 година севлиевският първенец и народен будител Хаджи Стоян Николов отделя 60 000 гроша и част от собствената си земя за построяването на едно от първите български светски училища. /**Йонков 1967, 34**/ Пръв учител в него става младият тогава Петко Рачев Славейков, който въвежда модерната за времето си взаимоучителна метода и изучаването на светски науки. /**Миленова, Грозев 1994, 6**/

В трудните времена на турското робство севлиевци намирали препитанието си както от традиционните земеделие и животновъдство, така и с упражняването на различни занаяти. В постоянната музейна експозиция "Севлиевският край през периода на Възраждането" в Хаджистояновото училище е показан част от инструментариума на най-широко практикуваните по нашия край занаяти : *на севлиевските абаджии*, / този занаят преди Освобождението упражнявали повече от 100 майстори, които изнасяли продукцията си по големите пазари на Отоманската империя/,/**Вълчанов 1942, 141-153**/ *на дръндарите или халачите* /които внасяли памук от Македония, почиствали го и го обработвали за по-нататъшна употреба/, *на майсторите строители* от района, работата на които била известна и ценена и в далечни краища, *на калпакчиите, бакърджиите и папукчиите* /които произвеждали този особен вид обувки/, на малобройните , но много уважавани *майстори от златарския еснаф* в града /**Ганев 1925, 49-52**/както и техни произведения, *на търговците*, които разпространявали стоките на занаятчиите.

Освен за собственото си благополучие севлиевци се грижели и за уреждането на относителна самостоятелност в обществения живот. В течение на векове българската община се утвърждава като обществена институция. В началото тя се проявява като организация по религиозен признак и урежда главно църковните въпроси. Севлиевската община запазва своя църковен характер до към средата на XIX век, когато постепенно получава пълномощия да се занимава с някои училищни, граждански и дори частни дела, с което се превръща в гражданска институция.

В експозицията на Историческия музей са показани интересни печати от това време. Два от тях са на старейшинските съвети на Горния и Средния квартал на града. Третият е на Севлиевската градска община, като този текст е изписан околовръст и съединен с две преплетени ръце. Неговата майсторска изработка позволява той да бъде разглобяван на три части, като те се съхраняват от различни членове на общината. Единствено в присъстие на тримата пазители на печата той би могъл да бъде положен върху издаван документ. /**Вълчанов 1942, 201**/

През XIX век българската община развива активна дейност във всички области на обществения живот. През 1834г. е обновена “изоснови” старата севлиевска църква “Свети Пророк Илия”, като в експозицията е показана част от кореспонденцията на общинарите с тревненски иконописец по повод поръчката за зографисване на иконите./**Миленова 2010**/ Възстановен е Батошевският манастир /**Бакалов 1896, 41 - 42**/. Съвместно с турската община за издигането на мост над Р.Росица е поканен известния български майстор – строител Никола Фичев, значителни средства са отделени и за построяването на новата църква “Света Троица” през 1870 година.

Добиването на тази, макар и относителна, финансова и гражданска самостоятелност били основата да се подхранва жива искрата на българското самосъзнание. С фотоси и експонати е показана дейността на революционния комитет, създаден от Васил Левски в града, както и на възстановения през 1875 комитет, който подготвя Априлското въстание в Севлиевския край. Сред най-ценните експонати от това време е печатът на Севлиевския революционен комитет, един от малкото запазени в страната. След кървавия разгром на въстанието осем от ръководителите му са обесени на централния градски площад, където днес се издига величествен паметник, дело на известния италиански скулптор Арналдо Дзоки. Над 200 севлиевци участват в Освободителната война. С техните вещи, оръжия, награди и униформа приключва експозицията „Севлиевският край през Възраждането". /**Йонков, Ковачев, Панов 1986, 191,330**/

Особено място е отделено на табашкия занаят. В северната част на града, близо до реката, през XIX век имало повече от 50 работилници за обработване на кожи, от работата на които намирало препитание повече от една трета от населението на града. Една от тях, табаханата на Петю Ванков, строена през 1873 г., е единствената, реставрирана в България. В нея е експонирана изложба "Табашкият занаят в Селиево", която показва сравнително пълно развитието на занаята през вековете, усиления труд на майсторите табаци и техния стремеж към новото и модерното.

Табаханата

Табаханата е една от сградите с най-голяма стойност като недвижима културна ценност в Севлиево. Запазен е т.нар. строителен надпис на сградата. Върху специално отредена за целта дъска, с врязани цифри и букви е написано „20 авгус 1873". Този уникален експонат е част от експозицията в приземния етаж.

В т.нар. Долна махала на града р. Росица прави живописен завой и обособява един квартал, който е бил почти изцяло застроен с кожарски работилници. Освен че се простира така ниско до реката, този терен бил изключително благоприятен за развитието на табашкия занаят заради изобилните и плитко течащи подпочвени води. Друго обстоятелство, което не само подпомагало, но и налагало да се обработват кожи било силно развитото животновъдство, особено в балканската част на севлиевския край. Като пример може да се посочи голямото балканско село Кръвеник, землището на което в най-обширните си граници е обхващало около 64 000 декара гори, пасища и стопански имоти. Повечето семейства отглеждали по няколко десетки овце и кози, до десет крави и биволи, чифт волове за обработване на земята, по 1-2 коня за пренасяне на товари и придвижване, свине за месо и мазнини. По време на кървавия разгром на Априлското въстание от Кръвеник били отвлечени близо 9000 глави добитък, по-голямата част от които овце и кози. Цифрите са показателни за добре развитото скотовъдство в района до освобождението. Част от животните били откарвани в прочутите севлиевски салхани /кланици/, работили и през първите десетилетия на ХХ век. Друга част били заколвани на място, а всички кожи трябвало да бъдат предадени за обработване.

Тези условия вероятно били водещи, когато преди векове табашкия занаят започнали да упражняват турци, които пренесли уменията за обработване на кожи от Мала Азия. В Севлиево се помнели имената на майсторите Мустафа Касъ Бойоолу, Хаджи Мустафа, Бачо Мехмед, Ибрям Чукуроолу. Проф.Вълчанов разказва, че в началото турците табаци били контролирани от правителството, което изпращало всяка година двама дервиши, на които майсторите дължали известно заплащане.

Постепенно през дългите и тежки години на робството предприемчиви българи усвоявали занаята и започнали да отварят свои работилници. Към средата на XIX век в Севлиево табашкият занаят е почти изцяло преминал в ръцете на български майстори. Те обработвали разнородни кожи. Произвеждали дори качествен гьон, технологичният процес при добиването на който бил сложен и трудоемък и обичайно продължавал по няколко месеца.

С времето севлиевските майстори се специализирали в обработването на кожи от дребен добитък – овце и кози, агнета и ярета. От тях се произвеждали висококачествените мешин и бланк – кожи за ръкавици, чанти, облекла, лица за обувки, мароken за подвързване на книги и др. Това фино производство те усъвършенствали дотолкова, че през 1880 година белгийският консул Янсен бил впечатлен от добрите работилници за обработка на кожи в неголям град като Севлиево. Той отчел, че по това време в Австрия се изпращат годишно 16 000 полуобработени кожи и добра вълна и бил удивен от факта, че севлиевските кожи не отстъпвали по своето качество на европейските.

Към средата на XIX век табашкият еснаф в Севлиево вече бил установен, с определени позиции в обществото и със собствен печат и устав. До освобождението броят на табаханите достига около 50. В сборника

“Севлиево” от 1942 год. проф. Харалан Вълчанов изброява имената на 46 собственици на табахани през втората половина на XIX век /и 16, които все още работят самостоятелно през 1942 г. / /**Йонков, Ковачев, Панов 1986, 51**/

Работата на табаците била тежка. Старите севлиевци разказват, че когато някой тръгвал към Божи гроб сменял своите средства при табаците, за да отиде на поклонение с тези трудно изкарани „измъчени” пари. От друга страна те имали добри доходи и много от тях натрупали голям капитал. Севлиевските кожи се продавали най- вече във Виена, но имали добър пазар и в Лайпциг, Париж, Дубровник, Петербург, Цариград, Генуа.

Счита се, че годишно от продажбата на кожи в Севлиево са влизали 30-40 хиляди златни турски лири. Като пример може да се посочи един от най-крупните табаци и търговци с кожи Илия Денчев, Денчоолу. Непосредствено след освобождението на България той подписва договор с австрийския архитект Йозеф Шнитгер, като му възлага построяването на голяма жилищна сграда. През годините в нея се е помещавал районният съд. Завършена през есента на 1878 г., днес тя е една от най-представителните сгради в града и в нея се помещава художествената галерия. Много от севлиевските табаци ставали спомоществуватели на възрожденски книги и дарители за различни народополезни дейности.

До скоро в Севлиево бяха запазени няколко сгради на табахани частна собственост, някои изоставени, а последната в окаяно състояние и досега се използва като жилищна сграда. Не е известно каква би била съдбата и на табаханата на Петьо Ванков, ако не е била отчуждена, закупена от собствениците от Община Севлиево в края на 60-те години. Представлява голямо триетажно здание. В приземния етаж се е осъществявал същинският процес по обработване на кожите. На специално пригодените парапети, опасващи горните етажи, са сушели кожите, а вътрешността се използвала като склад. Предоставена е за стопанисване на Историческия музей.

В периода 1968-1972 г. специализирана група към Националния институт за паметниците на културата извършва реставрация на сградата с използване на автентичните елементи. Уредената експозиция била модерна за своето време, с витрини с вътрешно осветление, специално направени макети и експониране в двора. През 1996 г. тя е изцяло обновена със средства, предоставени от Кожарското предприятие „СЕВКО” Севлиево.

Новата експозиция е разположена в приземния етаж на сградата.

Останалите етажи се ползват като фондохранилища. Разгърната е във вертикален план в стъклопакети в дървена рамка, които висят на синджири от тавана. В хоризонталните витрини и върху подиуми са подредени многобройни експонати от инструментариума на майсторите табаци. Използвани са и старите, сполучливо направени макети.

В двора са обновени варовите каци, в които първо са били накисвани кожите, за да паднат от тях космите и мазнината. По подходящ начин са показани и щерните за вода в двора. В тях кожите били третирани в отвара от смрадлика и постепенно изпирани в чиста вода. Вътре в сградата също е показано съществувалото съоръжение за ползване на вода при необходимост.

Експозицията проследява целия процес на обработване. На подиум е поставен оригинален дървен хаван за счукване на смрадлика с впечатляващи размери. В двете големи камини в помещението намират място големите казани за варене на смрадликата. Кожите се накисвали в получената отвара, а понякога в накиснати и размити във вода кучешки изпражнения. За снабдяване с тези т.нар."кучници" се грижели чираците, които обикаляли да ги събират из града. Понякога те съставяли хитроумен план как да избегнат изморителното обикаляне из градските улици. Стари севливци разказват, че из града бил пускан слух, че градската управа изисква всички кучета да бъдат заведени в специално оградено място на пазарния площад. След като престоявали там няколко дни, чираците отваряли заграждението, огладнелите кучета се прибирали при стопаните си, а табаците набързо прибирали необходимите им кучници.

След накисването кожите били изстъргвани от останалата мазнина и дебелината им била уеднаквявана със специални ножове – бочак, шервиц и различни по размер рукани. Показани са и съоръженията , на които ставало това, наречени хоспии. Талаширът и калдърачът са експонирани върху централния подиум.

Следва продължителния процес на омекчаване на кожите, което майсторите правели с различни уреди – стъргалки, блашири, стирове и др. Наименованията са различни, както и работещата част на стъргалките – метал, камък, стъкло. Гъбата – пота е различна на вид, но има същото предназначение. Запазени и показани са дълги табашки ботуши, кожена табашка престилка, специални шилци за разпъване на кожите, както и чанта за тяхното съхранение.

След многократните процедури, при които една кожа минавала през ръцете на табаците десетки пъти, те се опаковали по десет в пакет. Този пакет се наричал тура, 12 тури образували бала, и така пакетирани кожите се изпращали на пазарите. Счита се, че чрез упражняването на табашкия занаят преди Освобождението се изхранвала почти една трета от населението на Севлиево. Известна е фамилия Табакови, и досега съществува улица „Табашка".

Експозицията представя доста изчерпателно развитието на така важния за Севлиево и района табашки занаят, за посетителите е приятно изживяване и да се разходят в двора на красивата възрожденска сграда. Посещението в реставрираната табахана в Севлиево ще ви достави удовлетворение, че сте направили още една малка стъпка за запазване на традицията и спомена за истинските българи – трудолюбиви, предприемчиви и родолюбци.
Разходката в музейните сгради продължава в

Архитектурно-възрожденския комплекс Дандолови къщи.

Когато отворим голямата порта, унесени в шумната забързаност на съвременния град, се озоваваме в спокойната патриархална атмосфера на градския възрожденски двор.

Под голям навес е експониран едрият селскостопански инвентар, необходим за традиционно упражняваното земеделие. За младите хора, малко или много откъснали се от обработването на земята, е особено интересно да разгледат каруцата, ралата, грапите, сърповете и паламарките, диканите и разнообразните съдове за съхраняване на продукцията.

Под по-малък навес е пресъздадена обстановката, в която е протичало ежедневието на семейството през лятото. Възстановен е пещникът, в който е изпичан домашният хляб, наоколо са експонирани домашни съдове и необходимите за приготвянето на вкусните нашенски ястия, сушени зеленчуци, подправки и билки.

Връщаме се по пътечката, заобиколена от отглежданите от незапомнени времена в севлиевските дворове разнообразни видове мушкато, шекерче, калдъръмче, ружа, московче и здравец и по красива външна стълба влизаме в къщите. Те са три, съединени под общ покрив и свързани с врати помежду си. Построени са през 1870 г. Принадлежали на баща и двамата му сина от известната севлиевска фамилия Дандолови. Всяка от тези къщи обаче притежава относителна самостоятелност, като има собствен дюкян, порта към пътя и врата към общия двор. /**Йонков, Ковачев, Панов 1986, 115**/

Обособени са три възрожденски интериора. Първият е типичен за времето преди освобождението, особено за селските райони на Севлиевския край. Там има възстановка на камина, паралия и трикраки столчета, водник с менците за вода, стомни и панички за хранене, сахани и бъклици, нощви и тагар за хляб, джорул, солник и лъжичник, завивки за постелята и много други. На манекени са показани и двата основни типа носии, характерни за балканския и поленския район.

Вторият интериор представлява гостна стая, типична за това време смесица между селския и градски начин на живот. Интересни експонати там са столовете, произведени преди Освобождението в столарската работилница на Гочо Драгошинов от Севлиево.

Към средата на XIX век в Севлиево е имало вече достатъчно заможни семейства, които са можели да си позволят да украсят домовете си с мебели, доставени от чужбина, или направени по тамошен образец. Тези хора се обличали "ала франга", а тоалетите на жените им също били изписани от чужбина или ушити по западен образец. Именно този начин на живот е отразен с покъщнина и дрехи в последния интериор.

Разходката продължава, а експонатите искрят с красотата и неповторимия блясък на сътвореното с любов от човешка ръка.

В днешното трудно ежедневие хората понякога забравят за богатството, което крият нашата история и традиции. Въпреки това много от тях намират време да се отбият в музея, за да ги обгърне атмосферата на миналото - време на много труд, страдания, стремежи и величие. За тези, които още не са го направили е това кратко пътешествие назад към корените ни.

ЛИТЕРАТУРА

Й.Бакалов.Описание на Батошовската мъжка света обител. София, 1896.

И.Миленова, Т.Грозев.150 години светско образование в Севлиево. Севлиево, 1994.

И.Миленова.Към историята на една уникална икона на Захария Цанюв от музейния фонд в Севлиево.Вестник Росица. Севлиево, 25 октомври 2010

Н.Ганев. Страници от историята на града Севлиево. В.Търново, 1925.

Проф.Х.Вълчанов. сб. Севлиево /1842-1942/, част I и II. София, 1942.

С.Симеонов. Хоталич. Средновековният град-крепост край Севлиево. Севлиево, 2007.

Хр.Йонков. сб. Севлиево и Севлиевският край т.I. Хаджи Стоян Николов – първи севлиевски възрожденец.София, 1967.

МУЗЕЙНОТО ДЕЛО В БЯЛА ЧЕРКВА- ЗАРАЖДАНЕ И РАЗВИТИЕ

Анастасия Георгиева

Резюме

Целта на настоящото изследване е да представи развитието на музейното дело и музейните колекции в Бяла черква от Възраждането до наши дни. Градът има изключително богата история. През 1869 година Бачо Киро основава тук Първото селско читалище в България, което изиграва основополагаща роля при събирането на археологически и исторически ценности, стари монети и документи. По-късно те са основата, върху която се създават музейните експозиции. Първият държавен музей в Бяла черква – къща музей „Цанко Церковски"- е открит през 1956 г. и включен в националната музейна мрежа. Двадесет години по-късно, през 1976, по повод честване 100-годишнината от Априлското въстание, отваря врати Историческият музей. Развитието на музейното дело продължава със създаването на къща музей „Райко Даскалов" и Природонаучен музей „Към природата с любов". През 2004 година Народно читалище „Бачо Киро-1869" – Бяла черква разработва проект, в резултат на който е подредена богата етнографска експозиция в старата читалищна сграда. Музеите в града, създадени с неуморния труд на поколения дарители, краеведи и родолюбци, съхраняват и представят богатото му наследство и култура.

MUSEUM WORK IN THE TOWN OF BYALA CHERKVA – ORIGIN AND DEVELOPMENT

Anastasia Georgieva

Abstract

The purpose of this study is to present the development of the museum work and collections in Byala cherkva from the Revival period to the present day. The town has a very rich and colourful history. In 1869 Bacho Kiro founded here the first village community centre in Bulgaria, which had a fundamental role in the process of collection of archaeological and historical values, old coins and docu-

ments, etc. Later, these collections became the basis for the establishment of the history and memorial museums. The first public museum in Byala cherkva – the "Tsanko Tserkovski" Memorial House, was opened in 1956. Twenty years later, in 1976, on the occasion of the 100th anniversary of the April Uprising, the town's Museum of History was founded. The exhibition in the "Rayko Daskalov" Memorial House was arranged in 1984, and the Museum of Natural Sciences was opened in 1985. In 2004 the "Bacho Kiro - 1869" Community Centre developed a project entitled "Living Heritage". As a result of its implementation an ethnographic exhibition in the old building of the same centre was arranged. All museums in Byala cherkva were established with the support of enthusiastic contributors and local scholars, and thanks to them, the town preserved its cultural and historical heritage.

Интересът към събиране, проучване и запазване на старини е бил жив у много родолюбиви българи още преди Освобождението, когато не е имало условия за създаване на музеи. Първите стъпки на музейното дело откриваме в дейността на нашите възрожденски поети, писатели, учители и духовници, които са първите събирачи и изследователи на културни паметници. Сред тях са и имената на първите читалищни деятели, а именно от читалищата води началото си дългият път на музейното дело. Така е и в Бяла черква, където през 1869 година Бачо Киро създава първото селско читалище с името "Селска любов". Възрожденският учител е известен с широката си просветителска дейност, ораторска дарба, любознателност и принос като фолклорист и събирач на народни творби.[1]

Въпреки, че в архива на Белочерковското читалище не откриваме запазен протокол с решение за създаване на музей, неоспорим факт е, че при своите пътувания до Цариград, Белград и Букурещ Бачо Киро е събирал и донасял със себе си старопечатни книги, вестници, различни монети и други, които е изследвал и описвал. По-късно те влизат във фонда на музейната сбирка, създадена към читалището. В стихотворните си пътеписи Бачо Киро е записвал сведения, които впоследствие дават ценен изворов материал за живота на българския и съседните народи.

В един оригинален негов ръкопис откриваме описание на различни видове монети, които са циркулирали в онези години по българските земи.[2]

---

[1] ТДДАВТ, ф.78к,оп.1,а.е.10, л.2

В архивите откриваме и писмо, изпратено от читалище „Надежда" в Търново до Бачо Киро Петров от 7 февруари 1870 г. с благодарност за изпратените от него събрани материали и избирането му за член-кореспондент на Великотърновското читалище.[3]

Бачо Киро оставя много летописни , исторически и етнографски бележки за въстанието на хаджи Ставри, за четите на Филип Тотю и на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, за въстанието в Дряновския манастир и други събития, както и първото краеведско описание и история на родното си село Горни Турчета.[4]

След Освобождението останалите живи поборници и опълченци са първите общественици, които се включват в читалищните настоятелства и общинските управления и стават двигатели на обществото. Читалище „Селска любов" в Бяла черква, което вече е преименувано в читалище „Труд", се превръща в средищен център, който обединява културните интереси на населението и продължава просветната традиция. Негови активни членове стават поборниците: свещеник Петко Франгов, Цачо А. Ненов, Йордан Матеев, Тодор Дончев, Димитър Куев. Всички те са ученици на Бачо Киро и членове на местния революционен комитет. Сред тях са първите председатели на читалището, първите кметове, основатели на поборнико-опълченски и други дружества.

Интерес при изследване на първите стъпки в музейното дело в Бяла черква представлява описанието на първите археологически разкопки в селището през 1899 г., което свещеник П.Франгов прави в книгата си „Бодлива китка".[5] Авторът публикува тук спомени за разкопаването и откриването на манастира „Св.Йоан Предтеча", както и Акт за извършените разкопки и разкрития, описание и документи за опазването на историческата старина.

Правят впечатление грижите, които полагат тогавашните общественици и управници за запазване на исторически обекти и бъдещи паметници на културата и музейни ценности тогава, когато още не е съществувал музей като институция. По същото време, в началото на миналия век, започват да постъпват предмети с музейно значение като дарения за бъдещия читалищен музей.

---

[2] ТДДАВТ,ф.112 к.,оп.1,а.е.1, л.17

[3] ТДДАВТ, ф.78к,оп.1,а.е.10, л.2

[4] Бурмов / Стойков 1937,136-158,187-190

[5] Франгов, П. 1899, 23-24,25-26, 32.

За начало на музей и музейно дело в Бяла черква можем да посочим месец август 1928 година, както е вписано в годишния отчет от Управителния съвет на Белочерковското читалище „Труд" за 1928 г.[6] Същата година на основаване на музея е посочена и в сведенията, изпращани от читалището за статистиката, за археологическите, етнографските и други музеи и сбирки.[7]

Преглеждайки годишните отчети за състоянието и деятелността на читалище „Труд" в с. Бяла черква, можем да проследим началните стъпки от създаването на читалищния музей, както и броя на постъпилите музейни предмети и обособяването на отделите и фондовете. Първите сведения са от 1928 година за предадени от Антон Йоакимов 16 книги ръкописи на Васил Неделчев.[8]

От читалищния отчет за дейността на Управителния съвет през 1929 година научаваме, че е направено разширяване на музея с нумизматични и археологични отдели.[9] Тук вече присъства отчитането на музейна дейност като самостоятелен раздел. Интерес представляват сведенията, посочени тук, за формирането на отделите и обогатяването на музейните фондове, а именно : В отдела за библиографични рядкости са постъпили 79 тома книги от библиотеката на даскал Васил Неделчев, 5 книги от библиотеката на поп Гавраил, издания и ръкописи на свещеник Франгов и ръкописни тетрадки на учителя Пенчо Крусев. Посочват се 181 стари книги и ръкописи, заведени в музейния библиографичен отдел. В отдела за нумизматика са постъпили 100 броя антични меднобронзови и сребърни монети /римски, византийски, гръцки и български/ и 208 броя монети от новите времена на различни народности /турски, сръбски, руски, български, немски, френски и др./, 24 български и 45 чужди банкноти, излезли от обръщение.

В археологическия отдел са постъпили през същата година бронзови пафти, гривни, каменни оръдия, копия и др.[10]

Ценен документ за изследване историята на музеите в Бяла черква е запазеният в Историческия музей хронологически каталог на музея на читалище „Труд" – с.Бяла черква от 1929 година .Той ни дава пълна представа

---

7. ТДДАВТ, ф.41к,оп.1,а.е.36,л.20
8. ТДДАВТ, ф.41к,оп.1,а.е.6,л.132
9. ТДДАВТ,ф.41к,оп.1,а.е.6,л.141
10. ТДДАВТ,ф.41к,оп.1,а.е.6,л.144-145

за обогатяването на музейните отдели и подробна информация за постъпилите музейни предмети от 1929 г. до 1944 г. включително, техните описания и имената на дарителите. Хронологическият каталог е разделен на три части: Нумизматичен отдел, Опис на предметите от музейната сбирка и Хронологичен каталог на етнографски снимки, портрети и други. Както научаваме, за някои от ценните находки е съобщавано в Археологическия музей-София.

Един от първите ентусиасти, дали своя неоценим принос към историята на музейното дело и селището, е учителят Райко Бойчев Кожухаров. През 1928 – 1929 г. той публикува във в. „Павликенски глас" редица материали със заглавие „Принос към историята на Бяла черква". По същото време по негова инициатива се създава в училището сбирка от препарирани животни и птици, каквато по онова време в нашия окръг не е имало.[11]

В тези първи години от създаването на музей се е обръщало внимание основно на събирателската работа, но все пак се срещат и факти за експониране на музейни предмети и показването им. През 1931 година например музеят е бил отворен за публиката за пръв път през отчетната година послучай Деня на книгата.[12]

От 1936 г. читалище „Труд"-Бяла черква изпраща специални формуляри със сведения за музея за статистиката за археологическите, етнографски и други музеи и сбирки в България. От тях разбираме, че Белочерковският музей още няма име, че е основан през 1928 година и принадлежи на читалище „Труд". Дават се точни сведения за броя на музейните предмети и че те имат специален инвентарен опис, както и че сбирките се показват само при нужда.[13] Такива статистически отчети са запазени за 1936, 1937, 1938, 1939, 1940 и 1941 година.[14]

За по-нататъшната музейна дейност в Бяла черква черпим сведения отново от читалищните отчети до 1953 година, когато се създава първият Музеен съвет и започва една сериозна и усилена подготовка за откриването на къща музей „Цанко Церковски". През 1934 година се обръща особено внимание на археологическата дейност при читалището с оглед на това, че този материал ще подпомага бъдещото изучаване на селището. Музеят при читалището се обогатява благодарение на труда и на учителя Трифон Цачев.[15] Прави впечатление грижата на читалището и музейните дейци за бъдещото развитие на музея и съзнанието за ползата и интереса, който ще предизвикват музейните сбирки сред бъдещите поколения.

---

[11] Исторически музей-Бяла черква, инв. № 367,с.55.

[12] ДДАВТ, ф.41к, оп.1, а.е.6, л.176.

[13] ТДДАВТ,ф.41к, оп.1, а.е.36, л.20.

[14] ТДДАВТ,фл41к,оп.1,а.е.36,37,38,39,40,41.

През 1936 година, както научаваме, е създадена сбирка от снимки „Миналото на Бяла черква". [16]

Ценна находка постъпва в музейната сбирка през 1943 година – римска мраморна статуя на жена.[17] За нея читалището уведомява Народния Археологически музей в София и в отговор получава писмо с благодарност за ценните сведения за антични находки в Бяла черква и уверение, че специалисти ще посетят селището през пролетттта. [18]

Развитието на музейното дело в Бяла черква през първата половина на XX век е свързано с всеотдайната работа на десетки родолюбци. Хората започват все по-активно да откликват на призивите за предаване на стари предмети, документи и снимки и да съобщават за направени случайни разкрития.

Този предизвикан интерес довежда до създаването на Музеен съвет, състоящ се от 7 души, чието първо заседание се провежда на 11ноември 1953 година. Основната му задача е подготовка за уреждане и откриване на къща музей "Цанко Церковски". Протоколната книга на музейния съвет съдържа сведения за заседанията на същия от 1953-1966 година включително. Така след 1953 година музейното дело в Бяла черква бележи значително развитие. В протоколите откриваме факти и данни, които свидетелстват, че работата по уреждане музей на Цанко Церковски е започнала още през 1952 година. През април 1954 година се разглежда и приема първият тематичен план на къща-музей „Цанко Церковски", изработен от Стефанка Велинова – асистент по музейното дело. През 1954-1955 г. се извършват и строително-ремонтни дейности съобразно плана за бъдещия музей. Музейният съвет се заема и с подготовката за откриването на музея послучай 87 години от рождението на Цанко Церковски.

---

15. ТДДАВТ,ф.41к,оп.1,а.е.6,л.194.
16. ТДДАВТ, ф.41к, оп.1, а.е.6, л.209.
17. ТДДАВТ, ф.41, оп.1, а.е.6, л.259.
18. ТДДАВТ,ф.41к,оп.1,а.е.50,л.100

На 16 октомври 1956 година в Бяла черква тържествено е открита къща музей „Цанко Церковски" и включена в националната музейна мрежа. Тази година може да се посочи като начало на развитието на музейното дело като държавна институция.

Музейната експозиция е разположена в родната къща на поета, която е била обявена за паметник на културата през 1970 година. През 1980-1982 година е извършена цялостна реставрация на музея и уредена нова експозиция по изработен тематичен план от Цветана Генчева и Тянка Минчева от Окръжен исторически музей - Велико Търново. Новата експозиция е открита през 1983 година и е разположена в осем зали на площ от 136 кв.м. Тя проследява бита в българското село в края на деветнадесети век и живота, обществената дейност и литературното творчество на Цанко Церковски. Тук са представени и документи от създаването и развитието на БЗНС.

Нарастващият брой музейни предмети, постъпващи във фонда на читалищния музей през годините, налага прерастването на музейния кът в музейна експозиция, отразяваща политическото и стопанско минало на селището. Тя е подредена в голяма стая на третия етаж в читалищната сграда.

През 1975 година на основание заповед № 1968 от 9.XI.1975 година на Окръжен народен съвет - Велико Търново се отпускат средства за ремонт и обзавеждане на музейна сбирка. Музейната експозиция за революционното и стопанско минало на Бяла черква е преместена в собствена специално пригодена и обзаведена сграда на три етажа, а тематичният план е изготвен от Тодорка Драганова от Окръжен исторически музей - гр.Велико Търново. Така създадената постоянна експозиция, наречена Градски исторически музей, е открита на 7 май 1976 година по повод 100 години от Априлското въстание и обявяването на Бяла черква за град. Разположена е на първия етаж и проследява историята на селището от създаването му до наши дни, като включва и документални материали, свързани с живота и делото на Бачо Киро Петров. Вторият етаж заема картинна галерия с над сто творби на живописта, графиката и скулптурата.

Развитието на музейното дело в Бяла черква продължава с откриване на къща музей „Райко Даскалов" на 12 октомври 1984 година. Музеят е създаден с Решение № 1077 на Секретариата на ЦК на БКП от 30 ноември 1983 година и с протокол № 5 на Председателството на Комитета за култура от 13 февруари 1984 година. Къщата е обявена за паметник на културата още през 1970 година [19], но през 1983 година в нея започва подготвяне на експозиция за живота и делото на видния земеделски деец, която заема 90 кв.м. на втория етаж на къщата, строена през 1922 година.

Постижение в развитието си музейното дело в града бележи със създаването на единствената по рода си във Великотърновски регион Природонаучна музейна сбирка „Към природата с любов". Тя е открита на 24 май 1985 г. и утвърдена с Решение на Комитета за култура - гр. София от 6 януари 1988 г. Днес експозицията е разположена в пет зали на площ от 400 кв.м. на втория етаж на бивша училищна сграда. Изключително богата сбирка от природни образци - дарение от госпожа Светлина Трифонова – биолог, чиито родови корени са от Бяла черква. Експонатите са подредени на екологичен принцип в следните екосистеми, образуващи разделите на музейната експозиция : Гора; Ливади и пасища; Поле; Воден басейн; Насекоми; Нежива природа.

Четирите експозиции в Бяла черква се помещават в собствени сгради, които са общинска публична собственост.

Една по-различна експозиция беше създадена през 2004 година към Народно читалище „Бачо Киро-1969" по защитен проект по програма „Живо наследство" на Фондация „Работилница за граждански инициативи". Наречена е Етнографски музей и е уредена в старата читалищна сграда. Тази музейна експозиция е плод на даренията и труда на белочерковци и представя повече от две хиляди предмети, снимки и документи, разкриващи живота на селището през годините.

Днес музейното дело в града е представено от ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – БЯЛА ЧЕРКВА, създаден с Решение № 440 –протокол №38/ 27.06.2006 г. на Общински съвет Павликени. Той има следните отдели: Археология, Етнография, История на България XV - XIX век, Нова и най-нова история на България, Природа и художествен. Като негови филиали работят къща музей „Цанко Церковски" и Къща музей „Райко Даскалов".

Уреждането, поддържането, развитието и популяризирането на музейните експозиции в Бяла черква е резултат на безкористната всеотдайна работа на четири поколения музейни работници. Сред тях са Антон Йоакимов, Ст. Велинова, Здравка Пенева, Петър Дечев, Петър Дафинов, Ангел Петров, М.Атанасова, Св.Трифонова, А. Георгиева и много други сътрудници, краеведи и приятели на музейното дело.

---

[19] ДВ, бр. 40, 22 май 1970.

Днес Бяла черква се гордее с богатия музеен фонд и експозиции, представляващи интерес за наши и чуждестранни туристи. С високата си художествена, историческа и природонаучна стойност съхраняваните в тях музейни експонати са ценни свидетелства за българската история и култура.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. **Бурмов, Стойков 1937**: Ал. Бурмов, Ст. Стойков. Бачо Киро Петров. Материали и документи. С., Нар. комитет Бачо Киро .1937.

2. **Франгов, П. 1899**: П.Франгов. Бодлива китка, В.Търново,1899.

СЪКРАЩЕНИЯ:

ТДДАВТ – Териториална агенция Държавен архив – В.Търново

ПОМОРИЕ-ГРАДЪТ НА СОЛТА:ТРАДИЦИЯ, НАСЛЕДСТВО, КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ

Елена Йорданова

Резюме

Солопроизводството в Поморие датира от древни времена, когато солта е била рядка и скъпа като злато. До 1922 г. когато започва масовото производство на сол от Бургаските солници, Анхиало /Поморие/ си остава основният производител на морска сол в България. Настъпилите социално икономически промени през 70-те години на XX век водят до изчезване на старите солници и принуждават поморийци да се откажат от древния си занаят. В лицето на местната власт назрява идеята за създаване на музей, който да е пазител на тази стара и многовековна традиция. През 1976 се изгражда музеен резерват „Стари солници". Неговото доизграждане е реализирано с финансовата подкрепа на Европейския съюз чрез програма "Фар" в изпълнение на два проекта, както и по Оперативна програма "Регионално развитие". Музеят се намира непосредствено до Поморийското езеро и е единственият музей на солта в Източна Европа. Открит на 7 септември 2002 г. Той е сред уникалните музеи в България и е включен в 100-те национални туристически обекта.

Древната технология за добив на сол чрез слънчево изпарение на морска вода (известна като „анхиалска" технология) е представена в 20 декара действащи солници и експозиционна зала в която са показани стари фотоси, карти, автентични инструменти, макети и филми. През лятото на място могат да се видят всички технологични операции, както и да се участва в събирането и извозването на солта.

Находището на лечебна кал е използвано от векове за оздравителни процедури. На специална дървена рампа посетителите на музея могат да експерементират и кални апликации. Музеят е привлекателно място за ценителите на красиви природни пейзажи, както и за природолюбители.

POMORIE – THE TOWN OF SALT: TRADITION, HERITAGE, CULTURAL TOURISM

Elena Yordanova

Abstract

Salt production in Pomorie dates back to ancient times, when salt was as rare and expensive as gold. Until 1922 when the mass production of salt from Burgas saltpans started, Anchialos /Pomorie/ had been the main producer of sea salt in Bulgaria. The social and economic changes, which occurred in the 70s of the 20th century, led to the disappearance of the old saltpans and this made the people of Pomorie give up their ancient craft. The local government developed the idea of creating a museum in which the old tradition could be preserved. Thus, the "Old saltpans" Museum Reserve was set up in 1976. It was finalized with the financial support of the European Union through the "Phare" Programme – two projects were implemented, as well as with the support of the Operational Program "Regional Development". The museum is located in the immediate proximity of Lake Pomorie and it is the only museum of salt in Eastern Europe. It was opened on September 7th, 2002. It is among the unique museums in Bulgaria and is included in the "100 Tourist Sites of Bulgaria".

The ancient technology of production of salt through evaporation of seawater by the sun's heat (known as Anchialos technology) is presented within 20 acres of active saltpans and in an exhibition hall, which shows old photos, maps, authentic instruments, models and films. In summer, people can see all the technological operations and can participate in the gathering and transportation of salt.

The deposit of medicinal mud has been used for centuries for healing procedures. On a special wooden ramp, the visitors of the museum can see mud applications. The museum is an attractive place for lovers of beautiful landscapes and nature.

От създаването на цивилизацията солта е била съществен елемент в храната на хората, като също така се е използвала и за нейното консервиране. От древни времена производството на морска сол е играло ключова роля за търговията в целия свят, тя е била първото парично средство за размяна - затова била наричана „бяло злато". Ето защо производството на сол е една от най-старите човешки дейности. По данни от археологически проучвания един от първите праисторически солопроизводителни центрове в пределите на стария континет е Мировското солно находище, край Провадия. Това е едиственият залеж на каменна сол в България.

Утвърждаването на соларството като един от основните поминъци в Анхиало има многовековна история. Обект на настоящото съобщение е как един от основните поминъци на град Поморие се изоставя, превръщайки се в една културна атракция.

В научната литература не са открити писмени извори за експлоатацията на солта през античноста, затова е трудно да се определи от кога датира производството на морска сол в Анхиало. Според българските историци, солниците са съществували още преди основаването на града (около V век пр. Р. Хр.). Вероятно в античноста са съществували естествени натурални солни полета. Чрез прехвърлянето на морската вода в скалисти места и малки плитчинки може да се добива сол дори и леко да е нагарчала. За едно промишлено производство, технологичен процес, можем да говорим в един по късен етап, когато природата е формирала очертанията на Поморийското езеро. Ето защо първи писменни данни откриваме във венециански портолан от края на 14 век, в който е упоменато, че „Анхиало е град и добро пристанище и има и солници". В „Сметководната книга" на Антонио Барбери от 1366 г. се упоменава за износ на сол от Несебърското пристаще, което косвено ни навежда, че тази сол е добита в Анхиало " (Петров/ Гюзелев 1978, 266, 292).

За солопроизводство в Анхиало през Османския период има голям брой писмени свидетелства. Документи, регламентиращи отношенията между султана и соларите, освобождаването от данъци и привилигирования статут на соларската професия. Износът и пътищата на анхиалската сол. Списъци на хората заети със този поминък и много други **(Грозданова/ Андреев 1986).**

През XIX и XX век в България се произвежда основно морска сол добивана от Анхиалските солници. Съчетаването на благоприятни природоклиматични условия – равна земя, ветровито място и най-вече солено езеро, препредаването на тази традиция от поколение на поколение са факторите, които нареждат солодобива като традиционен поминък на анхиалци. Ролята му като основен солопроизводителен център е неизменна, конкурирайки плахите опити на Созопол и Балчик за добив на морска сол. До 1922 г. когато започват да функционират Бургаските солници Анхиало си остава основния производител на морска сол в България.

През 1959 г. започва изграждането на курортния комплекс „Слънчев бряг". Поради по-доброто заплащане голяма част от поморийци намират работа по-строежите и в туристическия бранш на новоизграждащия се комплекс. Стига се дотам, че за новоизграждащите се обекти в самия град Поморие, липсва достатъчно работна ръка. За решаването на този проблем председателят на Общински народен съвет Цанко Стефанов е принуден да привлича работници строители от околните селища. Новодошлите преселници сключват договор да работят 10 години към градския народен съвет като строители. В замяна те получават жителство, раздават им се парцели в новият град /местността Палеокастро/ и разрешение да си построят къщи **(Йорданова 2011, 178).** Другата посока в която може да се разширява града са солните терени. През 70 години на XX век едно от предизвикателствата на Градския общински народен съвет е отвоюването на терени за строителство именно за сметка на солниците. Голяма част от солните басейни в близост до града са унищожени (запълнени са или са изоставени). На тяхно място се изграждат жилищни блокове, които да задоволят нуждите на все по разрастващия се град. Неправилната държавна политика води до западане на солопроизводството в Поморие. Започналото преустройство от „анхиалски" към „фокенски" метод на солодобив води до изчезване на старите солници и принуждава поморийци да се откажат от древния си занаят.

В началото на 70 – те години на XX век Изпълнителният комитет на ГОНС поставя и разглежда въпроси за историята и музейното дело в града. Сред членовете на комитета по култура назрява идеята за съхранение на старата техология на производство и солниците. Идея за това дава арх. Седмаков. През 1973 г. се взема решение за създаване на Резерват "Стари поморийски солници", в който да бъде съхранен стария метод на солодобив. Тя се реализира през 1976 г. Малка част от солниците са възстановени от стари поморийски солари. С цел опазване на резервата през 1978 г. се предлага да се заснеме неговия терен. Излиза се с предложение да се настоява пред ОНС – Бургас да отреди терена на резервата в регулационния план на града като музеен резерват солниците **(РДА - Бургас, ф 199 /7/11, л.7, 24).** През следващите години Общинският съвет за култура настоява за довършване изграждането на музейния резерват. В своите отчети Общинският съвет за култура – Поморие, дава ясна представа за значимоста на този резерват *„С Усилията на ГНС бе изграден и резерват „Стари солници". С оригиналното решение за създаване на този разерват бе съхранен за поколенията стария начин за добиване на сол, единствен в страната. Трудности се срещат при заплащането на старите работници –солари и по-поддръжане на резервата. В момента ГСК е повел преговори с Министерството на финансите за освобождаване на резервата от данък „оборот", което по закон се полага на всеки подобен музеен обект. ОСК е неоходимо да реши въпроса за щатните бройки в резервата, като с това ще се реши този тъй дълго протакван въпрос. Към резервата се предвижда изграждането на музейна експозиция „калолечение", "луголечение", "солодобив" /влизаща в общата етнографска експозиция/. Имаме събрани архивни материали, но поради липса на помещение те не са подредени ."* **(РДА - Бургас, ф 199 /7/11, л.7-8).** Предлага се той да бъде включен в поименния списък на Поморие за второто полугодие на 1979 г. Исканите средства са за 10 000 лв. които да се осигурят от самооблагането на града. Такива средства не се отпускат. Предвижда се проект за цялостно архитектурно – художествено оформление на резервата **(РДА - Бургас, ф 199 /7/14, л. 10).** В изготвения от инж. Динов застроителен план на музейните солници е залегната идеята за създаване не само на музеен резерват представляващ паметник на културата, но и обект интересен и от икономическа гледна точка. Тезата е малкото предприятие "Музейни солници" да се самоиздържа и от приходите от добитата сол и луга, да се изгради целият музеен комплекс. Поради тази причина се предвижда солниците да не бъдат малко на брой, разположени на незначителна територия, а най-малко 30 декара изпарители или 202 бр. солници-кристализатори. Този проект не намира реализация. Солниците продължават да работят на акордни начала по старата анхиалска технология, като за целта са привлечени стари солари. Общинският съвет – Поморие осигурява дървен материал и се грижи за тяхното опазване и рекламиране.

През 80 – те години на XX век Общинският съвет за култура излиза с различни предложения, като да предложи на НИПК и Министерски съвет да утвърди официално съществуващия музеен резерват. Да се изготви тематико-експозиционен план. Изготвяне на указателни табели до солниците, дейности свързани с тяхното почистване и др. През 1987 г. се предлага да се възстановят старите соларски съоръжения като „Келяво" и "Вятърна мелница" . Да се поиска подкрепа от предприятието ДП „Солодобив" за реставрация на съществуващата сграда в резервата, която да се превърне в музей на солодобива. Тогава тя има стопанско значение, използва sеза столова и отдих на соларите "**(РДА - Бургас, ф 199 /8/208, л. 5; 199 /10/140, л. 3)**. По голяма част от дейностите остават само на думи.

Днес Музеят в Поморие е единственият в България и Източна Европа специализиран музей за производството на сол чрез слънчево изпарение на морска вода. Като пазител на културното наследство на дадената област са запазени забележителните пейзажи, традиции и многообразната соларска професия. Музеят на солта се намира в района на стария град, на тясната ивица между Поморийското езеро и солниците, непосредствено зад стадиона и санаториума на Министерството на здравеопазването.

Музеят на солта в Поморие е открит на 7 септември 2002 г. Той е единственият културно – исторически обект в общината, реализиран изцяло с европейски проекти. Създаден е с финансовата подкрепа на Европейския съюз чрез програма "Фар" в изпълнение на проектите "Всичко за солта (АЛАС)" – 2001-2002 г. и "Развитие на Музея на солта в Поморие като завършен обект на културния туризъм" – 2004-2005 г. Двата изпълнени проекта са създали отлични основа за развитие. Няма да се спирам подробно на моменти от изграждането на музея на солта тъй като моят предшественик доц. М. Скумов, който разработва и взима дейно участие в реализирването на тези проекти, е описал подробно в свои публикации. Приносът му към сега съществуващата ситуация е неоспорим, тъй като всички предложения, решения в предходните години намират своята реализация именно с осигуряване на средства за тяхното изпълнение (**Скумов, 2009).**

С решение на Общинския съвет на гр. Поморие от 23.06. 2003 г. се създава Музей на солта в град Поморие като юридическо лице на бюджетна издръжка на общината, като на музея се предоставя общинска публична собственост. С този акт музеят се легитимира като правен субект. Поради норматвните противоречия и няколко под решение взети през 2005 г. в Поморие се създава Исторически музей с филиал Музея на солта, утвърдени и от Министерство на културата.

Музеят представя древната анхиалска технология за производство на морска сол. Той се състои от два неразделни компонента - външна и вътрешна част. Те обхващат 20 дка изпарители и кристализатори, разположени в околното пространство и едноетажна сграда, в която е разположена постоянната експозиция на музея. Това са единствените солници останали в градската част на Поморие.

В експозиционната част на музея е отразена в общоисторически план развитието на един от основните поминъци на града от древността до средата на XX век, а именно солодобива. Концепцията е разработена върху основата на богат снимков, документален и веществен етнографски материал и др. – ценни предмети съхранявани във фонда. Част от документалния материал е заснет допълнително от някои държавни архиви. Показани са уникална колекция от снимки от началото на миналия век, проследяващи развитието на солодобива в района, стари топографски карти, макети и автентични соларски съоръжения и инструменти. Като писмено свидетелство за важноста на тази стратегическа суровина са копията от османотурски документи от XV – XIX век.

Посетителят получава персонална информация за историята и технологията на солопроизводството. Интересни видеофилми могат да се видят с помощта на съвременни аудио-визуални средства, които също дават яснота за технологичните процеси на този отмиращ древен поминък. Той е сред уникалните музеи в България и е включен в 100 – те национални туристически обекта. С цел да се защити територията на музея срещу опасностите на все по-развиващата се урбанизация в града и загуба на автентичност. Със заповед на министъра на културата от 10.03.2011 г. Музеят на солта е деклариран като етнографска единична недвижима културна ценност, с предварителна категория „национално значение".

Солниците към музея произвеждат сол по същия начин, както това е ставало в древността. От изградения амфитеатър посетителите могат да видят "на живо" всички технологични операции, да разговарят със соларите за тънкостите на занаята, да усетят автентичната атмосфера на миналото. По предварителна заявка в обособени солници, посетителите могат да участват в събирането и извозването на солта.

Находището на лечебна кал е използвано от векове за оздравителни процедури. На специална дървена рампа посетителите на музея могат да експериментират и кални апликации.

Поморийското езеро, представляващо една уникална екосистема, обявено е за защитена местност през 2001 г., а от 2002 г. е Рамсарско място. Музеят на солта може да се разглежда и като природонаучен музей, защото в свръхсолените водни басейни, каквито са солниците и езерото, има специфична флора и фауна, която може да се наблюдава от изградени изгледни площадки, на които са разположени и панорамни далекогледи. Близостта на музея до езеро го прави привлекателно място за ценителите на красиви природни пейзажи. Музея е и място за отдих, в района има беседка, пейки и маси, където посетителят може да отдъхне. Той е като един оазис сред все по бързо развиващата се урбанизация в града.

Днес за Общината Поморие първостепен икономически отрасъл е туризмът. Тенденцията сочи, че тази роля ще остане непроменена. Новите предизвикикателства пред този отрасъл изисква търсене на ново и съвременно качество на предлагания продукт. В тази връзка общината кандидатства за дейности, свързани отново с музея на солта. През 2012-2013 г. се реализира проект „Поморие – туристическа атракция – град на солта, древна история и традиции“ с безвъзмездна финансова помощ по Оперативна програма „Регионално развитие“ (2007-2013г.). Стойноста на проекта е 1800000 лв. Благодарение на този проект Музеят на солта ще се превърне в целогодишна туристическа атракция. През 2013 г. посетителите на музея са 10700 души.

Целите на проекта са да се популяризира и съхрани нематериалното културно наследство на древно Анхиало, да се съхранят солниците като недвижим паметник на културата. Предвидени са средства за цялостно благоустрояване на музея и района около него, както и различни иновативни способи за привличане на туристи.

Дейностите, които бяха извършени, са реконструкция на покрива, подменяне на дограма, саниране на сградата на експозицията както и помпената станция. Изграждане на рампа за инвалиди. Обособено бе място за калолечение в района на солниците. Извърши се цялостно паркоустройство на района на музея с подходящи дървесни и храстови видове и паркови елементи, както и монтиране на автоматизирана поливна система за околното пространство, изграждане на видеонаблюдение с цел охрана, ремонт на каналите към солниците и ред много други дейности, свързани с цялостно благоустрояване района на музея. Закупен бе и атракционен 20 местен автобус, който ще вози туристите по определен маршрут до музея на солта. Голяма част от средствата са свързани с ремонт на уличната настилка на ул. “Солна”, която е подход към музея на солта. За съжаление в този последен проект не са предвидени средства за научноизследователска работа и подновяване на експозицията с нови експонати, макети на съоръжения, които да запълнят общата картина на преустройство и да дадат нова визия на музея не само в посока на благоустрояване.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

Грозданова/ Андреев 1986: Е. Грозданова, С. Андреев. Българите през XVI век. По документи от наши и чужди архиви. В. Търново, ДП „Димитър Найденов", 1986.

Йорданова 2011: Е. Йорданова. Еркечани в града. Демографски и миграционни процеси на село Козичино (Еркеч) Поморийско. – В: Светът на Българина през XX век. С., Парадигма, 2011, 175 -180.

Петров/ Гюзелев 1978: **П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т 2, С., Наука и Изкуство, 1978.**

Скумов 2009: М. Скумов. Музеят на солта в Поморие като пазител на древния соларски занаят. – В: Пътуванията в Средновековна Бъргария. Велико Търново, 2009, 570 – 585.

Регионален държавен архив – Бургас (фонд/опис/архивна единица)

РДА – Бургас, ф. 199. Градски общински народен съвет – Поморие

„ПРЕОТКРИВАНЕТО” НА АРТЕФАКТИТЕ – РЕКЛАМНА ИЛИ НАУЧНА ТЕНДЕНЦИЯ?

Стойка Кайракова

Резюме

Предлаганият материал разглежда проблема с начина, по който културното наследство отговаря и задоволява потребностите на социума. Чрез посочената като пример интерпретация на известен археологически обект, авторът обръща внимание на създаването на митологемни конструкции и популистки мисловни модели, които трудно се защитават от екскурзовода при презентирането им пред публика. Чрез този пример се изказва мнение, че в много случаи поредният „нов прочит” се предприема без задълбочени и добросъвестни научни изследвания, което създава усещането за настъпила чалгизация и в науката.

“REDISCOVERY” OF ARTIFACTS – AN ADVERTISING OR A SCIENTIFIC TREND?

Stoyka Kayrakova

Abstract

The present paper examines the issue of the way in which the cultural heritage meets and satisfies the needs of society. By the exemplified interpretation of a famous archaeological site, the author takes note of the creation of mythologems and populist thought patterns that are difficult to be maintained by the guide while presenting them to the audience. Through this example, the expressed opinion is that in many cases another “new reading” is undertaken without a thorough and conscientious research, which creates a sense of vulgarization in science too.

Многопосочна е проблематиката на културното наследство, но в общи линии тя може да се сведе до три основни гледни точки: до неговото опазване, до експонирането му и до начина, чрез който задоволява потребностите и нагласите на обществото. Обект на вниманието в настоящата разработка е третият пункт, защото именно той има връзка с интересуващия ни проблем.

За да се възприеме даден културно-исторически феномен, в който и да било музей , за него трябва да има подготвеност, да съществуват условия. А това значи той да бъде и сравним, и съпоставим, и да отговаря на ясно изразени и актуални нагласи на посетителите, т.е. на широката публика.

Много от интересните археологически феномени у нас не се предлагат на социума в пълната си интерпретация, за което си има причини (било поради липса на достатъчно време, било поради недостатъчна професионална подготвеност на посетителя) и затова в музейната експозиционна и интерпретаторска практика се сблъскваме с различни и разнообразни случаи на тяхното „преоткриване". От друга страна обаче, такова „преоткриване" не се извършва посредством някакъв строен механизъм. Понякога роля изиграват посещенията на български и чужди специалисти от различни области, друг път това става при обмяната на мнения по предложени тези и различните им интерпретации, които те открояват и с които привличат вниманието на интересуващите се, при което се маркира началото на един бавен или бърз процес на популяризиране. С други думи, според твърдението на Умберто Еко, миналото трябва често да се пренавестява[1] .„Пренавестяването", сиреч периодичното актуализиране на познанията за културното наследство представлява същността на преоткриването му в рамките на мобилното, информационно наситено модерно общество.

Дали в тази връзка или по други причини, но в последно време се забелязва едно повишено внимание към темата за културните ценности. Причина за този акт можем да открием и в пораждани от нея важни политико-стопански тенденции – кризисните периоди в развитието на социума се отразяват и на историческата интерпретация. Забелязваме как в историческата наука отчетливо си пробиват път тенденции към преосмисляне на подходите към миналото и преоценяване на изводите на историографията. Не е вече тайна, че тъкмо този нарастващ интерес налага и преосмислянето на подходите към движимите и недвижими паметници на културата. В широката не само българска, но и чуждестранна обществена маса се забелязва една отвореност, чрез която тя попада под влиянието на различни митологемни конструкции, на популистки мисловни модели и елементаризирани представи и обяснения, лансирани като израз на патриотично чувство и на национална идентичност. В тази връзка е необходимо да се направи анализ на някои важни сфери от проблематиката на културното наследство, като например актуалността и преоткриването на отделни негови факти и както и критериите за преоценка на отделните му елементи.

Различните паметници на културата и музейни експозиции не са еднакво актуални за един произволно избран за анализ момент. И спрямо културните ценности са в сила естествените процеси на спад на актуалността, на постепенно забравяне. Практиката на музейната работа показва, че съществува определена цикличност на преоткриване на периоди и експозиции. Някои отпадат от полезрението на обществото, при други се променя мястото им в обществената ценностна система. Съществен белег на тази тенденция е оценяването на културните факти с оглед на променящата се във времето политическа и финансова конюнктура. В тази връзка забелязваме колко в реда на нещата е както отделни, така и цели масиви от културни феномени да не присъстват в дневния ред на обществото, а други да са подложени на силна екстраполация. Не трябва да пренебрегваме и лицемерно премълчаваното от българските изследователски среди превръщане на някои исторически факти в злободневна мода, адаптирането и имплантирането им в други системи (финансово-политически, например).

Съвременно подходът към културното наследство е свързан и с едновременното действие на различни фактори, като например промяната на концепциите във времето. Медиите, рекламната дейност, новата култура на свободното време популяризират движимите и недвижими паметници на културата, налагат присъствието на техните елементи във всеки момент от делника на човека. Тъкмо това насищане прави особено актуална тяхната преоценка.

Музеите в Стара Загора не правят изключение от гореупоменатите тенденции. Особен интерес и твърде много дискусии предизвиква в последно време музеят „Неолитни жилища", който дори попадна в полезрението на Христо Смоленов и неговата книга „Загора – Варна. Скритата суперкултура"[2]. Пример за натрапчиво присъствие на културните ценности в обществения дневен ред даде лансираната в публичното пространство нова теза за наличие на втори етаж на откритите през 1968 г. две жилища от средата на шестото хилядолетие пр.Хр. Оттам произлиза и промяна на цялостната интерпретация на обекта, която интерпретация идва на базата на публикация, излязла на бял свят 40 години след приключване на археологическите разкопки. Медийното отразяване на „новите открития" (слагаме кавички, защото нови разкопки, които да дадат яснота и да подкрепят лансираната теория не бяха направени) даде възможност темата да бъде широко популяризирана, което безспорно предизвика интереса на посетителите. И тъй като все пак за гражданството тезата се лансира от специалисти, затова и очакванията на посетителите са да видят „новото откритие" или поне да видят доказателствата му. Поради очевидната недоказуемост на проблема (все пак става въпрос за шест хиляди години пр.Хр.) мненията на археолозите се разделиха на две. Според една част от тях, такава двуетажност е възможна – изказването е направено от наш известен професор-праисторик, Васил Николов, подкрепен от колегата от Старозагорския музей Петър Калчев, който твърди, че са направени допълнителни проучвания (каквито, пак ще повторим, не са извършени). Друга част от тях (Мая Аврамова, доц.д-р Павлина Владкова, проф.Ана Радунчева, съпрузи френски археолози, правили повече от 20 г.разкопки в Пакистан и др.) казват, че по принцип такова нещо е възможно, но в дадения случай разкопките са направени неправилно още през шестдесетте и седемдесетте години на миналия век, когато е открит обектът и тезата не търпи достоверност. Подобно мнение изказват и посетилите музея архитекти и строителни инженери.Фактът обаче е налице – бомбата е хвърлена и интересът на обществото е задвижен - сред масовата публика и сред управляващите в града. Очакванията на хората бяха да видят как изглеждат къщите на два етажа от новокаменната епоха и с това да обогатят познанията си. Управляващите пък видяха в това повод за личен пиар и за финансови постъпления в града. И в единия, и в другия случай, разбира се, няма нищо лошо, ако не се пренебрегват два съществени фактора - наличие на логика и на доказателства. Защото посетителите, дошли да видят жилищата на два етажа от времето на неолита не виждат нищо подобно и питат като как е имало втори етаж, който да се държи от крехката оплеткова стена и която да издържа тежката керамична пещ на втория етаж, искат да видят доказателствата, въобще, задават множество въпроси, противоречащи по логика на това, което се лансира като нова теза. Специалистите от различните области също не виждат доказателства, още повече, че в излязлата по този повод публикация на Петър Калчев със заглавие „Двуетажната ранннонеолитна постройка в селищна могила Окръжна болница в Стара Загора"[3] се вижда, че използваната литература е съвсем недостатъчна като съпоставителен материал, за да се направи такъв помпозен извод. Що се касае до финансовата страна – нейното реализиране градската управа оставя за едно необозримо бъдеще (ако естествено не се промени политическата ситуация, чрез която да се променят и добрите им намерения).

За щастие Стара Загора, пък и не само, а въобще България, и без тази недоказана теза има достатъчно много праисторически артефакти, които дори и според самите посетители са интересни сами по себе си, за да има нужда от подкладка чрез някаква новоскълапена и съмнително доказуема теория. Остава обаче открит въпросът за интерпретацията от страна на екскурзовода - нали той е пред посетителя, а не авторът на новолансираната теза/хипотеза? А няма и визуализация на тази бомбастична теория, която да го облегчи (или затрудни?).

Две са възможностите му за измъкване от ситуацията, която от своя страна също има две страни – възхищение или присмех. Той или трябва аргументирано да докаже твърдението на колегите си археолози или да остави посетителя сам да реши да вярва на очите си или да се довери на това, което му разказват като вероятна теория.

Така стигаме до въпроса - митологема ли е създадена или имаме случай на преоткриване, защото двата въпроса удивително си приличат?!

Виждаме как чрез сътворяването на нови идеологеми и митологеми, историческото съзнание се деформира, а оттук то оказва влияние върху социалното мислене, поведение и действие на мнозинството от българския социум за историческото ни минало. За тази цел в научноизследователския и в учебно-възпитателния процес се ползва мощното средство на медийната и словесна манипулация. Най-податлива на митологемна манипулация и интерпретация е праисторическата наука, поради твърде голямата отдалеченост на обектите на изследването във времето.

Примера на „преоткриване", който изложихме по-горе, провокира следните въпроси:

1.Кой инициира преоткриването?

2.Какъв е механизмът му?

3.Към какви среди е ориентирано преоткриването?

4.Каква е целта – личен пиар, научно откритие или финансова инспирация?

Практиката показа, че подобна кампания на „преоткриване" е подкрепена от силно политическо лоби и от сравнително тесен обществен кръг. Въпреки отзвука, даден от популярна масова медия, явлението не предизвика очакваната широка местна и национална публичност. Така изнесеният пример налага извода, че казуси от този род изискват и създаването на определени критерии при преоткриването на културното наследство. Въвеждането им би било своеобразна преграда пред подценяване или надценяване на културния феномен. Защото културното наследство не е безпроблемна област. Внимателното проучване на механизмите на преоткриване и „пренавестяване", както и въвеждането на система от критерии за преоценка са изходни позиции за откриване на нови пластове при отделните археологически и исторически феномени и същевременно на нов поглед към тях. Това би било доказателство за утвърден подход към културното наследство, за многообразието на отношение, избор, оценка и експониране. Когато се лансират теории от сферата на културните ценности като тази, за която говорихме по-горе, неминуемо трябва да се съобразяваме със следните фактори: Тя е

1.ценна, поради това, че е продиктувана от нови научни открития;

2.ценна, защото е важна поради висши държавни, национални, научни и т.н. съображения;

3.ценна, защото задоволява естетически, етически, педагогически, научни и други нужди и

4. ценна, поради комбинацията на една или повече подобни причини.

„Да се познават случилите се по-рано в тоя свят неща и делата на ония, които са живели на земята, е не само полезно, но и твърде потребно, любомъдри читателю"[4] – с тези думи започва своята „История славянобългарская" Паисий Хилендарски. Това е и първият знак за превъзмогването на мълчанието относно българската история. Нали и Ролан Барт твърди, че е крайно увлекателно да се разбере какви са заложените информации в едно начало, а актът на „излизане от мълчанието"[5] се слага именно с книжицата на Светогореца. Фреквентността на историческите изяви и тълкувания от Паисий насетне доказва, че може да се изведе една обща закономерност: „колкото по опасна е ситуацията, толкова повече практиката проявява тенденция към кодифициране"[6]. Кодът, който се налага да дешифрираме може условно да се нарече *„в началото бе праисторията"*. И както често става в археологическата практика, гледните точки могат да се пренасочват, практически до безкрайност, към онази неизчерпана или все още неоткрита посока, която ще заработи в полза на изследователската теза.

Експонирането на културното наследство е пряко свързано с преоценката и с критериите, по които се прави. Без съмнение тези критерии са обвързани с момента, когато се прави оценяването/преоценяването с уговорката за необходимостта от ясно осъзнаване на значението на явлението вчера и стойността му днес. Ако се доверим на теорията на информацията, цялата си култура всеки от нас получава не само в процеса на обучението си, но и на общуването с миналото чрез настоящето. Отговорност за общуването с миналото безспорно носят и музеите, които винаги, през различните епохи, са имали задачата да включат човека в системата на определена култура. Без помощта на музея, който е контактната точка между науката и популяризирането ѝ пред обществото, не би се изградила хуманитарна култура, която да обедини и да осмисли в цялостна система всички минали познания и отношения на човека за света и със света. Всяка грешка в научните изследвания води понякога до драстична рефлексия върху институцията, затова и отговорността на работещите в нея научни работници, лансиращи своите тези, е голяма. Така например изказаната преди години теория за наличието на тракийски град Берое на територията на днешна Стара Загора доведе до разделение на мненията сред гражданството и до ожесточени спорове, които не стихват до днес. Всяка теза, която не е подкрепена със солидни доказателства, а се представя пред широката публика, изисква и стабилното си научно доказване. С подобно задължение музейният работник не може да не се съобрази, защото такова е изискването, условието на социума!

Мнозина български историци настояват за „нов прочит" на българската история. Реализацията на тази идея е необходима, възможна и полезна, когато е поставена на научна основа, а не е резултат от политически или пък митологемни манипулации. В системата на обществените и хуманитарните науки историята в най-голяма степен е зависима от политиката на модерната национална държава. Затова и първото гражданско и морално задължение на професионалната научноизследователска историческа мисъл е да не позволи обективната историческа истина да бъде принесена в жертва на политиката[7]. В много случаи обаче поредният „нов прочит" се предприема без задълбочени и добросъвестни научни изследвания и затова в прибързаните преоценки ясно проличава политическата преднамереност[8]. Днес за изследователите има благоприятни обективни макроусловия за постоянно духовно производство на нови открития в областта на българската история и археология, като достъп до архивни документи, научен плурализъм, творческа свобода. Затова и недопускането на манипулативни интерпретации е възможно при наличието на субективни, професионални, морални предпоставки, изисквания и критерии – научна добросъвестност, толерантност, неутралитет в научния исторически текст. И не на последно място – на логика при интерпретирането на твърде отдалечените във времето артефакти.

БЕЛЕЖКИ:

1 Цит. по Атанасов.Ст. Огледалният свят на Умберто Еко. Изследвания в чест на И.Знеполски. С., 2002, с.48

2. Смоленов, Хр. Загора – Варна. Скритата суперкултура. С.,2012

3.Калчев,П.Двуетажна раннонеолитна постройка в селищна могила Окръжна болница в Стара Загора. Ст. Загора,2013

4. Цитира се по Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. Зографски препис. Предговор.П.Динеков.С.,1984.

5. Барт.Р. Въображението на знака. С., 1991, с.410.

6. Пак там

7. Аврейски, Н. Континуитет и нихилизъм в историографията. В. Историкът – гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров. С.,2001, с.440-441

8.Димитров, Ил. За „нов прочит” на историята или за нови изследвания?- Везни, 1999, № 8-9, с.59-67

НЯКОИ ЕКСПОЗИЦИОННИ АСПЕКТИ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПРОЕКТ „ЙОВКОВИЯТ ДОБРИЧ – СЪВРЕМЕННА ТУРИСТИЧЕСКА ДЕСТИНАЦИЯ"

Кремена Митева, Лена Кирилова

Резюме

Настоящото изследване си поставя задача да представи проекта „Йовковият Добрич – съвременна туристическа дестинация", да посочи неговите основни цели и приоритетни дейности, като акцентира върху експозиционните му аспекти в два музейни обекта – Дом-паметник „Йордан Йовков" и Етнографска къща. Водещите дейности по проекта са свързани с реставрация, консервация, реконструкция на пет музейни обекта и подобряване на инфраструктурата, като целта е да се обособи и промотира един цялостен интегриран туристически продукт, представящ културно-историческото наследство на Добруджа чрез идеите и творчеството на писателя Йордан Йовков. Затова в общ маршрут са включени музейни обекти, свързани с живота и творческата дейност на автора. Цялостната реализация на проекта и създадената музейна среда за нова, динамична и модерна визия на едни от най-посещаваните и атрактивни обекти – Дом-паметник „Й. Йовков" и Етнографска къща, са поредният пример за успешно използване потенциала на културно-историческото наследство като средство за междукултурен диалог и многообразен ресурс за устойчиво развитие.

SOME EXPOSITIVE ASPECTS OF THE EUROPEAN PROJECT„IOVKOVIAN DOBRICH – CONTEMPORARY TOURIST DIRECTION"

Kremena Miteva, Lena Kirilova

Abstract

The current sets the task to present the project "The Jovkov's Dobrich – Contemporary turism direction", to direct its most important targets and prior activities, in the way it accentuates on its expositives aspects in two museums – the Monumental Museum „Jordan Jovkov" and the Ethnographic house. The leading activities of the project are linked with the restoration, the preservation, the reconstruction of five museums and the improvement of the infrastructures, as the aim is to differentiate and to promote a wholly integrated tourist product representing the cultural historical heritage of Dobrudja through the ideas and the works of the writer Jordan Jovkov. For that reason the museums are included in a united and common pathway in connection with the life and works of the author. The whole realization of the project and the established museum environment for a new, dynamic and modern vision of one of the most frequented and attractive museums – the Monumental Museum and the Ethnographic house – are set up, i.e, for a positive use of the potential of the cultural historical heritage as a meaning for a multicultural dialogue and a rich resource for a costant and stable development.

Съвременните представи за културното наследство, свързани с разширяването на неговия териториален и тематичен обхват, тенденциите за нарастване на ролята му като уникален ресурс за устойчиво развитие и засилването на обществения интерес към различните културни ценности, намират своя практически израз в многообразие от дейности за социализация на „посланията от миналото". Усъвършенстваната европейска политика на управление в тази сфера създава условия, въпреки финансовите затруднения на общинските и държавните структури, регионалното и националното културно-историческо богатство да бъде „въвеждано в туристическа експлоатация", като се използват както собствен ресурс, така и предоставени по различни европейски проекти възможности.

Настоящото изследване си поставя за задача да представи проекта „Йовковият Добрич – съвременна туристическа дестинация", да посочи неговите основни цели и приоритетни дейности, като акцентира върху експозиционните му аспекти в два музейни обекта – Дом-паметник „Йордан Йовков" и Етнографска къща.

Този проект на Община Добрич с общ бюджет 3 602 053 лв. бе финансиран по схемата за предоставяне на безвъзмездна финансова помощ „Подкрепа за развитието на природни, културни и исторически атракции" на Оперативна програма „Регионално развитие" 2007 – 2013 г. Периодът за изпълнението му е: 23.11.2011 г. – 23.11.2013 г. Според проектната документация целта е: „Развитие на конкурентоспособни туристически атракции в община град Добрич посредством разнообразяване и подобряване на съществуващите с оглед превръщане на града в съвременна туристическа дестинация, като се използва туристическият потенциал за разширяване на териториалния обхват и диверсифициране на туристическото предлагане в Североизточния район".

Основните дейности по проекта са свързани с реставрация, консервация, реконструкция на пет музейни обекта и подобряване на инфраструктурата, като целта е да се обособи и промотира един цялостен интегриран туристически продукт, представящ културно-историческото наследство на Добруджа чрез идеите и творчеството на писателя Йордан Йовков; да се покаже и популяризира съхраненото музейно богатство – „не застинало, а като оживяло минало чрез съвременно експониране и предлагане в качеството на културно-историческа туристическа стока" (Грозева 2010, 704).

Затова в общ маршрут са включени музейни обекти, свързани с живота и творческата дейност на писателя. Водеща атракция е Къща музей „Йордан Йовков", където започва зрелият период в творчеството на белетриста. Посетителите могат да се запознаят с живота и художествения свят на писателя в Дом-паметник „Йордан Йовков"; да усетят атмосферата на някогашния Добрич в Музея в градски парк "Св. Георги"; да се докоснат до бита на добруджанеца в Етнографската къща и да се върнат към миналото на тази богата равнина чрез експозицията „Археология на Добруджа". В рамките на проекта бе изграден и Туристически информационен център в Дом-паметник „Й. Йовков"; бе изработена бронзова фигура на емблематичния Йовков герой Люцкан от разказа „Последна радост", монтирана в двора на Къща музей „Й. Йовков"; на ключови места в града бяха поставени табели с цитати от творби на белетриста; бе създадена велосипедна система от 30 велосипеда на 5 велостоянки в близост до музейните сгради, чиято цел е чрез велосипеден тур да се обикалят обектите на Регионален исторически музей – Добрич; в рамките на пет дни бе проведен и атрактивен етнофестивал „В света на Йовковите герои".

По проекта най-напред бе реконструирана Етнографска къща, която е деклариран паметник на културата от местно значение и е един от най-добре запазените архитектурни образци от епохата на Българското възраждане. Неин собственик е бил Димитър Друмев – богат търговец, преселил се от

Преслав. Къщата е симетрична, двуетажна и се състои от приземие, етаж с обърнат на юг издаден еркер и изграден чардак. Строена през 1860 г. от неизвестен майстор балканджия, тя се отличава от традиционната добруджанска къща в архитектурен и функционален план и носи някои от характерните за планинския тип жилище особености (Георгиева 1993, 194). През 1970 г. е завършена нейната реставрация и до стартирането на проекта през 2012 г. в обекта и прилежащото дворно пространство не са извършвани основни ремонтни и реставрационни дейности.

Пристъпвайки прага на реновираната Етнографска къща – поредния обект от предлагания туристически маршрут, посетителите имат възможност чрез представените в актуализираната експозиция музейни предмети да се докоснат до уникалната традиционна култура на Добруджа – регион, който ни дава в миниатюра етнографска картина на половин България (Василева 1974, 19).

Превратната историческа съдба на областта и големите миграционни движения обуславят изключителното разнообразие от етнографски групи, които в продължение на няколко века съжителстват в тесен културно-битов контакт, преплитат и съхраняват своите регионални традиции, пренесени от Тракия, Балкана и Северна Добруджа. Едновременно с това, в резултат на взаимовлиянието помежду си, изграждат специфична материална и духовна култура, функционираща като система чак до средата на ХХ в., и запазила своята жизненост до по-късен период в сравнение с останалите етнографски области на България. Това предопределя изключителното разнообразие от съхранявани във фондовете на отдел „Етнография" при Регионален исторически музей – Добрич музейни ценности, част от които са представени в обновената експозиция.

Плановата структура и композиционните решения, целесъобразната организираност и оформлението на вътрешното пространство, както и функционалното разпределение на възрожденската градска къща позволяват на относително малка площ да се представят общобългарските характеристики и регионалните особености на традиционната култура в Добруджа на границата между две епохи.

Експозицията е структурирана по комплексно-тематичен принцип и условно е поделена в две основни ядра – традиционен селски и градски бит. На приземния етаж, в помещенията „къщи", „соба" и маза, са експонирани селскостопански оръдия на труда и инвентар, представящи земеделския поминък на населението. Хоризонтален стан и многообразен инструментариум показват едно от основните домашни занятия на българката – тъкачеството. Практична, многофункционална форма и изящна релефна украса отличават медните съдове за приготвяне и съхранение на храна и онагледяват умението на добруджанските майстори бакърджии.

Пряко свързан със земеделския поминък, хлябът сбира ведно всички понятия на добруджанеца за добруване и присъства в неговия живот от раждането до последния земен миг. Релефна или плоскостна, с отделни растителни и животински елементи или цели композиции от цветя, слънца, птици, обредната пластика има ясно изразен аграрен характер и превръща хляба в оброк за плодородие и семейно благополучие, а неговото приготвяне – в изкуство. Изложените обредни хлябове, посветени на различни календарни и семейни празници, се отличават с изключително многообразие от форми и символи.

Етническото единство и регионалното многообразие намират своята най-ярка проява в традиционното облекло. Като един от най-консервативните елементи на народната култура, запазил до късно старинните белези на местната традиция, носията очертава ясно границите между отделните групи (Михайлова 1974, 207) и илюстрира етнографската пъстрота на българското население в Добруджа. Музейната колекция показва основните типове „фустени" и „сукманени" облекла и изгражда зрителната представа за типологическата характеристика на традиционния костюм и неговите локални разновидности. Експонираните носии се отличават с богат колорит, оригинална художествена композиция и изящна орнаментална украса, постигната чрез умело прилагане на разнообразна тъканна и везбена техника.

Характерен за облеклото на българите, преселени от Северна Добруджа през 1940 г., е яркият колорит, постигнат чрез съчетание на интензивни зелени, жълти, розови, оранжеви тонове. Разнообразните по начин на изработка и цветова гама престилки, колани, кърпи (чумбери) придават на женския костюм стилна завършеност и изящност. Задължителен елемент са украсените с разноцветни мъниста и стилизирани геометрични и растителни орнаменти синчани обувки и колани. С богато многообразие от тъканна декорация, апликации и везба се отличава сукманената носия на балканджийките. Локална разновидност на тракийската носия е вайсалската. Везаният „чукман" или „белкосникът", едноплатата, дълга престилка, украсена с отбирани „на дъска" орнаменти, редуващи се по цялото поле в разноцветни ивици, са характерни за преселеното от с. Вайсал, Одринско, население. По-късен вариант на тракийското женско облекло е „алфатарската" носия, характерна за преселниците от Сливенско в селата Мали извор и Алфатар (Михайлова 1947, 220). Мъжкото облекло се отнася към чернодрешния тип, разпространен в цяла България. Традиционното добруджанско облекло, представено в експозицията, впечатлява както със своята ярка художествена оригиналност, така и със силно изразената си синкретичност – резултат от сложни етнокултурни взаимодействия.

Еднораменна дървена стълба отвежда посетителя към втория тематико-експозиционен комплекс, където в три отделни помещения – гостна, шивашка работилница и стая за младо семейство, са представени характерни елементи от градския бит от края на XIX в. и първата половина на XX в. Развитието на занаятите и търговията води до промяна в архитектурния облик на град Добрич и икономическото състояние на населението. Отношението към жилището вече не е само утилитарно. Притежаването на голяма и богато обзаведена къща е въпрос на престиж и поддържа търговския кредит на своя притежател (Коева 2003). Експозицията показва как, макар и да запазва някои от белезите на традиционното жилище, градската къща има вече нова организация на вътрешното пространство, усложнена композиционна схема и различни интериорни решения (Коева 2003). Чрез изискани облекла и модни аксесоари, старинна виенска мебелировка, изящни порцеланови и сребърни съдове, автентични фотографии е представен характерният за епохата европейски стил, съчетан с традиционния бит в една своеобразна еклектика.

В тишината и уюта на Етнографската къща музейната публика може да усети очарованието и духа на някогашния многолик и пъстър Добрич; да се докосне до света на Йовковите герои; да се потопи в атмосферата на отдавна отминали времена, майсторски претворени от певеца на Добруджа в неговите творби. Застанал пред старото виенско огледало в гостната стая, всеки посетител може да погледне в своето бъдеще, като изтегли късмет с послание от разказ на писателя; да послуша неговите любими фолклорни песни на прохладния чардак; да почете, приседнал край кладенеца, откъси от негови разкази. Чрез експониране, фокусирано върху посетителя, се създават предпоставките за успешна комуникация между предмет и публика и ситуиране на абстрактната тематична експозиция в конкретен и персонализиран културно-исторически контекст.

Освен реконструкция и ремонт на Етнографска къща и създаване на по-добри условия за ефективно използване на музейната експозиционна площ, друг важен аспект на проекта е нова организация на прилежащото дворно пространство. Неговото тематично, фунционално и естетическо обвързване с основната сграда и пресъздаването на един цялостен архитектурен ансамбъл с разширени „музейни граници" сътворяват неповторимата атмосфера на отминали времена, съдействат за успешната и многостранна „социализация" на „фиксираната нежива и пасивната жива традиционна народна култура" (Генчев 1984, 207). Усвояването на вътрешния двор като допълнителна общественодостъпна среда предоставя възможности за различни форми на интеграция на музейната институция в градските културни пространства. Професионалният подход при използване на наличната материална база, търсенето на атрактивни форми за организация на работа съобразно съвременните условия и потребности, създават предпоставките за едно различно, неконсервативно публично присъствие на музейния обект. Целта е Етнографската къща да се възприема не само като „храм" за съхранение и статично експониране на определени музейни ценности, а преди всичко като динамичен образователен и информационен център за творческо приложение на културно-историческото наследство, обединяващо средище за родолюбиви начинания и социално общуване на основата на традиционни ценности; място за отдих и развлечение. Основната цел е да се развиват комуникативните възможности на музейната институция, като „се отхвърлят съпътстващите я недостъпна официалност, абстрактна скованост и консервативна статичност" (Сачев 1997, 175). Музейната комуникация като сложна система от динамични възпроизвеждащи се взаимодействия между музейните организационни структури и публиката (Сачев 2000, 28) има разнообразни форми на проявление. В тази насока задача от първостепенна важност за специалистите е работата с децата, изграждането на ценностни критерии и приобщаването на младите хора към традицията. Процесът на статичност и еднообразие се преодолява успешно чрез осъществяване на различни обучителни и практически занятия с научно-познавателен и културно-просветен характер – образователни програми под наслов „Баба и внуче", „От раклата на баба", „Спомени край огнището", изложби, презентации, конкурси, ателиета на открито и др. Музейните инициативи дават възможност по лесен, достъпен и атрактивен начин децата да надникнат в „сакралните" места на музейната работа, да се „докоснат" до културното богатство на Добруджа и преоткривайки потенциала му, да участват в неговото съвременно усвояване и претворяване.

Възстановката на народни празници и ритуали – Великден, Гергьовден, Еньовден и др., като тип музейна дейност и начин за „живо ескпониране" на традиционната духовна култура привлича все по-широк и разнороден възрастов и социален кръг посетители. Етнографската къща е и мястото за различни прояви и инициативи, свързани със съвременна интерпретация на етнографското културно богатство на Добруджа – тематични вечери, срещи, концерти, фестивали и др. Макар и експонирани на ограничена площ, организираните временни изложби са възможност да бъдат представяни гостуващи и местни приложници, свързани с традиционната народна култура и нейното съвременно претворяване. Мост между минало и настояще, между традиция и съвременност, обединени от общия етничен стил, този тип експозиции имат за цел различно културно, естетическо и комуникативно оформяне на музейното пространство и са средство за провокиране и поддържане интереса на публиката.

В рамките на проекта бе актуализирана и постоянната експозиция на Дом-паметник „Й. Йовков". Концепцията за актуализация бе изградена на базата на съществуващата от 1980 до 2012 г. експозиция в музейния обект, която 32 години не бе обновявана. Взета беше предвид цялостната събирателска, изследователска, експозиционна и популяризаторска работа в продължение на няколко десетилетия: от 70-те години на XX век до днес. Обобщени бяха усилията на музейни специалисти и експерти в областта на литературата и йовковознанието. Проследена бе също социо-демографската структура на музейната публика. Концепцията бе базирана най-вече върху спецификата на музея, но също и върху съществуващата нормативна база в областта на музейното дело, съвременните тенденции в неговото развитие и модерните музейни практики. Отчетен бе и фактът, че Дом-паметник "Й. Йовков" е един от Стоте национални туристически обекта, което го обвързва с развитието на културния туризъм и с културните политики в национален план.

В работата си тръгваме от разбирането, че експозицията е „вид научен продукт, пригоден за популяризиране сред широката публика" (Недков 1998, 33). Затова според нас основната цел на един литературен музей е предаването на хуманитарни послания, които могат да се отнесат към съвременния живот. Той не бива да е застинала културна форма, а лаборатория, в която нещо се създава, живее. Целта на актуализираната експозиция за Йордан Йовков е не само да бъде информативна – традиционно да запознава с живота и творчеството на писателя, но да заговори на музейната публика на емоционално ниво, да бъде атрактивна; да провокира съучастие в културния продукт; да инспирира по-задълбочен интерес към творбите на писателя и въобще към художествения текст; отново да приобщи хората към литературата. Литературният музей е мястото, където искаме да насърчим посетителя да чете и това да му доставя удоволствие.

Монографично-мемориалната експозиция на Дом-паметника предлага едно пътуване по житейските и творческите пътеки на белетриста. Известно е, че животът на писателя не е бурен и изпълнен с приключения. Съвременниците му си го спомнят като консервативен човек, който държи на семейното гнездо и не обича да променя навиците си. Дори предпочита да върви по едни и същи улици, да посещава едни и същи кафенета, да се среща с определен тесен кръг хора. Затова в експозицията поставяме акцент върху неговото творчество, което наистина е разнообразно: от поезия в ранните години към къс разказ, след това батална проза, ориентиране и към по-обемни белетристични жанрове (повестите „Жетварят", „Последна радост"), отново връщане към късия разказ, опити в драматургията и романистиката.

Обособили сме няколко тематико-експозиционни комплекса, основани главно върху творческото развитие на Йовков и рецепцията на текстовете му, както в миналото, така и днес. Музейната публика обаче ще си създаде адекватен и цялостен образ на писателя не толкова чрез хронологията на фактите, колкото чрез диалог с неговите творби. Доближаването до света на автора означава проникновен прочит на книгите му. Или както сподели Петър Увалиев пред добричките граждани на 115-годишнина от рождението на белетриста през 1995 г., преди да станем почитатели на Йовков, трябва да бъдем негови прочитатели.

Действително културното наследство в музея има смисъл, ако може да се отрази в живота на живеещите днес. Срещата с наследството, показването на неговото първоначално значение, вмъкването в спектъра на проблемите на настоящето е централната задача, която си поставя експозицията на Дом-паметник „Й. Йовков". По-конкретната задача е да се привлече възможно най-широк спектър музейна публика: от туриста до експерта, от ученика до пенсионера, като всеки открие онова, което представлява интерес за него. Затова посланията на експозицията трябва да са разбираеми за отделния посетител; трябва да бъдат предлагани артефакти, които той не може да види и преживее на друго място – като например автентични предмети и инсталации, които представят по увлекателен начин живота и творчеството на автора. Това означава, че научният елемент е добре да се съчетава с въздействащо презентиране на информацията, като се отчитат нагласите на публиката, което предполага мемориалният момент (личността на конкретния писател) да се съчетае с литературен музей в същинския смисъл на думата (провокиране на интерес към литературата въобще и насърчаване на четенето). Наша задача е и да стартираме процеса по създаване на ясно разпознаваем имидж на музея. Надяваме се това да се реализира както чрез актуализираната експозиция, така и чрез успешен културен мениджмънт.

Възприемаме съвременната експозиция главно като комуникативен процес. Различните видове експонати имат различно въздействие върху посетителя, говорят му по различен начин. Една литературна експозиция поставя в своя център писаното слово. Затова разбираемо акцент в нея са книгите, ръкописите, рецензиите върху отделни творби, литературните изследвания – всичко онова, което очертава фигурата на писателя, характера на неговото творчество, историята на възникването и рецепцията на всяко произведение. Тъй като нашата експозиция, озаглавена „Йордан Йовков – мъдрият мълчаливец на българската литература", има предимно литературноисторически характер, тя съдържа основно снимки, документи, факсимилета, предмети, защото представянето на автора трябва да се съчетае с очертаването на културно-историческия момент, текстът трябва да се впише в контекста. Чрез подходяща интерпретация на музейния експонат се стараем да създадем атрактивен негов образ пред публиката.

За разлика от другите видове музеи литературните са изправени пред особена ситуация при представянето на своето съдържание пред широката публика: от една страна, културната техника четене исторически обусловено е дейност, на която винаги са се отдавали хора с висок социален и/или интелектуален статус. В днешно време този факт се допълва и от конкуренцията на аудио-визуалните медии. Затова модернизирането на музеите е свързано и с развитието на технологиите. Така се появява необходимостта от нова нагледност, от използване на съвременните медии. С помощта на интерактивни елементи, аудио-визуални медии и образователно-игрови модули литературните текстове биха могли да бъдат представени по-нагледно и дори изживени. По този начин въздействието е насочено и към емоциите на възприемащия. Практиката показва, че интерактивните елементи (компютри, информационни терминали) и образователно-игровите модули (тестови апарати, образователни пъзели и игри) активизират вниманието на посетителите, въвличат ги активно в музейната среда и така увеличават престоя им в музея, както и мотивировката да го посетят отново и да го препоръчат на свои приятели. Възможността да се докосват обекти и така да се стартира даден процес, най-много се харесва на мнозинството от гостите на музея. Аудио-визуалните медии, от своя страна, улесняват разбирането на съдържанието от обикновените посетители – неексперти.

Дори да става въпрос за литературна експозиция обаче, е добре да се показват и триизмерни обекти – например кабинетът на писателя, негови лични вещи. Аурата на оригинала съставлява специфичната атрактивност на музея. Триизмерните експонати са оптически атрактивни. А кабинетът на автора има излъчване, което може да влияе емоционално на посетителя и да допринесе за последващо занимание с литература. Така музейните инсталации оживяват културното пространство, правят го по-атрактивно и отворено към публиката и нейната потребност от максимално онагледяване на фактите. Затова в новата експозиция на Дом-паметника е възприет и драматургичен подход чрез използване на редица сценографски похвати. В резултат на този подход са създадени три инсталации: военен окоп от началото на ХХ в., атрактивно промотиращ баталната проза на писателя; кабинетът на Йовков от 30-те години на миналия век, който е съхранил автентичната атмосфера на тази творческа лаборатория; както и група емблематични персонажи на белетриста в единен тематико-експозиционен комплекс с презентацията на Йовковата драматургия. Правилното ситуиране на инсталациите в експозиционното пространство, редуването им с по-традиционни форми на експониране провокира публиката да очаква неочакваното. Специалното осветление поставя особен акцент върху тях, насочвайки погледа на посетителя. В момента обмисляме и подходящото им звуково оформление.

Вече бе отбелязано, че в литературната експозиция доминира писаното слово, част от което са и оригиналните цитати. Вярно е, че изваден от контекста си, текстът е донякъде осакатен, но все пак подбирането на ключови за творчеството на автора цитати е провокация към посетителя да прочете пълния текст на произведението, други творби на писателя, да се зачете в художествената литература изобщо. Във всяка експозиция има и пояснителни текстове (анотации), които изпълняват по-различна функция от тази на литературния цитат – допринасят за нейното осмисляне, преди всичко помагат гостите ни с по-малко познания да се ориентират по-бързо в специфичната материя. Тъй като една част от посетителите не използват предлаганата от музея беседа, е особено важно експозицията да е разбираема и без нея. За тази цел предлагаме текстове, решени в различни цветове, които да маркират различните нива на възприемане. Това дава предимство на публиката да прави разлика между основна и допълнителна информация, защото тя е представена в различни цветове; постоянно да разширява своето познание в рамките на следващи посещения. Същият принцип важи за гости с различни предварителни познания: лаикът ще се ориентира към основната информация, докато детайлната информация ще е насочена към експертите. Така на чисто зрително ниво посетителите ще имат възможност за възприемане на експозицията в различна дълбочина.

За една съвременна експозиция е изключително важно да е ситуирана в подходяща за музей сграда. Представителната сграда на Дом-паметник „Й. Йовков", съчетание на българските възрожденски традиции със съвременното архитектурно мислене, е гостоприемна среда за адекватно интерпретиране на образа на писателя и неговото творчество. Създадена през 1980 г. специално за музей, посветен на Йовков, сградата на Дом-паметника е единственият засега носител на архитектурен Оскар в България – „Архскар" (1995 г.). По проекта бе обновен не само екстериорът, но и прилежащата инфраструктура, както и интериорът на музея, чийто акцент е паното на Стоимен Стоилов „Йовковият свят", изработено по техниката на средновековната преславска рисувана керамика. Във фоайето на Дом-паметника бяха обособени Туристически информационен център, който ще промотира новия културно-туристически продукт, а също и детски кът, забавляващ и обучаващ малките ни гости чрез тематични пъзели и образователни игри.

Вярваме, че актуализирането на постоянната експозиция за Йордан Йовков допринесе за по-адекватна социализация на културното наследство, което съхраняваме. Приложно ориентираната научна работа на музейните специалисти способства за създаването на една наистина модерна литературна експозиция. Актуалните моменти в нея са свързани най-вече с предлаганата нова нагледност, постигната главно чрез използването на образователно-игрови модули, интерактивни и аудио-визуални средства, които отчитат интересите и технологичните компетенции на голяма част от посетителите. От друга страна, акцентът върху писаното слово провокира възможността традиционното да се обвърже с модерното, за да бъдат задоволени потребностите на различните групи музейна публика. Затова според нас експозицията не би трябвало да е веднъж завинаги формиран културен продукт, а постоянно адаптиращ се към актуалните приоритети.

Новаторството на проекта „Йовковият Добрич – съвременна туристическа дестинация" е свързано най-вече със съчетаването на различни гледни точки за представяне на Йовкова Добруджа – в миналото и днес, на писателя и творчеството му. Продукт на тази концепция е и етнофестивалът „В света на Йовковите герои". Неговата цел беше да възпроизведе Добруджа като регион, в който си дават среща различни култури. Особената историческа съдба на тази област обуславя голямото разнообразие от етнорелигиозни общности и етнографски групи, избрали равнината за свой дом. В продължение на векове те съжителстват в тесен културно-битов контакт, взаимодействат си, съхраняват и преплитат своите обичаи и традиции, като сътворяват единното в многообразието си културно-историческо наследство на Добруджа, майсторски претворено от писателя в неговите творби. В рамките на пет дни – от 27 до 31 май, Добрич се потопи в бита на българи, турци, роми и арменци, а Йовковите герои оживяха във феерията на фестивалното шествие по улиците на града. Всеки от дните имаше и емблематично заглавие: денят на българите бе онасловен „В света на Албена"; на турците – „В света на Сали Яшар"; на арменците – „В някогашния Добрич"; на ромите – „В света на Божура". Много деца и възрастни се включиха в събитията: образователни програми, прожекции на филми, възстановки на традиционни занаяти, кулинарни и други изложби, характерни песни и танци. Този шумен и многолюден фестивал би могъл да бъде интерпретиран като опит за масовизиране на културната дейност „в условията на идеен и етичен вакуум" (Сачев 2001, 11) чрез създаване на подходяща социокултурна среда, даваща максимална възможност на хората да общуват с културно-историческото наследство.

Изобщо, цялостната реализация на проекта „Йовковият Добрич – съвременна туристическа дестинация" и създадената музейна среда за нова, динамична и модерна визия на едни от най-посещаваните и атрактивни обекти – Дом-паметник „Й. Йовков" и Етнографска къща, са поредният пример за успешно използване на потенциала на културно-историческото наследство като средство за междукултурен диалог и многообразен ресурс за устойчиво развитие.

ЛИТЕРАТУРА:

Василева 1974: М. Василева. *Демографски процеси в Добруджа от края на XIV до 40-те години на XX век.* – В: *Добруджа – етнографски, фолклорни и езикови проучвания.* С., БАН, 1974.

Генчев 1984: С. Генчев. *Народна култура и етнография.* С., 1984.

Георгиева 1993: Б. Георгиева. *Етнография на България.* Т. 2. С., БАН, 1993.

Грозева 2010: М. Грозева. *Представяне на недвижимото културно-историческо наследство на България под формата на културно-исторически оси.* – В: *Алтернативи за развитие на съвременния туризъм.* Варна, Икономически университет, 2010.

Коева 2003: М. Коева. Възрожденският дом. Електронно издание. Варна, LiterNet, 2003. http://liternet.bg/publish9/mkoeva/teoria/dom.htm.

Михайлова 1974: Г. Михайлова. *Облекло.* – В: *Добруджа – етнографски, фолклорни и езикови проучвания.* С., БАН, 1974.

Недков 1998: С. Недков. *Музеи и музеология.* С., ЛИК, 1998.

Сачев 1997: Е. Сачев. *Управление на музейната дейност в съвременната социокултурна ситуация.* Добрич, 1997.

Сачев 2000: Е. Сачев. *Специфика и структура на музейната дейност.* Добрич, 2000.

Сачев 2001: Е. Сачев. *Въведение в комуникативната музейна политика.* С., 2001.

КОЛЕКЦИЯТА ОТ БОЗДУГАНИ НА МУЗЕЯ В СЕВЛИЕВО

Надежда Ботева

Резюме

Предмет на настоящото съобщение е колекцията от боздугани от фонда на Севлиевския исторически музей. Тя се състои от четири предмета. Всички те са случайни находки. Трите боздугана обр.1, обр. 2 и обр. 4 са от типове, често срещани на Балканите и в Южна Русия. Изключение от широко разпространените форми прави само обр.3.

В колекцията, макар и малка, са представени различни типове боздугани. Надяваме се публикуването на тези археологически находки да помогне за изясняване на датировката и обогати класификацията на този тип оръжия. При всички случай това съобщение ще разшири базата данни от такива предмети на въоръжението както и ще добави нова информация за разпространението на боздуганите на територията на България.

THE COLLECTION OF MACES AT THE MUSEUM OF SEVLIEVO

Nadezhda Boteva

Abstract

The subject of this announcement are maces from the fund of the Museum of History – Sevlievo. It consists of four objects. All of them were found by chance. Three of the maces - model 1, model 2 and model 4 are of common types in the Balkans and Southern Russia. Model 3 is an exception of these widespread types.

Different kinds of maces are presented in this small collection. We hope that the publication of these archaeological finds will help to clarify the dating and enrich the classification of this type of weapons. In any case, this announcement will expand the database of such objects of armament and will add new information on the spread of maces within the territory of Bulgaria.

Предмет на настоящото съобщение е колекцията от боздугани на Севлиевския исторически музей. Тя се състои от четири предмета които са случайни находки.

Боздуганът е каменна или метална бойна топка */mace* – англ., *streitkolben* -нем., *massue* – фр., *булава* – рус./, вът кната в дървена дръжка. Названието има късен произход, но подобни ударни оръжия са известни още от бронзовата епоха./Йотов 2004: 107/

Според М.Кирпичников боздуганът навлиза в Югоизточна Европа от Азия /Кирпичников1966:47/ . Според други автори / Колиас 2012: 202/, боздуганът заместил старите оръжия за хвърляне, като например кривакът и брадвата. В средновековието той се използвал както като метателно, така и като ударно оръжие. Изображенията и появилите се описания в писмените извори го представят като прът, който завършва с глава./**Обр.1**/

Дължината на пръта в повечето случай е била от 60 до 80 см и рядко дължина от метър. Има някои сведения, които говорят, че боздуганите се използвали още от средата на IXв. При описанието на лов по времето на император Михаил II /843-867/ , бъдещият император Константин VII Багренородни разказва: *„Василий препусна към него и хвърли след него императорския боздуган, който улучи животното в центъра на главата и я разцепи на две”*. /Колиас 2012:201/. Апогеят в използването на боздугана във въоръжението е достигнат през X-XII в., свързано с качеството му на ударно оръжие за близък бой с рицарите. Той се използвал най-вече за удар по тежките брони. Някои автори с право го наричат „разбивач на шлемове” /Колиас 2012:209/. Стремежът при използването на това оръжие бил най-вече към шлемът, раменете и ръцете на противника, като целта била, ако не да убие, то поне да зашемети и свали от коня тежко въоръжения рицар. Конниците били въоръжени с най-добрите ризници както поради ранга и финансовото си състояние, така и поради това, че тяхното евентуално нараняване и изваждане от строя често действат негативно върху морала на цялата войска, а от там и на изхода на битката. Най-често те се биели срещу също толкова добре защитени с ризници противници. Следователно разпространението на боздугана е тясно свързано с нарастващата роля на тежковъоръжената конница. Никита Хониат описва важната победа на византийците срещу унгарците през 1167г. *"Ромеите обаче хванаха своите метални боздугани, които носеха заедно с другите си оръжия при всяка битка, и се хвърлиха с тях срещу пеоните/ унгарците/. Ако такъв удар попаднеше в лицето или главата на противника, той беше унищожителен. Много пеони /унгарци/ паднаха мъртви от конете си и много кървяха от тежките си рани."* /Колиас 2012:209/.

Архиепископ Евстатий Солунски в едно от похвалните си слова за император Мануил I Комнин /1118-1143/ пише, че византийският боздуган бил ужасяващо оръжие в очите на унгарците и, че дори името му предизвиквало страх у тях.

В периода след XI в. боздуганът се появява дори и като оръжие на благородните воини при дуели.

Както много други оръжия и боздуганът се закрепвал или на колана или на седлото. Имало и специални калъфи за боздугани./Колиас 2012:210/.

От Византия боздуганите преминават и във въоръжението на българската войска. Има няколко опита за класификация на боздугани от българското средновековие /Йотов 2004:108, Парушев 1998:67/. Тя се затруднява от това, че голяма част от тях са случайни находки и по-рядко произхождат от археологически проучвания. /**Обр.2**/

Целта на настоящото съобщение е да прибави нови археологически находки на това средновековно оръжие за близък бой, към вече известните.

Най-рано във фонда на ИМ Севлиево постъпва добре запазен железен боздуган с Инв. № 605 / **обр.1**/ и тегло 370 гр. Произхожда от околностите на с. Енев рът. Изработен е чрез отливане. Тялото му е с бъчвовидна форма. По най-издадената част са разположени 15 ниско релефни шипа с форма на издължен ромб. Височината на находката е 4 см, в най-широката част 6 см. Има цилиндрична втулка с диам. в двата края 3 см. /**Обр.3**/

Вторият боздуган, на който ще спрем вниманието си /**обр.2**/, е с инв. № 707. Отлят от бронз, тегло 174 гр. Намерен е в близост до първия. Той е от групата на т.нар. звездовидни боздугани. Има цилиндрично тяло. Централно са разположени четири пирамидални шипа със затъпени върхове. От двете страни, шахматно на тях, са разположени триъгълни шипове. Диам.на отвора за дръжката - 3 см. Височина 4 см, в най-широката част 5.5 см. Втулката е оформена по страните на самото тяло.

Паметникът намира преки паралели с бронзови звездовидни боздугани от Айтоско /Парушев1998 : 67/, с два от крепостта до с. Китен /Кузов 2000: 183, още един с неизвестно местонахождение също от фонда на варненския музей /Кузов 2000 : 183/.

Кирпичников датира дванадесет шипните бронзови боздугани в края на XII и първа половина на XIII в. /Кирпичников 1966: 48/ . Заради малките им размери Парушев приема по-ранна датировка X–XI в. и ги счита за първообрази на по-големите такива /Парушев 1998:67/. Според Йотов тяхната датировка е с горна граница краят на XII в. /Йотов 2004:109/.Това е най-използваният тип боздуган в периода XI – XIV в. По-широко разпространени са тези от желязо, докато бронзовите се срещат по-рядко. /Рабовянов 2010: 187/. Боздугани с шипове са изобразени и на миниатюрите от Мадридския препис на съчинението на Скилица, който датира от началото на XII в.

Както стана ясно, тези два паметника /**обр.2 и обр.3**/ са намерени в близост един от друг. Те най-вероятно са свързани с близката ранновизантийска и средновековна крепост в местността Градът в с. Батошево. Кина Койчева през 70-те години извършва археологически проучвания на укреплението. Разкопките регистрират дълъг живот на обитаване от IVв. пр.Хр. до XIVв. сл. Хр. /Койчева 1986:72 /***Обр.4***/

Най-интересният паметник в колекцията от боздугани на музея в Севлиево /**обр.4**/ е с инв.№4189. Бронзов, запазено тегло от 245 гр. Височината му е 7.5 см, в най-широката част 8 см, диам. на втулката в двата края 2 см. Случайна находка от крепостта край с. Крамолин. За съжаление лошо запазен. Поради това, че шиповете му са от масивен бронз, 9 от тях са изрязани. Патинирането на разрезите показва, че това е станало още през средновековието. В първоначалния си вид боздуганът е имал 18 пирамидални шипа, разположени в три реда по шест. Средният ред е от сплескани по вертикалната ос ромбовидни пирамиди, разположени перпендикулярно на тялото. Двата странични реда са от триъгълни пирамиди, чийто върхове са закривени към съответния край на боздугана. Около шиповете и втулката има елемент на художествена украса, представляваща плитък точковиден орнамент.

Според Кирпичников появата на шиповете, и по специално пирамидалните, по боздуганите е свързана с хазарите. Други автори смятат, че шиповете са използвани в метателните оръжия много по-рано. Свързват ги с тези оръжия, към които по време на обсада или морска битка се добавяла запалима субстанция. Посредством шиповете си оръжията оставали забити във вражеските кораби и дървени съоръжения и от тях огънят се разпространявал. /Колиас 2012:200/

На мястото, където е намерен , крепостта край с.Крамолин, през 80-те години на XXв. се провеждат системни археологически разкопки. Според проучвателите долната граница на живот се определя стратиграфски в IV – III в. пр.Хр. Укрепването на хълма и интензивният живот там се отнасят към два периода, ранновизантийския IVв. и средновековен XII–XIV в. /Милчев, Койчева, Димитров 1994: 26/**Обр.5**/

Последният боздуган, на който ще спрем вниманието си /**обр.5**/, е с инв.№ 5477. Тялото му е с бъчвовидна форма, получено при изковаването на железен лист, по който са изчукани в три реда слабо изпъквали пирамидални шипове със заоблени ъгли. Височина 4.5 см, в най-широката част 5.5 см, диам. на втулката при двата края 2.5 см. Тежест в момента 118 гр. Паметникът е силно корозирал. Неизвестно местонахождение.

Подобни находки са известни от Велики Преслав, от Пернишката крепост / Чангова 1992:171/, от крепостта Красен до Панагюрище /Григоров 2010: 293/, един от Габровско /Парушев 1998 : 68/ и един от фонда на РИМ В. Търново / Рабовянов 2010: 188/. Всички те са датирани във втората половина на XII - XIII в.

Трите боздугана, **обр.1, обр. 2 и обр. 4** са от типове често срещани на Балканите и в Южна Русия. Изключение от широко разпространените форми прави само **обр.3**.

В колекцията на Исторически музей - Севлиево, макар и малка, са представени различни типове боздугани. Надяваме се публикуването на тези археологически находки да помогне за изясняване на датировката и обогати класификацията на този тип оръжия. При всички случай това съобщение ще разшири базата данни от такива предмети на въоръжението както и ще добави нова информация за разпространението на боздуганите на територията на България.

ЛИТЕРАТУРА

Бояджиев 1994: Ст. Бояджиев Отново по въпроса за ранновизантийската „Базилика" при с. Крамолин, Ловешка област. – Археология, 1994, 3

Григоров 2010: В. Григоров Разкопки и проучвания, книга XI, Крепостта Красен до Панагюрище - София, 2010

Йотов 2004: В. Йотов Въоръжение и снаряжение от българското средновековие /VII-XII век/ - В.Търново, 2004

Койчева 1986 : К.Койчева Материали за археологическата карта на Габровски окръг – старините в землището на село Батошево - ГМСБ, Варна, 1986г.

Койчева К. Археологически разкопки и проучвания в Габровски окръг - Векове, 1979, 3

Колиас 2012: Т. Колиас Византийски оръжия. - В.Търново, 2012

Кирпичников 1966 : Ал. Кирпичников Древнеруское оружие - Москва – Древнорусский оружие. 2. Копья, сулицы, булавы, топоры, кистени IX–XIII в. Моска - Ленинград, 1966

Кузов 2000 : Хр. Кузов Боздугани от Варненския археологически музей - Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието V– XV в., Варна, 2000

Милчев 1994 : Ат.Милчев , К. Койчева , Д.Димитров Ранновизантийска базилика при с.Крамолин, Ловешка област – Археология, 1994 , 1

Милчев 1995 : Ат. Милчев, Кина Койчева, П.Димитров – Крепостта от XII - XIV в. на м.Градът при с.Крамолин – ГМСБ, В.Търново, 1995

Парушев 1998 : В. Парушев Боздугани от музея в Добрич – Археология , 1998 , 3-4

Рабовянов 2010 : Д. Рабовянов Средновековни боздугани от фонда на РИМ В.Търново - Известия на РИМ В.Търново XXIV-XXV 2009 – 2010, В.Търново, 2010

Чангова 1992 : Й. Чангова Крепостта Перник VIII-IX в.- Перник Том III.,София, 1992.

ФОТОГРАФСКА КОЛЕКЦИЯ НА ЯНКА КЮРКЧИЕВА (1929–2008) – СВИДЕТЕЛСТВО ЗА УНИКАЛЕН ПРИНОС В НАЦИОНАЛНОТО ФОТОГРАФСКО ИЗКУСТВО

Станислава Ботева

Резюме

Обект на настоящата статия е художествено-документалната фотографска колекция на Янка Кюркчиева, дарена на Регионален исторически музей – Велико Търново след реализиране на авторска изложба „Янка Кюркчиева, AFIAP" през 2008 г.

За улеснение на разглеждания въпрос и във връзка с акцента, относно ролята и функциите на Кюркчиева в българската фотография, изложението е структурирано в три модула. Първият модул маркира най-важните биографични данни, отнасящи се до нейната научна, педагогическа и творческа дейност. Вторият модул представя дарителската изложба, а третият систематизира художествено-документална фотографска колекция, като разглежда отделните ѝ съставни единици на базата на определени белези – хронологичен обхват, големина, специфични особености и жанров характер. Във фокуса на представените фотографии, които очертават контурите на развитието на българската фотография през XX в., е направен опит да се установи приносът на Янка Кюркчиева в националното фотографско изкуство в разглеждания период.

Янка Крумова Кюркчиева (1929–2008) отстоява и защитава свое място в националната фотографска памет. Нейната научна, педагогическа и творческа дейност имат забележително общонационално значение. Тя е Артист на Международната федерация за фотоизкуство (1974), фотограф-художник (1970), носител на орден „Кирил и Методий" I степен (1981), дипломзвание „Преподавател-специалист" към Международната федерация за фотоизкуство (1976). Името ѝ неведнъж се свързва с нововъведения и инициативи в областта на фотографията. Безспорно нейната авторадиография ще остане пример в страната за теоретичното приложение на фотографията. С откриването на отдел „Фотография" в Полиграфическия техникум и написването на първите специализирани учебници е направена смела стъпка в подготовката на средни фотографски кадри в България. Заслужено признание на нейната цялостна фотографска дейност и незаменими постижения е именуването на националното сдружение на българските фотографи НСФА „Янка Кюркчиева".

THE PHOTO COLLECTION OF YANKA KYURKCHIEVA (1929-2008) –EVIDENCE OF A UNIQUE CONTRIBUTION TO THE NATIONAL PHOTOGRAPHIC ART

Stanislava Boteva

Abstract

The artistic-documentary photo collection of Yanka Kyurkchieva, donated to the Regional Museum of History - Veliko Tarnovo, after the author's exhibition "Yanka Kyurkchieva, AFIAP" in 2008, is the object of the present study.

For the convenience of the matter in hand and in connection with the emphasis, placed on Kyurkchieva's role and functions in Bulgarian photography, the report is structured in three modules. The first module describes the most important biographical data relating to her scientific, pedagogical and creative activity. The second module presents the charity exhibition while the third one classifies the artistic-documentary photo collection by examining its various components according to certain features - chronological scope, content, specific features and genre. Within the focus of the presented photographs, which outline the development of Bulgarian photography during the 20th century, an attempt was made to establish Yanka Kyurkchieva's contribution to the national photographic art during this period.

Yanka Krumova Kyurkchieva (1929-2008) defend her own place in the national photographic memory. Her scientific, pedagogical and creative activities are of a remarkable nationwide importance. She received the titles: Artist of the International Federation of Photographic Art (1974), photographer-artist (1970), the order "Cyril and Methodius" - I grade (1981), "Teacher-specialist" of the International Federation of Photographic Art (1976). Her name has repeatedly been associated with innovations and initiatives in the field of photography. Undoubtedly, her autoradiography will remain a model in the field of the theoretical application of photography. A bold step in the training of specialists with secondary education in the field of photography was made in Bulgaria with the opening of the "Photography" Department in the Polygraphic School and writing the first specialized textbooks. The National Association of Bulgarian Photographers "Yanka Kyurkchieva" was named after her as a well-deserved recognition of her overall activity and unique achievements.

Фотографските колекции са дадености от миналото, които носят във времето образите на личности, събития, местоположения и съхраняват „фотографско послание" за идните поколения. С напредване на фототехнологиите и най-вече с развитието на цифровата фотография, авторските копия на майсторите на аналоговата фотография добиват все по-висока стойност. Опазването на тези ценни колекции придобива по-голяма актуалност, както с оглед значимостта им за културното наследство и осигуряване на достъп до съдържащата се в тях информация, така и предвид разглеждането им от тясно професионално фотографско гледище.

Регионален исторически музей – Велико Търново, съвместно с Национално сдружение „Фотографска академия", организира временна изложба „Янка Кюркчиева, AFIAP[1] " през 2008 г. Това обстоятелство провокира изследване на професионалната кариера на автора Янка Кюркчиева. Изходна база в проучването са творчески портрети, публикувани в специализирани фотографски издания[2] от една страна и от друга – обзорна информация в книгата „Търновските родове Йонкови и Табакови" на д-р Кинка Панайотова[3] . Името на Янка Кюркчиева се споменава във втори том на енциклопедичния труд на Петър Боев за фотографското изкуство в България[4] . Констатирани са фактологични несъответствия и известни празноти, които са изяснени, благодарение на лични сведения на г-жа Кюркчиева и нейни родственици и близки[5] . Направен е опит да се проследи, систематизира и обобщи динамиката на изявите на Янка Кюркчиева и как те се отразяват на българската фотография през призмата на публикации в списание „Българско фото" от периода 1967–1991 г.[6] Въпреки това, цялостният преглед на дарената фотографската колекция, станала повод за проучването на биографията на Янка Кюркчиева, стои открит в изследователското поле.

Обект на настоящата статия е художествено-документална фотографска колекция на Янка Кюркчиева, дарена на Регионален исторически музей – Велико Търново след реализиране на авторската изложба. Фотографиите се представят, без да се навлиза в теорията на фотографията. За улеснение на разглеждания въпрос и във връзка с акцента, относно ролята и функциите на Кюркчиева в българската фотография, изложението е структурирано в три модула. Първият модул маркира най-важните биографични данни, отнасящи се до нейната научна, педагогическа и творческа дейност. Вторият модул представя дарителската изложба, а третият – систематизира художествено-документалната фотографска колекция, като разглежда отделните ѝ съставни единици на базата на определени белези: хронологичен обхват, големина, специфични особености и жанров характер. Във фокуса на представените фотографии, които очертават контурите на развитието на българската фотография през XX в., е направен опит да се установи приносът на Янка Кюркчиева в националното фотографско изкуство в разглеждания период.

КРАТКИ БИОГРАФИЧНИ ДАННИ

Янка Крумова Кюркчиева е родена на 24 април 1929 г. в град Велико Търново, израства в семейство на образовани и родолюбиви българи. Майка ѝ, Радка Анастасова, родом от Велико Търново, завършва Девическата гимназия „Митрополит Климент" (1917). Баща ѝ, Крум Кюркчиев, родом от Бяла, Русенско, учи в Машинното училище при флота на Негово Величество в град Варна; като отличник на випуска специализира във Висшето военноморско училище на Кайзера в град Фленсбург, Германия (1918–1921). Завръщайки се в България, е назначен за окръжен инспектор по парни котли във Велико Търново, където Радка и Крум се запознават и оженват на 22 януари 1922 г. Заедно с по-голямата си сестра Мара, Янка израства в интелектуална среда; възпитана е в атмосферата на стари български традиции, милосърдие и благодетелност, привързаност към музика, литература и изобразително изкуство. През 1944 г. завършва прогимназиално образование в Кавала с отличен успех, а през 1947 г. – гимназия в Никопол. През 1955 г. се дипломира в Историко-филологически факултет на Софийски университет, специалност френска филология и история. Освен френски език Янка Кюркчиева владее писмено и говоримо немски и руски език, които активно използва в бъдещата си фотографска дейност, разгърната във всеки един от аспектите – научен, педагогически, творчески.

Янка Кюркчиева не успява да се реализира по специалността си, започва подготвителен курс за фотографи и придобива фотографска правоспособност. Първоначално работи в областта на научното приложение на фотографията. Назначена е за медицински регистратор в Института за специализация и усъвършенстване на лекарите (ИСУЛ) със задачата да създаде фотолаборатория на Рентгеновия кабинет. През 1959 г. е сред основателите на Института по радиобиология. Завежда Контролно-изследователската лаборатория за ядрена фотография към института от създаването му до 1962 г. В този период нейното име се свързва с осъществяване на първата ядрена фотография и първата авторадиография в България.

От месец септември 1962 г. започва дългогодишната кариера на Янка

Кюркчиева като преподавател в Средно специално училище по полиграфия и фотография „Юлиус Фучик" (наследник на Средно училище за книгопечатане и графични изкуства, създадено през 1923 г., днес Национална професионална гимназия по полиграфия и фотография към Министерството на културата). През 1968 г. основава отдел „Фотография" и е негов ръководител до пенсионирането си през 1987 г. Желанието на Кюркчиева фотографската наука да се изучава като дисциплина във висше учебно заведение е постигнато през 1995 г. В периода 1996–2006 г. е преподавател в програма „Фотография" в департамент „Кино, реклама и шоубизнес" при Нов Български университет в град София.

Освен подготовка на професионални фотографи, като член на бюрото на Републиканската секция по фотолюбителство, Янка Кюркчиева обучава и организира фотолюбители от цялата страна. Участва в българската централна лекторска група и изнася доклади по проблемите на фотографското майсторство в страната. Като член на лекторската група към Международната федерация за фотоизкуство (FIAP)[7] редовно се включва в международни семинари на FIAP. Има множество публикации в областта на фотографското майсторство, фотопедагогиката, научната фотография, историята на фотографията в наши и чужди издания, публикува в сборници на FIAP. Със своя авторитет и утвърдени позиции в сферата на фотографията, Кюркчиева председателства и журира фотографски конкурси в България и в редица европейски страни.

За резултатна преподавателска дейност Янка Кюркчиева е удостоена с орден „Кирил и Методий" I степен с Указ № 845 от 20 май 1981 г. През 1976 г. е отличена с диплом-звание „Преподавател-специалист" на Международната федерация за фотоизкуство. По повод 10-годишнина на Нов български университет, на 22 май 2001 г., ѝ е присъдено звание „Преподавател на годината 2000/2001"; обявена е за най-обаятелен преподавател след проучване на студентското мнение. По случай 75-годишнината ѝ и 40 години преподавателска дейност на 24 април 2004 г., е отличена с Почетна грамота за високи постижения в преподавателската работа в областта на фотографията и принос към развитието на Нов български университет.

Едновременно с успешната преподавателска дейност Янка Кюркчиева пише четири учебника, които до днес са сред най-значимите трудове по фотография от български автор: „Обща фотография I част" (1969, 1973, 1976, 1991), „Обща фотография II част" (1970, 1977, 1991), „Научна фотография" и

„Цветна фотография" (1975, 1983). Янка Кюркчиева подготвя съответно пето и четвърто осъвременени и допълнени с нови изразни средства и технологии във фотографията издания на учебниците „Обща фотография I част" и „Обща фотография II част". Работи по съставяне на „Речник на фотографските и кино термини". За съжаление замислените, за да предоставят нов поглед върху фотографската наука трудове, остават неиздадени. С откриването на отдел „Фотография" в Полиграфическия техникум и написването на първите специализирани учебници е направена смела стъпка в подготовката на средни фотографски кадри в България.

На 18 май 1977 г., в големия салон на Централния дом на народната армия в град София, организира първата си самостоятелна изложба – една от първите цветни изложби в България. Същата година, в рамките на инициатива „Дни на София във Варшава" и по покана на варшавското фотографско сдружение, изложбата се представя в Полша, а Кюркчиева изнася лекция за цветните фотографски техники. Нейни фотографски творби участват в редица наши и международни изложби, организирани под патронажа на FIAP. Несъмнено потвърждение за национално и международно признание на Янка Кюркчиева като творец са званията фотограф-художник от Министерството на културата (1970) и Артист на Международната федерация за фотоизкуство (1974), както множество дипломи, грамоти и отличия.

На 12 март 1999 г. Янка Кюркчиева обединява тридесет фотографи от цялата страна и учредява Национално сдружение „Фотографска академия" (НСФА). Избрана е за председател на сдружението, а от 2005 г. е обявена за негов почетен председател. Благодарение на професионалния авторитет на Янка Кюркчиева, от 2002 г. НСФА е член на Международната федерация за фотоизкуство и неин представител за България. През 2000 г. се провежда първа конференция на сдружението, а Кюркчиева инициира ежегодно връчване на специална статуетка „Фотоакадемика" на НСФА за принос и развитие на фотографското изкуство. През 2005 г. тя е удостоена с високото отличие за дългогодишна творческа дейност и всеотдайност в обучението и реализацията на поколения разностранни специалисти по фотография в България и като израз на голямо уважение, благодарност и обич от нейните ученици и съратници. Заслужено признание на нейната цялостна фотографска дейност и незаменими постижения е именуването на националното сдружение на българските фотографи НСФА „Янка Кюркчиева".

ДАРИТЕЛСКАТА ИЗЛОЖБА

Дарителството е акт на благотворителност и едно от доказателствата за обществено съзряване на личността, която приема своето продължение не само в семейството и рода, но и в националното битие. Това твърдение се отнася в пълна степен до Янка Кюркчиева и нейния пореден акт на добротворство[8]. Така направеното заключение намира подкрепа в следния фрагмент от авторски текст към изложбата: *„Родена съм в полите на Трапезица. Въпреки че много малко съм живяла в родния ми град, където и да се е намирало моето семейство, нашият дом е бил винаги една търновска територия с традицията, с морала, с чувството за история. Обичам родния си град. Това е първата причина да поднеса този мой труд, тази изложба на моя град.”*[9] Идеята на Янка Кюркчиева, първоначално назряла като *„дарение на художествено-документална колекция, която да илюстрира развитието на българската фотография през XX в.”*, впоследствие прераства в реализиране на изложба. *„Цялата изложба е изпълнена чрез старите класически методи на филмовата фотография, за да бъдат запазени за бъдещето, където все повече се налагат цифровите методи, чудесните творчески възможности на фотографията на сребърните халогениди.”*[10] В цитирания фрагмент авторът извежда втората причина за уреждането на изложбата.

Изготвяне на концепцията и определяне на фотографското съдържание на изложбата се осъществява в София от творчески екип, воден от Янка Кюркчиева и представители на НСФА: г-жа Силвия Иванова, г-жа Дора Стоева и г-н Александър Малев. Представители на РИМ – Велико Търново: фотографът Здравко Николов и уредниците Станислава Ботева и Ренета Иринчева, се присъединяват към екипа с цел разрешаване на организационни и експозиционни въпроси, произтичащи от домакинстващата роля на музея.

Изложбата „Янка Кюркчиева, AFIAP” е представена в Изложбени зали „Рафаел Михайлов”, в рамките на програма за празника на град Велико Търново, от 20 март до 18 април 2008 г.[11] Отношението „изложба – време – място” е повлияно от няколко обстоятелства, определящи конкретния избор на експозиционно пространство в центъра на града, извън музейните зали. Първо, изборът е от голямо значение предвид основната цел на поставяне на временни изложби – постигане на оптимална комуникация с посетителя, идентифицирането им като забавление, на което може да се посвети свободното време. Второ, времето съвпада в официалния градски празник – 22 март, който традиционно привлича значителен поток туристи от чужди градове и налага лесно и бързо локализиране на мястото, същевременно необходимо с презумпцията за тясно специализиран интерес от страна на фотографската гилдия от цялата страна.

В два експозиционни модула, върху 57 табла[12], са показани 102 авторски фотографии, изпълнени с класическа фотографска апаратура и ръчно цветно копиране и 11 обяснителни текста за графичните техники. Паралелно се представят три основни жанрови линии – художествена фотография, документална фотография и научна фотография като акцентът пада върху творческите възможности на класическата фотография. Забележителни художествени и документални кадри са запечатали хора и събития, случили се за първи път в страната: първата ядрена фотография, първата сърдечна операция, първата самостоятелна цветна фотографска изложба, много движими и недвижими културни ценности. С изключителна изразителност и точност експонатите разкриват богатството на цветове и форми, получено при творческата интерпретация на фотографските графични техники: изохелия, соларизация, фотобарелеф, позитивна маска, инфрачервена фотография и други. Този факт се обяснява с продължителната преподавателска дейност на Янка Кюркчиева от една страна и от друга – с непрекъснатото творческо търсене на нови изразни средства, за да предава настроения, да подчертава характери, да изобразява картини от природата и човешкия живот със закодирана силна емоционална енергия. Пълното представяне на фотографските графични техники дава ясна картина на развитието на фотографията през XX в.

Общото представяне на Янка Кюркчиева се допълва от лични вещи, подредени в две витрини, в един от експозиционните модули. В първата витрина са експонирани екземпляри от авторските учебници: "Обща фотография част II" от 1970 г., "Научна фотография" и "Цветна фотография" от 1975 г., "Обща фотография", част I и част II от 1991 г. Цветна снимка на местоположението и афиша на изложбата на Кюркчиева в гр. Варшава през 1977 г.; десети брой на списание "Българско фото" от 1981 г. с творчески портрет на Кюркчиева; Грамота "Преподавател на година 2000/2001" и Почетна грамота за високи постижения в преподавателската работа в областта на фотографията и принос към развитието на Нов български университет от 24 април 2004 г. илюстрират отделни моменти от професионалния път на Янка Кюркчиева.

Във втората витрина е представена използвана в научната, педагогическа и творческа дейност фотографска апаратура и техника: ролкамера PENTACON SIX TL с шахтов визьор и нормален обектив 80 mm, както и прилежащите ѝ широкоъгълен и дългофокусен обектив; малкоформатна камера PRAKTICA L2 с два обектива: нормален 50 mm и 100 mm; малкоформатна камера EXAKTA VAREX IIB в комплект с прилежащите ѝ обективи: щирокоъгълни 20 mm и 35 mm, нормален 50 mm, дългофокусен 135 mm и сменяеми шахтов и призмен визьор; светломер WEIMAR LUX; кутии от негатив за ядрена фотография AGFA K2 100 и AGFA K2 20; мозаечни филтри за изработка на пробни копия за цветно копиране Mz, P и Ž; филтри за обектив; бачок за проявяване на фотофилми; филми формат лайка ORWO CHROM UT 17, ORWO NP 22 И ORWO CHROM UT 18; черно-бели филми SVEMA FOTO 65, ORWO NP 27, ORWO NP 15 и FUJI NEOPAN SS; цветни филми ORWO CHROM UT 18 и FUJICHOME Velvia.

Показани са предоставени за дарение фамилни ценности на Кюркчиеви от началото на XX в., които обогатяват дарените до момента семейни вещи, документи, снимки и книги.

Веществен знак на изложбата е специалната награда на НСФА за заслуги във фотографския живот в страната – статуетката „Фотоакадемика”, с която Янка Кюркчиева е удостоена през 2005 г. Тя е експонирана в центъра на първия експозиционен модул, до подготвено от представителите на НСФА табло „Визитна картичка” с творчески портрет, авторски текст и портретна черно-бяла фотография на Янка Кюркчиева, 18,4/25,2 см, автор Явор Попов (Ивн. № 211 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Показателен е фактът, че снимката е представена на четвърто място в каталог на изложба “Големи портрети”[13] на Явор Попов заедно с фотографии на 50 от най-добрите български фотографи от 70-те г. на XX в. до наши дни – *„хартиени паметници на онези, които през последните двадесет години са проявили „героизъм на виждането”*, както Сюзан Зонтаг определя фотографията”[14]. Върху тях са увековечени образите на майстори на обектива от ранга на Петър Божков, Янка Кюркчиева, Олег Попов, Иво Хаджимишев, Тодор Янков и др.

По време на официалното откриване на изложбата, по инициатива на музейния фотограф Здравко Николов, е направена портретна снимка на Янка Кюркчиева. Веднага са изработени 300 броя черно-бели копия с размер 9/12,7 см и е предоставена възможност на посетителите да получат снимка с автограф от Кюркчиева. Всъщност тези копия се явяват своеобразно средство за отброяване на посетителите в деня на откриването на изложбата.

Екземпляр с посвещение: *„На РИМ Велико Търново от началото на съвместната ни дейност. Янка Кюркчиева, 20.03.2008 г."* се пази във фонда на музея (Ивн. № 210 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

Художествено-документалната колекция се съхранява във фонд „Най-нова история" на музея по силата на сключен договор за дарение[15]. Изложбата, превърнала се в спонтанна национална среща на поколения фотографски специалисти от цялата страна, се оказва последната обществена изява на Кюркчиева[16]. Създала редица шедьоври, получила признание в много международни салони, с последната си изложба Янка Кюркчиева записва още един несъмнен успех в своята дългогодишна професионална биография.

ФОТОГРАФСКАТА КОЛЕКЦИЯ

Художествено-документалната фотографска колекцията наброява 102 единици с авторска датировка от 1958 до 1996 г. и автограф на лицевата им страна. Тя обединява 3 ядрени фотографии, 64 цветни и 35 черно-бели изображения от три основни жанрови направления – документална, художествена и научна фотография - с водещо звено, посветено на фотографските графични техники. Цялостният преглед на колекцията позволява широк избор за систематизиране. Тук Е прието авторското класифициране според жанровия характер на фотографиите. Прави се основно разграничаване според датировка, големина и наличие на особени белези. Хронологическият обхват, жанровото и тематично разнообразие на съставните единици правят колекцията ценна и неповторима.

Най-ранните фотографии са от 1958 г.: „Рентгенов лаборант" и „Сърдечна операция" (Инв. № 189 и 190 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Те са направени в ИСУЛ, където Янка Кюркчиева е назначена, за да създаде фотолаборатория на Рентгеновия кабинет и за първи път се докосва до фотографията. Най-късните фотографии са от 1996 г.: „Малко цвете" и „Тичинки" (Инв. № 202 и 203 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

Най-голямата фотография е „Трифон Зарезан", с размер 70/50 см (Инв. № 135 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Две са фотографиите с най-малък размер – 18/13 см: „Гълъб" I и II, 1967 г. (Инв. № 137 и 138 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

Особено място в колекцията заема **група от 13 фотографии с печати и надписи на гърба** – белези, които свидетелстват за участието на Янка Кюркчиева в множество национални и международни изложби, които категорично определят фотографиите като уникални и удостоверяват тяхната оригиналност:

1. „Изглед от улица „Гурко", 1972 г., цветна псевдосоларизация, 30/40 см. Съдържа етикет с ръкописен надпис в пет реда: „Yanka Kyurkchieva BULGARIA, Sofia 1124 str. "Petar Delian" 11 "PURPLE DREAM[17]" № 2 office@photoacademia.org" (Инв. № 108 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

2. „РИМ – Велико Търново", 1965 г., фотобарелеф, 39/30 см. В долния десен ъгъл – правоъгълен печат на Комитета по култура и изкуство с надпис в шест реда: "КОМИТЕТ ПО КУЛТУРАТА И ИЗКУСТВОТО ДИРЕКЦИЯ НА ФОТОГРАФИЯТА ул. „Цар Шишман" №31 София" и ръкописен надпис в четири реда: „Търново" Янка Крумова Кюркчиева ул. „П. Делян" 11 София 4" (Инв. № 129 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

3. „Утро", 1969 г., черно-бяла класическа фотография, 39/28 см. В центъра – кръгъл печат с надпис околовръст: „AL 7-lea SALON INTERNATIONAL ROMANIA". В долния десен ъгъл – ръкописен надпис в четири реда: „Bulgarie Sofia. Perer Deljan 11 Ianka Kurktshiewa - Point du jour" (Инв. № 130 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

4. „Врабчета II", 1969 г., черно-бяла псевдосоларизация, 40/26,5 см. В долния десен ъгъл – ръкописен надпис в четири реда: „Автор: Янка Крумова Кюркчиева – AFIAP ул. П. Делян 11 София 4 „Пролетна импресия" (Инв. № 141 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

5. „Бабини Видини кули I", 1968 г., фотобарелеф, 39/29 см. В долния десен ъгъл – кръгъл печат с надпис околовръст: „AL VI SALON INTERNATIONAL ROMANIA", етикет с машинописен надпис в четири реда: „Ianka Kiurktchieva Bulgarie 1. L'ANCIENNE FORTERESSE en couleurs" и ръкописен надпис в три реда: „Янка Крумова Кюркчиева ул. П. Делян 11 София 4 Старата крепост 1" (Инв. № 148 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

6. „Бабини Видини кули II", 1968 г., фотобарелеф, 39/29 см. В долния десен ъгъл – правоъгълен печат с надпис в два реда: „PREM-FOTO PШELOUИ-ИSSR", етикет с машинописен надпис в три реда: „JANKA KIURKTSCHIEVA Bulgarien 3. Geschichte" и подпис на Кюркчиева (Инв. № 149 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

7. „Карлов мост, Прага", черно-бяла класическа фотография, 38,5/49,5 см. В долния десен ъгъл – правоъгълен печат с надпис в два реда: „Калининский фотокиноклуб", ръкописен надпис в четири реда: „По пътя за работа" Янка Кр. Кюркчиева ул. Петър Делян 11 София 4" и подпис на Кюркчиева (Инв. № 157 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

8. „Самота", 1960 г., графичен метод оконтрастяване, 30/39,5 см. Съдържа етикет с ръкописен надпис в шест реда: „№ 2 Solitaires Ianka

Kurktschiewa Peter Delian 11 Sofia 4 Bulgarie Direction de la photographie" (Инв. №160 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

9. „Шестте дечица", 1970 г., цветна класическа фотография, 41/43 см. Съдържа ръкописен надпис в два реда: „Курортисти" Янка Кюркчиева АФИАП" (Инв. №183 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

10. „Две по две", 1972 г., черно-бяла класическа фотография, 44/28 см. В долния десен ъгъл – ръкописен надпис в два реда: „Янка Кюркчиева „2х2" (Инв. №187 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

11. „Професия фоторепортер", 1972 г., черно-бяла класическа фотография, 40/30 см. В долния десен ъгъл – етикет с машинописен надпис в четири реда: „BULGARSKA FOTOGRAFIA 31, Tzar Schiscman – Sofia BULGARIA Tel. 87-59-74 Telex 339" и с вписан допълнително ръкописен надпис в два реда: „Ianka Kiurktchieva Reporter's break №10" (Инв. №188 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

12. „Рентгенов техник", 1958 г., черно-бяла класическа фотография, 30/40 см. В горния ляв ъгъл – ръкописен надпис в три реда: „Ianka Kurktschiewa – Der Rцntgen technike „Peter Delian" 11 Sofia" (Инв. №189 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

13. „Завръщане", 1980 г, черно-бяла класическа фотография, 40/15 см. В долния ляв ъгъл – правоъглен печат на Комитета по култура и изкуство с надпис в шест реда: "КОМИТЕТ ПО КУЛТУРАТА И ИЗКУСТВОТО ДИРЕКЦИЯ НА ФОТОГРАФИЯТА ул. „Цар Шишман" №31 София". В долния десен ъгъл – ръкописен надпис в четири реда: „Залез" Янка Крумова Кюркчиева ул. „П. Делян" 11 София 4" (Инв. №196 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

Съобразно жанровия характер на съставните единици, във фотографската колекцията се разграничават три основни групи: документална фотография, художествена фотография и научна фотография.

Първата жанрова група обхваща 33 документални фотографии на природни и архитектурни изгледи от български и чуждестранни градове, движими и недвижими културни ценности, както и събития и участници, случили се за първи път в страната. Значителен дял от документалните фотографии отразяват родния град Велико Търново. Двадесет и една черно-бели и цветни фотографии са запечатали емблематични обекти, между които улица „Гурко", Владишкия мост в Асенова махала, хана „Хаджи Николи", хълмовете Царевец и Момина крепост и други места от старата градска част, стенописа на Захарий Зограф „Колелото на живота" от Преображенския манастир край Велико Търново, документирани през 1963, 1977 и 1993 г. (Инв. № 109–116, 119–121, 124, 126; 117–118, 125, 127–128; 122–123, 177 ННИ-Сн/ИМ-

ВТ). В поредицата, интерес представлява черно-бяла фотография от 1963 г., 20/30 см, на туристическа хижа „Трапезица", построена през 1922 г. и умишлено разрушена през 1979 г. при реставрацията и консервацията на крепостта Царевец (Обр. 3). Специално внимание заслужават четири цветни фотографии на експонати от археологическата експозиция на великотърновския музей, снимани през 1971 г. в изпълнение на неосъществен проект за издаване на албум на музея (Инв. № 206–209 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Към разглежданата група се отнасят фотографии на храм-паметника „Св. Александър Невски" в София, 1972 г, 30/40 см; средновековния барелеф Мадарски конник край Шумен, 1975 г., 31,5/30,5 см; изглед от най-малкия град в страната Мелник, 46/30,5 см; най-атрактивния монумент в чешката столица Прага Карлов мост, 38,5/49,5 см; улица от курортния град Ловран на Адриатическото крайбрежие, 1969 г., 30/40 см и манастира „Св. Наум" на брега на Охридското езеро, 30,5/30,5 см (Инв. № 172, 173, 174, 157, 132 и 176 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Единствена по рода си е една от документалните фотографии, запечатала момент от първата сърдечна операция в България – „Сърдечна операция", 1958 г., 30/40 см (Инв. № 190 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

Втората жанрова група обединява 34 художествени фотографии. Особено впечатление правят две оригинални фотографии от първата самостоятелна цветна изложба в България: „Шестте дечица"("Курортисти"), 1970 г., 41/43 см и „Две деца", 1972 г., 41/50 см (Инв. № 183 и 185 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). С не по-малка значимост са десет оригинални черно-бели фотографии, участвали в български и международни изложби в периода 1969–1980 г.: „Утро"(„ Point du jour"), 1969 г., 39/28 см; „Лошо време", 1970 г., 40/30 см; „Две по две", 1972 г., 44/28 см; „Сама", 1972 г., 40/30 см; „24 май", 1972 г., 40/30 см; „Старият моряк", 1972 г., 26,5/24 см; „Професия фоторепортер" („Reporter's break"), 1975 г., 40/30 см; „Диалог", 1975 г., 40/30 см; „Лозето", 1975 г., 40,5/30 см и „Завръщане" („Залез"), 1980 г., 40/15 см (Инв.№№ 130, 131, 187, 191, 192, 193, 188, 195, 197 и 196 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Като част от групата на художествената фотография се открояват две любопитни фотографии, направени под микроскоп, които разкриват нестандартното творческото виждане на Янка Кюркчиева. Обект в първата снимка е чаша със замръзнало кафе и носи въздействащото наименование „Вулкан", а във втората – детайл от кактус, наречена „Таралеж" (Инв. №163 и №164 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Поредицата от художествени фотографии красноречиво илюстрира следните авторски думи: *„С красиви цветни съчетания, с безброй цветни нюанси ни обкръжава* *природата. Колко често, очаровани от играта на светлини и сенки, искаме с помощта на фотоапарата да съхраним за по-дълго богатството на есенните багри, красивите цветове на перуниката или чудната синева на просторното небе."*[18]

Художествената фотография се отличава от другите видове фотографии по начина на пресъздаване на действителността, при което не се търси конкретното обективно отразяване, характерно за документалната фотография, а внушаване на определен художествен замисъл. Постига се чрез използване на разнообразни технически средства, композиция и тоналност на картината и прилагане на изобразителен език чрез фотографски методи, необичайни за другите жанрове на фотографията.

В контекста на казаното, към групата на художествената фотография, се обособява **подгрупа „Графични техники"**. Тя обединява **31 фотографии,** от които 17 оригинали, получени при творческата интерпретация на различни фотографски графични техники. От представените в колекцията графични техники първа по количество е псевдосоларизацията. Цветната псевдосоларизация е широко застъпена чрез 11 фотографии, а черно-бялата – чрез 2 (Инв. №108, 137–139, 144, 146, 151, 156, 161, 162, 166; 140 и 141 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Изохелията е следващата по количество графична техника; по 3 фотографии илюстрират всеки от нейните цветен и черно-бял варианти (Инв. №134–136; 142, 143 и 158 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Четири фотографии съставляват поредица на графичната техника фотобарелеф (Инв. №129, 147–149 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Две фотографии са изпълнени с техниката графично зърно, като едната е в комбинация с цветна псевдосоларизация (Инв. № 159 и 150 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Методът тониране е използван при две от фотографиите (Инв. № 145 и 165 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). По една фотография онагледява графичните методи: негативна соларизация, позитивна маска, оконтрастяване и инфрачервена фотография и крос процес (Инв. №133, 153, 160 и 171 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

Към **третата жанрова група се отнасят 3 ядрени фотографии** от първите авторадиографии, направени в България. Първият оригинал, 39,5/29,5 см, е получен от въздействието на лъчите на ядрения разпад върху емулсия на авторадиографични филми; показна експеримент от 1958 г. с ечемични растения чрез вдишване на радиоактивен въглерод 14 за изследване на фотосинтезата (Инв. № 167 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Второто изображение, 23,5/29,5 см, е оригинална авторадиография от експеримент за установяване на връзката между подложката и присадката при присаждане на растения (Инв. № 168 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Двата опита са направени съвместно с Института по растениевъдство при БАН, където се подготвя биологичнияТ материал. Третият оригинал, 29,5/39,5 см, представлява авторадиография на хроматограма, която служи за определяне на състава на изчистване на радиоактивни смеси (Инв. № 169 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Към разглежданата жанрова група се отнася и една черно-бяла фотография, 30,5/30,5 см, от експеримент, осъществен в Института по радиобиология през 1960–1961 г. Това е микроснимка на ядрена фотография върху специална ядрена плака (3x4 см, дебелина 400 микрона), полята с разтвор на радиоактивния уранилнитрат. Изображението представлява следи от проявени зърна, експонирани от отделните алфа лъчи, които оставят праволинейни следи в емулсията (Инв. № 170 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Описаните изображения бележат началото на ядрената фотография в България, положено с дейното участие на Янка Кюркчиева. Безспорно те остават пример в страната за теоретичното приложение на фотографията през XX в.

Паралелният преглед на фотографиите от документалната и художествената жанрова група, позволява условно да се обособи **комплексна серия от 18 фотографии.** На седем обекта е направен по един кадър, който впоследствие е пресъздаден чрез различни фотографски техники в разнообразни вариации. Сред тях изпъква великотърновската тема с два кадъра, запечатали моменти от улица „Гурко". Първият кадър е направен през 1963 г. – цветната фотография „Велико Търново VIII", а през 1972 г. чрез цветна псевдосоларизация е получена фотографията „Purple Dream" (Инв. № 124 и 108 ННИ-Сн/ИМ-ВТ; съответно Обр. 4 и Обр. 5). Вторият базов кадър е представен от цветната фотография "Велико Търново IX" от 1963 г. и нейното разгръщане с помощта на цветната псевдосоларизация през 1972 г. чрез използване на разноцветни филтри в две фотографии „Търновски къщи" I и IIII (Инв. № 125 и 161, 162 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Идентичен кадър е използван за създаването на две фотографии през 1973 г. чрез тониране (сепия) и цветна соларизация – „Созопол" и „Фенер" (Инв. № 165 и 166 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Курортният град Ловран (Хърватска) оживява първо в черно-бялата фотография „Ловран, Адриатика" от 1969 г., а през 1976 г. неговата забележителност е развита чрез способа на цветната изохелия (Инв. № 132 и 134 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Поредицата „Сезони" включва четири фотографии, получени от един и същ базов кадър чрез цветна псевдосоларизация в две цветови решения, чрез фотобарелеф в трети и тониране в четвърти вариант (Инв. №144–147 ННИ-Сн/ИМ-ВТ). Черно-бялата фотография „Лозето" и „Трифон Зарезан" – цветна изохелия от по-късен етап са получени от базов кадър, заснет през 1975 г. (Инв. № 197 и 135 ННИ-Сн/ИМ-ВТ) Интересно творческо решение за уловен в един кадър миг представя поредицата „Гълъб", създадена през 1967 г. с цветна псевдосоларизация в три различни цветови комбинации (Инв. № 137–139 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

Специално внимание заслужават две от фотографиите, включени в колекцията, чиито копия са подарени на Община Велико Търново и на Туристическо дружество „Трапезица 1902" при официалното откриване на изложбата. Първата, „Изглед от улица „Гурко", е изработена чрез псевдосоларизация в основен виолетов цвят, който е официалния цвят на общинското знаме, а втората представлява черно-бяла фотография на една от първите туристически хижи в България, построена на хълма Царевец (Инв. № 108 и 115 ННИ-Сн/ИМ-ВТ).

Цялостният преглед на художествено-документалната фотографска колекция, която показва основните аспекти от развитието на българската фотография през XX в., позволява да се установи приносът на Янка Кюркчиева в националното фотографско изкуство в разглеждания период.

В заключение може да се обобщи, че Янка Кюркчиева, чието име неведнъж се свързва с нововъведения и инициативи в областта на фотографията, се нарежда сред най-дейните и изтъкнати фотографи на най-новото време, редом с Петър Божков, Олег Попов, Иво Хаджимишев, Тодор Янков и мн. др., благодарение на своята роля и функции във фотографското изкуство с подчертано национално измерение. С дейността си на фотограф-художник, педагог, автор на учебници и учебни помагала, редактор на научни и популярни статии и издания, новатор в ядрената фотография, със своята научна и обществена ангажираност тя оставя диря в обществения и културния живот на България във втората половина на XX век и първите десетилетия на XXIвек.

БЕЛЕЖКИ

1 Артист на Международна федерация за фотоизкуство (Artiste FIAP) е звание на Международна федерация за фотоизкуство (FIAP), което се присъжда на автори, чиито снимки, техника и артистични качества са познати най-малко от пет години чрез участие в изложби в страната и приемането им на международни изложби. Основание за присъждане на звание е кандидатът да има значителен принос във фотографията, да е получил

обществено признание. Удостоените получават диплом за званието и значка на FIAP.

2 **Юскеселиев, Б.** Янка Кюркчиева. – Българско фото, 1981,№ 10, 8–11; **Георгиева, Ж.** Янка Кюркчиева. – ФО, 2004, № 2, 32–34.

3 **Панайотова, К.** Търновските родове Йонкови и Табакови. В. Търново, 2006, 136–138.

4 **Боев, П.** Фотографското изкуство в България 1945–1995 г. Ч. 2. С., 2000, с. 14, с. 46.

5 Сърдечно благодаря на д-р Кинка Панайотова, г-жа Евгения Георгиева и г-н Пламен Иванов, родственици на Янка Кюркчиева, и на г-жа Силвия Иванова, преподавател в НБУ, за предоставените материали от личен архив и отделеното време.

6 **Ботева, Ст.** Янка Кюркчиева и българската фотография през призмата на списание „Българско фото" 1967–1991 г. – Известия на Старозагорския исторически музей, IV, 2011, 105–118.

7 Международната федерация за фотоизкуство (Federation internationale de l'Art Photographique) съществува от 1946 г., когато нейният основател д-р Морис Ван Де Вижер, Белгия, установява контакти с различни национални фотографски организации в цял свят. Първият конгрес, официалният акт за основаването на FIAP, се състои на 17–19 юни 1950 г. в град Берн, Швейцария. Цел на FIAP е популяризиране на фотографското изкуство във всички аспекти и жанрове, без оглед на политически, идеологически и етнически принципи. Днес представлява интересите на повече от 85 национални фотографски съюзи от петте континента. FIAP е под егидата на ЮНЕСКО.

8 Предава за съхранение в музея лични вещи, документи, снимки и книги на баща си Крум Ив. Кюркчиев, морски офицер.

9 Регионален исторически музей – Велико Търново, Научен архив, № 670, л. 22.

10 Пак там.

11 Янтра днес, №55, 20.03.2008, с. 1; Борба, № 55, 20.03.2008, с. 6; **Малев, С.** Дарителска изложба на Янка Кюркчиева във Велико Търново. – PHOTO video saloon, 2008, № 1, 40–42.

12 Регионален исторически музей – Велико Търново, Научен архив, № 670, л. 14 -21.

13 Изложбата „Големи портрети" е показана за първи път през 2000 г. в Софийска градска художествена галерия, гостувала в Плевен и Пловдив (2001 г.), Казанлък и Варна (2002 г.), Смолян (2003 г.), Перник (2007 г.) и Велико Търново и Русе (2009 г.)

14 Георги Лозанов, Каталог „Големи портрети", с.2.

15 Регионален исторически музей – Велико Търново, Научен архив, № 670, л. 1-2.

16 На 19 април 2008 г. ни напусна доайенът на българската фотография Янка Кюркчиева. Имах честта да се докосна до този голям творец и познавач на фотографската теория и практика; да усетя нейния плам към фотографията, съхранил през годините своя младежки жар. Споменът за Янка Кюркчиева като изключително обаятелна и завладяваща личност ще остане жив занапред.

17 Наименованията на фотографиите са подадени от автора преди откриването на изложбата за изготвянето на топографския опис; с тях се описват фотографиите в настоящото изложение. Възможни са разминавания в новопосочените наименования и наименованията от надписите, с които фотографиите са участвали в минали изложби.

18 **Кюркчиева, Я.** Как да снимаме цветно, – Българско фото, 1967,№ 5, 33.

ИЗЛОЖБА „ЖИВОТЪТ ПРЕЗ 50-ТЕ И 60-ТЕ - ЩРИХИ ОТ БИТИЕТО НА НОВИЯ ГРАЖДАНИН" - ИДЕИ, РЕАЛИЗАЦИЯ

Недялка Тодорова, Николина Умурска

Резюме

Съобщението представя изложбата „Животът през 50-те и 60-те -щрихи от битието на новия гражданин", която се осъществи в резултат от включването на Димитровград в международния проект „АТРИУМ – Архитектура на тоталитарните режими на XX век в градското управление".

Тя представя бита на димитровградчани през 50-те, 60 –те години на XX век, когато се налага т. нар.социалистическият начин на живот. Оформени са кухненски и холов кът с характерните за периода мебели и техника. С облекло, аксесоари, списания, са представени женски, мъжки, детски, ученически кът и работен кабинет. В изложбата е включен богат снимков материал – семейни фотографии, снимки от празници и манифестации, снимки на сгради и места. Интересни са колекциите от картички на български и чужди артисти и певци, идоли на младежите през 60-те години, също така и писма – кореспонденция със «съветско другарче».

Изложбата се яви като естествено продължение на постоянната експозиция на Исторически музей -Димитровград, представяща политикоикономическото изграждане на града. Тя е един разказ за бита на следвоенното поколение, което извън големите цели и илюзии, планове и строежи, има своите лични, човешки, материални стремежи.

Надяваме се с включването на Димитровград в европейски туристически маршрут по проекта АТРИУМ, изложбата да прерастне в постоянна експозиция.

THE EXHIBITION "LIFE IN THE 50's AND 60's ... OUT-LINES OF THE NEW CITIZENS' WAY OF LIFE" – IDEAS, IMPLEMENTATION

Nedyalka Todorova, Nikolina Umurska

Abstract

The announcement presents the exhibition "Life in the 50's and 60's ... outlines of the new citizens' way of life". It was a result of the implementation of the international project "ATRIUM – Architecture of Totalitarian Regimes of the 20th

century in Urban Management", in which Dimitrovgrad also took part.

It presents the way of living of Dimitrovgrad townspeople in the 50's and 60's of the 20th century when the so called socialist way of life was imposed. A kitchen and a living-room corner are made with furniture and equipment characteristic for the period. A woman's, man's, children's, pupil's corner and an office area are presented by displaying clothes, accessories, magazines. Many photographs are included in the exhibition – family pictures, photographs of holidays and marches, photos of buildings and places. The collections of photos of Bulgarian and foreign artists and singers – young people's idols in the 60's, as well as the correspondence with a "Soviet playmate" are very interesting.

The exhibition is a natural extension of the permanent exhibition of the Museum of History - Dimitrovgrad, presenting the political and economic development of the town. It is a story about the life of the post-war generation, which had its own personal, human and material strives, irrespective of the great objectives and illusions, plans and constructions.

We hope that the exhibition will grow into a permanent exposition after Dimitrovgrad was included in the European tourist route within the ATRIUM project.

През 2012 г., по повод 65 г. от основаването на Димитровград, Исторически музей-Димитровград откри изложбата „Животът през 50-те и 60-те - щрихи от битието на новият гражданин", представяща бита на димитровградчани през началните годни на налагане на социалистическия начин на живот.

Това е втората изложба на уредниците Н.Тодорова, отдел „Етнография" и Н. Умурска, отдел „Нова и най-нова история" за историята на Димитровград.

„Димитровград. История под знак „Първи социалистически" /2009 г./ представи архитектурното, икономическо и политическо изграждане на града от края на 40-те до края на 60-те години на XX век.

Общото между двете експозиции е, че пресъздават атмосферата на социалистическото общество в средата на XX век през призмата на местната история.

Нашият интерес да реализираме две изложби именно за този период не е случайна.

Създаден през 1947 г. от обединението на три села - Раковски, Марийно и Черноконево, събрал хора от над 900 населени места на страната, Димитровград през тези две десетилетия оформя своя облик - икономически и архитектурно, а жителите му добиват самочувствието на граждани на „Първия социалистически град на България".

Музеят в Димитровград дълги години е Музей на социалистическото строителство и тази тематика е застъпена основно във фондовете му.

Подтик ни даде и включването на Димитровград в международния проект „АТРИУМ – Архитектура на тоталитарните режими на ХХ век в градското управление", чиято крайна цел е чрез фокусиране върху архитектурното наследство, повлияно от различни за държавите тоталитарни режими, да се изготви тематичен европейски културен маршрут, включващ 11-те европейски държави, партньори по проекта.

В рамките на проекта трябваше да бъдат събрани свидетелства за материалното и нематериално културно наследство, а именно фотографски архиви, филми, устни свидетелства, мебели и други предмети на бита, облекло, традиции, навици, морал, храна и др.

Като уредници в музея, ние участвахме активно в събирането и систематизирането на материалите. Оформихме музея депо за събирането и съхраняването им, като предварителната договорка с екипа на проекта беше те да останат при нас за целите на една бъдеща експозиция.

Отправен бе и апел към нашите съграждани от името на музея, който се разпространяваше чрез местната кабелна телевизия и чрез листовки на възлови места в града.

„УВАЖАЕМИ СЪГРАЖДАНИ,

„Обръщаме се към вас, които сте строили и живели в първите десетилетия на Димитровград! Във връзка с 65 годишнината от създаването на Димитровград на 2 септември 2012 г. , Исторически музей обявява акция за събиране на снимки, вещи и документи от времето на изграждането на града - 40-те, 50-те и 60-те години на ХХ век. В навечерието на празника планираме да открием изложба- „Когато градът се раждаше", която да отрази атмосферата на тези динамични десетилетия..."

В продължение на близо година, много димитровградчани се отзоваха на нашия призив за дарителство. Помощ ни оказаха и двама доброволци от местно училище, които обиколиха общинските пенсионерски клубове и читалища, откъдето логично очаквахме, че можем да получим дарения. Беше осигурен и транспорт за по-обемните предмети, тъй като това се оказа немалък проблем за дарителите.

В резултат на тази акция бяха събрани над 500 предмета свързани с ежедневието на социалистическия град. Изработените за тях научни паспорти, станаха базов материал за Дигитален каталог на проекта. Бяха записани разказите на дарителите за историята на дарените предмети. Най-интересните, около 200 експоната, бяха подбрани за изложба.

В процеса на работа се оформи и окончателното и заглавие: „Животът през 50-те и 60-те ... щрихи от битието на новия граждани", което в по-голяма степен, според нас, отговаря на тематичната й структура.

Тя акцентира върху няколко основни теми, а именно домът, семейството и празниците.

ДОМЪТ

Населението на Димитровград при неговото създаване е 9 191 души. Пет години след своето основаване той има близо 18 000 жители, а на 1 декември 1965 г. димитровградчани наброят 41 816 души.

През 1957 г. средната възраст на населението е 27 г. С основание Димитровград през 50-те 60-те годни на XX век е наричан „Град на младостта".

Прогресивното увеличаване на населението изправя младия град пред огромен жилищен проблем. От края на 40-те на XX век се строят двуетажни, триетажни, четириетажни блокове, съгласно първия му градоустройствен план. През 50-те години под влияние на съветската архитектура се изграждат монументалните жилищни блокове в центъра на града.

Масовото жилище, което се налага в Димитровград, е апартаментът. Мебелировката е унифицирана - гардероб, печка, желязно легло, спалня, бюфет. Чрез „масовите мебели" се цели уравниловка в обзавеждането на жилищата и бързото задоволяване на потребностите. Навлизането на нови мебели е улеснено от това, че хората, дошли от различни краища на страната, нямат наследена стара покъщнина. За интериора са характерни бродираните пердета, ковертюрите, тъканите черги, плетените или бродирани покривки за масите. Във всеки модерен дом през 50-те години има радиоточка и радиоапарат. В началото на 60-те години на XX век навлизат и по-луксозни мебели – тапицирани дивани и фотьойли, барчета, както и битова техника – радиограмофони, телевизори, хладилници, прахосмукачки и др.

В изложбата домът е показан чрез кухненски и холов кът. Освен типичните за времето мебели и съдове, интериора допълват характерните бродирани картини в рамка. Битова техника от 50-те и 60-те години е представена с радиоточки и радио „Пионер" от 1956 г., производства на Слаботоков завод „Климент Ворошилов"-гр.София и на Фабрика за високоговорители-Благоевград, съветски радиограмофон ВЕФ-Аккорд от 1959 г. Интерес представляват Пералня СМП-1,5, произведена в СССР 1962 г., първият български телевизор Опера 3, производство от 1961 г. на Слаботоков завод – София и хладилник „Саратов" произведен в СССР през 1966 г.

СЕМЕЙСТВОТО обикновено се състои от три-четири члена, рядко две поколения живеят в едно жилище. Острата жилищна криза води по съветски модел в първите години от строителството на града до прилагането на коридорна система на планиране на жилищата, при която различни семейства ползват стаи с общ коридор, баня и кухня. Този начин на обитаване не успява да се наложи сред населението и е само временен, докато семействата се устроят.

ДЕЦАТА от ранна възраст се учат на колективен начин на живот, посещават ясли и детски градини, летни пионерски лагери и школи. Училището е безплатно и задължително, както е задължително и членуването в чавдарската, пионерска и комсомолска организации.

ЖЕНИТЕ освен майки и домакини са активни участнички в икономическия и обществения живот. Особено популярно през 40-те и 50-те г. на XX век е усвояването от жени на мъжки професии. След първоначалния възторг около прокламираното равноправие на полове и „широкото" навлизане на женския труд във всички области на икономиката, социалистическата държава преминава в началото на 60-те години към контролиране на този процес. Осмисля се физиологическата разлика между двата пола. В пресата, страниците посветени на жената, акцентират върху стила и модата, грижата за здравето, децата и семейството. Създава се и моделът на успялата жена с професия, която не е свързана с физически труд – учителка, лаборантка, лекар, инженер и др.

Облекло, аксесоари, списания, са представени в женски, мъжки и детски кът и работен кабинет. В ученическия кът могат да се видят чавдарска и пионерска униформа, ученическа престилка, ученически пособия и др.

ПРАЗНИЦИТЕ

Социалистическият начин на живот променя празничния календар на основата на новите ценности – колективизъм, интернационализъм, патриотизъм, уважение към труда, чувство за обществен дълг и откъсване от религиозните празници.

На преден план излизат обществените празници – 1 май, 9-ти септември, 7-ми ноември и свързаните с тях тържества и манифестации. С особена тържественост се честват Денят на химика и Денят на миньора, предвид голямата важност на двата отрасъла за града.

Еволюцията е огромна и при семейните празници, където се засилва ролята на профкомитетите, младежките организации и ОФ. Тенденцията, свързана с утвърждаването на професионално-колегиалните връзки чрез допускане на колегите в семейното празнуване, най-ярко се забелязва при сватбата.

През 50-те години на ХХ век стават модерни т.нар. „комсомолски сватби", които изместват мястото на събитието от дома, а основни участници в гражданските ритуали са вече не роднините, а приятелите и колегите на младоженците. За по-голяма тържественост, през 1967 г. е открит Комплекс за граждански ритуали в Димитровград – един от първите в страната. Въведени са гражданските ритуали „Даване име на дете" и „Венчаване".

За да се пресъздаде атмосферата на града през 40-те – 60-те години, в изложбата е включен богат снимков материал – семейни фотографии, снимки от празници и манифестации, снимки на сгради и места. Интересни са колекциите от картички на български и чужди артисти и певци, идоли на младежите през 60-те години, също така и писмата – кореспонденция със съветско другарче.

Изложбата беше открита в навечерието на 65-годишнината на Димитровград. Поканихме персонално всички граждани, които допринесоха за създаването ѝ.

Интересно бе организирано самото ѝ откриване – млади момичета, облечени в дрехи от онова време, черпеха гостите с лимонови резанки и бонбони. Музика от 50-60-те години допълваше атмосферата на събитието.

Като положителен резултат от реализирането на изложбата трябва да се отбележи, че музеят се обогати с разнообразни образци от бита на населението от 40-те до 80-те год. на ХХ века. Освен това много хора ни донесоха свои вещи в резултат от посещение на изложбата. Вече разполагаме с богата колекция от радиоточки и радиоапарати, облекло, домашни вещи, битови предмети и мебели. Получи се лавинообразен ефект. Всеки нов предмет води след себе си друг. Крайната цел на нашата събирателска работа е оформянето на постоянна експозиция за бита на 50-те и 60-те години на миналия век. Проблемът е в осигуряване на помещение, което да е подходящо за целта.

В настоящия момент всички събрани материали се съхраняват на склад, тъй като планирания за експониране срок в залата на музея отдавна изтече. С част от събрания по проекта снимков материал, през месец септември на настоящата 2013 г., в центъра на града експонирахме фотодокументалната изложба „Димитровград - минало с бъдеще", показваща емблематични места от градската среда, представени чрез ретроспекция в стара и нова снимка. Изнесена извън рамките на музея, тази изложба провокира дискусия сред нашите съграждани относно миналото, настоящето и бъдещето на архитектурното ни наследство, както и като цяло на културно-историческото ни наследство.

Изложбата „Животът през 50-те и 60-те ...щрихи от битието на новият гражданин" се вписа добре в културната програма на музея, предизвика емоционални спомени у едни и поднесе нови знания на други. Нейната реализация се яви като естествено продължение на постоянната експозиция на музея, представяща политикоикономическото изграждане на града, един разказ за бита на следвоенното поколение, което извън големите цели и илюзии, планове и строежи, има своите лични, човешки, материални стремежи.

Надяваме се с включването на Димитровград в европейски туристически маршрут по проекта АТРИУМ, изложбата да прерасне в постоянна експозиция.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

Архивни материали:

ИМ-Димитровград, Осн. ф. р.III-е - обществено-политически живот.

ТДА-Х-во, ф.1282,оп.1,а.е.58: Териториален държавен архив-Хасково, Икономическа характеристика на димитровградския район.1958 г.

Печатни материали –статии, книги:

Василева, В. Миграционните процеси след Втората световна война. С., 1991

Вестник „Димитровградска правда" 1952 -1966 г.

Вестник „Строим Димитровград" 1950, 1951 г.

Господинова, Б., Димитровград (краят на 40-те края на 50-те години на XX век).София, 2002 (дипломна работа)

Шивачев, Н., Димитровград.Географско-икономически очерк. С., 1956

РОЛЯТА НА НАУЧНАТА ДОКУМЕНТАЦИЯ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ ЗА РАЗКРИВАНЕ ИСТОРИЯТА НА ГРАД СЛИВЕН

Елена Димитрова

Резюме

Научната документация от археологически проучвания, проведени от историческия музей в град Сливен се създава от 1960 г. до сега. Тя започва да се приема в научния архив на музея от 2006 г. Като източник на историческо познание се систематизира и съхранява в два вида: невъзпроизведени или архивни извори и възпроизведени или публикации.

Първите научни документи от разкопки са на Елена Бацова, завеждащ отдел „Археология" в Народния музей – гр. Сливен. Тя провежда археологически проучвания в североизточната част на днешния град през 1960 г., 1961 г., 1966 г.,1968 г., 1969 г. и 1970 г.

Документацията от проведените системни археологически разкопки през периода 1982–1992 г. разкрива историята на днешния град от античността до късното средновековие. Статията маркира основните обекти и артефакти, открити през периода, както и възпроизведените научни документи, създадени от ръководителя на разкопките н.с. Ирина Щерева и заместник ръководителя Мери Радева.

При подновените археологически проучвания на крепостта, отново с научен ръководител ст.н.с. Ирина Щерева, след 2004 г. се допроучват сгради в центъра на крепостта, документира се керамика и монети, които потвърждават оповестените в предходните години системни проучвания.

От 2012 г. доразкриването на историята на античния и средновековен период на града се извършва успоредно с работата по проект „Пътуване през времето, във времето и с времето...". Спасителни археологически разкопки се извършват с научен ръководител Николай Сираков от Регионалния исторически музей – Сливен. Документирани са част от крепостните стени и артефакти от ранножелязната, ранновизантийската и средновековната епоха.

THE ROLE OF SCIENTIFIC DOCUMENTATION FROM ARCHAEOLOGICAL RESEARCH REVEALING THE HISTORY OF SLIVEN

Elena Dimitrova

Abstract

The scientific documentation from archaeological research works, carried out by the Museum of History in the town of Sliven, has been created from 1960 to the present day. The documents began to come in the scientific archives of the museum in 2006. As a source of historical knowledge, they are classified and kept as two types: archival sources and publications.

Elena Batsova – head of the "Archaeology" Department at the People's Museum in Sliven, made the first scientific documents from excavations. She carried out archaeological research in the northeastern part of the town in 1960, 1961, 1966, 1968, 1969 and 1970.

The documentation from the systematic archeological excavations in the period between 1982 and 1992 reveals the history of the town from antiquity to the middle ages. The article outlines the main sites and artifacts found during the period, as well as the reproduced scientific documents, made by the head of the excavations Research Associate Irina Shtereva and her deputy Mary Radeva.

Buildings in the center of the fortress were further examined and pottery and coins were documented during the resumed archaeological research under the guidance of Senior Research Associate Irina Shtereva too. The results confirm the systematic studies carried out earlier.

Since 2012, the further revealing of the history of the antique and medieval town is carried out in parallel with the work on the project "Travelling through time, in time and with time ..." Rescue excavations were carried out under the guidance of Nikolay Sirakov from Regional Museum of History – Sliven.

Part of the walls and artifacts from the Early Iron Age, Early Byzantine and middle ages were documented.

Научна документация от археологически проучвания, извършени от историческия музей в град Сливен започва да се приема в научния архив на музея през 2006 г. Първоначално постъпват над 4700 документа, в т.ч. снимки, негативи, схеми, геодезични заснемания и др. Впоследствие документацията ежегодно се попълва и архивира.

В Окръжния народен музей – Сливен тя започва да се създава през 60–те години на миналия век. Първата е от археологически разкопки след открит зид от крепостна стена в местността „Хисарлъка", намираща се на североизток от гр. Сливен. Археологът Елена Бацова, уредник в музея, провежда разкопки на територията в тази част от днешния град през 1960 г., 1961 г., 1966 г., 1968 г., 1969 г. и 1970 г. Резултатът от проучванията ѝ са значими. Тя открива част от крепостната стена в посока запад, долепени до нея сгради и две стратегически съоръжения, които определя като подземен коридор „тунел" със сводест покрив и успоредния на него „коридор", който е без покрив. Проучва и римски некропол с различни гробни съоръжения: зидани гробове, такива засводени с тегуби и гробни ями, в които са прилагани и двата вида погребения – чрез изгаряне и чрез полагане на трупа. На 200 м южно от крепостта тя документира основите на трикорабна едноабсидна базилика от V–VI в., като прилага и доказателства за по-късното ѝ разширяване в северна и южна посока и за построяването на малка еднокорабна църква върху развалините ѝ през средновековието **(РИМ Сл. НА, Р.05 - 1/1-1 а.е. 1, 68).**

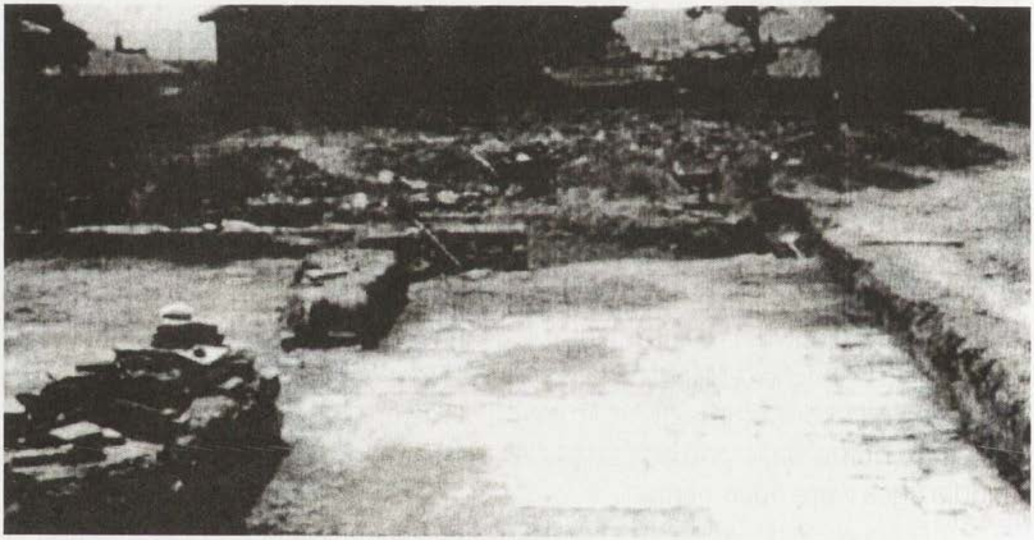

Образец 1: Трикорабна едноабсидна базилика V–VI в., Елена Бацова

Елена Бацова документира и съществуващи през IV–V в. четири пещи за изпичане на строителна керамика, открити от нея през 1968 г. в днешния квартал „Ново село". Тя предполага, че това е комплекс за изпичане на тухли и керемиди необходими за изграждането на ранновизантийското селище **(РИМ Сл. НА, Р. 05 - 1/1-7 а.е. 1, 33)**.

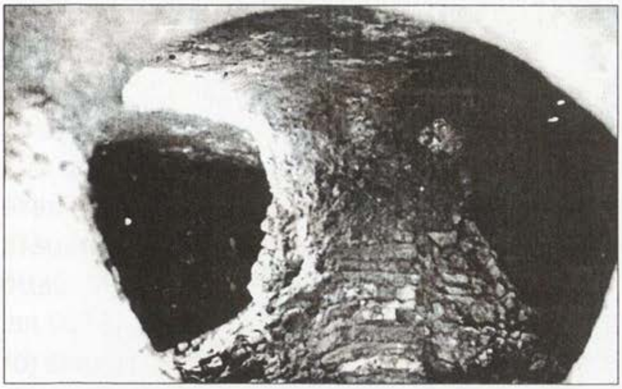

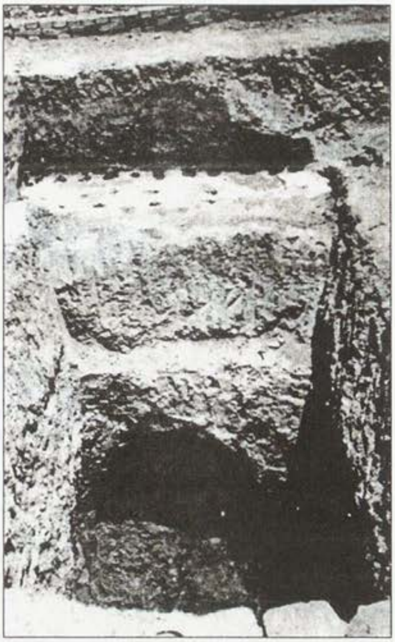

Образец 2: Пещи за строителна керамика, IV–V в., Елена Бацова

Научната документация създадена тогава, разкрива проучването на антично селище, разположено в североизточната част на днешния град – на хълма в местността Хисарлъка и югоизточно от него. На височината, заградена от крепостни зидове изследователката предполага, че се е намирал акрополът, а селището е било разположено извън крепостта – основно в южната равнинна част. През 1965 г. в Списъка на паметниците на културата, публикуван от Комитета по изкуство и култура, археологическият обект е обнародван като Антична крепост Хисарлъка в гр. Сливен **(”Държавен вестник” 1965, 92)**.

За периода 1971 – 1981 г. археологическите проучвания на селището са преустановени. Усилията на Окръжния народен съвет в град Сливен са насочени към отчуждаване на съществуващите имоти /вилни постройки, овощни градини и лозя/ в района на вече документираната крепост с цел да се започнат системни археологически проучвания. Първата копка е направена в началото на месец юли 1982 г.

Системните археологически проучвания продължават до 1992 г. Археологическият институт с музей при Българска академия на науките дава разрешение на н.с. Ирина Щерева за ръководител на разкопките и на архитект Красимира Вачева от същия институт. За заместник-ръководители са определени Петър Бънов и Мери Радева, археолози при Окръжен исторически музей – Сливен. Целта на системните проучвания е да се разкрият и експонират движими и недвижими паметници на културата, да се установи тяхната хронология и етническа принадлежност, да се събират нови данни за миналото на град Сливен. Финансирането на проучванията през 1960 – 1970 г. и по време на системните разкопки 1982 – 1992 г. се осъществява от Окръжен народен съвет – Сливен. През втория етап до 1989 г. Окръжна дирекция „Културно – историческо наследство" към съвета, под чието ръководство е музеят и отделът за недвижими паметници на културата осъществява административно – организационното им обезпечаване. Само през 1986 г. финансовите средства, изразходени за разкопки са 45 000 лв. Археологическите сезони продължават четири – пет месеца всяка година (от м. април или м. май до края на м. август или до м. септември), като в началото на 90-те години на миналия век, поради настъпилите обществено–политически промени обхватът на средствата и разкопките се ограничава.

През 1982 г. те обхващат пространство от 1000 кв.м. в югоизточния край на крепостта. В тази част крепостният зид е разчистен в протежение 44 метра от вътрешната страна. Разкрит е и култов комплекс – базилика и баптистерий, подът на който е бил покрит с полихронна мозайка, запазена само в източната му част. Мозайката е консервирана и експонирана в постоянната изложба на ОИМ – Сливен. Археолозите датират базиликата и баптистерия от VI в., а разчистените от тях ями с налични материали от XI - XIIII в., най–късния период от съществуването на крепостта. Научната документация изготвена от н.с. Ирина Щерева, подробно представя откриването на структурите и артефактите. Името на населеното място се доказва от вторично използван постамент на статуарна група, върху който е врязан надпис на старогръцки език. Проф. Велизар Велков, който тогава разчита надписа, го датира от началото на III в., определя го като посветителски надпис на Зевс, а населеното място от първичната употреба на статуята като тържище, което се е наричало Туида. На историческата наука това е петото известно тържище в провинция Тракия **(РИМ Сл. НА, Р.05 - 1/1-1 а.е.4, 1–59)**.

От 1983г. до 1986г. ръководителите на разкопките са в същия състав, с тази разлика, че от следващата година заместник-ръководител на н.с. Ирина

Щерева е само Мери Радева. През 1983 г. те разчистват части от източната и южната крепостна стена, разкопават югоизточната кръгла кула, разкриват останки на помещения, долепени до проучените сектори на стените. Откриват и втора крепостна стена на разстояние 1.80 м от източната и доказват, че изграждането на външния укрепителен пояс става по–късно, но в рамките на ранновизантийската епоха. Доразкриват и раннохристиянската базилика, като южно и югозападно от нея откриват помещения от същата епоха. Научният ръководител отнася документираните структури и артефакти към ранновизантийския, византийския и старобългарския период, като между ранновизантийския и старобългарския констатира изразен хиатус. Сред документираните артефакти са и ранновизантийски, византийски и корубести монети от XI - XII в. **(РИМ Сл. НА, Р.05 – 1/1-1 а.е.5, 117).**

През археологическия сезон на 1984 г. екипът разкрива крепостни съоръжения в посока север при дотогава разкритите сектори от ранновизантийската и средновековната епоха и документира, че през първия период е изградена вътрешна крепостна стена, правоъгълна кула и двураменно стълбище. Открива три потерни, външна крепостна стена на разстояние 1.80 м от вътрешната и доказва, че на по–късен етап двете потерни са зазидани, елиминирано е стълбището и е изградена многоделна постройка от камък и хоросан. По–късно многоделната сграда е разрушена, но до част от стените и се долепени по–късни постройки, зидани от камък и кал. Те загиват в началото на VII в. според документираните монети на Тиберий в опожарения тогава пласт. Археолозите разчистват и три ями, като най–ранната определят от началото на XIв. Тя се врязва в помещението пред кулата, факт че то вече не съществува. В другите две ями документират артефакти от XI - XII в, между които златна корубеста византийска монета и колективна находка от тринадесет броя бронзови византийски монети, най–късните от които са сечени от Роман III Аргир. През този археологически сезон са открити и останки от голяма правоъгълна сграда, заедно с която е изграден водопровод и друга правоъгълна постройка в посока запад, зидани от камък и хоросан. От следващия строителен период са открити още две постройки на запад от разкрита сграда с екседра и части от постройка, разположена южно от нея. Разкриват се и две „печки" – едната подкообразна и другата правоъгълна, изградени в зидове на две отделни сгради, които се отнасят към средновековния период. Отчасти се проучва и християнски некропол **(РИМ Сл. НА, Р.05 – 1/1-1 а.е.6, 76–82)**.

През 1985 г. разкопките добиват широкомащабни размери. Разкрити са нови сектори от източната крепостна стена в посока север, разчистени са и 35 м от вътрешната крепостна стена. До правоъгълната кула археолозите откриват тухлен зид с добре запазени лицеви фигури на запад и материали от ранновизантийската епоха в пространството между него и крепостната стена. Откриват и допрени до нея зидове, които са служели като подпори за по–широки платформи на стената. Документират многоделни сгради, които н.с. Ирина Щерева отнася към V–VI в., разнообразни по характер и време артефакти – битова керамика, глинени лампи, метални предмети, изделия от кост и стъкло, монети в т.ч. колективна находка от 55 бронзови византийски монети от VI в. **(РИМ Сл. НА, Р.05 - 1/1-1 а.е.7, 59–61)**.

През археологическия сезон на 1986 г. напълно са разкрити източната крепостна стена, североизточната ъглова кула и 35 м от северната стена. Проследява се и трасето на външната крепостна стена в изследвания сектор. В културните напластявания археолозите ясно разграничават два периода – ранновизанитийски и средновековен български и не откриват старобългарски материали, факти от които предполагат, че старобългарското селище се е намирало в южната половина на укреплението. Те документират старобългарска керамика в югоизточния край на крепостта и златна монета на Юстин I **(РИМ Сл. НА, Р.05 - 1/1-1 а.е.8, 114–118)**.

През 1987 г. се проучва северната крепостна стена, разкрива се и порта със запазени два осови камъка, преупотребени от по-стари градежи и зидан водопровод, западно от прохода на портата. Проучва се и западната крепостна стена при северозападната кула, която има кръгъл план. До нея археолозите откриват два успоредни масивни зида, за които предполагат, че са останките на т.н. „коридор", засечен от Елена Бацова. На югозапад при западната крепостна стена също разкриват кръгла кула със стълбище, което води към вътрешността на кулата. Доразчистват и базиликата, при която също откриват основите на стълбище. Особено внимание от документираните артефакти заслужава колективна находка от железни оръдия на труда и постамент с посветителен надпис на Аполон. В този надпис също се споменава името на тържището като Суида. Системните разкопки на крепостта продължават до 1992г., като се проучват административната сграда в центъра на укреплението и некрополът около средновековната църква **(РИМ Сл. НА, Р.05 - 1/1-1 а.е. 10, 61–69; а.е. 11,13; а.е. 12, 25-26)**.

Дванадесет години по–късно се подновяват археологическите разкопки на крепостта, отново с научен ръководител ст.н.с. Ирина Щерева. Тогава се допроучва монументалната сграда в центъра на крепостта. Документираната керамика и монети потвърждават оповестените през 1985, 1990 и 1992 г. проучвания, че откритата сграда е строена към средата на IV в. и че през първата половина на V в. тя напълно е разрушена, както и зидовете на укреплението. Възстановяването на крепостта и сградата археолозите отнасят към времето на император Анастасий, като сградата от този строителен период е разрушена отново в края на VI в. или началото на VII в. Именно върху нейните руини през средновековието е изградена еднокорабната църква, около която се е образувал некрополът. А самата сграда през следващите векове се развива на север (**РИМ – Сл. НА, Р. 05 - 1/1-1 а.е.15, 19–20**).

Образец 3: Схема на територията на исторически паметник „Туида", 2010 г.

От 2012 г. доразкриването на историята на античния и средновековен период на града се извършва успоредно с работата по европейски проект на община Сливен за над 5 милиона лева, финансиран от оперативна програма „Регионално развитие", за превръщането на ранновизантийската крепост в туристическа атракция. Спасителните разкопки се извършват с научен консултант д-р Ирина Щерева и научен ръководител Николай Сираков от Регионалния исторически музей, с цел да се проучи и да се документира част от западната крепостна стена. Разчистени са проходите между двата перпендикулярни зида. Открити са зидовете на стените от масивната сграда преправяна през вековете, засечено е продължението на открития през 1969 г. тунел от Ел. Бацова. Документирани са артефакти от ранножелязната, ранновизантийската и средновековната епоха, като две от монетите точно са датирани от VI - VII в. **(РИМ Сл. НА, Р. 05 - 1/1-1 а.е.27, 6–9)**.

През 2013 г. са открити оброчна плочка на тракийски конник, части и основи на колони, хромели и мраморен постамент с посветителски надпис на старогръцки език. Надписът се датира от II в. ("Музеят" 2013, 41). С разрешение № 310 от 05.09.2013 г. на Съвета за теренни проучвания при НАИМ при БАН, Мери Радева е научен ръководител за извършване на археологическо наблюдение на крепостта във връзка с изпълнение на проекта.

Ръководителите на разкопките през разглеждания период 1960 – 2012 г. създават научна документация, която е систематизирана и се съхранява в научния архив на РИМ – Сливен. Тя притежава функцията на писмени паметници, в които се отразяват етапите в процеса на изпълнението на дейностите по проучването, опазването и представянето на културните ценности от музея. Като източник на историческо познание тя се систематизира и съхранява в два вида: невъзпроизведени или архивни извори и възпроизведени или публикации. Систематизираните писмени паметници по своята същност са архивни източници – те са оригинали не само по израз, но и по форма, а архивните сведения в тях са най–точните и най–ценните с каквито един изследовател може да разполага, защото произтичат от теренни открития. А самият архивен извор получава своето съществуване след като бъде използван като източник на сведения. Нормативните актове /"Държавен вестник" 2011, 18/ определят ограничителен режим за разглежданите документи. С Наредба № Н–00-0001 за извършване на теренни археологически проучвания се регламентира ползването им само с разрешение на лицето, предало материалите. В десет годишен срок от предаването на документацията само научният ръководител има право да ги ползва за изследване и научно публикуване. След изтичане на десет годишния срок или след публикуване авторските права върху резултатите от теренните изследвания отпадат и достъпът до тях става по общия ред на основание Наредба № Н–3 от 26.01.2012г. с изменението и допълнението и от 07.02.2014г. на Министерството на културата /**"Държавен вестник" 2012, 11; 2014, 11**/. Преди да се предостави за последващо изследване тази документация се архивира и съхранява на основание посочените нормативни документи.

Информацията от нея е особено ценна, защото най–горният културен пласт при разкопките се унищожава, за да се премине към по–долните и сведенията от тях остават само в полевите дневници, полевите инвентарни книги, снимките, чертежите и отчетите. Само систематизирани, тези документи заедно с артефактите могат да бъдат обективна основа за по–нататъшно изследване историята на Сливен и региона.

Естествено, публикуваните резултати от теренните проучвания на научните ръководители дават най–ценните сведения за разкриване миналото на областта. За античното, ранновизантийско и средновековно минало на град Сливен и днес се черпят знания от тях. През 60$^{-те}$ години на миналия век Елена Бацова прави първите публикации основаващи се на археологически находки /Бацова 1964а, 2; 1969б, 9; 1970в, 3; 1971г, 4/. Системните проучвания през последните десетилетия на миналия век, които разкриват историята на късноантичната крепост и на средновековното селище на територията на днешния Сливен н.с. Ирина Щерева обнародва периодично /Щерева 1985а, 237; 1987б 28-34; 1990в, 5 - 46; 1993г, 5-20; 2001д, 78–79/. Заместник ръководителят на разкопките Мери Радева публикува ранносредновековна и средновековна керамика от Сливен, моливдовула на княз Борис I, сграфито керамика, костни апликации и амулети /Радева 1986а, 67-77; 1988б, 45-61; 1990в, 53–55; 1993г, 146-157; 1994д, 235-237/. Археологът Николай Сираков доразкрива историята на крепостта с обнародване на оловен печат и раннобългарски апликации /Сираков/Янков 2008, 455-456; Сираков 2009, 167–169/. Изследванията, направени от проучените артефакти са възпроизведени архивни извори и се съхраняват в научния архив на РИМ – Сливен в раздела за научно–изследователска и издателска дейност, делото за научните издания и в съответните поддела.

Информационната неизчерпаемост при ползването на първичните документи /полеви дневник, полева инвентарна книга, схеми и заснемания/ се е проявявала и ще се проявява във времето при следващото им ползване за нови познавателни цели. Като изходни документи, те документират не само отделни артефакти, но са и основна за разкриване на исторически процеси в проучваните участъци. Комплектуваните документи в научния архив на музея имат за цел цялостно разкриване на историята на региона, защото отделни неархивирани документи отразяват само едностранчиви условни връзки. Въпреки, че тези документи са извори, те трябва да преминат през няколко етапа: създаване, съществуване като регулатор на процесите и явленията от действителността, съхранение в архива, снемането на ограниченията на достъп до тях, за да придобият качеството си на исторически извори. Именно те са гаранцията за обективен поглед към историческите процеси в града.

Превръщането на ранновизантийската крепост „Туида" в туристическа атракция, поражда необходимостта от исторически знания за възникване на селището и неговото съществуване през вековете. Развитието на културния туризъм изисква общественополезно боравене с исторически ресурси. Безспорният успех на археологическите открития през разглеждания период и финализирането на един етап на нейното съществуване като архитектурно завършена дестинация, дава възможност да се увеличи интересът към Сливен, като град с богато културно–историческо наследство. Това благоприятства Регионалният исторически музей да бъде активен в контактите си с туризма. Знанията за миналото на Сливен са реална предпоставка да се активират връзките на културното наследство с науката, образованието, с туризма и с развлекателната индустрия. Структуроопределящите механизми в тези сектори са различни, но части от ресурсите им, обединявайки се позитивно при ясни и уточнени условия, които запазват самото наследство и неговите функции увеличава присъствието на музея в общественото пространство.

Използвана литература:

Бацова–Костова 1964: Е. Бацова–Костова. Нови археологически материали от Сливенско. Археология, С., 1964.

Бацова–Костова 1969: Е. Бацова–Костова. Антични пещи за строителна керамика в Сливен. Музеи и паметници на културата, С., 1969.

Бацова–Костова 1970: Е. Бацова–Костова. Нови данни за римски некропол в Сливен. Археология, С., 1970.

Бацова–Костова 1971: Е. Бацова–Костова. Подходите към късноантичната крепост в Сливен. Музеи и паметници на културата, С., 1971 г.

Радева 1986: М. Радева. Ранносредновековна керамика. Известия на музеите от Югоизточна България, IX, П., 1986

Радева 1988: М. Радева. Средновековна керамика от Сливен XI - XII в. Известия на музеите от Югоизточна България, XI, П.,1988.

Радева 1990: М. Радева. Новооткрит моливдовул на княз Борис I /852 - 889/. Известия на музеите от Югоизточна България, XIII, П., 1990.

Радева 1993: М. Радева. Сграфито керамика от Сливен. Североизточна Тракия и Византия презIV -XIV век, С.-Сл., 1993.

Радева 1994: М. Радева. Костни апликации и амулети от Сливен. Марица Изток. Археологически проучвания. II.С., 1994.

Сираков/Янков 2008: Н. Сираков. Д. Янков, Оловен печат от късноантичната и средновековна крепост Туида край Сливен. Годишник на Регионален исторически музей Сливен, I,Сл., 2008.

Сираков 2009: Н. Сираков. Новопостъпили раннобългарски апликации във фонда на Регионален исторически музей – Сливен от м. Хисарлъка край град Сливен. Известия на музеите от югоизточна България, XXIV, Сл., 2009.

Щерева/ Бънов/ Радева/ Вачева 1985: И. Щерева, П. Бънов, М. Радева, К. Вачева. Разкопки на ранновизантийска крепост в Сливен. Археологически открития и разкопки през 1984. Сл., 1985.

Щерева 1987: И. Щерева. Археологически проучвания в Сливен /1982 - 1986/. Известия на музеите от югоизточна България, X, П.,1987.

Щерева 1990: И. Щерева. Туида Цоида Сливен. Сл., 1990.

Щерева 1993: И. Щерева. Приноси към историята на Сливен. Североизточна Тракия и Византия през IV –XIV век, С. – Сл., 1993.

Щерева/ Вачева/ Владимирова – Аладжова 2001: И. Щерева, К. Вачева, Д. Владимирова – Аладжова. Туида – Сливен. Разкопки и проучвания. XXVIII, С., 2001.

МУЗЕЕН ЛЕТОПИС

ТЕРЕННИ ПРОУЧВАНИЯ

1. Археологически проучвания чрез разкопки: с. Крушаре, 2008 г.; с. Трапоклово, Крушаре, Речица, 2009; с. Драгоданово, Трапоклово, 2010; с. Камен, 2011; с. Жельо войвода, 2013; крепост Туида, 2012, 2014 г.

2. Трети етап от теренно проучване: „Исторически и етнокултурни проблеми след „Голямото преселение” от Югоизточна България 1830 г.- в община Тутракан и област Търговище. Проучени са местности, свързани с пътя на четата на Панайот Хитов от 1867 г. и на Таньо Стоянов от 1876 г., 2009.

3. Теренни проучвания: с. Сотиря, 2012, 2013, 2014; с. Кипилово 2013; с. Глушник, 2013, 2014; с. Научен, Старо село, 2014г.

НАУЧНИ ФОРУМИ

1. Национална научна конференция: „Българският периодичен печат през Възраждането”, октомври, 2009 г.

2. Кръгла маса: „Двеста и десет години от рождението на д-р Иван Селимински”, октомври, 2009 г.

3. Национална научна конференция: Културно наследство, музей: проучвания, колекции, експозиции, октомври, 2013 г.

4. Кръгла маса: „Културно-историческо наследство, влияние на науката и образованието върху социалноикономическото развитие на град Сливен и Сливенски регион, 2014, в чест на 145 г. на Българска академия на науките

НАУЧНИ ИЗДАНИЯ

1. Годишник на Регионален исторически музей-Сливен: „Българските музеи в условията на членството на страната в Европейския съюз” Сл. 2009.

2. Известия на музеите от Югоизточна България, т. 24, Сл. 2009; т. 25, Сл. 2010; т. 26, Ст. Загора, 2014.

3. Георги Кючуков. Музейното дело в Сливен през периода 1878-1960. Сл. 2009.

4. Годишник на Регионален исторически музей. т. 27 „Българският периодичен печат през Възраждането". Сл. 2011.

5. Владимир Демирев. Васил Дечев, Надежда Тодорова. Фолклорна история на Твърдишко. Сл. 2011.

6. Васил Дечев. Владимир Демирев. Топонимията на Сливенска околия. В. Търново, 2012.

7. Веселина Янакиева, Вяра Владова, Владимир Рангелов. За славното българско воинство. Генерали от Сливен и Сливенския край 1878-2012. Сл. 2012.

8. Владимир Демирев. Съкровище и фолклорна история, част 2. Сл. 2013.

9. Владимир Демирев. Местно знание и сакрална топография. Сл. 2014.

ЕКСПОЗИЦИИ, ИЗЛОЖБИ, ФИЛМИ

1. Експозиция „Традиционна култура в Сливенско" октомври, 2009 в къща музей на Сливенски бит от 19 в.

2. Участие в археологически изложби в Брюксел, в АИМ към БАН през 2009, 2010, 2011 г.

3. Експозиция „Памет за векове" в сградата на РИМ, октомври, 2013 г.

4. Изложба"Накити" в НБУ-София, 2014 г.

5. Документален филм „Планината на непокорните", 2010 г.

6. Документален филм „В Божевци близо до Бога", 2010 г.

ЧЕСТВАНИЯ

1. Юбилейна вечер „180 години от „Голямото преселение" на Сливенци от 1830 г", 2010 г.

2. „Опит за спомен-130 години от рождението на д-р Симеон Табаков", 2010 г.

3. Автопоход „по пътя на четата на Стоил войвода" с ученици от ПМГ „Добри Чинтулов", ХГ „Дамян Дамянов"- Сливен, СОУ „Г- С- Раковски"- Котел,

СОУ „Иван Вазов"-Нова Загора, ОУ „Св. Отец Паисий"- с. Стоил войвода, 2011 г.

4. Юбилейно честване „Сто години от създаването на Исторически музей-Сливен и 135 г. от началото на музейното дело в града", октомври, 2013 г.

5. Юбилейна вечер по повод 200 години от рождението на Иван Добровски с представяне на книгата на Надя Данова „Иван Добровски в перспективата на българския 19 век", 2012 г.

6. Юбилейна вечер „140 години от тържественото посрещане на първия Сливенски Митрополит в Сливен", 2013 г.

7. „Сто години Одринска епопея" с ученици от средните училища, 2013 г.

8. „Ваканция в музея" 2012, 2013, 2014 г. „ Арт терапия", 2014 г.

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

Доц. д-р Валентина Ганева - Райчева - ИЕФЕМ към БАН
Д-р Татяна Кънчева - Русева - ИМ Нова Загора
Атанас Атанасов - РИМ Стара Загора
Проф. Иван Маразов д.н - НБУ
Доц. д-р Татяна Шалганова - НБУ
Николай Сираков - РИМ Сливен
Красимир Велков - ИМ Нова Загора
Д-р Стефан Лисицов - София
Д-р Георги Господинов - Сливен, доц. д-р Иван Чомаков - У „Асен Златаров"- Бургас, доц. д-р Богдан Рангелов - Институт по физикохимия към БАН
Златка Петрова - РИМ „Стою Шишков" Смолян
Дора Чаушева - Национален музей „Васил Левски" Карлово
Д-р Иван Иванов - ИМ Пирдоп
Мария Кирова - РИМ Сливен
Росица Георгиева - РИМ Сливен
Ирина Аврамова - ИМ Нова Загора
Светослав Милев - Сливен
Даниела Бурулянова - РИМ Кърджали
Вяра Владова - РИМ Сливен
Тинка Бозова - РИМ Варна
Д-р Владимир Демирев - РИМ Сливен
Креса Стоянова - Пловдив
Светла Михайлова - РИМ Кърджали
Лидия Кирилова - РИМ Кърджали
Димка Илиева - РИМ Сливен
Валентина Ганева - Маразова- НБУ
Ивета Миленова - ИМ Севлиево
Анастасия Георгиева - ИМ Бяла черква
Елена Йорданова - Музей на солта Поморие
Д-р Стойка Кайракова - РИМ Стара Загора
Д-р Кремена Митева, Лена Кирилова - РИМ Добрич
Надежда Ботева - ИМ Севлиево
Станислава Ботева - РИМ Велико Търново
Недялка Тодорова, Николина Умурска - ИМ Димитровград
Елена Димитрова - РИМ Сливен

LIST OF AUTHORS

Assoc prof. Valentina Ganeva - Raycheva - Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum, Bulgarian Academy of Sciences

Dr.Tatyana Kancheva - Ruseva - Museum of History, Nova Zagora

Atanas Atanasov - Regional Museum of History, Stara Zagora

Prof. Ivan Marazov - New Bulgarian University

Assoc prof. Tatiana Shalganova - New Bulgarian University

Nikolay Sirakov - Regional Museum of History, Sliven

Krasimir Velkov - Museum of History, Nova Zagora

Dr. Stefan Lisitsov - Sofia

Dr. Georgi Gospodinov - Sliven, assoc prof. Ivan Chomakov - "Asen Zlatarov" University, assoc prof. B. Rangelov - Institute of Physical Chemistry, Bulgarian Academy of Sciences

Zlatka Petrova - Regional Museum of History "Stoyu Shishkov", Smolyan

Dora Chausheva - National Museum "Vasil Levski", Karlovo

Dr. Ivan Ivanov - Museun of History, Pirdop

Maria Kirova - Regional Museum of History, Sliven

Rositsa Georgieva - Regional Museum of History, Sliven

Irina Avramova - Museum of History, Nova Zagora

Svetoslav Milev - Sliven

Daniela Burulyanova - Regional Museum of History, Kardzhali

Vyara Vladova - Regional Museum of History, Sliven

Tinka Bozova - Regional Museum of History, Varna

Dr. Vladimir Demirev - Regional Museum of History, Sliven

Kresa Stoyanova - Plovdiv

Svetla Mihaylova - Regional Museum of History, Kardzhali

Lidia Kirilova - Regional Museum of History, Kardzhali

Dimka Ilieva - Regional Museum of History, Sliven

Valentina Ganeva - Marazova - New Bulgarian University

Iveta Milenova - Museum of History, Sevlievo

Anastasia Georgieva - Museum of History, Byala Cherkva

Elena Yordanova - Museum of Salt, Pomorie

Dr. Stoyka Kayrakova - Regional Museum of History, Stara Zagora

Dr. Kremena Miteva, Lena Kirilova - Regional Museum of History, Dobrich

Nadezhda Boteva - Museum of History, Sevlievo

Stanislava Boteva - Regional Museum of History, Veliko Tarnovo

Nedyalka Todorova, Nikolina Umurska - Museum of History, Dimitrovgrad

Elena Dimitrova - Regional Museum of History, Sliven

Илюстрации към статията на Иван Маразов

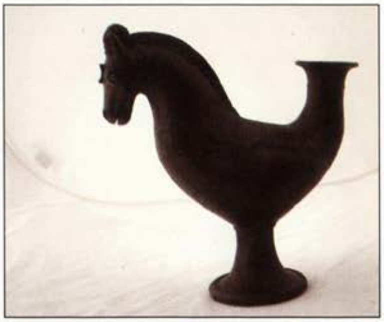

1. Ритон от с. Крушаре

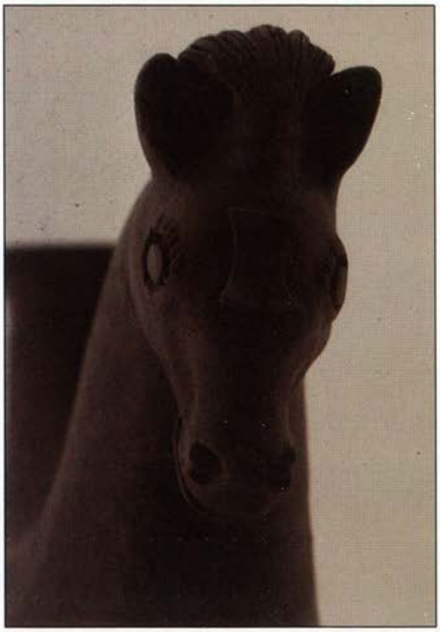

2. Ритон от Крушаре, детайл

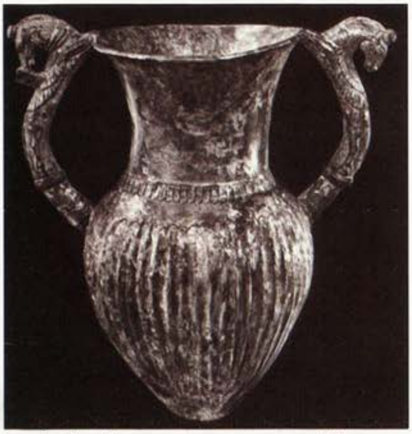

3. Амфора - ритон от Иран

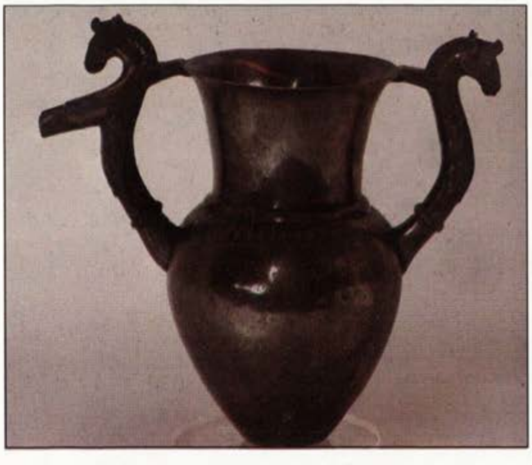

4. Амфора - ритон от „Колекция В. Божков”

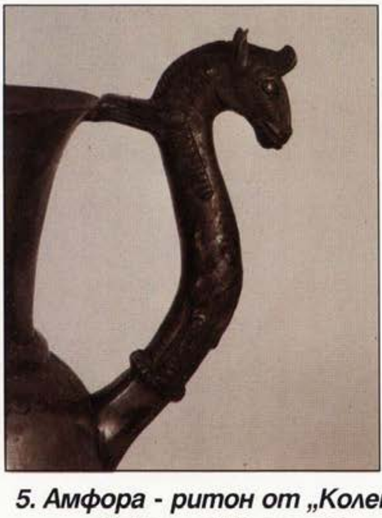

5. Амфора - ритон от „Колекция В. Божков”, детайл

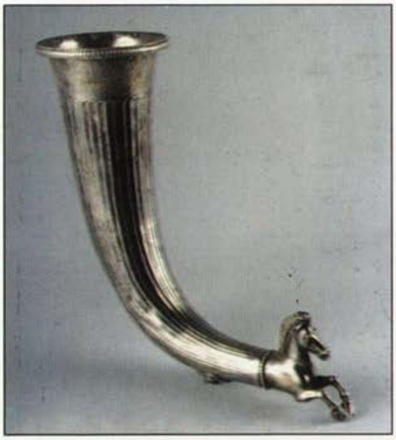

6. Ритон от Башова могила

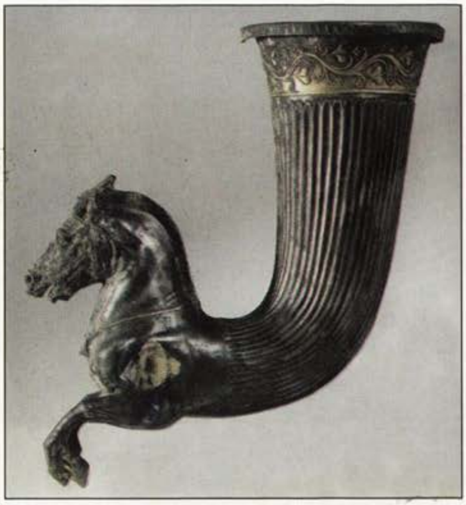

7. Ритон от Прага

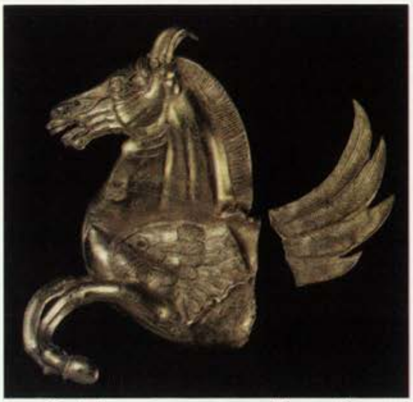

8. Протоме от Вазово

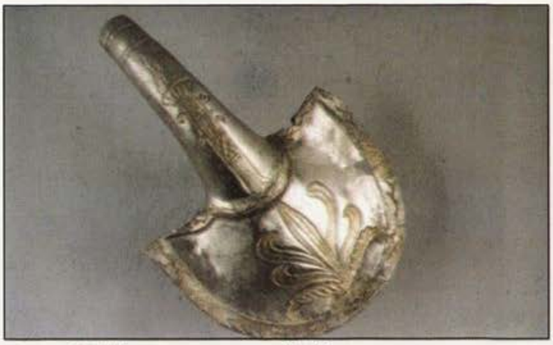

9. Начелник от Равногор

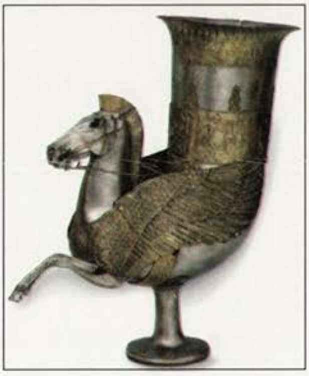

10. Ритон от Уляп

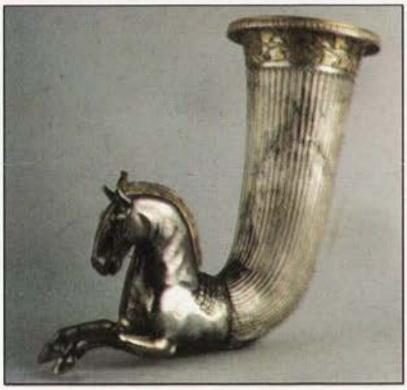

11. Ритон от Борово

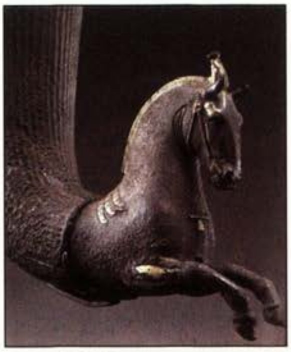

12. Ритон от Музея Михо

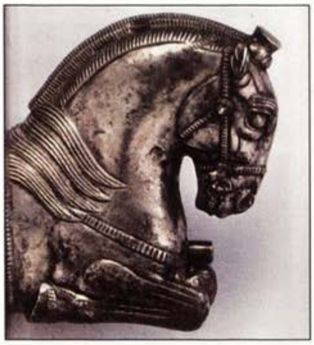

13. Ритон от Иран

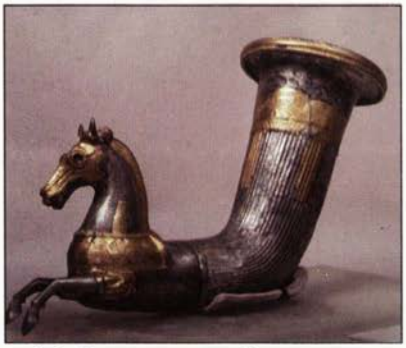

14. Ритон от „Колекция В. Божков”

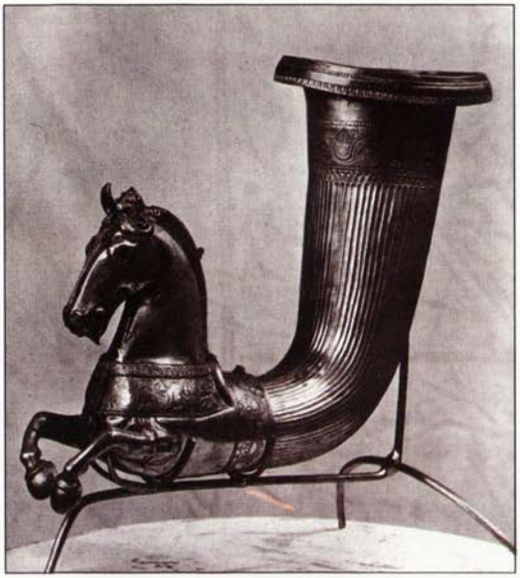

15. Ритон от Полтава

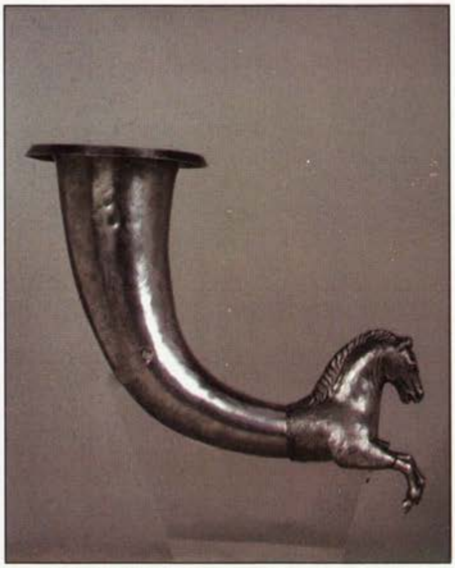

16. Ритон от „Колекция В. Божков”

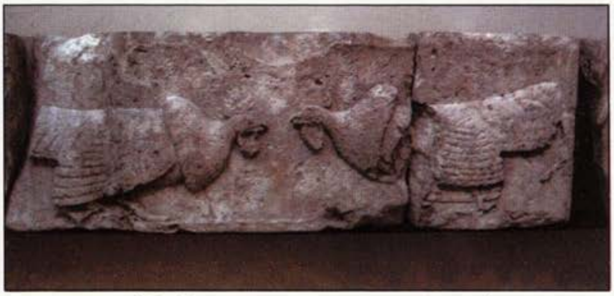

17. Архаичен гръцки релеф

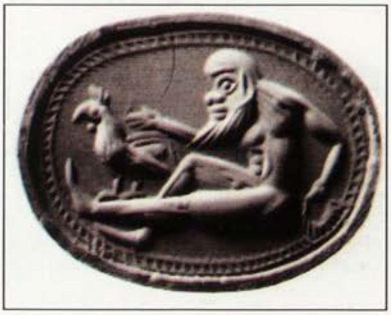

18. Архаична гема

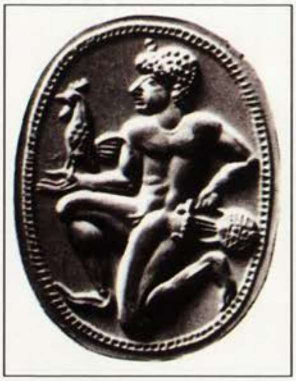

19. Архаична гема

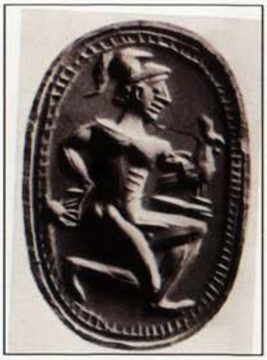

20. Архаична гема

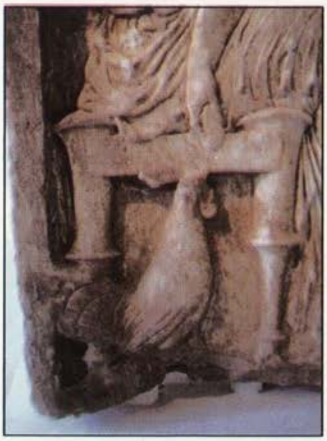

22. Гръцка теракота

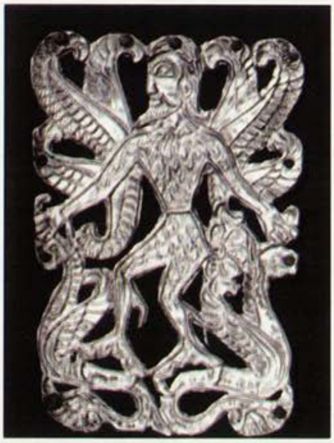

25. Апликация от Бабина могила

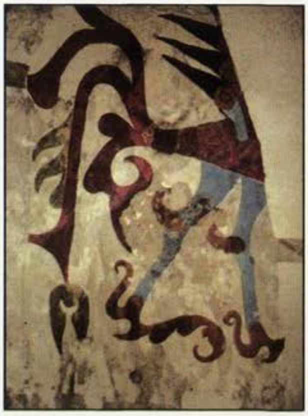

26. Килим от Пазирик

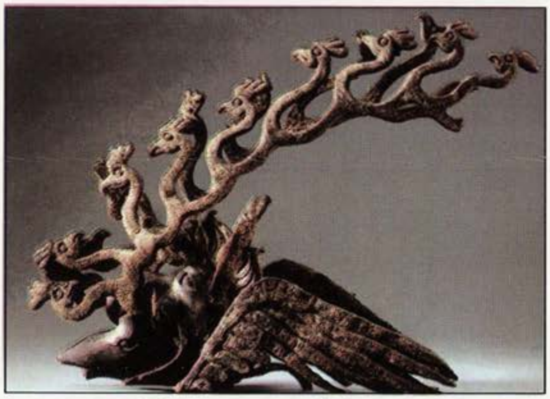

27. „Конска маска“ от Алтай

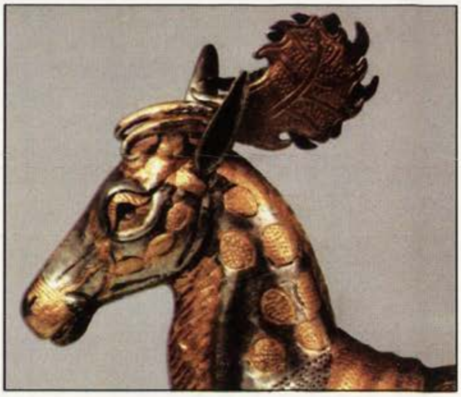

28. Ритон от „Колекция В. Божков“

Илюстрации към статията на Татяна Шалганова

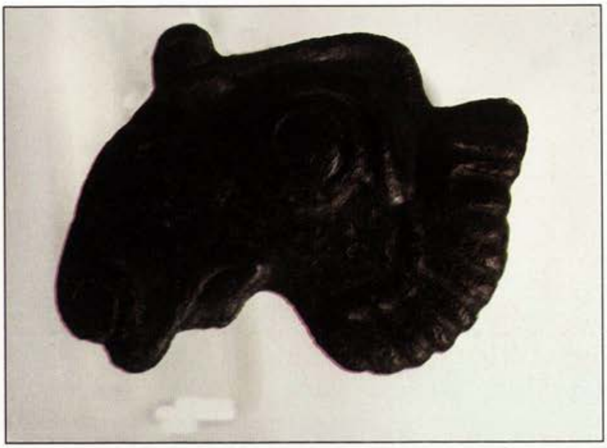

Обр. 1: Апликация от колекция „Арете-Фол”

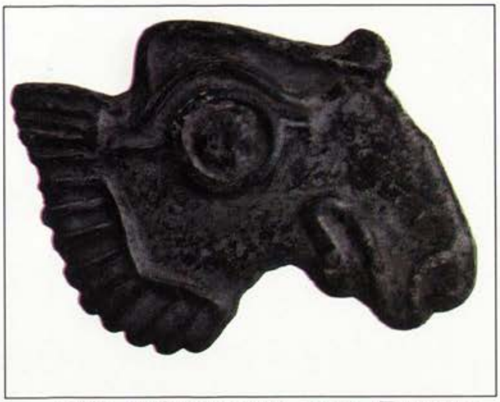

Обр. 2: Апликация от с. Долище, Варненско

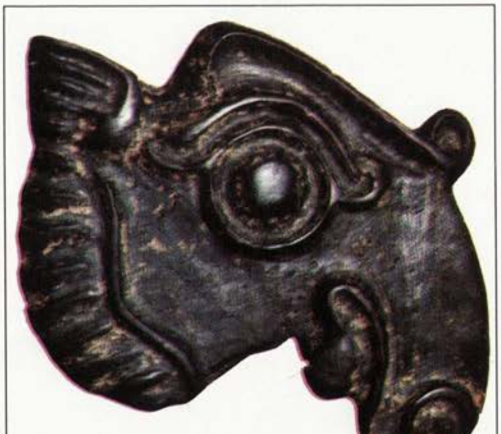

Обр. 3: Апликация от Аргамум, Северна Добруджа, Румъния

Илюстрации към статията на Георги Господинов, Иван Чомаков, Богдан Рангелов.

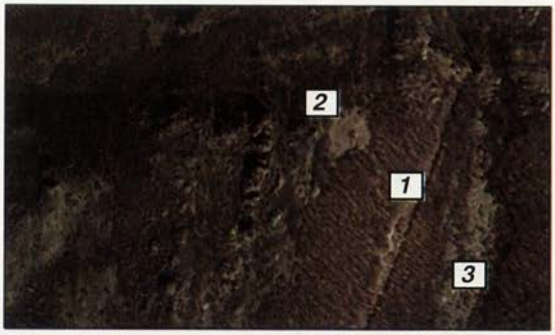

Обр. 1. Изглед от крепостта Маричино градище. Обозначения на обектите на крепостта: 1. Трасе на крепостната стена, 2 . наблюдателна кула, 3 . Останки на църква.

Обр.2. Фрагмент от тухления пояс на западната стена на крепостта Маричино градище. Наблюдават се тухлени редове свързани с червен хоросан / хоросан с добавка на стрита керамика/

Обр.3 .Фрагменти от тухли от крепостта Маричино градище. Образецът с тъмен цвят притежава плътна структура и значителна остатъчна якост. Другата, по светла на цвят разновидност тухли, е с по ниска обемна маса и се характеризира с незначителна якост.

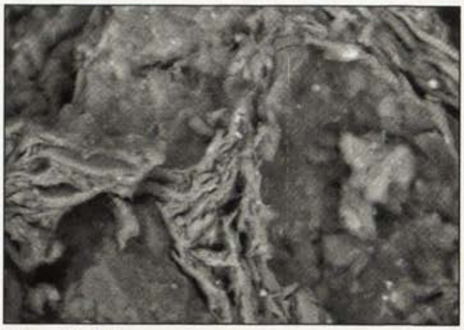

Обр.4. Микроструктура на тухла с висока обемна маса. Наблюдават се стопени зони в структурата на материала, което предполага повишениякостни характеристики. Увеличение: 250

Обр .5. Фрагменти от различни по форма и химичен състав керемиди от крепостта Маричино градище: 1. плоски керемиди с характерна за римската античност, 2. криви керемиди - българското средновековие

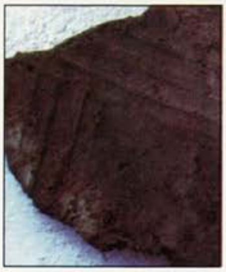

Обр.6. Фрагмент от тухла с кръстообразен орнамент от подовата настилка на апсидата на църква в крепостта Маричино градище.

Обр.7. Изглед от речна тераса в горното течение на Равна река, където се откриват останки от кариера за глина и възможен производствен център за строителна керамика. Изглед от север.

Обр.9. Изглед от района, в който се намират останките от производствения център за вар. Белите петна са отвали пред останките от пещите.

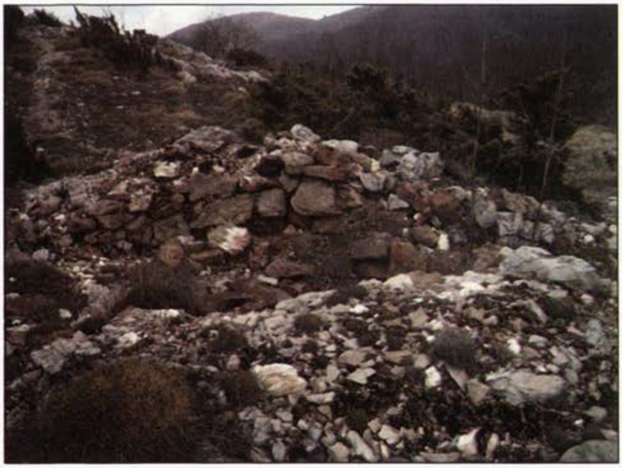

бр .8. Останки от древна пещ за изпичане на вар, намиарщи се на планинското било, северно от крепостта Маричино градище. Наблюдават се останките - рушевина от ломен камък, отчертаваща кръглата основа на пещта.

Обр.10 .Изглед от планинския район с останките на крепостта Върло градище и керамичния производствен център в м. Омайникова поляна .

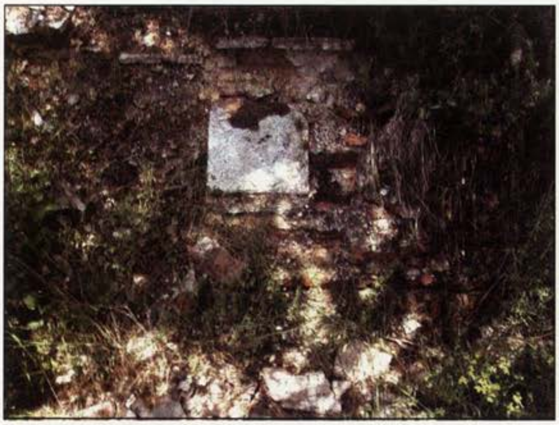

Обр.11 Изглед от останките на защитната кула на крепостта Върло градище. Градежът е изцяло от тухли . Поглед от изток.

Обр.14. Изглед от кариерата за глина в м. Омаиникова поляна под крепостта Върло градище. Поглед от юг.

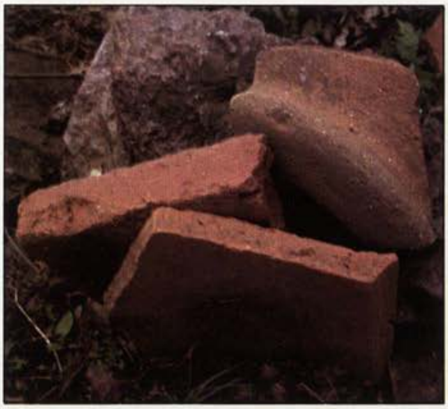

бр.12 Фрагменти от строителна керамика и долиуми, открити в крепостта Върло градище

Обр. 15. Изглед на останки на горна камера на пещ за строителна керамика,открита в м. "Омайникова поляна" под крепостта "Върло градище" от юг.

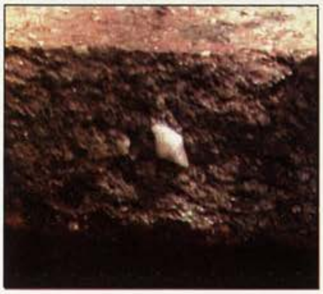

Обр. 13 Кварцово включение в керамиката открита в крепостта Върло градище. Увеличение 50

Илюстрации към статиите на М. Кирова и Р. Георгиева

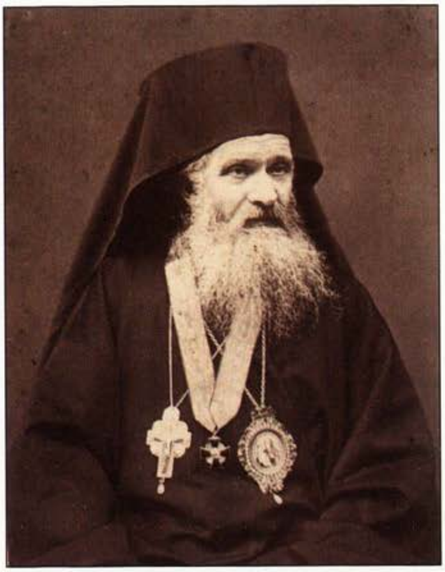

Негово Високо Преосвещенство Митрополит Серафим Сливенский

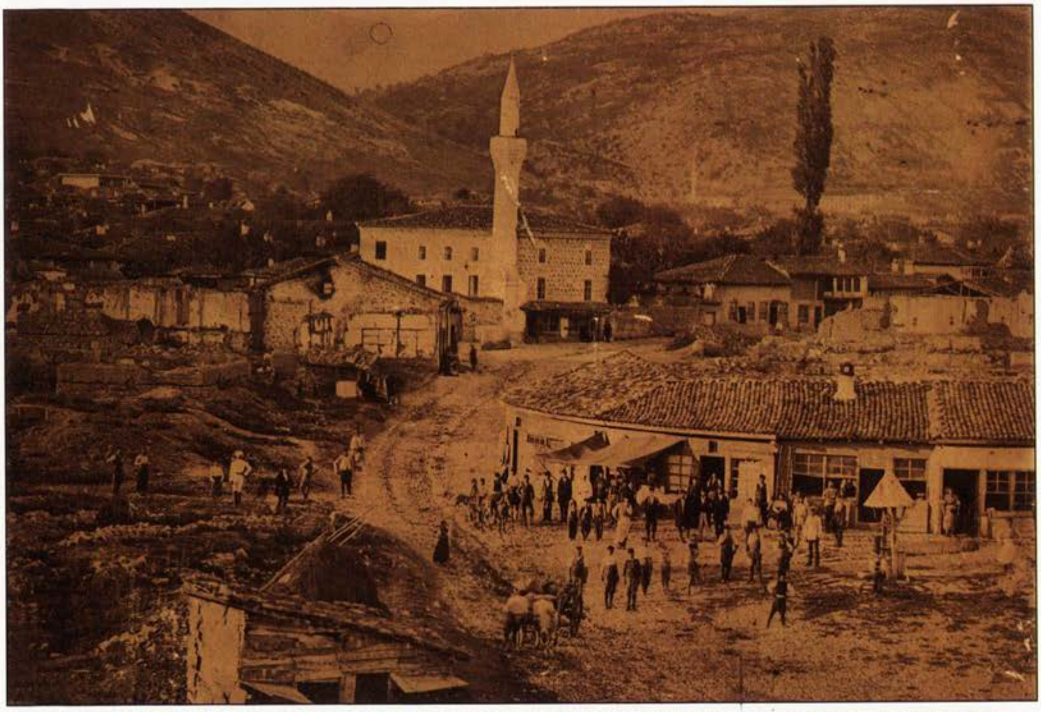

Аба пазар - стопанският център на Сливен, разрушен от отстъпващата турска армия през Освободителната война 1877 - 1878 г.

Илюстрации към статията на Тинка Бозова

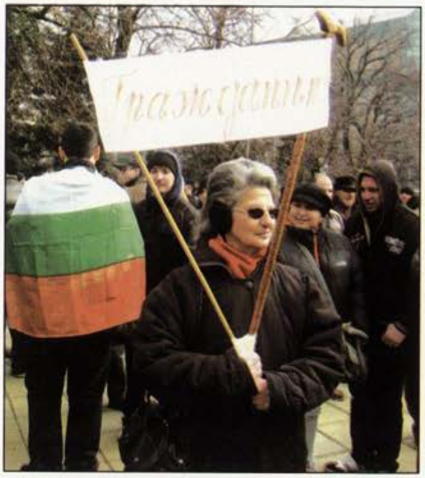

Т. Бозова, 5469. Гражданин на Варна T.Bozova, 5469 citizen of the City

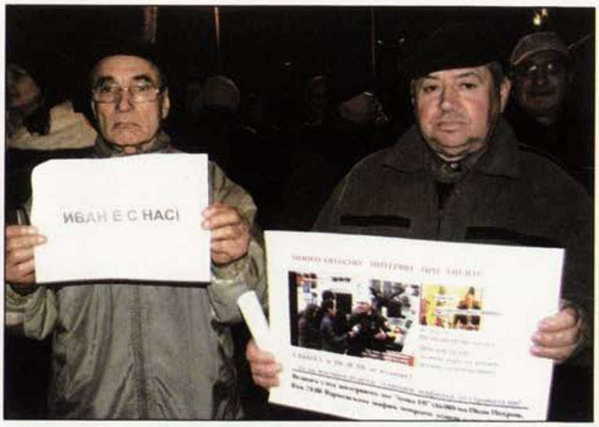

Т. Бозова, 5424. В защита на пострадалия Ив. Петров, един от организаторите.
T. Bozova, 5424 to protect the victim Iv. Petrov, one of the organisers

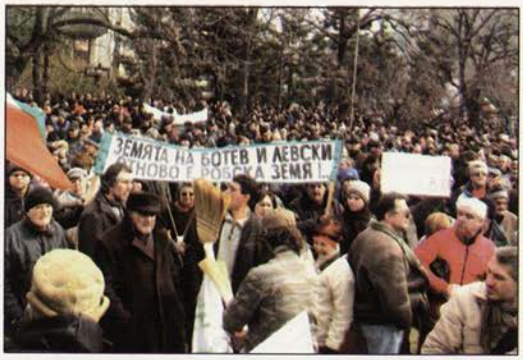
ЗЕМЯТА НА БОТЕВ И ЛЕВСКИ
ОТНОВО Е РОБСКА ЗЕМЯ !..

Т. Бозова, 5494. Варна, 17.02.2013, Пламен Горанов с маскировъчен костюм, в гръб.
T. Bozova, 5494, Varna, 02.17.2013 , Plamen Goranov with a covert suit, in the back.

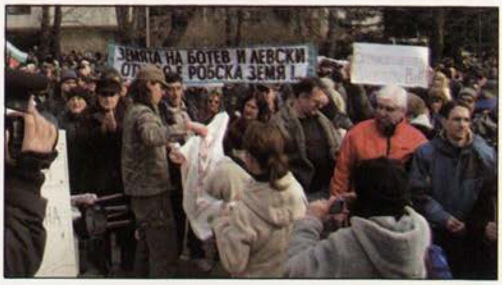
ЗЕМЯТА НА БОТЕВ И ЛЕВСКИ
ОТНОВО Е РОБСКА ЗЕМЯ !..

Т. Бозова, 5491. Варна, 17.02.2013, Пламен Горанов разтваря своя плакат.
T. Bozova, 5491, Varna, 02.17.2013 , Plamen Goranov dissolved its poster.

Т. Бозова, 5448. Варна,17.02.2013
Младежи протестират
T. Bozova, 5448, Varna, 02.17.2013
Youth protest

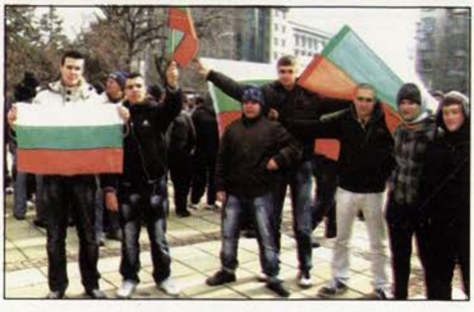

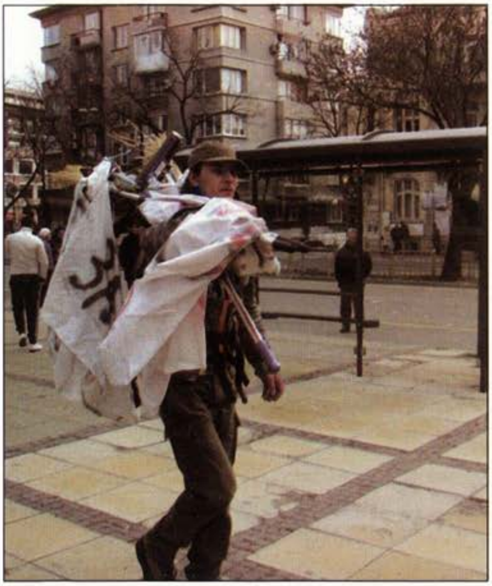

Т. Бозова, 5556. Варна, 17.02.2013, Пламен Горанов, три дни преди самозапалването.
T. Bozova, 5556, Varna, 02.17.2013 , Plamen Goranov, three days before spontaneous ignition.

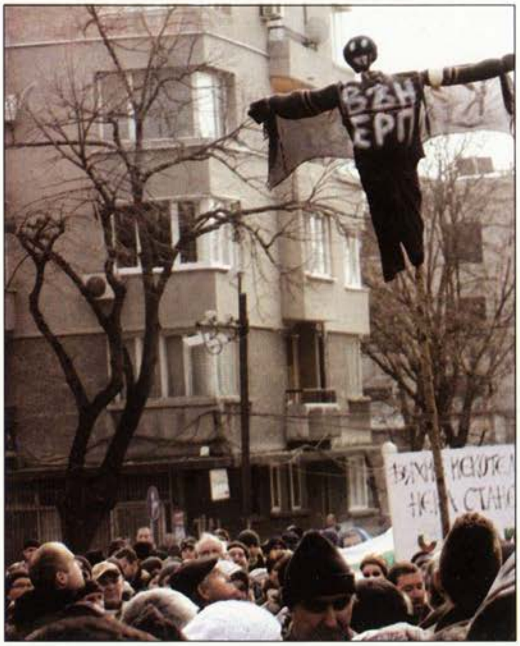

Т. Бозова, 5480. Чучелото, съпътстващо протестите.
T. Bozova, 5480. Dummy, concomitant protests.

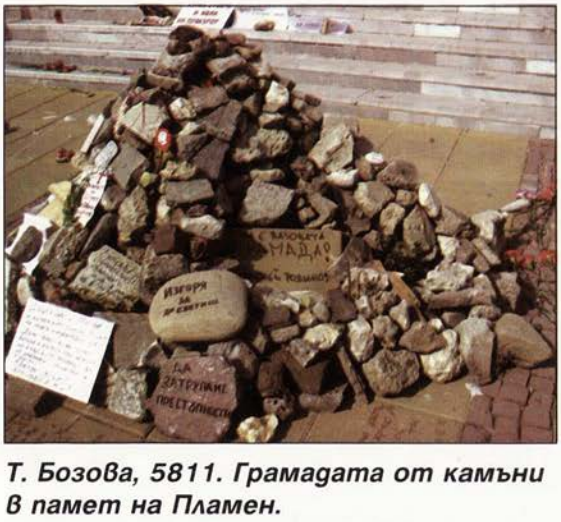

Т. Бозова, 5811. Грамадата от камъни в памет на Пламен.
T. Bozova, 5811, heap of stones, in memory of Plamen.

Т. Бозова, 6006. Поредният камък върху Грамадата
T. Bozova, 6606, the sequence stone on heap

Т. Бозова, 5708. Варна, 21.02.2013.
Провалената среща в пленарна зала
T. Bozova, 5708, Varna, 02.21.2013 .
The failed meeting in plenary hall

Т. Бозова, 5757. Варна, 21.02.2013
Ораторски напъни.
T. Bozova, 5757, Varna, 02.21.2013
speaker's policy thrusts.

Т. Бозова, 5748. Варна, 21.02.2013
T. Bozova, 5748, Varna, 02.21.2013
speaker's policy thrusts.

Илюстрации към статията на Светла Михайлова

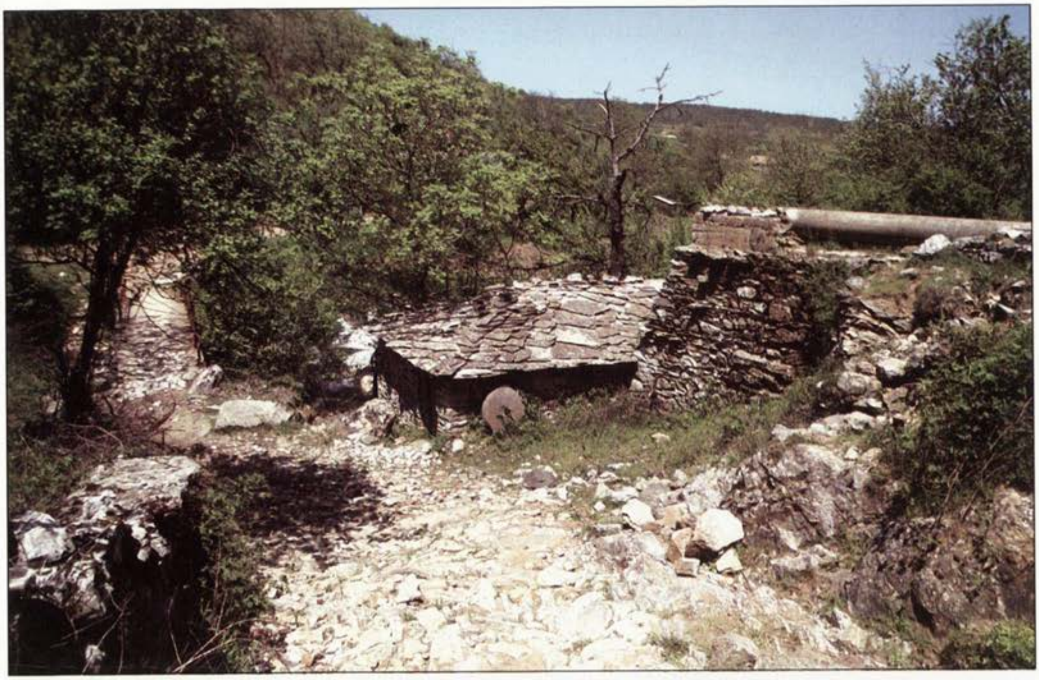

Една от петте воденици на с. Егрек
One of the five water-mills in the Village of Egrek

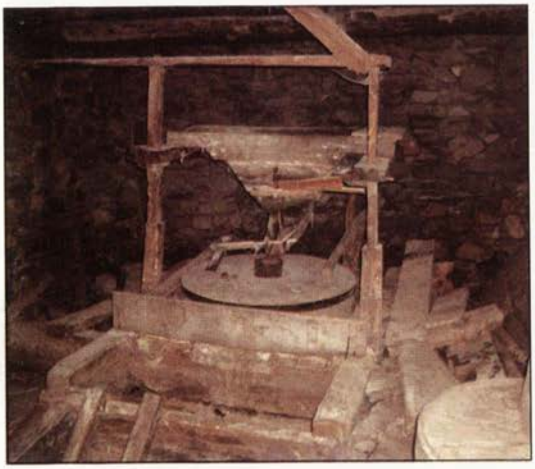

Механизъм за мелене на брашно
Mechanism for grinding the flour

Механизъм за задвижване на воденицата
Mechanism for driving the water-mill

Илюстрации към статията на Лидия Кирилова

Обр.1

Обр. 2

Обр. 3

обр. 4

Обр. 5

Илюстрации към статията на Елена Йорданова

Изглед на солниците и сградата на музея

Експозиционната зала

Илюстрации към статията на Надежда Ботева

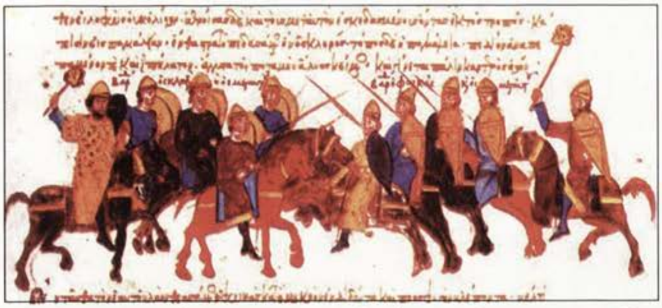

Обр.1 Изображение на войни с боздугани в Мадридския ръкопис на Скилиа - XIIв.

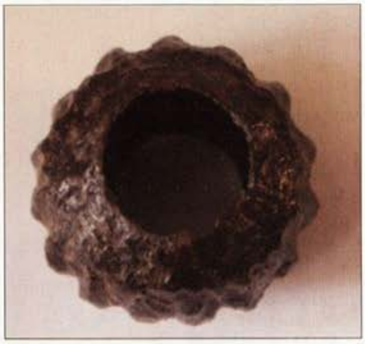

Обр.2

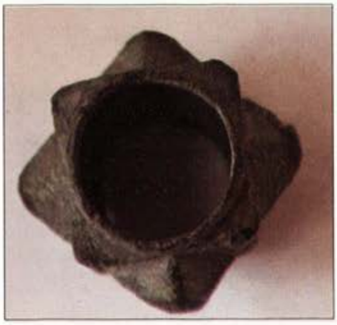

Обр.3

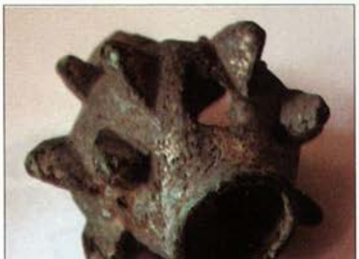

Обр.4

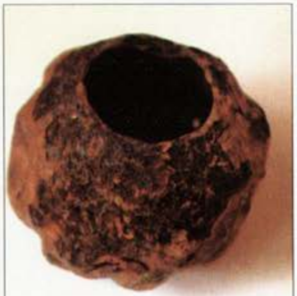

Обр.5

Илюстрации към статията на Станислава Ботева

Обр. 1 Янка Кюркчиева, Велико Търново, 20 март, 2008 г.

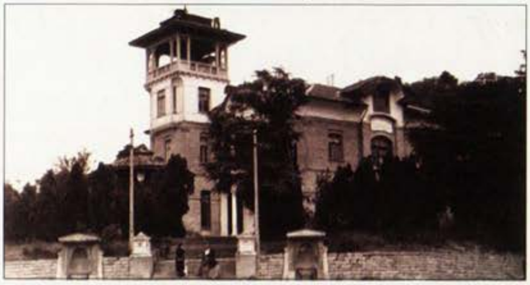

Обр. 3 Туристическа хижа „Трапезица", черно-бяла фотография, 1963 г.

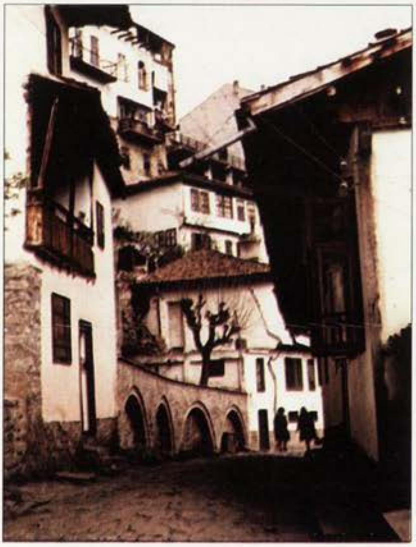

Обр. 4 Велико Търново VIII, цветна фотография, 1963 г.

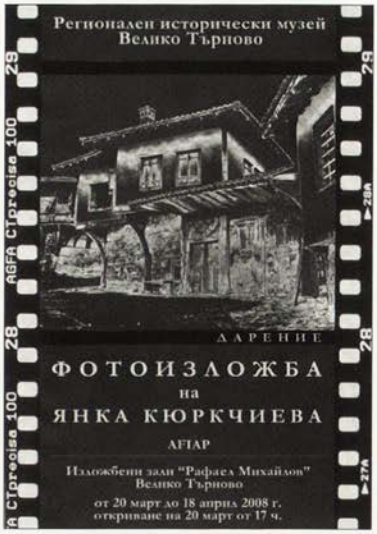

Регионален исторически музей
Велико Търново

ДАРЕНИЕ

ФОТОИЗЛОЖБА
на
ЯНКА КЮРКЧИЕВА
AFIAP

Изложбени зали "Рафаел Михайлов"
Велико Търново

от 20 март до 18 април 2008 г.
откриване на 20 март от 17 ч.

29
AGFA CTprecise 100
28
CTprecise 100
29
28A
28
27A

Обр. 2 Плакат за изложба „Янка Кюркчиева, AFIAP"

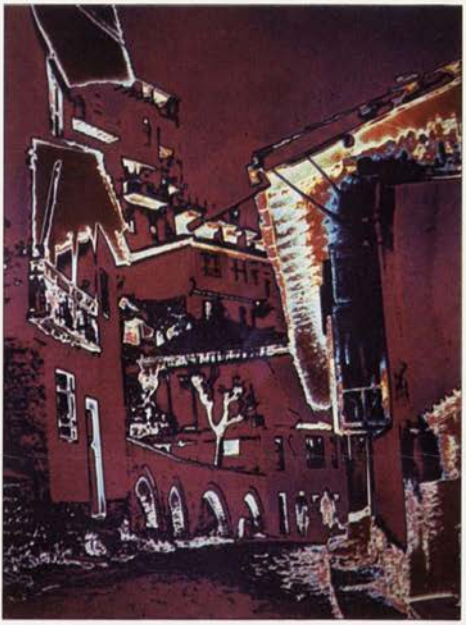

Обр. 5 Изглед от улица „Гурко (Purple Dream), цветна псевдосоларизация, 1972 г.

10.00 лв

ГОДИШНИК НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ СЛИВЕН ТОМ III